

RENDEI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

Mikrotörténelem:
vívmányok és korlátok

RENDEI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.
RENDEI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 12.

Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM 12.

Mikrotörténelem:
Vívmányok és korlátok

*A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*

Miskolc, 2003

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a
Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
közös kiadványa

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000423174

Szerkesztette:
Dobrossy István

Társszerkesztők:
Benedek Gábor
Ö. Kovács József
Kövér György
Sasfi Csaba

Technikai szerkesztő:
Bertáné Paronai Erzsébet

X 1 4 6 3 5

Az 1999. augusztus 27–28-ai miskolci konferenciát szervezte és támogatta:
Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszék

A kötet megjelentetését támogatta:
Miskolc Megyei Jogú Város Közgyűlése
BUDA-CASH Brókerház Rt.

Felelős kiadó: Dr. Dobrossy István
Készült a FORMA Bt. nyomdájában, Miskolcon 2003-ban 500 példányban
ISBN 963 7241 97 3
ISSN

TARTALOM

<i>Szijártó M. István: Bevezetés</i>	7
--	---

Historiográfia – módszertan

<i>Szekeres András: Mikrotörténelem és általános történeti tudás</i>	20
<i>Bódy Zsombor: Mikrotörténeti módszerek makrotársadalmi csoportok kutatásában</i>	31
<i>Czoch Gábor: A társadalmi rétegződés vizsgálata mikrotörténelmi szempontból</i>	44
<i>Pozsgai Péter: Família – lakófél – háztartás</i>	61
<i>Benda Gyula: A házasságok Keszthelyen 1750–1849: az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája</i>	82
<i>Brandt Juliane: Társadalmi hálózatok és hálózatelemzés – egy lehetséges átmenet a mikro- és makrolépték között?</i>	94
<i>Szilágyi Márton: 19. századi írói életpályák a mikrotörténelem dimenziójában, avagy lehetséges-e az irodalomtörténet és a társadalomtörténet ötvözése?</i>	108

Életút – életrajz

<i>Hudi József: Egy veszprémi kispolgár a reformkorban. Francsics Károly borbélylegény emlékiratai</i>	122
<i>Völgyesi Orsolya: Családtörténet, politikatörténet, mikrotörténelem (Egy reformkori, Békés megyei politikai karrier: Novák Antal) ..</i>	128
<i>Kövér György: Wotzasik Samu tévelygései és jó útra térése (Esettanulmány)</i>	142
<i>Szabó Csilla: A politikai tárgyú magánlevél mikro- és makrotörténeti forrásértéke a korai dualizmus időszakában</i>	153

Családoktól hálózatokig

<i>Novák Veronika: Keresztelők és temetések. Nicolas Versoris kapcsolatrendszere</i>	176
<i>Jeney-Tóth Annamária: A családi alapokon szerveződő mikroközösség – ötvöscéh a 17. századi Kolozsváron (1600–1659)</i>	196
<i>Heilig Balázs: Háztartások és gazdaságok Szőlőszárdon (1830–1870)</i>	211
<i>Szóts Zoltán: A vállalkozás, mint a társadalmi felemelkedés lehetősége és útja a bonyhádi keresztény vaskereskedő családokban</i> ...	224

A lokális közösség

<i>Sarusi Kiss Béla</i> : Murány várának kis léptékű vizsgálata	242
<i>Balogh Judit</i> : Összetartó erők és leváló elemek a 17. századi székely társadalomban	252
<i>Tóth Péter</i> : Egy borsodi mezőváros kapcsolatai a középkorban és a koraujkorban.....	266
<i>Ö. Kovács József–Szendi Attila</i> : Lokális hálózatok – városi mikrotörténetek a 18. századi Miskolc példáján.....	274
<i>Farkas József</i> : Az 1839/1840. évi szegedi adófőkönyv	288

Közösség és szabályozás

<i>Sohajda Ferenc</i> : A szentmártonkátai tumultus (Egy esemény mikrotörténete)	308
<i>Csapó Csaba</i> : Az alföldi „idegen” munkavállalók 1869. évi felméréseinek eredményei	332
<i>Michael Schock</i> : Mindennapi élet és a gyári munkások. Miskolc város és környékének példája 1870–1910	338
<i>Polyák Andrea</i> : Gondoskodjunk a szegényekről: a szegényházi ápoltak Budapesten 1914-ben.....	349
<i>Molnár Judit–Marozsák Péter</i> : Határváltozások hatása egy mikroközösség életére	355

Kollektív emlékezet

<i>Tóth G. Péter</i> : A „közösség” megalkotása, széthullása és felszámolása .	370
<i>Benedek Gábor</i> : Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban	394
<i>K. Horváth Zsolt</i> : „Emlékező” én-történelmek: az önéletrajz, mint társas fikció a totalitarizmus éveiben	414
<i>Vörös Boldizsár</i> : Marx, Lassalle, Petőfi – naptárakban és képeken. Történelmi személyiségek az MSZDP programanyagaiban a századfordulón.....	425
<i>Csóti Csaba</i> : A Historia Domusok szerepe a 20. századi magyar történelemben (Somogy és Csik megyei példák alapján)	438
<i>Árpád v. Klimó</i> : Zweierlei Nationalfeierstage: Der 20. August 1938 und 1948	447

BEVEZETÉS

A mikrotörténelem immár a magyar történészek körében is hódít. Kérdés viszont az, hogy csak újabb alfaja jelentkezett a társadalomtörténetnek, vagy érdemben is hozott-e újat a mikrotörténelem. Erre a kérdésre próbálok egy lehetséges választ felvázolni, miután elhelyeztem a mikrotörténelmet a történeti diszciplína fejlődésmenetében.

Georg G. Iggers a 19–20. századi történeti diszciplína fejlődését nagyjából három szakaszra bontja. A 19. században professzionalizálódó történettudományt a történelem tudományos voltában való hit hatotta át (és itt a 19. századi természettudományt kell modellnek látnunk). Ha van egyetlen objektív valóság, és egy ennek megfelelő objektív tudás, akkor a történettudomány képes úgy ábrázolni a múltat, „ahogy tényleg volt”. Ranke az állam fejlődésére és a központi hivatalok iratanyagára összpontosított, így szükségszerűen érte kritika a századfordulón ezt a történelmet: annak ki kellene terjednie a társadalmi és gazdasági tényezők vizsgálatára is, és az események és a kiemelkedő személyiségek helyett a társadalmi viszonyok elemzésére kellene összpontosítania. Nemcsak a társadalomtörténet iránt nőtt az érdeklődés, hanem a második világháború után a társadalomtudományok szerepe is egyre fontosabb lett,¹ s ez hozta meg a második szakasz beköszöntét. A politikatörténet mellé felnövő társadalomtörténet ezen első formáját társadalomtudományos történelemnek nevezhetjük. Konceptiója egyik legtisztább kifejtését Emmanuel Le Roy Ladurie-nek *A történész territórium*a című 1973-ban megjelent munkájában² nyerte el, melyben a szerző igen határozottan a kvantifikáció, az amerikai új gazdaságtörténet módszerei mellett tette le a garast, és annak a véleményének adott hangot, hogy a problémákat a számítógép fogja megoldani. Szerinte az események és személyek történelmének utolsó maradványai is kihalásra vannak ítélve „a totális múlt matematikai feltámadása” mellett, melyet a történeti demográfia képvisel. Emmanuel Le Roy Ladurie azt írta, hogy a közgazdaságtan és a demográfia elméleteinek és módszereinek átvételével válik valóban tudományossá a történelem: „az a történelem, ame-

¹ Georg G. Iggers: *Historiography in the twentieth century. From scientific objectivity to the postmodern challenge*. Wesleyan University Press: Hanover–London, 1997. 1–2., 5. (A továbbiakban: Iggers, 1997.)

² Emmanuel Le Roy Ladurie: *Le territoire de l'historien*. Paris, 1973. Angol fordításban: *The territory of the historian*. Hassocks, 1979.

lyik nem kvantifikálható, nem lehet tudományos. Palle Ove Christiansen dán történész a mikrotörténelemtől írt polemikus hangvételű tanulmányában rámutat arra, hogy ezzel a könyvével Le Roy Ladurie utat mutatott követőinek, majd fogta magát, és önmaga egészen másfelé indult el.³ Ez az irány, melyet a két éve magyarul is olvasható Montaignou⁴ (1975) jelzett, új szakasz (Iggersnél a harmadik) kezdetét jelentette a történeti diszciplína történetében. Nem egyedül Le Roy Ladurie lépett erre az új útra: egész irányzat jelentkezett egyszerre, az új társadalomtörténet. Lawrence Stone – Winfried Schulze kifejezésével terminológiailag pontatlanul, de tartalmilag helyes előrejelzést adva⁵ – 1979-ben a *Past and Present* hasábjain adott minderről először hírt „A narratíva újjászületése” című tanulmányában.⁶ Diagnózisa szerint az antropológia hatása volt a változás oka, valamint az, hogy a kvantifikáció sikertelennek bizonyult, s az, hogy a történészek szélesebb olvasóközönséghez akartak fordulni. Az új történetírás Stone szerint abban különbözik a struktúrákat vizsgálótól, hogy egyfelől inkább leíró, mint elemző, másfelől középpontjában nem a körülmények állnak, hanem az emberek. Ezért tárgya inkább egyedi és konkrét, mint közösségi és statisztikai jellegű. A narratíva, mint eszköz a mentalitás-történetben került a középpontba az ideálok, értékek, beállítottságok vizsgálatában, az intim személyes viselkedés mintáinak feltárásakor.⁷

Iggers a posztmodern kor kettős kihívását látja a változás hátterében: a gazdasági-társadalmi átalakulás sokak számára a nagy elbeszélések, metanarratívák végét jelentette,⁸ és az elmúlt két-három évtizedben⁹ a történelem tematikájában rendkívüli mértékben kiszéle-

³ Palle Ove Christiansen: *Construction and Consumption of the Past. From „Montaignou” to „The Name of the Rose”*. *Ethnologia Europea* 18 (1988) 13. (A továbbiakban Christiansen, 1988.)

⁴ Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaignou. Egy okszitán falu életrajza*. Osiris: Budapest, 1997.

⁵ Winfried Schulze: Einleitung, In uő (szerk.): *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion*. Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1994. 9. (A továbbiakban Schulze, i. m. illetve Schulze (szerk.), i. m.)

⁶ Iggers, 1997. 97.

⁷ Lawrence Stone: The revival of the narrative: reflections on a new old history. In uő: *The past and the present revisited*. Routledge and Kegan Paul: London – New York, 1987. 74., 83-87., 94.

⁸ Iggers, 1997. 6-7.

⁹ Iggers három évtizedet mond, én inkább Medickkel értek egyet, aki a hetvenes évek végét jelöli meg az irányzat térnyerésének kezdő időpontjaként. Hans Medick: *Mikro-Historie*. In Winfried Schulze (szerk.), i. m. 42. (A továbbiakban Medick, 1994.)

sedett.¹⁰ A második kihívás a nyelvészet és az irodalomelmélet területén kifejlődött posztmodern jellegű felfogás részéről érte a történelmet, és meghatározta a nyolcvanas és kilencvenes évek történetfilozófiai, történetelméleti vitáit. Ugyan komoly kiigazításokat tett a történelem elméletét és gyakorlatát illetően, de azt radikálisan nem változtatta meg. A gyakorló történészek nem adták fel sem a hitet abban, hogy vizsgálódásuk tárgya valóban létező, sem tudományos ethosukat.¹¹ A történész figyelme a változások eredőjeképp a társadalmi struktúrákról és folyamatokról a mindennapi élet kultúrájára irányult, a makroszintű folyamatok helyett egyének és kis közösségek mikrotörténelmére, az emberi élet sokféle aspektusára, ismét az egyénekre, de immár az átlagemberekre, az ő tapasztalataikra. A történelem szoros kapcsolatba került az antropológiával. Az új társadalomtörténet központjába a kultúra és a kisemberek tapasztalatai, megélt élete kerültek.¹² A kulcsfogalmak ezért angolul a *lived experience*, franciául a *vécu* vagy inkább már¹³ az *expérience*, németül a *gelebtes Leben*, esetleg az *Erfahrungsgeschichte*.¹⁴

Nem egységes az új társadalomtörténeti irányzat megnevezése. Stone 1979-es cikkében főleg mentalitástörténetről beszél, Iggers áttekintésében néha nem ad közös nevet az új társadalomtörténet áramlatainak, néha *new cultural history*-nak nevezi őket. Christiansen egyszerűen a mikrotörténelem alfajaként határozza meg az új kultúrtörténetet és a mentalitástörténetet, míg máshol úgy fogalmaz, hogy az antropológiai megközelítés ad lehetőséget a történésznek arra, hogy

¹⁰ Iggers, 1997. 7., Schulze, i. m. 11.

¹¹ Iggers, 1997. 8., 10–11., 15–16.

¹² Iggers, 1997. 13–14., 97. Hasonlóan pl. Palle Ove Christiansen: *Kultur og historie. Bidrag til den etnologiske debat*. Studiebøger: København, 1995. 9. (A továbbiakban Christiansen, 1995.) Christian Meier a történelem új tárgyainak és témáinak felfedezését tartja a mikrotörténelem legfontosabb jellemzőjének, a kis életvilágok vizsgálatát, a szűk spektrumú vizsgálatot, melynek középpontjában az egyén áll. (Christian Meyer: Notizen zum Verhältnis von Makro- und Mikrogeschichte, In K. Acham - Winfried Schulze (szerk.): *Teil und Ganzes. Zum Verhältnis von Einzel- und Gesamtanalyse in Geschichts- und Sozialwissenschaften*. München, 1990. 120., 122. idézi Medick, 1994. 43.)

¹³ Lásd például Jacques Revel könyvismertetését az Alf Lüdtke (szerk.): *Histoire du quotidien*. Paris, 1994. című kötetéről, az *Alltagsgeschichte* francia fordításáról, *Annales* 50 (1995) 806.

¹⁴ Christiansen hasonlóképpen a beleérzés, átélés (Indfølelse) visszahódítását jelölte meg saját céljaként önmaga korábbi munkáival való kritikus szembenézése eredményeként. (Christiansen, 1995. 10–11.)

integrálja az anyagi élet és az ehhez kötődő normák és attitűdök bemutatását.¹⁵ Frank Ankersmit egy csoportba sorolja a *new cultural historyt*, a modern mentalitástörténetet, a német *Alltagsgeschichtét* és az olasz *microstoriát*, mint azokat az irányzatokat, melyekben paradigmaváltás történik.¹⁶ Iggers mindezeket Ankersmitnek írt válaszában előbb a *new cultural history* terminusával foglalja össze, később a „mikrotörténelem vagy történeti antropológia” meghatározást alkalmazza.¹⁷ A magam részéről inkább az átfogóbb új társadalomtörténet terminussal jelölöm őket, mint a társadalomtörténet második típusát, mely, mintegy válaszként a kettős iggersi kihívásra, a társadalomtudományos történelem kritikájaként és alternatívájaként jelent meg. (Amellett persze, s nem azt felváltva, miként a társadalomtörténet kifejlődése sem szüntette meg a hagyományos politikatörténetet vagy a professzionális történelem sem a régiségbúvár helytörténetet.)

Az új társadalomtörténetben a mikroléptékű esettanulmányok többnyire az epizód szerepnél többet vindikálnak maguknak, s gyakran az értelmezés középpontjába is kerülnek. Talán akkor lehet egy kis léptékű vizsgálat eredményét mikrotörténelemnek tekinteni, ha vele a történész nem illusztrálni kívánja más módon levezetett és megalapozott állításait, hanem a mikrovizsgálaton keresztül kísérel meg kérdéseire választ találni. A magam részéről ahelyett, hogy a mikrotörténelem érvényét az olasz *microstoriá*-ra és hatására korlátoznom, inkább szélesen¹⁸ (kis léptékű intenzív történeti vizsgálat-

¹⁵ Christiansen, 1988. 5., 14.

¹⁶ F. R. Ankersmit: Historicism: an attempt at synthesis. *History and Theory* 34 (1995) 158.

¹⁷ Georg G. Iggers: Comments on F. R. Ankersmit's paper, Historicism: an attempt at synthesis. *History and Theory* 34 (1995) 166–167.

¹⁸ Úgy vélem, nem jogosulatlan az olasz *microstoriánál* szélesebben eltérően definiálni a mikrotörténelmet, hisz Ginzburg és Poni programadó cikkükben a mikrotörténelem olaszországi meghonosítására tettek javaslatot, azaz maguk sem állították, hogy ők találták volna azt ki. (Carlo Ginzburg–Carlo Poni: Il nome e il come: scambio ineguale e mercato storiografico. *Quaderni Storici* n 40 (1979). Angol fordításban: The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace, In Edward Muir - Guido Ruggiero: *Microhistory and the Lost Peoples of Europe*. The Johns Hopkins University Press: Baltimore–London, 1991. 3–5.) Az *Alltagsgeschichte* is ilyen széles értelmezés szülötte. Winfried Schulze is azt írta, hogy az *Alltag* mindent jelentett, amit az új szemlélet vizsgált, és „egy másik történettudomány praktikus bélyegeként szolgált”; a megélt életre összpontosítóként és mikrotörténelmiként lehetne leírni. (Schulze, i.m. 11., 13.) Érdemes megemlíteni, hogy az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken tervezett „Összeha-

ként) értelmezve¹⁹ együtt kezelném a történeti antropológiával és a *new cultural history*-val, mint amely egyének és kis közösségek tapasztalataira, megélt életére összpontosít. Miként a hely, az idő és a cselekmény hármassága a klasszikus drámákban, a mikroszintű vizsgálat fókuszpontot teremt, melyben tárgyát intenzívebben képes vizsgálni, mint azon történeti vizsgálódások, melyek nemzeteket, államokat vagy társadalmi csoportokat évtizedekre, századokra vagy valamely *longue durée*-re kiterjedően tanulmányoznak.

A mikrotörténelem széles értelmezése megengedi, hogy mikrotörténelmi munkákról beszéljünk a társadalomtörténeten kívül is, hisz kis léptékű és intenzív vizsgálatok elképzelhetők a történeti diszciplína minden részterületén a politikátörténettől az irodalomtörténetig, s valóban, a mikrotörténet divatossá válásával egyes kis léptékű politika- vagy gazdaságtörténeti tárgyú esettanulmányok is ilyenként hirdetik magukat. Úgy vélem, hogy ha a szerzők ezen munkáikat nem illusztrációnak szánják, hanem interpretációjuk középpontjába állítják, akkor a vizsgálat fókuszálásának illetően leszűkítése valóban nagy lehetőségeket nyit meg a számukra (a mikrotörténelmi megközelítés ezen előnyeire az írás második felében térnék vissza), s ezek kiaknázásával valódi mikrotörténelmi jellegű munkák szülehetnek. Én azonban most a mikrotörténelmet főleg eredeti, társadalomtörténeti formájában vizsgálom. Nem szeretném azonban érvényesíteni azt a különbségtételt, melyet sokan tesznek különösen az olasz *microstoriá*val kapcsolatban, elkülönítve a vitathatatlanul külön utakon járó Carlo Ginzburg kultúrtörténeti súlypontú vizsgálatait Giovanni Levi és a többiek társadalomtörténeti munkáitól. Én az új társadalomtörténet egyes irányzatai közti hasonlóságot hangsúlyoznám

sonlító társadalomtörténet” B-szak vitáján Klaniczay Gábor szintén úgy fogalmazott, hogy mondjuk ki nyíltan, hogy amit mi képviselni akarunk, az – a jelenleg oktatotthoz képest – egy másik történelem.

¹⁹ A történeti vizsgálat fókuszának leszűkítését tartja Edward Muir az egyik újdonságnak, melyet a *microstoria* hozott, a másik pedig a történeti bizonyítékok újfajta értelmezési módja, melyet Ginzburg index-paradigmának nevezett. (Edward Muir: *Observing Trifles*, In uő - Guido Ruggiero, i. m. viii.) Ehhez lásd: Carlo Ginzburg, *Fülcimpák és körmök: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei*, *Café Babel* 1998. 4. sz. 49-67., vö. Thomas A. Sebeok – Jean Umiker-Sebeok. *Ismeri a módszert? Avagy: a mesterdetektív logikája*. Gondolat: Budapest, 1990., bírálatára például: Christiansen, 1988. 17., az elmélet átültetésére a gyakorlatba pedig Carlo Ginzburg könyvét a Piero della Francesca három főművéről szóló művészettörténeti nyomozásáról: *Indagio su Piero*. Einaudi: Torino, 1981. Német fordításban: *Erkundungen über Piero*. Fischer: Frankfurt am Main, 1991.

inkább, s ha az új társadalomtörténet részének tekintjük az antropológiai ihletettségu munkákat is, akkor a kultúrára összpontosító történeti elemzések egyáltalán nem lógnak ki a képből.

Amellett szeretnék tehát érvelni, hogy ez a szélesen értelmezett mikrotörténelem nem egyszerűen a makroszemléletu társadalomtörténet függeléke, sikere nem csupán pillanatnyi visszahatás a makroszemlélet évtizedes dominanciája után, hanem sok tekintetben valóban többletet ad az olvasónak, mégpedig négy jellemzője: érdekessége, valóságja, élményszerúsége és a vizsgált egyedi eset szerteágazó volta miatt.

Ami az elsőt, az érdekességet illeti, a forrásokból izolált „kis tények” állíthatóak és cáfolhatóak, azaz igazak – legalábbis a szakmai közösség konszenzusának szintjén²⁰ –, de nem fontosak. Jelentőséggel a történészek ruházzák fel őket értelmezéseikben, ezek viszont már nem rendelkeznek a megcáfolhatóság tulajdonságával. Ezek a narratívák, ha a „kis tényekhez” való hűségnek, ennek a legfontosabb szakmai kritériumnak eleget tesznek, egyenlően értékesek. Versenyük már hatalmi viszonyok által teremtett erőterben zajlik. Mindebből az következik, hogy nem eleve értékesebb példának okáért a 2. magyar hadsereg egészének katasztrófáját leíró (makroszemléletu) munka egyetlenegy katona (mikro-) történeténél. Az élet már eleve megélt totalitás, azt sokszorozni amúgy sem lehet. Mint a matematikában a végtelen, ha kettővel (vagy példánknl maradvá kétszázezerrel) megszorozzuk, akkor sem lesz több. Ha a történelmet ily módon versengő értelmezéseknek tartjuk, s nem végérvényes igazságnak, akkor jogos igény a történelemmel szemben, hogy legyen érdekes, azaz olvasható – mely követelményt az Igazsággal szemben támasztani szemtelenségnek tűnt. Itt mutatkozik meg az új társadalomtörténet első előnye a társadalomtudományos történelemmel szemben:

²⁰ Ehhez a gondolathoz közel állónak érzem Roger Chartier álláspontját, melyet az 1995-ös montreáli történész világtalálkozó szekciójában fejtett ki, s mely széleskörű megerősítést kapott. Eszerint ugyan ma a történelmi tudás abszolút objektivitásának és tudományosságának eszméje már nem fogadható el, de az igazság koncepcióját és a rá való törekvést nem kell elvetni, a múlt valósága feltárható. A történelmi vizsgálat racionalitása nem az igazság vagy az objektivitás absztrakt koncepcióján nyugszik, hanem a gyakorló történészek közösségén, az ő szakmai szentderdjükön. Chartier úgy fogalmazott, hogy a történelem az elbeszélések egy speciális alfaja, olyan narratív konstrukció, mely egy a történelmi szöveg előtt és azon kívül létező múlt rekonstrukciójára törekszik, és ez különbözteti meg a mesétől és a hamisítástól. (Idézi Iggers, 1997. 12.)

Martin Guerre vagy Menocchio története²¹ kétségkívül önmagában véve is érdekes. Az érdekesség attól lesz jelentős, hogy általa lesz a történelem befogadható a szűk szakmainál szélesebb olvasóközönség részére (s lesz élvezhető a szűk szakmai közönség számára is.)

De a történelem nem is egyszerűen olvasmány. Pierre Bourdieu Émile Durkheim nyomán úgy fogalmaz, hogy eltérő mértékben, de mindannyiunkban jelen van a tegnapi ember, és ez szükségszerűen dominál is, hisz a jelen vajmi keveset számít ahhoz a hosszú múlthoz képest, mely formált és létrehozott minket.²² A történész munkájának, a létrejövő történelemnek a specifikuma a többi „verbális fikcióval” (Hayden White) szemben az, hogy alapjául a kis tényeknek kell szolgálniuk, s így a konkrétához szorosabb szálak fűzik.²³ Az olvasó közel kerül a múlthoz, szokatlanul közel, ahogy Christiansen is fogalmaz.²⁴ Jobban érvényesül Barthes „valóság-effektusa” (*l’effet de réel*)²⁵. A kis tényekhez való közelségből az erősebb valódiság következik, és ez a mikrotörténelem második jellemzője. Ahogy Kracauer is mondja, a mikrotörténelem valódibb történelmet ad.

Sigfried Kracauer, a frankfurti iskolához közel álló, Amerikába emigrált német gondolkodó jóval az olaszok előtt szót emelt a mikrotörténelemért.²⁶ „A végső előtti dolgok” című, a történetfilozófia egyes alapkérdéseiről meditáló és gyakorló történészek munkáira reflektáló könyvében egy fejezetet szentel a mikro- és makrotörténe-

²¹ Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*. Osiris: Budapest, 1999. és Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világlképe*. Európa: Budapest, 1991.

²² Idézi Palle Ove Christiansen: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate, 1750–1980*. Scandianvian University Press: Oslo–Copenhagen–Stockholm–Oxford–Boston, 1996. 14.

²³ A magam részéről itt látom azt a pontot, melynél véget ér az egyébként valóban konstruált történelem és az irodalom, sőt a propaganda hasonlósága. Végső fokon az irodalom is az adott korokban és társadalmi helyzetekben emberileg leghetségesebb térképezi fel, miként a Medick-féle „a lehetséges történelme”: de az irodalommal szemben ott a konkrétan megvalósult (s ezért biztosan lehetséges) esetek sora rajzolja fel ezt a mezőt. Mögötte áll tehát a valódiság biztosítéka, a tényleg volt és csak egyféleképp volt (ha ilyenként teljesen fel nem tárható és így sokféleképp rekonstruálható) múlt aranyfedezete.

²⁴ Christiansen, 1988. 19.

²⁵ Roland Barthes: *L’effet de réel*. In Roland Barthes et al.: *Littérature et réalité*. Paris, 1982. 87–89. (A tanulmány először 1968-ban jelent meg.)

²⁶ Hans Medick: *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1996. 30. Az ő figyelmét pedig Ginzburg hívta fel Kracauerre. (uo. 32.)

lem dilemmájának. Szerinte mikro- és makro-realitások bizonyos fokig egymástól függetlenül, egymás mellett léteznek, és egyformán autentikusak. A történelmi realitás viszont részben eleve makrodimenziójú: „nem a teljes történelmi valóság bontható mikroszkópikus elemekre”, egyes „események és fejlemények... a mikrodimenzió felett zajlanak le.” A makroszint autonómiáját azonban hiba lenne túlértékelni, figyelmeztet, mert „nem tapasztalunk meg eleget a múlttól, ha csak a makro-egységre összpontosítunk.” Minél magasabb szintre lépünk, „annál gyérebb lesz a történelmi valóság”. A makrotörténelem nagyon sok külső elemet visz bele a narratívába, hogy az összefüggő és érthető legyen, tehát a végeredmény mesterséges lesz. Kracauer Sainte-Beuve-öt idézi: „Guizot történelme túl logikus ahhoz, hogy igaz legyen.”

A makrovizsgálat nem a mikrovizsgálatból nő ki, hanem adatok kiválogatását jelenti (Kracauer a posztmodern felfogással összhangban állapítja meg, hogy a bizonyíték után kutató történészt ritkán hagyják cserben a tények: „a történelmi valóság oly gazdag a változatos adatokban, hogy majdnem mindenre lehet bizonyítékot találni, amit az ember be akar bizonyítani.”), s ráadásul a makroszintű elbeszélésekbe beépített „mikro-leletekre” katasztrofális hatással vannak azok kompozíciós követelményei. A madártávlat és a légy perspektívájának egybeolvasztása és ezáltal közömbösítése, ahogy Toynbee javasolta, nem megy: ezek nem jól vegyülnek – ahogy Kracauer írja, a madár megeszi a legyet. Az általa javasolt eljárás mikrotörténelemnek és makrotörténelemnek nem egyszerű elegyítése, hanem felváltva történő alkalmazása a történész részéről, akinek a két dimenzió közt szabadon kell mozognia. Mégpedig - mondja később - koncentráljon a mikrotörténelemre, és az egész kérdéssel, tehát a történelem makro-aspektusával rövid áttekintésekben foglalkozzon. Ez a gondolat igen szoros rokonságban áll a Giovanni Levi és mások által szorgalmazott léptékváltással. Kracauer pályája elején sokat foglalkozott a fényképészettel és a filmmel, így Cortázar és Antonioni nélkül is a nagyítás hasonlatát idézi fel a mikrotörténelemmel kapcsolatban: „egy kis vizuális részlet elkülönítése és felnagyítása..., hogy arculatával behatóan megismerkedjünk”.²⁷

Kracauert gondolatmenetének utolsó lépései a léptékváltás ideájának előfutárává teszik, én viszont inkább azt a korábbi megállapítá-

²⁷ Sigfried Kracauer: *Geschichte – Vor den letzten Dingen* [=Schriften. Band 4]. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1971. 104–129.

sát hangsúlyoznám, mely túl gyengének tartja a makroszemléletű történelmet a „történeti valósághoz” (mondhatnánk, a „kis tényekhez”) fűződő szálakat – s így végső soron a mikrotörténelem erősebb valóságát állítja –, illetve ahhoz, mely megtapasztalás, az átélés lehetőségének megteremtését kívánja meg a történetstől (összhangban az új társadalomtörténet kardinális törekvésével). Ezt az élményszerűséget tekintem a mikrotörténelem harmadik jellegzetességének.

Palle Ove Christiansen is az átélést emeli ki a mikrotörténelem egyik specifikumaként, mikor úgy véli, hogy a „A mikrotörténelemben az olvasó átéli, hogy közvetlenül közelebbi kapcsolatba kerül a múltban élt emberekkel, mint az egyébként lehetséges történelmi tanulmányok során.”²⁸ (Ezért lehet vezető irányzata a széles értelemben vett mikrotörténelem az új társadalomtörténetnek.) Ha továbbá az urivi áttörést nem térképábrák, hadparancsok és táblázatok közvetítésével, hanem egyetlen magyar katonának az élményei révén mutatja be a történész összecsapástól összecsapásig, hóbuckától hóbuckáig, akkor a megélt életet azon a szinten közvetíti az olvasónak, amelyik szinten ő maga is él, a mindennapi élet mikroszintjén. A mikrotörténelemre érvényes Raymond Martin állítása, hogy lehetséges az élményt az élmény szintjén értelmezni.²⁹

Ha egy esetet mutat be a történész, az lehet érdekes, valódi és élményszerűségében könnyen befogadható, de mikro- és makroszint kapcsolata, az eset reprezentativitása továbbra is problematikus marad. Nem mondhatjuk azonban, hogy az egyedi esetnek semmi köze sincs a múlt (eleve) makro-léptékű elemeihez.

Mindenki sok kontextusban éli egyszerre az életét, és a történész által feltárt bármelyik kontextusban megmutatkozó arca hamis a felsoha nem tárható egészhez képest: hamis, mert csak töredék. A történésznek törekednie kell ezért arra, hogy vizsgálata tárgyának életét minden kontextusában (azaz reálisabban fogalmazva: minél több kontextusában) rekonstruálja,³⁰ s így a saját szándékainak, előfeltevései-

²⁸ Christiansen, 1995. 9. Ugyanő máshol (elítélően) úgy fogalmaz, hogy a mikrotörténészek azt akarják, hogy olvasójuk élményt kapjon, s nem meggyőzni akarják őt, illetve a mikrotörténelmet „testközelebi vagy 'sűrű' társadalomtörténetnek” nevezi. (Christiansen, 1988. 5., 16.)

²⁹ Raymond Martin: The essential difference between history and science, *History and Theory* 36 (1997) 14.

³⁰ Revel is azt mondja, hogy a mikrotörténelem legjobb munkáiban egy sor kontextusban ábrázolja főhősét. (Revel, i.m. 807.)

nek és előítéleteinek torzító hatása is kevésbé fog érvényesülni. Minden feltárt kontextus, melyben a vizsgált személy vagy közösség megjelenik, részét képezi világának, s mindegyik másik arcát mutatja annak. A mikrotörténelmi megközelítésnek az a nagy előnye, hogy ezt a sokféleséget képes fókuszba helyezett tárgyára nézve viszonylag behatárolt vizsgálat keretében is megjeleníteni. Véleményem szerint ez létesít kapcsolatot az egyedi eset és az általános közt: miközben vizsgálatunk tárgyát képező személyt vagy kis közösséget életének minél több kontextusában megpróbáljuk bemutatni, ezáltal végső soron a társadalom szövedékét rekonstruáljuk, nemcsak egy ember vagy egy lokális közösség életével ismerkedünk meg, hanem egy társadalmi közzeggel is. A mikrotörténelem negyedik jellemzőjének azt tartom, hogy akkor sem lenne soha elszakítva az általánosság szintjétől, s nem vesztené el relevanciáját arra nézve, ha egyazon elemzés keretein belül nem is lehetne a vizsgálat léptékeit változtatni. Az egyedi eset fája szerteágazó gyökereivel a múlt talajának jelentős részét át- meg átszövi.³¹ „... a részletek néha nagyon fontosak”, írja Márai Sándor. „Mintegy megkötik az egészet...”³² Uffe Ostergaard szerint egy kis elbeszélés jobban szintetizálható, mint a nagy, de „vékony” áttekintő szintézisek.³³ Goethe a művészet kulcscatégoriájának tartott „különös”-fogalmáról mondta Eckermann-nak: „Nem kell attól sem félni, hogy a különös nem talál visszhangra. Minden jellemben, bár-

³¹ Medick idézi Levi egy mondását egy 1990-es bázeli vitáról, hogy a mikrotörténelem nem kis dolgokat vizsgál, hanem kicsiben vizsgálódik. (Medick, 1994. 40.) Hans Medick maga hasonlóképp a kis tárgyak vizsgálata helyett a kis léptékű vizsgálat definícióját használja, de a hangsúly nála a vizsgálat léptékének csökkentésén van, ami a mikroszkopikus vizsgálatot eredményezi. (uo. 44.) David Warren Sabean szintén tiltakozik az ellen, hogy a vizsgálat léptéke határozná meg kérdéseinek jelentőségét. A „helyi” szerinte azért érdekes, mert a viszonylatok megfigyelésének helyéül szolgál. Edmund Leechet idézve hozzáfűzi: a kis közösségek részletes antropológiai vizsgálata nem valami általánosabb illusztrációja, hanem önmagában véve érdekes. De Neckerhausen tanulmányozása számára azt mutatja, hogy ahogy nem az általánosításra kell törekedni, úgy az egyediség hangsúlyozására sem: sokféle forrás alapján „a diskurzus sok különböző szintjén kell megvizsgálni a kontextus szabályszerűségeit és a cselekedetek logikáját.” (David Warren Sabean: *Property, production and family in Neckerhausen, 1700-1870*. Cambridge University Press: Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney, 1990. 8., 11., 12.)

³² Márai Sándor: *A gyertyák csonkig égnek*. (Bp. 1998.) 57. (Első kiadás: 1942.)

³³ Uffe Ostergaard: *Hvordan skriver man (en) god historie? Den jyske Historiker*. Tema: *Mod en ny samfundshistorie*, 1986., idézi Christiansen, 1988. 23.

milyen sajátos legyen is, és minden ábrázolandóban a kőtől az emberig, van valami általános...”³⁴

A mikrotörténelmi megközelítés ezen négy jellemzőjének köszönhetően főnyelvre kerülhet a többi társadalomtörténelmi munkával szemben. Ez a négy jellemző viszont nem egyformán jellemzi az egyes mikrotörténelmi munkákat, s túlsúlyba kerülésük jellegzetes típusokat alakít ki. Hiba csak az érdekességre koncentrálni, s talán a legnagyobb hiba, hisz az érdekesség végső soron csak eszköz, ha rendkívül hasznos is, a történelem eljuttatásában az olvasókhöz.³⁵ Ha az érdekességre helyezi a történész a hangsúlyt, akkor munkája könnyen kisodródik a lehetőségek leírható mezejének a periferiájára. Ezt a szerteágazóság nyújtotta lehetőségek kiaknázásával, a minél teljesebb kontextualizációval lehet ellensúlyozni. Martin Guerre vagy Menocchio története lehet példa erre. A szerteágazóság jellemzője teszi lehetővé a mikrotörténelem számára, hogy ne ragadjon le az egyedi esetnél, hanem tovább mutasson az általános irányába, esetenként a régi álom megvalósításának, a totális történelem létrehozásának szándékával.

Le Roy Ladurie legújabb könyve, *A Platterek évszázada*³⁶ viszont a másik irányban torzul egyes fejezeteiben. A Platter család több tagjának visszaemlékezése és naplója alapján írt könyv azáltal, hogy utánamegy a forrásaiban említett embereknek és eseményeknek, a Platterek élettörténetének háttérében az egész 16. századot vázolja fel, ami véleményem szerint mindenképp előnyére válik. Néha viszont túl messzire távolodik el forrásától, s elhomályosodik a történelmi vizsgálat fókuszpontja. Például Felix Platternek Bázalból Montpellier-be tett útjának leírása szinte egy 16. századi bedekker. Az összkép szélesebb, sőt színesebb lesz, de a munka veszít intenzitásából, drámai erejéből. Talán úgy lehetne ellenállni annak, hogy a szerző túlzásba vigye a szerteágazóság kiaknázását, ha az élményszerűséget nem veszíti szem elől: ha nem mond el többet – mondjuk a 16. század kö-

³⁴ Johann Peter Eckermann: *Beszélgetések Goethével*. Bp. 1973. 52. (Györfly Miklós fordítása.)

³⁵ Stone már húsz éve felhívta arra a veszélyre a figyelmet, hogy a történészek a szenzációkra koncentrálnak és különösen a szexualitás és a bűnözés témáiról írnak az új módi elterjedésével. (i.m. 95.)

³⁶ *Le siècle des Platter 1499–1628*. Tome I: *Le mendiant et le professeur*. Fayard: Paris, 1995. Angol fordításban: *The beggar and the professor. A sixteenth-century family saga*. The University of Chicago Press: Chicago–London, 1997.

zepe dél-francia városokról –, mint amennyit a rajtuk átutazó 16 éves főhőse tudott, tudhatott, s így egy másik dramaturgiával élve az ő 16. századával ismerkedne meg az olvasó.

Az élményszerűség, a megélt élet középpontba helyezése talán a legfontosabb vonása az új társadalomtörténeti megközelítésnek. Átütő erejét mi sem mutatja jobban, mint az utóbbi idők nagy sikerű visszaemlékezései, melyek századunk történelmét egy-egy ember sorsán keresztül belülről mutatták. Viszont könnyen sodródhat a pszichologizálás ingoványos talajára a történész, aki túl messzire megy ebben az irányban. Lehetséges, hogy ezt meg lehet úgy akadályozni, hogy narratíváját a valódiság horgonyaival alaposan rögzíti.

Az igen részletes esetrekonstrukció (legyen szó akár egy 17. századi angol rablóbanda tevékenységéről³⁷, Petőfi élete utolsó óráinak rekonstrukciójáról³⁸ vagy az 1956. október 25-i sortűzről a Parlament előtt) a „valódi” apoteózis. Ahogy mindez növeli az érdekességet, elkerülhetetlen, hogy az élményszerűség, és a szerteágazóság rovására ne menjen. A közkeletű hasonlat szerint a vízcseppben automatikusan benne van valamiképp a tenger. Szerintem ez nem vonatkozatható az esettanulmányra és a történelemre: ha az a valódiság hangsúlyozásával igen részletes mikrotörténelmi rekonstrukció is, még nem tükrözi a megélt múlt egészét. Ezért érdemes a szereplők tapasztalatait is ugyanúgy hangsúlyozni, illetve a kontextualizációt alaposan elvégezni. De a valódiságról lemondani még kevésbé szabad, hisz az nem kevesebbet jelentene, mint azt, hogy a történelemből az irodalomba lépünk át.

Az ideális mikrotörténelmi munka talán képes kiegyensúlyozottan támaszkodni mind a négy jellemzőjére, s érdekességével vonzza az olvasókat, a megélt életet közvetíti, a valódi talajához ragaszkodva a legigazibb történelem marad, és szerteágazóságával az általános felé mutat. Talán. De ha még nem is sikerülne, akkor is érdemes megpróbálni, hisz ilyen törekvések születték az elmúlt évtizedek legjobb társadalomtörténeti műveit.

Szijártó M. István,

³⁷ Alan Macfarlane: *The justice and the mare's ale. Law and disorder in seventeenth-century England*. Cambridge University Press: New York–New Rochelle–Melbourne–Sidney, 1981.

³⁸ Papp Kálmán: Az ottfelejtett ember. *Szivárvány* 9 (1988) 26–28. sz.

HISTORIOGRÁFIA – MÓDSZERTAN

Mikrotörténelem és általános történeti tudás

Manapság a mikrotörténelem divatban van – ezzel a megállapítással kezdődik Bernard Lepetit majd' egy évtizedes cikke. Az intellektuális divatáramlatok viszont arra kényszerítenek bennünket, hogy alaposan, földközlelől vegyük szemügyre szerveződésüket. A számos felmerülő probléma közül itt csupán egyet próbálhatok meg körüljárni. A következőkben arra teszek tehát kísérletet, hogy röviden felvázoljam az olasz mikrotörténelem viszonyát a generalizáció, az általánosítás problémájához.

Azt gondolom, hasznos lenne egyfajta osztást bevezetni azon munkák között, amelyek a mikrotörténelem megnevezéssel lefedett terület alá esnek. Ezt kétféle terminológiával tartom elképzelhetőnek. Egyik sem tökéletes, de mindkettő alkalmas arra, hogy lényeges eltéréseket hozzon felszínre. Tehát általában elkülöníthetjük egymástól az irányzat inkább kulturális és inkább társadalmi változatát. Az elsőre nyilvánvalóan Carlo Ginzburg művei szolgálhatnak példával, a másodikra pedig a Grendi – Levi vonal, s Levi tanítványai. A másik osztás egyik oldalán az epizodikus vagy epizódszerű mikrotörténelem helyezkedik el, szemben az irányzat szisztematikus, rendszerszerű változatával. A példák megegyeznek. Meglepve tapasztalhatjuk, hogy mikor a mikrotörténelemről esik szó, a beszélők igen gyakran szinte kizárólag Ginzburg munkáit – ezek között is csak *A Sajt és a kukacokat*, vagy esetleg Natalie Zemon Davis nemrégiben magyarul is megjelent könyvét (*Martin Guerre visszatérése*), vagy pedig Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou*-ját említik. Levi világhírű könyve is ritkábban szerepel a hivatkozások között. Azt gondolom, nem pillantathatjuk meg az irányzat képviselői között a családi hasonlóságot, ha nem veszünk szemügyre néhány további munkát is. Tehát ezt a perspektíva – torzulást csökkentendő, úgy döntöttem, két másik könyvről fogok beszélni. Az egyik Edoardo Grendi könyve, és *Cervo és a köztársaság. Az ancien régime ligúr modellje* címet viseli. A másik Osvaldo Raggio munkája, címe *Faide és rokonság. A genovai állam Fontanabuonából nézve*.¹

¹ Edoardo Grendi: *Il Cervo e la repubblica. Il modello ligure di antico regime*. Torino, 1993. Osvaldo Raggio: *Faide e parentele. Lo stato genovese visto dalla Fontanabuona*. Torino, 1990.

A két könyv, amelyeket rövid vizsgálat alá veszünk, témájában közös: mindkettő a „modern állam kialakulásának” folyamatát taglalja. A kérdéshez a történészek általában a központi hatalom és a lokális univerzumok fogalompárral közelítenek. Azonban az oly gyakran alkalmazott centrum/periféria séma rejtetten teleologikus: kizárólag a központot állítja a modernizációs munka folyamatába. Ezzel szemben mindkét szerzőnk elhagyja e célelvű perspektívát, és a helyi politikai életet olvasva kíván új interpretációs keretet nyújtani. Kutatásaik módszere, hogy jobban figyelembe veszik azon nyelvezeteket és gyakorlatokat, amelyek átítatják a dokumentumokat.

Szerzőink nyíltan elutasítják a korábbi történészi gyakorlatot: „A heterogén és számtalan alakban felbukkanó területi politikai realitások tanulmányozását – legalábbis részben – feláldozták az állami formációk, normák és intézmények tanulmányozásáért; így aztán a politikai integráció és aggregáció számtalan formája, és hasonlóképpen a társadalmi cselekvők kizárásra kerültek a történeti elemzésből. Az elfoglalt nézőpont, amelyet a központi hatalom megerősödésének folyamatára és a „modern” intézményi formák konstrukciójára függesztett szinte kizárólagos figyelem jellemez, végső soron parciális és deformált képet alakított ki a közhatalom [autoritá pubblica] legitimitásának létrehozásáról és változásáról”.²

Ezzel mindketten a helyi társadalmak és a központi hatalom kölcsönhatását és összeszövődését állítják szembe. Ez módszertanilag együtt jár a helyi közösség használatban lévő fogalmának explicit és gyökeres újrafogalmazásával. A közös problematika ellenére a két szerző terminusai nem egyeznek meg a helyi közösség és a szélesebb társadalmi-politikai-gazdasági realitás, tehát a Köztársaság közötti viszony leírására: Grendi a kettő kombinációjáról, egyfajta komplementer viszonyról beszél, míg Raggio ezt a kölcsönös függőség, az interdependencia fogalmával próbálja megragadni.³ Hangsúlyozzák a kiválasztott tárgyak egységét, de mindketten – s ez rendkívül fontos – egy általánosabb kérdésre vonatkozóan tekintik ezeket. Tegyük egy rövid kitérőt a lépték használatáról és a történeti tárgy konstruálásáról.

² O. Raggio, i.m. IX.

³ „Történetileg Genova és a lokális társadalom közötti viszonyt progresszív kölcsönösség folyamatoként írhatjuk le. Az összkép, amelynek rekonstrukcióját egy lokális univerzum mikroszkopikus megfigyelése teszi lehetővé, nem egy olyan autoritás és hivatalos kultúra képe, amely saját kritériumait erőlteti alattvalóira és a népi kultúrára, hanem egy kulturális csere képe”, O. Raggio, i.m., XIX.

Igen sokszor elhangzik, hogy a mikrotörténelem aprócska, jelentéktelennek tűnő, a periférián lévő tárgy kutatásával szem elől tévesztené, úgymond a „történelem nagy kérdéseit”. Azt gondolom, hogy valójában minden jelentős mikrotörténet valami rendkívül általános dolgot próbál meg körüljárni, éppen azt érzékelve, hogy a vizsgálatnak a meglévő szótár használatával már kimerültek a lehetőségei. Gyakran találjuk magunkat olyan problémákkal szemközt, amelyeket nem magyarázunk, vagy úgy látszik, bizonyos általánosítások egyszerűen nem válaszolnak megfelelően ezekre. Valójában olyan magyarázatokkal van dolgunk, amelyeknek semmiféle prevíziós képessége sincs. A történelmi munka fontos összetevője, jegyzi meg Levi, hogy mindig úgy dolgozunk, hogy „előre tudjuk, miként fog végződni a történet: ez a mi nagy drámánk. Mindig tudjuk ki a gyilkos, ezért bármit is mondunk, bármilyen oksági kapcsolatot is konstruálunk, mindig úgy tűnik, érvényes. Igen szegényes, mechanikus, automatikus oksági kapcsolatokat hozunk létre”.⁴ A mikrotörténelem a vizsgálódás léptékén változtatva arra kérdezik rá, vajon helyesen fogalmazzuk-e meg a problémát?

A lépték változtatása tehát a tapasztalatszerzés érdekében történik: analitikus procedúra, s nem a társadalmi realitás inherens faktora; így bárhol hasznosítható, függetlenül az elemzett tárgy dimenzióitól. A társadalmi realitás színterítése – Levi megfogalmazásában – inkább csak érintőleges, semmint centrális a mikrotörténelem problematikájában. (Ő egészen odáig megy: személy szerint mindig is azt javasolta, hogy ne fordítsunk túlzott figyelmet egy specifikus közösségre, hanem azt tartsuk szem előtt, hogy az általános történelmi probléma a probléma, és az alkalmazási pont szinte esetleges.)⁵ Grendi választása, aki „a történelmi folyamat szintjeinek integrációját” szándékozik felkutatni, azért esett egy területi közösség vizsgálatára, mert a közösség testesíti meg a „szocioterritoriális (társadalmi–területi) valóságot a lehető legkisebb skálán”, ahol tehát általános és tipikus társadalmi gyakorlatokat figyelhetünk meg. Semmiképpen nem kapcsolható össze a falumonográfia hagyományos műfajával.

A lépték problematikájához szorosan kapcsolódik a történelmi tárgy konstruálásának kérdése. Ez egyben az invenció problematikája is: érzékelnünk kell, hogy mi magunk kreáljuk a történelmi tárgyat, s ezzel

⁴ Giovanni Levi: *Il piccolo, il grande e il piccolo*. Intervista a Giovanni Levi, *Meridiana*, n° 10. 1990. 211–234.

⁵ G. Levi, *Il piccolo... i.m.*

egyszerre kialakítjuk e tárgy vizsgálatához szükséges olvasásmódot is. Minden bizonnyal először a kvantitatív történetírást, s főként az *Annales* köréhez tartozó történészek munkáit szemrevételezve vált világossá, hogy a dolgok nem rendelkezhetnek jelentéssel, csupán amennyiben egy sorozathoz viszonyulnak, s nem pedig valamilyen feltételezett, a nyelvet és a tudományt megelőző „valósághoz”. A történelemben csak olyasmi válhat kutatás tárgyává, amit korábban a történész „konstruál”, létrehoz, kijelöl. Ez a belátás felborítja és lehetetlenné teszi minden korábbi analízis előfeltevését, amelyek egy eleve adott és valamilyen módon rejtett értelemet kívántak napvilágra hozni.

Grendi, aki, mint említettem, a lokális társadalom és a központ viszonyát egymást kiegészítőként fogja fel, egy tengerparti halász közösség, Cervo esetét helyezte a középpontba. Könyvének szerkezete is visszhangozza e komplementer viszonyt: a fejezetek hol ebbe, hol abba a perspektívába helyezkednek. Először egy komplex politikai-területi szisztéma leírását kapjuk, amely különösen eleven, ahol a metropolisznak, a kisebb *borgók*nak és a falvaknak egyaránt széles mozgásterük van, s mindkét irányból érkeznek kezdeményezések: történetileg képződött kultúrák pluralitása van jelen, amelyek leginkább a területi identitásban találják meg kifejeződésüket. Ezt az erőteret talán célszerűbb *case-studies* sorozatának segítségével feltérképezni, semmint rögvést valamilyen irányultságot, trendet belevetíteni - javasolja Grendi. Az adminisztráció, a jogszolgáltatás, a helyi alkotmányok vizsgálata után, noha már felismerhető egy trend, mégsem beszélhetünk a központi hatalom részéről valamilyen koherens tervről. Tehát összegezve: az összetett politikai folyamatoknak nem csupán a közigazgatási értelemben vett község, hanem a különböző közösségek is állandó résztvevői. A *borgók* gazdasági téren nyilvánvaló hegemóniájának a politika terrénumán egyfajta „paraszti reakció” feszül, amelynek alapját a települések területi-kulturális identitása képezi. Grendi munkája nem érhető meg ez utóbbi fogalom nélkül.⁶ Az identitás a testvériségek (*confraternita*), az egyházközségek szerveződésében nyilvánul meg leginkább. A területi szerveződés különböző szintjeit határozza meg így Grendi, amelyek a nemzetiségek vezetőinek informális gyűléseitől egészen a területi parla-

⁶ A határok és az identitás tudatának szerzőnk ezt megelőzően több cikket is szentelt, amelyek tapasztalatait beépítette e könyvbe is. E. Grendi: *La pratica dei confini: Mioglia contro Sasselo, 1715–1745. Quaderni storici*, n° 63. 1986. 811–846. és *Cartografia e disegno locale. La coscienza sociale dello spazio*, In *uó Lettere orbe. Anonimato e potere nel seicento genovese*. Palermo, 1989.

nek informális gyűléseitől egészen a területi parlamentekig vezetnek, egyre szélesedő, de nem egymást átfedő területekre kiterjedően. Mindebből a *territoriális mikrokonfliktualitás rendszere* származik, amely plurális és gyakran egymással versengő identitásokra támaszkodik. Nyilvánvaló, hogy a hivatalos politikai adminisztratív földrajz távolról sem meríti ki a „politikai közösség” fogalmát. A lokális konfliktusok felszínre hozzák a normák társadalmi interpretációját, amely a szintek egymásba kapcsolódásával írható le leginkább. Ezek után a politika helyi megfogalmazódásaira összpontosít Grendi: a politikai és vallási étellel kapcsolatos ceremóniák elemzése a társadalom helyi dinamikájának felvázolását célozza.

Gazdaság és társadalomtörténeti perspektívában mindenekelőtt a csere és a csereviszonyok helyeződnek előtérbe, ezt a keretet változtatta Grendi szubsztantivista irányban, vagyis: a gazdasági szféra elemzése nem kerülheti meg az intézményi és kulturális viszonyokat. A kérdést a társadalmi cselekvő szempontjából dolgozza ki – az egyéni viselkedések, tranzakciók az általánosabb viselkedésekre utalnak, amelyek valójában működtetik az intézményeket. Helyileg reprodukálják az összetevők különleges kombinációját. Cervo esetében e kombináció nyolc elemből összetevődő modellt hív életre, amely egyaránt jellemzi a cserestruktúrákat és a cselekvők gazdasági kultúráját. Az elemek: kisbirtok; a búzaféleségek és a gesztenye csupán a szükséglet harmadát fedezi; olajtermelés a biztos nemzetközi piacra; bortermelés, amely regionális és bizonytalan piacú; policentrikus gbonaellátás; elterjedt a munka áruba bocsátása iparban, szolgálatban, vagy emigrációban; minden társadalmi szinten elterjedt hitel; a városi tőke hiánya. E gazdasági modell integrálódik a helyi politikai szerveződés korábban vázolt rendszerébe.

A következő mutathat egy általánosabb tudás felé: a belső viták sokszor a metropolisz meghatározta nyelveket visszhangozzák, úgy azonban, hogy a közösség politikai nyelvezete merít mindkettőből. A cervói politikai történések mélyszondaként szolgálnak a területi politikai társadalom problémájához: mivel megvilágítják az ancien régime ligúr társadalmának politikai nyelvezetét, ezzel rögzítik egy konkrétabb történelmi – összehasonlító vizsgálat elemeit.

Osvaldo Raggio könyve szintén hasznosítja a politikai aszimmetria fogalmát. Lássuk, miképpen. Fontanabuona Rapallótól északra nyíló szűk völgyben helyezkedik el. E völgyön keresztül bonyolódott a koraujkorban a ligúr tengerpart és a Pó síkság közötti kereskede-

lem. A terület korszakunkban banditizmusáról híres, ez a magyarázandó probléma. Etnográfiai jellegű utazásunk a völgyben a genovai oligarchia politikájának vázlatával kezdődik: a köztársaság funkcionáriusainak helyi tapasztalatai rámutatnak arra a kulturális távolságra, amely elválasztja őket a völgy lakóitól. Mindez azért lényeges, mert a bűnesetekkel kapcsolatos politika és a béketeremtés hosszú időn keresztül fontos legitimációs eszköz az oligarchia hatalma számára. Mind a források nyelveze, mind a föld megművelésének gyakorlata, mind a településszerkezet tanulmányozása egy alapvető, ám nehezen megfogható kategória jelenlétére utal, s ez a *parentela*. Az elemzés során Raggio rávilágít: a rokonságon keresztül artikulálódik a lokális univerzum politikai rendszere. A hatalom disztribúciója, az emberek előjogai, a kölcsönös érdekek hálózata, a gazdasági források, mindenekelett az átmenő forgalom ellenőrzése, a házassági stratégiák stb., mind a *parentelára*, ennek hierarchikus szerkezetére, s a vele járó kliensi viszonyokra vonatkoztatva szerveződnek. Ezek részletes analízisét lelhetjük az egyes fejezetekben, amelyekre természetesen most nem térhetek ki. A jegyzői dokumentációban ránk maradt tranzakciók nem személyek közötti cserék, adásvételek nyomai, hanem a rokonságok közötti és rokonságokon belüli skálán értelmezhetőek. A rokonság nyújtja tehát a kollektív identifikáció alapját, egyben áthatja az egyes települések közötti, sőt, általában az egész külső világgal fenntartott viszonyt.

Erre az események és a politikum szférájának a bírósági dokumentumokon keresztül történő bevonása ad alkalmat, amely nem csak ezeknek a rekonstruálását teszi lehetővé, hanem ezzel egyszerre a helyi viszonyrendszerek és a nagyobb területi rendszerek helyreállítását. Az elnyert kontextusokban az első pillantásra különösnek tartható banditizmussal kapcsolatos történetekről belátható, hogy jóllehet az individuális eseteknek megvannak a maguk sajátosságai, mégis egyazon mintára épülnek fel, s a társadalmi struktúra két alapvető aspektusa kapcsolja össze őket: a családi és rokonsági szolidaritás és a csoportok közötti rivalizálás. Végül a nagypolitika és a helyi konfliktusok összeszővődése egységes keretben talál értelmezést: mégpedig a politikai gravitáció centrumát képező Chiavari városának klikkjei és a rokonsági szövetségek kapcsolatrendszerének feltárásában. Tehát helyi kultúra és központi hatalom interdependens. Ez azt jelenti, hogy a helyi aszimmetria generálta összeütközés, a *faida* képezi a területet, ahol a kettő kapcsolódási pontot talál.

Talán e rövid és bizonyosan sommás áttekintésből világossá vált, miként jut el egy mikrotörténeti tanulmány formalizálható kijelentésekkig. Megpróbálom én is egy kicsit formálisabban megfogalmazni. Grendi számára tehát egy modell, egy politikai és társadalmi működés analogikus illusztrációja Cervo esete.

Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a reprezentativitás manapság használatos meghatározása az esettörténettel kapcsolatban egy alapvető félreértést hordoz magában. Mármost e félreértés annak következménye, hogy a történettudomány a szociológiától kölcsönzött statisztikai reprezentativitás képét hordozza magával, ez pedig a reprezentativitást abszolútként érti. (Példánknál maradvá: nyilvánvalóan vannak olyan ligúr közösségek, ahol egészen más a cserestruktúra, vagy pedig – tételezzük fel – eltérő politikai konfigurációjuk van. „Előfeltevésem mégiscsak az, hogy lényegi affinitás van a politikai nyelvezetek és a cseremodellek univerzalitása terén, amelyet ez a gazdasági művelési mód hoz létre” – mondja Grendi. Világos, hogy a metropolistól való függés provokálta belső viták identikusak, amint a politikai tömörülés struktúrái is azonosak – jóllehet, ezek társadalmi tartalma lehet eltérő.)

Tegyünk egy rövid kitérőt, és vessünk egy pillantást arra, hogy a kvantitatív történetírás miképpen gondolja el az általánoshoz való hozzáférést. Ehhez mindenekelőtt azt kell szemügyre vennünk, hogy a „történeti tény” milyen fogalmát használják. A 19. századi történetírás számára a történeti ténynek az esemény számított, s ennek is naív, reflektálatlan (perspektivikus) felfogása uralkodott. A tény mindenekelőtt külsőleg meghatározott: a tények egy olyan történet kitüntetett időpillanatait alkotják, amelynek az értelme eleve rögzített, függetlenül magától az eseménytől. A hagyományos történetírás eredendően ideologikus jellegű, legyen bár többé vagy kevésbé rejtett. Ideológián egyszerűen olyan gondolatrend értendő, amely egyáltalán megengedi, hogy a múltbeli világ történéseinek határtalan halmazából eseményként ismerjen fel valamit a történész – ezzel szemben a kvantitatív történetírás paradigmájában az adatok „belső koherencia kritériumainak” függvényében alakulnak át tényekké. A tény „ismétlődő jellegének következtében kiválasztott vagy akár megkonstruált jelenség, tehát egy idő-egységen keresztül összehasonlítható”.⁷ Amit el kell

⁷ François Furet: *Le quantitatif en histoire*. In J. Le Goff, Nora: *Faire de l'histoire I*, Paris, Gallimard /Folio/, 1974. 76.

hagyni, az a 19. század ideológiájának mátrixára felépült teleologikus történetfelfogás fogalomkészlete – azonban Furet vélekedése szerint nem kell elhagyni a történelemnek a globálisra irányultságát: el kell fogadnunk, hogy „a szeriális történelem eljárásaiból indulva ki, az emberi aktivitás más szintjeit is leírja és leltárba veszi, nem csak a gazdaság objektív folyamatait. Azzal a hipotézissel élve, hogy a realitás egyes szintjeinek megfelelően, vagy pedig az elemzett parciális rendszereknek megfelelően az idő elsajátításának módozatai, a kronológiai ritmusok eltérhetnek.” Tehát dekomponálni kell a valóságot, szintekre szedni szét, ahol az idő, a történelem elsődleges tárgyának mozgása belátható.

Láthatjuk azt is, hogy az eset ebben a történetfelfogásban egyszerűen nincs jelen. Mindenekelőtt retorikai eszközként alkalmazzák, ekkor viszont tipikalitását a fentebb említett statisztikai módon kell elképzelnünk. Ami nem illeszthető sorozatokba, azt ez a modell képtelen figyelembe venni⁸. Eljárásmódja hasonlóképpen funkcionista a társadalomtörténeti kategorizálás során is: az eseteket, amelyek nem helyezhetőek el e kategóriákon belül, egyszerűen deviánsként eltávolítja. Úgy is feltehetnénk a kérdést: minek van nagyobb fontossága, a 95 százaléknak vagy pedig az 5 százaléknak? A valóság kétféle leíró technikája működik e modellekben: az egyik a leginkább elterjedt jelenségre összpontosít, a másik pedig úgy igyekszik magyarázni a rendszert, hogy közben figyelembe veszi az 5 százalékot is.

A mikrotörténelem megpróbálja nem feláldozni az individuális elemek ismeretét a szélesebb általánosításokért, mindazonáltal nem mond le a formalizálásról sem – egyedi esetek és aprócska tények utalhatnak általánosabb problémákra. Levi megfogalmazásában „Inkább az a probléma, hogy miként tudunk kidolgozni egy olyan paradigmát, amely a partikuláris ismeret körül forog, miközben nem veti el maga a partikuláris formális leírását és tudományos megismerését”⁹. Noha a társadalomtörténet sokáig azonosította a formalizált ismereteket a kvantifikációval, mégsem ez az egyetlen lehetőség tiszt-

⁸ Itt utalnom kell a kvantitatív történetírás egy igen eredeti értelmezésére, Michel De Certeautól: ez „az eltérések episztemológiája”. A történeti tárgy körülhatárolása is feltételezett homogenitása a kiindulópont – maga a folyamat az eltérések felmutatása, vagyis a formális konstrukciók állandóan beleütköznek önnön határaikba. Persze ehhez annak belátása szükséges, hogy a partikuláris az elgondolható határa – valójában a történészi munka ama viszony mibenlétének faggatásában állna, amelyet a kiharított regulatívások tartanak fenn a partikulárisal.

⁹ G. Levi, *Il piccolo.. i.m..*

ta modellek alkotására. Hipotézisem tehát a következő: a mikrotörténet ellen felhozott kritikák, amelyek általában a megszerzett történeti ismeret szűk, kizárólag helyi értéket képesek látni ezekben a kutatásokban, s minduntalan egy általánosabb tudás nevében kérik számon az irányzat képviselőin az úgymond nagyobb történeti folyamatokhoz való kapcsolódást, eltérő paradigmák termékei. Ekként érvényességük korlátozott. Olyan előfeltevésekkel terhelten nyilatkoznak meg, amelyeket egyszer hasznos volna megvilágítani. Valójában milyen fogalmakra támaszkodnak ezek? E fogalmak nyilván maguk is történeti képződmények, akkor pedig milyen gondolkodásfolyamat eredményei? Itt csupán három olyan vonást említenék meg, amelyek ma már kérdésesnek tűnnek. Egyrészt: a történeti megismerést kumulatív folyamatként tételezi. Másrészt: az általánosítás szoros kapcsolatban áll a koherencia mítoszával (amely tudattalanul is ott munkál a történészenben). Történjék akár univerzálék, törvények formájában, vagy akár statisztikai alapon, mindig ahhoz az elképzeléshez kötődik, hogy van egy jelentéssel bíró történeti világ. Harmadrészt: a tudás individualizációja *versus* generalizációja közötti ellentétben alapszik.

De vajon miképpen tartható számon az a bizonyos öt százalék? Úgy gondolom, rendkívül szoros összefüggés található a szisztematikus mikrotörténelem társadalomképe és tudományos eljárásai között. Itt újból azzal szembesülünk, hogy a dokumentumokon keresztül ránk származott maradványokat a történész miként alakítja tényekké. Ezt látszik alátámasztani az az olvasat is, mit Edoardo Grendi adott Elias történetírói munkásságáról.¹⁰ A történészek egészen addig, míg a múltat önmagukban létező individuumok vagy statisztikailag reprezentálható individuumok terminusaiban gondolják el, soha nem fognak elérkezni a társadalmi folyamatok reprezentációjához. Éppen ezért Elias úgy véli, hogy a viszonyok ill. relációk képezik azt az alaprealitást, amelyet a történésznek tanulmányoznia kell; ezzel egy régi, bénítóan ható dualizmust is felszámol: az egyén és a társadalom nem állnak szemben egymással elkülönült realitások gyanánt. A viszonyok és függőségek állandóan változó láncolata eltérő figurációkat hoz létre, amelyek együttesen magyarázzák a társadalmi szerveződést és az egyéni viselkedést. Elias erre a nagy vonalaiban ismertetett társadalomelméleti alapra húzza fel a civilizáció folyamatáról alkotott

¹⁰ E. Grendi: Norbert Elias: storiografia e teoria sociale. *Quaderni storici*, 50. 1982. 728–739.

vízióját. Valójában úgy tekintette az udvari társadalomról írott könyvét, mint egy „episztemológiai laboratóriumot”. Egy ilyen laboratóriumban egy társadalmi mező, egy formáció és az egyéni viselkedés kapcsolódik össze. Ez azonban egyáltalán nem zárja ki más laboratóriumok, tehát ezzel együtt más társadalmi formációk létezését. Ezzel egybehangzóan a mikrotörténelem olasz művelői is az egy adott helyen empirikusan megfigyelt interperszonális viszonyokra helyezik a hangsúlyt, semmint hogy a társadalmi struktúra absztrakt reprezentációtól indulnának. Úgy vélve, az általánosan használatos makroszopikus fogalmak nem telepsznek rá mechanikusan az egyénekre, hanem hagynak nekik cselekvési mezőt, azonban úgy, hogy semmiképpen nem tekintik mindenhatónak a történeti cselekvőt, álláspontjuk szerint a kényszerek és bizonytalanságok azon interakciók szövedékéből erednek, amelyekbe minden individuum elhelyezkedik. Az elméleti alapállásából kibontakozó kutatási program a társadalmi struktúra feltérképezését az interperszonális viszonyok szisztematikus rekonstrukcióján keresztül tartja elérhetőnek.

Amennyiben a viszonyok adják az alaprealitást, amellyel a történelemnek foglalkoznia kell, ennek két következménye van a mikrotörténelem gyakorlatára nézve. Mindenekelőtt: egy csapásra nyilvánvalóvá válik ama állítás abszurditása, miszerint a mikrotörténet apró-cseprő, valójában jelentéktelen dolgokra pazarolva a drága időt, szem elől tévesztené, úgymond – az olasz mikrotörténelem esetében – Itália történetének alapvonalait. Másrészt: egyre nehezebben tudjuk elképzelni, hogy a társadalmi – történeti világ megismerésében a személyek közötti relációkra, a konfigurációk – ez mind Elias, mind pedig a mikrotörténészek számára drága szó – alakulásának processzusára hangsúlyt fektető irányzat akár a hempeli, vagy pedig a klasszikus francia társadalomtörténet kialakította sémák alapján véli hozzáférhetőnek az általános történeti tudást. A kérdést persze minden mikrotörténész maga oldja meg a gyakorlatban.

„A kivételes talán csak az *événementiel* [eseményekkel foglalkozó] szintjén vagy a krónika felszínén kivételes; de maga az esemény – a kis események éppúgy, mint a nagyok – amennyiben kontextualizáljuk, szétboncoljuk és részeiben kerül közeli, aprólékos vizsgálatra, oly lencsévé alakulhat, amely képes a valóság tisztább képét, mélyebb és általánosabb struktúrák képét adni”.¹¹ Azt gondolom, ez az idézet kellőképpen megvilágítja az *eccezi nale – normale* [kivételes – normális,

¹¹ O. Raggio, i. m. XXIII.

másutt: kivételesen normális] kifejezés értelmét, amelyet egyébként különösen megterhelt a számtalan rá történő hivatkozás. Én inkább egy másik fogalmat helyeznék előtérbe: a generatív modell fogalmát.

A mikrotörténelmet olvashatjuk úgy is, mint kísérletet az analógia és a hasonlóság problémáinak újbóli megvitatására. Az analógia mint tudásforma a 18. században lezajlott alapvető fordulat során diszkreditálódott: e passage-t világítja meg Michel Foucault *Les mots et les choses* (*A szavak és a dolgok*) című munkája. Mármost az analógiát egy kanti megfogalmazásra támaszkodva nem úgy kell elgondolnunk, hogy egyfajta parciális hasonlóság lenne két, egymástól egy kicsit elütő dolog között (ezt nevezik egyébként materiális analógiának); hanem sokkal inkább mint tökéletes hasonlóságot két egymástól teljesen elütő dolog között. *A* úgy viszonyul *B*-hez, mint *C* *D*-hez, de *A* és *C* teljesen eltérőek, éppúgy ahogy *B* és *D*. Tehát formális analógiát kell felállítani.

A mikrotörténelem az így értett analógiát helyezi a munka középpontjába: olyan helyzetekkel foglalkozik, amelyek teljesen elütnek egymástól, de egymáshoz igen hasonló relacionális mechanizmusokra utalnak. Lehetőség nyílik tehát arra, hogy egymástól elképesztően távol álló dolgokat helyezzen egymás mellé a történész, mivel igen erős formális kongruencia létezik közöttük.

Egy generatív modell nem egyszerű formális leírás, nem a valóság elszegényítése az elemzés szolgálatába állítva, hanem a társadalomban zajló folyamatok, absztrakt stratégiai szabályok tényezőinek identifikálása. A generatív modell a maga teljességében lehetővé teszi az individuális választások és útvonalak integrálását a történeti magyarázatokba¹².

Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódásokhoz* írott előszavának első fogalmazványában, amely aztán nem került a kötet elé, viszont megjelent az *Észrevételekben*, a következőt írja: „Engem nem az érdekel, hogy felhúzzak egy építményt, hanem az, hogy áttekinthetően magam előtt lássam egy lehetséges építmény alapjait”¹³. Ezt egy csöppet átfogalmazva, a következőt mondhatnánk: a mikrotörténelem számára nem annyira az elmondható történetek fontosak, illetve a megtörténhetett történetek fontosak, hanem az egy történeti pillanatban elmondható történetek szerkezete, az akkor elmondható minden lehetséges történet szerkezete.

¹² J. Revel: *Micro-analyse et construction du social*. In *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 1996. 15-36.

¹³ L. Wittgenstein: *Észrevételek*. Bp. 1995. 16.

Mikrotörténeti módszerek makrotársadalmi csoportok kutatásában

A mikrotörténelem – és itt most a kifejezés gyakori széles értelemben vett használata helyett az olasz mikrotörténelemre, illetve annak nyomán elsősorban Franciaországban és Németországban született munkákra gondolok – szakítani igyekszik a korábbi társadalomtörténet nem egy alapvető, szinte soha nem explikált, előfeltevésével.¹ A mikrotörténelem alapvető igénye, hogy az embereket mint cselekvőket mutassa be, és az egész történelmet mint az egyének cselekvéseinek sorát értse meg. A korábbi társadalomtörténeti megközelítésekkel szembeni kritika kulcsszava az eldologiasítás (réification). A mikrotörténészek szemében az olyan szerzők mint Kocka eldologiasítják a struktúrákat, önálló és a történelem szereplőinek cselekvéseitől független létezőkként kezelik. A mikrotörténelem célkitűzése éppen az,

¹ A '80-as években oly divatos történeti antropológiát is kritizálják a mikrotörténészek a strukturalista társadalomtörténet mellett. Miután a történelem megértése az elméletileg előzetesen konstruált makrotársadalmi fogalmakban gyakran kevésbé tűnt meggyőzőnek, kézenfekvő volt az egykori cselekvők nyelvezetét, rítusait, általában magatartását interpretálni. A Geertz által inspirált történeti antropológia erre tett kísérletet. A cselekvéseket mint szöveget interpretáló kutatások szükségszerűen az esettanulmány léptékére korlátozódnak. Az általánosítás itt is problémát jelent. A kultúra megértése, amely az a nyelv, amelyet a cselekvések szövege „beszél”, csak a lokális eseteken keresztül történhet. Ennek implicit előfeltétele, hogy az adott kultúra kellő mértékben homogén legyen, s hogy a viszony a kultúra és az egyes cselekedetek között azonos legyen. Így is egy *circulus viciosus* adódik azonban: a nyelvet ismerve érthetjük meg az egyes eseteket, a nyelvet azonban az egyes esetekből igyekszünk megtanulni. E bűvészműtárvány eredménye mindig korlátozott azonban, éppen a történetiség lényegét alkotó időbeliség szempontjából. Az egyes esetek elemzésében a kultúra csak mint állandó adottság mutatkozhat meg. Időbeli változásokat, folyamatokat – például egy társadalmi csoport születését – az interpretatív vállalkozás nem tudja bemutatni, ennyiben őrzi az antropológia eredeti ahistorikus jellegét. Az összehasonlítás lehetetlensége különösen gyenge pontja a történeti antropológiának. Az interpretációk bezárva maradnak azokba a keretekbe, ahol az egykori cselekvők használták a szimbólumokat, mivel ezek szövege mutatja meg a nyelvet, a szöveg jelentését pedig csak a nyelv adja meg. Az egykori cselekvők nyelvezetének elsajátítása tehát olyan törekvés, amely – előnyei mellett – újabb problémákat hoz létre. B. Lepetit: *Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. Actas.* 1995. 4. sz. 145-147.

hogy bármiféle struktúrát csak is mint a cselekvők által létrehozottat és fenntartottat elemezzem. Ezt talán konstruktivizmusnak nevezhetnénk. Arról van szó, hogy a történeti valóság egészét minden pillanatban konstruálnak látja ez a szemlélet. „Semmi sem adott, semmi sem természetes.”² Minden intézmény, és minden, amit csak a történeti vizsgálódás megpróbál megragadni a mindenkori jelen adott interakcióiban létezik. Ezen kívül semmi nincs. Az intézmények, csoportkohéziók is valamilyen konkrét cselekvők egykori tevékenységének eredményei, s a rákövetkező jelenekben is csak a cselekvők felhasználásában, folyamatos újrainterpretálásában léteznek. A valóság tehát a mindenkori cselekvők függvénye. E felfogásból következik, hogy értelmetlen különbséget tenni egy esemény tényleges lefolyása és a között, ahogyan szereplői megélték azt. Nincs azon kívül, amit a szereplők megélték más tényleges esemény, nem létezik egy intézmény azon kívül, ahogy a benne résztvevők azt fenntartják. Az elemzés tekintetében e felfogás abban az igényben jelenik meg, amely a cselekvőket, az eseményeket és az intézményeket ugyanabban a fogalmi készletben akarja megragadni. Így válik elkerülhetővé a történeti valóság elemeinek dolgokká merevítése, a „réification”.

E szemlélet következménye, hogy a történelem egymást követő jelenek végtelen sorára bomlik. Mindegyiket a cselekvőknek egy adott konfigurációja – a mikrotörténelem egy másik kulcsszava – jellemzi. Mindegyik számtalan lehetőséget hordoz magába a további jelenek számára: a bizonytalanság így a történelem legfőbb sajátossága. Miután hiányoznak belőle olyan állandó, pozitív léttel bíró entitások – beleértve a társadalmat is – amelyek fejlődését meg lehetne érteni, a történelem nem folyamat többé abban az értelemben, hogy valahonnan valahova, valamely szabályszerűségeknek engedelmességgel tartana. Egyedül a jelenek diszkontinuus sora a kontinuos. A *longue durée*, a mozdulatlan történelem, az évszázados időközönként hirtelen átalakuló episztémé helyett a történelem, ebben a felfogásban, folytonos változás.

A társadalmi csoportokat e felfogásban önmagukból kell megérteni, abban az értelemben, hogy létezésüket nem lehet visszavezetni semmilyen külső instanciára, mint például a termelési viszonyok vagy a társadalmi munkamegosztás. Keletkezésük és létezésük ma-

² Simona Cerutti: *La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif*. Turin, 17e – 18e siècle. Paris, 1990. 13.

gyarázatát az őket alkotó emberek gyakorlataiban – a mikrotörténelem egy harmadik kulcsszava – kell keresni. A források összegyűjtésére és feldolgozására nézve ebből az következik, hogy az egy-egy témára vonatkozó, lehető legteljesebben összegyűjtött forrásokat mindenképpen saját kontextusukban³ kell értelmezni. Tehát nem belőlük bizonyos információkat kivonva, azokat sorozatokba rendezve, hogy így a „nagy kategóriák” története legyen felvázolható. Így a dokumentum elszakad azoktól az emberektől, akik létrehozták, s információtartalmának nagyobbik része elvész. A dokumentumokat teljes eredeti összefüggésükben kell értelmezni: ki vagy kik, mikor, milyen célból hozták létre, kiknek szánva. E nélkül nem lehet elemezni az egyes konfigurációkat, az azokban résztvevő cselekvők eltérő tapasztalatait, stratégiáit és aspirációit; a cselekvők egymáshoz való személyközi – a mikrotörténelem egy újabb kulcsszava – viszonyait. Csak így lehet megérteni a minden egyes történelmi pillanatban a jövőre nézve adott lehetőségeket, és azt, hogy ezek közül végül miért pont a megvalósult valósult meg.

Célszerű talán bemutatni kicsit részletesebben is két mikrotörténeti munkát, amelyek egy-egy társadalmi réteget vizsgálnak valamilyen szempontból. Maurizio Gribaudo egy torinoi munkásnegyed – Borgo San Paolot –, amely Olaszországban, mint a par excellence munkásnegyed ismert – vizsgált, Simona Cerutti pedig szintén Torinó társadalmát vizsgálta, de a 16. század végétől a 18. század elejéig terjedő időszakban. A két munka, bár konkrét kérdéscíművése különbözik, sokban azonos a tekintetben, ahogyan nem szeretnék megközeleltíteni témájukat. Mégis megoldásaik lényegesen eltérőek.

M. Gribaudo azért rekonstruálja a munkásnegyed életét, hogy felvázolhassa a fasizmus behatolását egy munkásközösségbe.⁴ Eredeti kérdéscíművése az volt, hogy a korábbi erőteljes politikai mobilizálódást miért váltotta fel a 30-as években egy passzivitás, visszahúzódás a magánéletbe a munkások körében. Azok a magyarázatok, amelyek szerint az iparosodás során kialakult, majd magát mint osztályt felismerő és ekként küzdő munkásság politikai kohéziójának széthullását a termelési struktúra változása magyarázza, nem elégtették ki. Először az oral history módszerével próbálta meg vizsgálni a hétköz-

³ Egyes mikrotörténészek, elsősorban C. Ginzburg a kulturális kontextusnak biztosítanak elsőbbséget, mások inkább egy társadalmi kontextusba igyekeznek beágyazni forrásaikat.

⁴ M. Gribaudo: *Itinéraires ouvriers*. Paris, 1987.

napi élet és a politikai szint összekapcsolódásának módját, a kohézió mechanizmusait a munkásközösségben. Eleinte minden rendben lévőnek tűnt. Az interjúkból kirajzolódott a negyed társadalmi szövege, a sajátos munkáskultúra normatív rendje, a munkásidentitás. De az elbeszélésekben az elbeszélők különböző korokból származó racionalizációi közötti diszkrepanciák révén felsejlettek a nagyon különféle egyéni stratégiák, a társadalmi források, kapcsolatok eltérő használatai, és az ezek nyomán fakadó konfliktusok a munkásközösségen belül. A családi viszonyok, fogyasztási szokások, a szociabilitás modelljeinek sokfélesége lehetetlenné tette, hogy ezeket „a” munkáslét reprezentációjába foglalja össze, illetve azt, hogy ezeket egy kulturális normarendszerre vezesse vissza. A munkás mivolt társadalmi reprezentációja, amelyet az elbeszélők maguk is megjelenítettek nem hozható egyszerűen kapcsolatba az egyéni magatartások sokféleségével. Az interjúkat elemezve a közösség fogalma is elégtelennek tűnt. Kiesik belőle tagjainak története, amely a csoportba kerülés előtt és után jellemzi őket, pedig ez adhatja magyarázatát a csoporton belül megfigyelt magatartások sokféleségének. Ezért az tűnt számára vizsgálандónak, milyen aspirációkkal érkeztek a munkássá váló bevándorlók a városba, kik, miért tértek vissza falura, kik vándoroltak ki. Ezért elment néhány fontosabb interjúalanyának a falujába, az érdekesnek talált adatokat azonban nem tudta értelmezni. Ezért egy külön falusi vizsgálatba kezdett, amelyben 90 család demográfiai, foglalkozási, vagyoni viszonyait rekonstruálta, hogy megértse migrációs magatartásukat. A kutatás ezen a ponton kvantitatív jellegűvé vált, de Gribaudit nem az átlag, a tendencia érdekelte. A lehetséges magatartások teljes skáláját igyekezett feltárni, mert csak ennek ismerete teszi értékelhetővé az egyes választásokat, éppen a többihez mérten. Az elemzésben a parasztok aktív cselekvőknek (acteurs actifs) bizonyultak, akik nem egyszerűen elszenvedői voltak az 1870 után kibontakozó agrárválságnak – amely helyenként és családonként másként és másként konkretizálódott – hanem tevékenységükkel maguk is alakították az őket körülvevő világot. A városi munkáslét számukra csak egy etapja volt az előttük álló lehetőségeknek. 40%-uk visszatért vidékre. A városban maradók intra- és intergenerációs foglalkozási, földrajzi, demográfiai választásait három nemzedéken át elemezte Gribaudi. Összességében mintegy 2000 személy szerepelt adatbázisában. Minél több adata volt, annál kevésbé tűntek azonban használhatónak számára a szokásos kvantitatív módszerek. Mindaz amit

megfigyelt nem egy reális csoport sajátosságai voltak, amelyeket megfelelően kifejezne az átlag. A megfigyelések sokasága valamilyen modellt adott ki. A modell itt a viselkedések eloszlását jelenti leíró értelemben. A kérdés Gribaudi számára az volt, milyen folyamat hozta létre az adott eloszlást.⁵ Ezt próbálta meg elemezni például a foglalkozási mobilitással kapcsolatban. Úgy találta, hogy ebben a kapcsolati források a fontosak (rokonok), de korántsem kizárólagosak. Az egyéni, családi életciklus, illetve a városi integráció ciklusának különböző szakaszaiban más-más tényezők voltak döntőek az egyéni választásokban. A modell által leírt eloszlás kialakulásához vezető folyamatban a motor szerepét az egyéni választások játszották. A cselekvők változó képzetekkel bírnak a dolgokról, a maguk helyéről és lehetőségeikről. Ezeket tapasztalataik (és családjuk tapasztalatai) alapján értékelik, és választanak az alternatív stratégiák közül. Mindez egyfajta korlátozott racionalitás érvényesülését jelenti; a cselekvők bizonytalan helyzetben, korlátozott információk alapján döntenek.

Mindezek után Gribaudi visszatért eredeti interjúihoz, illetve újra interjúvolta tanúit, azzal a kérdéssel, hogy mi a viszony a munkásnegyed reprezentációja között, amit az elbeszélők is megjelentettek, illetve a családok, egyének eltérő múltjából és aspirációiból fakadó feszültségek, konfliktusok között. Eredményként arra jutott, hogy a városba vándorló családok először a városközpontba költöznek, komfort nélküli lakásokba, ahol a női és a gyermekmunka segítségével igyekeznek létfenntartásukat biztosítani. Ezután költöznek ki a munkásnegyed már némi komforttal ellátott lakásaiba, ahol bekerülnek annak sajátos szomszédsági, munkahelyi, rokoni hálózatába. E viszonyok hálózatában a családok kis kölcsönös szívességek által vannak összekötve. Ez nagy szerepet játszik a társadalombiztosítás előtti korban a családok helyzetének városban való stabilizálódásában. A családok munkásmilieube való integrációja tehát attól a képességüktől függ, mennyire tudnak megfelelni a kölcsönös szolgálatok e rendszeréből folyó igényeknek. A szocialista diskurzus – pontosabban annak a negyedben domináns változata – Gribaudi szerint arra szolgál, hogy elfedje a különböző múlt tapasztalatával bíró és különféle aspirációkkal rendelkező családok és egyének közti különbségeket ezáltal lehetővé tegye a kölcsönös kis szívességek e rendszerének működését. A politika a negyed lakói számára az egyenlőség hétköz-

⁵ Gribaudi itt Fredrik Barth antropológiájára támaszkodik.

napi rituáléját jelenti, amely biztosítja az eltérő életpályájú családok közti különbségekből adódó konfliktusok kezelését. A valódi különbségek és tagadásuk együtt működött a negyed hétköznapi életében a létfenntartást szolgáló reciprok kapcsolatokban. Az embereket és a családokat egymáshoz kapcsoló viszony tartalma és rituális kifejezési formája elválik egymástól. A negyedben valójában nincs reális csoportkohézió; a szocialista diskurzus csak felületi kifejeződése annak a hálózatnak, amelynek tartalma és oka a családok konjunkturális igénye volt a csere fenntartására.

A '30-as években a szocialista diskurzus be volt tiltva. Helyét a sport, a tömegfogyasztás és a modernitás foglalta el. Ez generációk közti ellentétekben is jelentkezett. A hallgató szocialista öregekkel álltak szemben a modern fiatalok, akik nem tagadták meg az elismerést a fasizmus némely teljesítményeivel szemben. A rendszer szociálpolitikája, a társadalombiztosítás átvette a kölcsönös szolgáltatások hálójának funkcióját.

Ami tehát úgy tűnik mint az osztálytudat gyengülése, a politikai összetartozás feladása, a magánéletbe való visszahúzódás, az valójában nem más, mint egy sajátos feladatot ellátó diszkurzus szükségtelessé válása. Ez Gribaudi válasza a kiinduló kérdésfeltevésre. A kutatás során azonban számos, időközben felmerülő kérdésre is választ talált, illetve elméleti következtetéseket is levont. Az előbbieik közé tartozik, hogy Borgo San Paoloban nem volt örökletes munkásság, sőt a fluktuáció kifejezetten nagy arányú. A munkássorsot (*condition ouvriere*) Gribaudi egy épülethez hasonlítja, amelyben hosszabb-rövidebb ideig laknak a falutól a kispolgárság, vagy középosztály felé tartó pályájuk során az egyes családok. Véggkövetkeztetése szerint nincs egységes munkásosztály, mint ahogy nincs egységes normatíve érvényesülő munkáskultúra sem. Gribaudi szerint általánosan is érdemes elvetni egy egységes és normatív kultúra fogalmát. A negyedben sem egy ilyen szabályozza a munkáscsaládok tagjainak viselkedését. Éppen ellenkezőleg; az egyének és a családok folyamatosan újratárgyalják az interakciókban a munkahelyi, szomszédsági és rokonsági viszonyokban betöltött pozíciójukat. A munkásosztályhoz, mint olyanhoz kapcsolódó történeti leírások, elemzések politikai szempontú interpretációkat jelentenek. Valójában az egyének, családok történetében megfigyelhető jelenségek annyira sokrétűek, hogy nincs helye tipikust kereső magyarázatoknak. Nincs olyan ok, determináció, amely közössé tenné az élet megfigyelhető tényeit.

M. Gribaudi elemzése lenyűgöző a Torinóba vándorlásról, valamint arról, amit a „városi integráció ciklusának” nevez, azaz a foglalkozási és a földrajzi tényezőknél (hol laknak a városban a betelepültek), a családszerkezeteknek és a demográfiai magatartásoknak a családok városi és munkás milieuban való stabilizálódásában betöltött szerepéről. A családi és az egyéni életpályák alakulására és ezek mozgatórugóira vonatkozó elemzése is plauzibilisnek tűnik, a rájuk vonatkozó elméleti megállapításokkal együtt. Elméleti következtetései nem kevésbé meggyőzőek a kultúrára vonatkozóan. Meggyőzően tudja bizonyítani azt is, hogy értelmetlen a munkásosztály kategóriáját ráhúzni az általa megfigyelt rendkívül sokféle jelenségre. Remélem a munka részletes bemutatása jobban érthetővé tette a mikro-történet korábban röviden összefoglalt sajátosságait. Mégis, felmerülhet a kétely, hogy másként fogalmazva meg a kérdésfeltevést nem létezhet-e esetleg mégis a munkásosztály és vele együtt más makrotársadalmi kategóriák is.

Gribaudi módszeréből adódik, hogy egy városnegyednél nagyobb léptékű területen nem is próbálhatná meg vizsgálni kérdésfeltevést. Ennél szélesebb keretben nem lehet feltárni az egyéni stratégiákat és az őket kondicionáló személyközi viszonyok (relation interpersonnelles) teljességét.

Ebben a léptékben a történeti társadalmi valóság Gribaudi elemzésében három rétegűnek mutatkozik: (1) a cselekvők konkrét interakcióinak hálózatából áll, amelyet (2) az egyének és családok által magukban hordott múlt és a belőlük fakadó aspirációk befolyásolnak, s amelyre mintegy felülről ráborul (3) a munkás reprezentációt hordozó diskurzus. E szemléletnek két – egymással összefüggő – gyengéje van. Egyrészt, hogy a múltat csak az egyénekből jelenlévő emlékek révén veszi számításba, a másik pedig, hogy nem fordít kellő figyelmet a reprezentációk, illetve az őket hordozó diskurzusok sajátosságaira. Gribaudi szerint a szocialista diskurzus esetleges Borgo San Paoloban, egy másik diskurzus betölthetné pontosan ugyan azt a szerepet.

Jó példa a munkássors (condition ouvriere) sokszor használt fogalma, amelyet úgy fog fel Gribaudi mint egy épületet, ahol hosszabb rövidebb ideig laknak a családok. Azt akarja megvilágítani, miként használták a családok az épület nyújtotta lehetőségeket. Elemzésében az egyének mint aktív cselekvők (acteurs actifs) jelennek meg, akik életük minden pillanatában választásokat tesznek egy korlátozott racionalitás alapján, egyéni és családi múltjuk befolyása alatt és jövőre

vonatkozó aspirációik függvényében. Mégis a diskurzus szocialista voltával szemben, valamint az általános „munkássors”-sal szemben, amelyre a cselekvők maguk is gyakran utalnak, az egyének mégis passzívnak tűnnek Gribauidi elemzésében. Felmerül a kérdés, hogy a metaforaként használt „munkássorsnak” nincs-e valamilyen értelemben reális tartalma, azaz nincs-e valahogyan, társadalmi szokásokban, rítusokban kijelölt határa, amely megint csak megfelelő rítusokon keresztül, illetve megfelelő útlevéllal (képzettség, de sok más is lehetséges) léphető át. A másik probléma a diskurzus esetlegessége. Biztosan a vak véletlen uralkodik a diskurzusok hordozta reprezentációk világában, ahogyan az Gribauidi állításából következik? Nem lehet értelmes kérdés, hogy miért pont ez a diskurzus miért pont ezeket a társadalomra vonatkozó reprezentációkat hordozza?

E kérdésekkel kapcsolatban nyújt Gribauidiénál árnyaltabb elemzést Simona Cerutti könyve, amely nemcsak a témájának szorosan vett társadalomtörténeti aspektusait dolgozta ki olyan alaposan mint Gribauidi, hanem a társadalmi reprezentációk egy társadalomtörténeti elemzését is elvégezte, bemutatva, hogy az is társadalmi cselekvésben, küzdelemben formálódik. A társadalmi reprezentációk elemzésében Cerutti egyik inspirálója egy szociológiai munka volt, amelyet érdemes kicsit közelebbről is bemutatni. Luc Boltanski vizsgálata a franciául „cadres”-nak nevezett társadalmi csoportra vonatkozott.⁶ Boltanski éppen a társadalmi csoportok szubsztancialista megközelítése, amely tehát eldologiasítja őket, illetve más oldalról a társadalmi csoportokat üres statisztikai és/vagy ideológiai konstrukciónak tekintő felfogás közti szembeállítást akarta meghaladni. Ennek érdekében a pszichológia fogalomkészletéből emelte át a reprezentáció kifejezést, amelynek segítségével egyrészt elkerülhette azt, hogy a csoportot önmagában pozitíve létezőnek tekintse, másrészt azt, hogy a „cadres” kifejezést pusztán üres névnek tartsa. Kitégította a reprezentáció fogalom jelentését a pusztán mentális területen túlra is. Egy társadalmi csoport reprezentációja nemcsak a csoport mentális reprezentációját jelenti, hanem számos intézményt is, amelyekben a csoport mintegy társadalmilag megtestesül.

⁶ Luc Boltanski: *Les cadres*. 1984. Paris. A cadre szó szó szerinti fordításban kádert jelent. Társadalmi megjelölésként nagyjából a managerek alatti szinttől foglalja magába a vállalatok alkalmazottjait, de a magyar magántisztviselő kategória alsóbb régeit már nem öleli fel.

Munkája módszertanilag két részből áll. Egyrészt elemzi azt a hatást, amely révén a „cadres” fogalom olyan természetesnek tűnik a franciák számára. Ez statisztikai források kritikai elemzését is jelenti.⁷ Másrészt rekonstruálja a „cadres” történetét, nem a csoport képviselői által megalkotott genezist, hanem azt a folyamatot, amelyben a csoport intézményesült és objektiválódott mint társadalmi küzdelmek eredménye. Bemutatja, hogy mérnökök egy csoportja, akik azonos képzéssel rendelkeztek, miképpen kezdték a „cadre” képet kidolgozni az 1930-as években egy egyszerre szakmai és vallási szervezet keretében. A későbbiekben ez a kezdeti mag egy olyan pólussá vált, amely vonzerőt tudott kifejteni különféle, eltérő jellegű csoportokra, amelyek – saját csoportrepresentációs instancia hiányában – hajlottak magukat káderként felismerni.

A '30-as években a szociális katolicizmus perszonalista filozófiája tette lehetővé, hogy e csoportok egyszerre egyesüljenek az anonim kapitalizmus és a munkásmozgalmi kollektivizmus elleni küzdelemben a középosztály jelszava alatt. A cél ezáltal egy harmadik erő létrehozása volt a munkásosztály és a kapitalisták között. Ugyanezen időben a főnök-alkalmazott viszony átkerült a magánszférából a közszférába. A „cadres” reprezentáció kidolgozói helyet követeltek a „cadres”-oknak a munkaviszonyokat illető különféle egyeztető fórumokon a munkaadók, a munkások és az állam képviselői mellett. Az intézményesülésnek ezt a fokát sikerült elérniük a Vichy rendszerben, és ez nem vált semmivé a háború utáni időkben sem. Sőt a munkavállalói és munkáltatói érdekek összeegyeztetésére létrehozott (régbbiekből átalakított) intézményekben a „cadres”-ok mindig helyet kaptak. A csoport intézményesülése a nyugdíjrendszer létrejöttével vált teljessé. Az ennek érdekében vezetett agitáció nyújtotta azt az eszközt, amely révén a potenciális „cadres” mobilizálódása elérhető volt. Ez biztosította a minimális csoportkohéziót. Az egyszer már kialakult csoportrepresentációt az sem ingatta meg, hogy az '50-es években ideológiai szempontból levált a katolicizmusról.

Ebben – a most csak nagyon elnagyoltan bemutatott – elemzésben a „cadres” csoportja nem úgy jelenik meg, mint egy kvázi természettől adott dolog, mely közvetlenül a társadalmi munkamegosztásból levezethető, és nem is úgy, mint valamely a közös kultúrában

⁷ Itt támaszkodhat a francia statisztikai nomenklatúrarendszer történetének elemzésére: Alain Desrosières: *Éléments pour l'histoire des nomenclatures socio-professionnelles. Pour une histoire de la statistique*. Tome 1. Paris, 1997.

gyökerező összetartozás következménye. Boltanski szerint is a technikai munkamegosztás meghatározza a társadalmi csoportok alakulását, de csak közvetetten. A csoportképződés folyamatai egy saját társadalmi-politikai térben zajlanak. A technikai munkamegosztás még egy szabad játéktérrel hagyja a csoportképződés számára, ahol az érdekeltek küzdelmeiben formálódnak és rögzülnek a társadalmi csoportok reprezentációi. E sajátos tétekért folyó küzdelmeknek pedig megvan a maga története.

Egy társadalmi reprezentáció kialakulását elemzi Simona Cerutti is könyvében, sokban támaszkodva Boltanski munkájára, de kérdésfeltevését társadalomtörténeti összefüggésekben megközelítve. A szóban forgó társadalmi reprezentáció a városi lakosság céhes szerveződése, a szakmák céhekbe tömörülése. Torinóban a 16. század végén újraalakultak a céhek, de a 18. század elejéig nem játszottak lényeges szerepet, 1730 körül viszont hirtelen mintegy berobbannak a nyilvánosságba, részeseivé válnak a nyilvános ceremóniáknak (pl.: az udvar bevonulása a városba), s ezzel együtt taglétszámuk is megnő. Cerutti a választ arra keresi, miért vált pont a 18. század elején a városi társadalom reprezentációjának központi elemévé a foglalkozás. De elemzése nemcsak a reprezentációk szintjén mozog. Arra is kíváncsi, miért csatlakoztak hirtelen olyan sokan a szakmai szervezetekhez, miért voltak hajlandóak az emberek a 18. század elején ezekbe többféle értelemben is investálni (anyagilag éppen úgy, mint pszichikailag magukat elkötelezve).

E kérdések vizsgálata céljából Torino társadalmának kívülről történő klasszifikációja fel sem merülhet, hiszen a kérdés éppen a rétegződés saját logikájára vonatkozik. A szokásos foglalkozásszerkezeti, vagy arra alapuló más változókkal is kiegészített osztályozás azért sem jöhet szóba, mert Cerutti éppen azt akarja megmutatni, hogyan vált egy adott történelmi időpontban a foglalkozási beosztás a „rétegződés idiómájává”.⁸

A foglalkozás szerkezeti klasszifikáció csak egy a lehetséges reprezentációk közül. De nem járható út a társadalmi reprezentáció korabeli szókészletének egyszerű átvétele sem. A kérdés éppen az, hogyan alakul ez a szókészlet, milyen politikai és társadalmi folyamatokban változik. Ceruttit az a folyamat érdekli, amelyben éppen az

⁸ S. Cerutti, i.m. 16.

adott reprezentáció jön létre, és amelyben éppen ezekhez a csoportokhoz alakul ki az egyének kötődése.⁹

A csoportok kialakulásának és kohéziójának kutatása szerint két nagy csapásirányt követ. Az egyik a durkheimi felfogás keretein belül marad, ahol a szolidaritás a normatív rend következményeként az azonos gondolkodásúak csoportját jellemzi. (Ehhez a felfogáshoz sorolható E. P. Thompson is, akinek munkáját Cerutti minden elismerés mellett azért kritizálja, mert az érdeknek egy nem kontextuális – tehát az elemzendő társadalmi szövetbe nem beágyazott fogalmát használva, leegyszerűsíti a csoportképződés folyamatát.) A másik felfogás, amelyet Cerutti individualistának nevez az egyéni instrumentális stratégiákra alapozódik. Ez a felfogás, amelyet leginkább az interakcionizmus képvisel, kétségbe vonja a „társadalmi szerep” fogalmát, mint amely a termelési és társadalmi rendszerből, hierarchiából magától adódik. Ez érdeme Cerutti számára. De a csoportok formálódásáról és méginkább stabil fennmaradásáról az interakcionizmus végülis nem tud mit mondani. A kollektív elköteleződések e felfogásban csak átmenetiek lehetnek, a kohézió pedig csak látszólagos. Munkájában Cerutti éppen azt akarja bemutatni, hogyan születik a társadalmi viszonyokból a valódi szolidaritás, szövetség, a társadalmi csoport.

Torinóban a 16. század végétől újra létező céhek nem játszottak nagyobb szerepet a 17. század folyamán. Ezen nem változtatott a századot jellemző jelentős gazdasági fejlődés sem. Nyilvános alkalmakkor a város lakossága egységesen, mint municipium reprezentálta önmagát, s a papok és a nemesek mellett; csupán a nők és a fiatalok rendelkeztek még önálló reprezentációval. A foglalkozásoknak, céheknek semmi nyoma a nyilvánosságban, s nem is fogták át a lakosságnak csak egy töredékét. 1700 után a „métiers”, a „corporations” mind fontosabb lesz, a munka nyelve előtérbe kerül, s mind gyakrabban használják a foglalkozási megjelöléseket. A szakmai szervezeteknek egyre több tagjuk van, a szakmai alapon szerveződő vallási társaságok is egyre jelentősebbek, egyre nagyobb összegeket adományoznak nekik, hagynak rájuk. Ezzel párhuzamosan a municipalitás jelentősége csökken.

Cerutti szerint e folyamatoknak saját időbelisége van, nem kötődnek közvetlenül a technikai, termelési folyamatokhoz. Azt vizs-

⁹ Elméleti szempontból ez a kérdésfeltevés egybeesik azzal, ahogyan Gribaudi is azt a folyamatot vizsgálja, amely a foglalkozási, demográfiai magatartások megfigyelhető eloszlásához vezet.

gálandó, hogy Torino lakói miért ragaszkodtak egy ideig a város egy-
séges municipiumként való reprezentációjához, majd miért azono-
sultak a szakmákra alapozott klasszifikációval, Cerutti egy több szin-
tű kutatást vitt végig. Egyrészt elemezte azt, hogy az egyének mikor,
miért választották a céhekhez való csatlakozást (ezt egyébként sok
nem iparúzó is megtette). Ennek érdekében a cégbe lépés teljes kon-
textusát igyekezett feltárni, azaz megvizsgálta, milyen szerepet ját-
szott ez az egyének identitásában, illetve milyen más lehetőségek
álltak előttük más szervezetek révén. Két negyedben vizsgálta az
egyének magatartását e szempontból közjegyzői iratok, anyaköny-
vek, végrendeletek alapján két generáción keresztül. Tulajdonképpen
a lakhelyválasztás, a hitelezés és hitelfelvétel rendszere, a házassá-
gok, a pályaválasztás elemzése révén az egyének teljes életrajzának
kontextusában akarta elhelyezni a céhekbe való belépést. Külön ele-
mezte egy cég, a szabók esetében az oda belépők más területeken
való tevékenységeit, hogy világossá váljon a céghez való kötődés ösz-
szefüggésrendszere az oda belépők életében. Úgy találta, hogy a 17.
század folyamán a szakmai hovatartozás még nem eleme az egyéni
identitásnak. Egy család tagjai városi szinten egymással szemben álló
(hercegi privilégiumokat élvező és municipiális kiváltságokat bíró)
szakmákban is tevékenykedtek. Az 1700-as évektől azonban megvál-
tozik a helyzet, megerősödnek a szakmai alapon szerveződő vallásos
egyesületek (egy Mária Kongregáció 100 tagjának életrajzát elemzi).
Taglétszámuk nő, tevékenységük kiterjed. A szakmai szervezetek
egyre inkább foglalkoznak tagjaik kölcsönös segélyezésével. Ugya-
nakkor a céhek megjelennek a nyilvános ünnepeken, mint testü-
letek. Reprezentálnak a reprezentatív alkalmakkor.

Az elemzés egyik oldalán tehát a cselekvők egyéni (itt is korláto-
zott, mint Gribaudinál) racionalitása és a kollektív identitás közti vi-
szonyt mutatja be Cerutti életrajzi léptékben; tehát, hogy a korabeli
cselekvők hogyan mondtak le a municipalitásról mint reprezentáció-
ról és mint identitásuk egyik eleméről a szakmánkénti szerveződés
kedvéért. A megerősödő céhekhez tagjait valódi lojalitás fűzte, a hie-
rarchikus rend ellenére is szolidaritás kapcsolta össze őket. Az elem-
zés egy másik szintje az eltérő reprezentációkat javasoló fórumok
történetét dolgozta fel. Ez már nem egy életrajzi lépték. Cerutti sze-
rint a történeti valóság különféle szegmenseinek természetében rejle-
nek eltérő léptékek. (Tehát a léptékek különbségei nem csak a törté-
nések tárgykonstrukcióinak különbségeiből adódnak.) Az intézmé-

nyek, reprezentációk léptéke túlnyúlik az életrajzi léptéken; ezek hosszabb életűek, sajátosságaik hosszabb időtávokban alakulnak. Ugyanakkor ezek is a cselekvők akcióinak függvényei. Cerutti szerint a cselekvők információinak léptékviszonyai eltérnek egymástól a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzetük szempontjából. A város egységes reprezentációját javasoló városvezetés és a szakmánkénti reprezentációt javasló központi hatalom agensei nem ugyanabban a léptékben tájékozódnak és cselekszenek, mint azok, akik életútjuk egy pontján csatlakoznak egy céhhez. Az intézmények és a társadalmi reprezentációk fejlődése így szorosan a cselekvők egyéni viselkedésének szintjéhez kötött. Ahogyan Cerutti kifejti: Torinóban nem struktúrákat, hanem cselekvőket talált. A reprezentációkat cselekvők dolgozzák ki – az adózási, igazgatási és társadalmi tétékért küzdő városvezetés és központi hatalom –, és a város lakói is mint cselekvők utasítják el, illetve fogadják el őket.

Ceruttinak véleményem szerint komplexebb elemzést sikerült adnia a foglalkozási ágak szerinti klasszifikáció születéséről, mint Grilbaudinak a maga kérdésfeltevéséről. Utóbbinál a munkás társadalmi reprezentáció (*condition ouvriere*) adottság, amellyel szemben az egyébként cselekvőként bemutatni igyekezett egyének passzívak. Cerutti ezzel szemben egyesíteni tudta az életrajzi léptékű társadalomtörténeti elemzést a reprezentációk történetének tágabb léptékű elemzésével, bemutatta, hogy azok sem véletlen adottságok, hanem azok is aktorok cselekvéseinek, küzdelmeinek eredményei. E történetnek ugyanúgy, mint az életrajzi szinten elemezhetőnek, megvan a maga fordulatai, tétjei.

A társadalmi rétegződés vizsgálata mikrotörténelmi szempontból

A mikrotörténelemnek többféle felfogása létezik. Jellemző egy tág értelmezése, amelyre jó példa a kiváló munkákból álló, sajnálatosan félbeszakadt magyar *Mikrotörténelem* sorozat ismertetője: a mikrotörténelem e szerint a kutatás tárgya alapján, az alkalmazott megközelítéstől és a megfogalmazott kérdésektől függetlenül, a „történelem ízét-zamatát adó részletek”, a történelem határterületeinek feltárása rokon tudományok (néprajz, szociológia, művészettörténet) eredményeinek felhasználásával.¹ Ez utóbbi értelmezésnek a tükrében az a benyomásunk alakulhat ki, hogy a mikrotörténelem csupán a történelem vizsgálati léptékének leszűkítését jelenti, egy jól behatárolható területre (egyetlen apró epizód, egy kis közösség, egy életpálya) irányuló részletes, aprólékos kutatást.

Az irányzat olasz keresztapjának tekinthető Edoardo Grendi² szerint a *microstoria* kibontakozásakor, az 1970-es és 1980-as évek fordulóján, a *Quaderni Storici* folyóirat körül tömörülő fiatal történészek törekvéseiben az igazi közös vonás ugyan valóban az uralkodó, makroszintű, szintetizáló történetírással való radikális szakítás igénye volt, és az, hogy ennek eredményeképpen kutatásaik a mikroszintet célozták meg.³ Hangsúlyozta azonban, hogy a mikroszint választása mögött már ekkor kitapintható volt két egymástól számos pontban eltérő törekvés, amelyeknek komoly elméleti és módszertani következményei voltak. Ezért ha a kutatás léptéke, mint közös nevező alapján általánosan érvényes definíciót keresnénk, Grendi szerint, az csak egy „minimális”, igen leegyszerűsítő meghatározás lehet. Giovanni Levi, a *microstoria* másik meghatározó személyisége ugyanezzel

¹ A Magvető könyvkiadó „Mikrotörténelem” sorozata, Klaniczay Gábor szerkesztésében, a Magyar Történelmi Társulat kezdeményezésére 1988 és 1993 között jelent meg, 5 kötetet tartalmazott.

² Grendi, Edoardo: *Micro-analisi e storia sociale. Quaderni storici*, (Bologna) XII. 1977. 506–520. című cikkéből terjedt el a *microstoria* név, lásd Banti, Alberto: *Storie e microstorie: l'histoire sociale contemporaine en Italie. (1972–1989). Geneses*, 1991. 3. 134–147.

³ Grendi, Edoardo: *Repenser la micro-histoire?* In Revel, Jacques (ed.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris, Gallimard-Le Seuil, 1996. 233–243. Eredetileg: *Quaderni Storici*, 86. 1994. 539–549.

kapcsolatban leszögezi, hogy a mikroszint választása csupán egy történetírói gyakorlatot jelent. A mikrotörténelem számára a lépték leszűkítése egy elemzési eljárás, amelyet alkalmazni lehet, függetlenül az elemzett tárgy dimenzióitól.⁴ A mikrotörténeti megközelítések valós tétjeit valójában a léptékválasztás mögött álló törekvésekben, elméleti megfontolásokban kell keresni.⁵ Grendi véleménye szerint, ezért a két irányzat megértéséhez célszerűbb a közös vonások kutatása helyett őket különválasztva részletesebben megvizsgálni.

Az egyik pólus Ginzburg nevével fémjelezhető⁶. A kutatás, leegyszerűsítve, itt annak interpretálására irányul, hogy a társadalmi szereplők milyen kulturális értelmezését adták saját társadalmi univerzumuknak. A mikrotörténelemnek ez az irányzata elsősorban a kulturális, interpretatív antropológiához kapcsolódott, a mikrotörténelem amerikai recepciója elsősorban ehhez a felfogáshoz áll közel. A másik pólushoz az olasz történészek közül eredetileg Grendi illetve Giovanni Levi nevét kapcsolhatjuk.⁷ Ennek középpontjában a társadalmi kontextus, a társadalmi gyakorlat, illetve a társadalom szerkezetének vizsgálata áll.⁸ Franciaországban, és különösen az *Annales* folyóirat körében elsősorban ez váltott ki nagyobb visszhangot. Grendi tehát a mikrotörténelem kulturális illetve társadalmi aspektusát kü-

⁴ Levi, Giovanni: On Microhistory. In Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Polity Press, Oxford, 1992. 93–113. (95)

⁵ Hasonlóan érvel például Gyáni Gábor is, lásd: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest, 1999. 12.

⁶ Az irányzat programadónak tekinthető cikkét Ginzburg 1979-ben jelentette meg: Spie. Radici di un paradigma indiziari. In Gargani, Aldo (dir.): *Crisi della ragione*. Torino, 1979.

⁷ A mikrotörténelemről összefoglalóan magyar nyelven például: Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? *Aetas* 1996. 4. sz. 157–185. Revel, Jacques: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 1996. 4. sz. 217–237. Gyáni Gábor: A mikro- és makrotörténet vitája. *BUKSZ* 1992. 4. sz. 492–495.

⁸ A társadalom mikroanalitikus megközelítésének elméleti háttérében elsősorban három szerző, Polányi Károly, E. Thompson és Fredrik Barth munkásságának hatását emelik ki az elemzések. Leegyszerűsítve, Polányi és Thompson munkáiból a társadalmi kontextus elemzésének elsődlegessége és szükségessége következett, amely nélkül nem értelmezhetőek a gazdasági viselkedésformák, másfelől pedig az a felismerés, hogy a társadalmi osztályokat csak az őket létrehozó kapcsolatrendszeren keresztül lehet meghatározni. A hasonló elméleti megfontolásokból kiinduló antropológusok, elsősorban Barth társadalom felfogásából a saját racionalitása és a rendelkezésére álló információk szerint cselekvő egyén középpontba állítása, illetve az elemzéshez leginkább megfelelő individualista és hálózatelemzési módszerek átvétele következett. Lásd például Revel, i.m. 1996; Banti, i.m. 1991.

löníti el. A jelen tanulmányban a továbbiakban e társadalmi irányultságú olasz mikrotörténeti irányzat elméleti-módszertani megfontolásait vizsgáljuk

Az olasz mikrotörténészek a társadalmi rétegződés leírására az 1970-es években általánosan használt klasszifikációs eljárások kritikájából indultak ki. Ez utóbbiak szerint a kutatás első lépésében a történésznek meg kell határoznia a vizsgált társadalomra jellemző nagy csoportokat, majd ezt követi azok részletesebb elemzése. Ebben a megközelítésben a társadalmi kategóriák meghatározásának egyik legkifinomultabb és a mai napig igen közkedvelt módszere a szocio-professionális osztályozás, amely egyszerre több, gazdasági és szociális tényezőt is figyelembe vesz a csoportok kialakításához. Ezt a módszert az 1960-as évek elején, az újkori francia városok társadalmának kutatására szervezett, Ernest Labrousse által vezetett történelemszociológusok egyik meghatározó egyénisége Adeline Daumard két nagy visszhangot kiváltó cikkében ismertette.⁹

Az olasz mikrotörténészek a társadalom szerkezetének leírására alkalmazott klasszifikációs eljárásokat nem az egyes kritériumok megválasztása, esetleges finomítása, lokális, vagy átfogóbb felhasználása szempontjából kritizálták. Grendi, majd Levi, és az őket követő történészek a klasszifikációs eljárások háttérében álló társadalomfelfogást bírálták, mely szerint a társadalom szerkezete statikusan egymás mellé helyezhető csoportok összessége. Másként fogalmazva a társadalmi rétegződés formalizálásának azt a deduktív módját kérdőjelezték meg, amely a korabeli társadalmi szereplők univerzumától függetlenül, utólagosan konstruált, elvont makrokategóriák alkalmazásán alapult. Grendi a mikrotörténeti megközelítés egyik első programadó cikkében amellett érvelt, hogy a társadalomtörténet problematikája nem a valóságosnak tételezett társadalmi osztályok és az ezeken alapuló társadalmi struktúrák illetve rétegződés vizsgálata: „a társadalomtörténet az egyének és a csoportok közötti kapcsolatok története.”¹⁰

A mikrotörténeti megközelítés ezek alapján a társadalom szerkezetét interperszonális viszonyok kombinációjának, vagy másként fo-

⁹ Daumard, Adeline: Structure sociales et classement socio-professionnel. L'apport des archives notariales au XVIIIe et au XIXe siècle. *Revue Historique* 1962. I. 139–154. és uo. Une référence pour l'étude des sociétés urbaines en France aux XVIIIe et XIXe siècles. *Projet de code socio-professionnel. Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1963. juillet–septembre, 185–210.

¹⁰ Grendi, Edoardo, i.m. 1977. 519.

galmazva személyi kapcsolatok sorozatának és hálójának gondolja el. Grendi úgy fogalmaz, hogy az interperszonális kapcsolatok szisztematikus feltárása eredményeképpen válik végül feltérképezhetővé a mögöttük meghúzódó társadalomszerkezet.¹¹ A kutatás ezért nem az elvont nagy társadalmi csoportokra, azok statikus leírására irányul, hanem a társadalmi csoportok formálódásának folyamatára, az egyének közötti szövetségek, szolidaritások létrejöttének illetve felbomlásának mechanizmusaira. Az osztályok, rétegek helyébe az egyének, a társadalmi szereplők lépnek, akik saját racionalitásuk szerint építik ki stratégiáikat, amelyek mindig konkrét szituációkhoz kapcsolódnak. A társadalmi rétegződés ebből következően szoros összefüggésben és kölcsönhatásban áll egyrészt a földrajzi térrel, másfelől azzal a kontextussal, amelyben alakot ölt.¹²

A társadalmi rétegződésnek ebből a felfogásából a kategorizáló, szocioprofessionális megközelítéstől eltérő módszerek és kérdések következnek, aminek megfelelően a forrásokhoz való viszony is különbözően alakul. Míg a szocioprofessionális megközelítéshez, ahogy a Daumard által javasolt program szerint, egy forrásból csak bizonyos adatokra kell a kutatónak koncentrálnia, de azokat a teljességre törve, a vizsgált népesség egészére kell rögzítenie, és „nem időzhet az egyes személyek hosszadalmas elemzésével” ez a megközelítés éppen az egyedi esetek intenzív tanulmányozását teszi szükségessé, amelyből viszont a tanulmányozott esetekre korlátozva a forrásokból kihámozható összes adat figyelembe vételére van szükség. A társadalmi rétegződés leírásához, a folyamatok bemutatásához a módszert nem a különböző kritériumok szerint meghatározott nagy társadalmi csoportok hierarchizálása, illetve különböző időmetszetekben való vizsgálatuk jelenti, mint a szocioprofessionális megközelítésben. A társadalmi rétegződés mikroszintű megközelítésében, ahogy Giovanni Levi összegezte, az egyének döntéseiben érvényesülő szabadság mértéke, illetve ezzel kapcsolatban három lényeges kérdés kerül előtérbe: a társadalmi normák közötti inkoherencia, a társadalmi szereplők racionalitása, illetve az egyén és a csoport viszonyának problematikája.¹³ Ezek a kérdések, az interperszonális kapcsolatok, a mikro-

¹¹ uo. 514.

¹² uo. 508.

¹³ Daumard, i.m. 1963. 187.; Levi, Giovanni: Les usages de la biographie. *Annales ESC*. 1989. 6. 1325–1336.

szinten tanulmányozhatók. Ehhez egyrészt a hálózatelemzés (*network analysis*), és különösen a biografikus megközelítés nyújt segítséget.

Levi álláspontja szerint, ha az egyéni sorosokat azért vizsgáljuk, hogy interpretáljuk azt a kapcsolatrendszert és azokat a külső tényezőket, amelyekbe az életpálya illeszkedik, lehetővé válik a társadalmi normák tényleges működésének új értelmezése.¹⁴ Míg a történészek körében általánosan elfogadott, hogy bár a társadalmi normák az időben változnak, de adott pillanatban teljesen koherenssé, stabilá és átláthatóvá válnak. A normarendszerek azonban sohasem teljesen

¹⁴ Levi a *Les usages de la biographie* című cikkében az *Annales* folyóirat szerkesztői által 1989-ben, a történetírás helyzetéről kezdeményezett vitához kapcsolódva foglalta össze az életrajz történetírói felhasználásának leggyakoribb típusait, illetve az életrajzzal kapcsolatos legfontosabb elméleti – módszertani problémákat. Véleménye szerint a hagyományos, „faktuális” és lineárisan szerveződő életrajzok mellett négy további megközelítés jellemző. 1. A modális biográfia a prozopográfiához kötődik. A prozopográfia (az azonos társadalmi csoportba tartozóknak tekintett személyek életpályáinak tömeges vizsgálata) esetében az egyedi életpályáknak, biografikus adatoknak csak annyiban van jelentősége, amennyiben általános érvényűk van. Miután a történész meghatározta a vizsgált csoport főbb szerkezeti sajátosságait, a csoportban érvényesülő normákat, az életrajz mintegy empirikus bizonyításként illusztrálja a leginkább jellemzőnek tekinthető, vagyis statisztikailag leggyakoribb típusokat. Ehhez hasonlóan, a modális biográfiában, az egyedi életpálya csak a tipikusnak tartott formák bemutatására szolgál. Nem egy sajátos, egyedi életút rekonstrukciója a cél, hanem egy társadalmi csoport jellemzőinek megjelenítése egy életpályán keresztül. 2. Ebben az esetben az egyéni életpálya vizsgálata az adott történelmi kontextus részletes rekonstruálásával párosul. Itt az életút egyedisége megmarad, és annak sajátosságai a kontextus tükrében válnak interpretálhatóvá. Levi szerint e megközelítés azon az implicit hipotézisen nyugszik, hogy egy élet nem érthető meg egyedül a saját különlegességein keresztül, az életpályának a normáktól való látszólagos eltéréseit vissza kell vezetni arra a történelmi kontextusra, amely azokat lehetővé tette. Ebben a megközelítésben azonban a kontextus legtöbbször csak mozdulatlan, merev háttérként szolgál, pedig nemcsak a kontextus hat az életpályákra, hanem ez utóbbiak is befolyásolják, módosítják azt. 3. Van olyan felhasználása is a biográfiáknak, ahol az előzővel ellentétesen, éppen a biográfia segít a kontextus interpretálásában: ez esetben a kontextust nem egészében hanem a határai felől közelítik meg. Az egyes szélsőséges esetek bemutatásával annak a társadalmi horizontnak a végleteit tárják fel, amelyen belül ezek lehetővé váltak. Itt is, mint az előző típusnál, Levi kritikája a társadalmi kontextus túl merev felfogására irányul, illetve arra, hogy a szélsőség bemutatása mellett gyakran elveszik minden kapcsolat a társadalomnak a szélsőségei között elhelyezkedő részével. 4. Az interpretatív antropológia hermeneutikus megközelítésében az életrajzi anyag diszkurzívva válik, és így csak interpretálható, de annak valódi természetét, jelentéseit feltárni nem lehet. Levi véleménye szerint ezzel a megközelítéssel tulajdonképpen tehát nem lehetséges biográfiát írni. A biográfia mind a négy ismertetett megközelítése azonban szerinte megválaszolatlanul hagyja az általa legfontosabbnak tartott, fent ismertetett kérdéseket.

zártak, közöttük olyan rések vannak, amelyeket a társadalmi szereplők kihasználhatnak. Emellett, a normarendszerek sohasem annyira strukturáltak, hogy a társadalmi szereplőknek ne nyíljon lehetőségük tudatos döntések meghozatalára, a normák manipulálására, a szabályok különféle interpretálására. Levi szerint a biográfia ideális terepet kínál a társadalmi szereplők döntésszabadságának elemzésére, másrészt az ellentmondásoktól sohasem mentes normarendszerek konkrét működésének tanulmányozására. A kontextus és az életrajz között folyamatos kölcsönhatás érvényesül. A társadalmi változás, amely feltételezi a szabadság bizonyos fokát a normarendszerekkel szemben, éppen a társadalmi szereplők és a kontextus állandó érintkezéseinek összességéből alakul ki. Az egyéneket azonban nem egy olyan teljesen racionális cselekvőként kell felfogni, aki nem ismer sem bizonytalanságot, sem kételyt, aki minden esetben képes maximálisan felmérni lehetőségeit, és annak megfelelően a legnagyobb haszon elve szerint cselekedni. Ehelyett egy korlátozott racionalitást kell feltételeznünk, amely lehetővé teszi annak elkerülését, hogy az egyéni sajátosságokat a gyakran feltételezett csoportkohéziókba olvasszuk. Végül, a társadalmi csoportok vizsgálatánál a hangsúlyt azok kialakulására, szilárdságuk fokára, tartósságukra kell helyezni, amit alapvetően az egyén és a csoport közötti viszony problematikájának szempontjából kell elemezni.

Ezeknek az elméleti-módszertani megfontolásoknak a gyakorlatba való átültetésére az egyik legkövetkezetesebb és legsikerültebb kísérlet Levi egyik tanítványának, Simona Ceruttinak a 17-18. századi torinói társadalomra vonatkozó kutatása.¹⁵

Ennek a szemléletnek megfelelően Cerutti nem csupán a szocioprofessionális osztályozást kritizálja, hanem azokat a megközelítéseket is, amelyek az utólagosan konstruált kategóriák elutasítása mellett azokat egyszerűen a korabeli klasszifikációkkal helyettesítik. Cerutti a korabeli reprezentációk elemzésével foglalkozó munkákat két csoportba sorolja. Az egyik oldalon az amerikai kulturális antropológia és különösen Clifford Geertz hatását tükröző munkák állnak, amelyek szinte kizárólag a reprezentációk vizsgálatára koncentrálnak és eltekintenek a reprezentációt létrehozó folyamatoknak a bemutatásától, vagyis összességében nem foglalkoznak a valóság és interpretá-

¹⁵ Cerutti, Simona: *La Ville et les Métiers. Naissance d'un langage corporatif, Turin, XVIIe-XVIIIe siècles. / A Város és a Mesterségek. Egy céhes nyelv születése, Torino XVII.-XVIII. század. / Paris, Éditions de l'EHESS, 1990.*

ciója közötti kapcsolattal. Ha a társadalom dinamikus leírására törekedünk, nem tekinthetünk el a társadalmi klasszifikációt kialakító folyamat rekonstruálásától. Ennek elhanyagolása végeredményben ugyanarra vezet vissza, ami Cerutti szerint a szocioprofessionális osztályozásoknak is a legfőbb problémája: „*az a feltételezés, hogy a foglalkozási csoportok, illetve a társadalmi csoportok leírhatók anélkül, hogy előzőleg ne elemezzük a kapcsolatoknak azt a szövődését, amelyek létrehozzák őket.*”¹⁶ Ezzel szemben idézi példaként Jean-Claude Perrot, Grendi, Natalie Z. Davis munkáit¹⁷, ahol a korabeli reprezentációk elemzése a társadalmi viszonyrendszerek, kapcsolatok, konfliktusok feltárását szolgálja. „*A társadalmi szereplők nyelvezetének felhasználása tehát önmagában nem elégséges a vizsgált társadalom megközelítéséhez. A kortársak által használt kategóriák - csakúgy, mint amelyeket a történész használ - a környező világ olyan interpretációjának az eredményeként jönnek létre, amely egy adott pillanatban felülkerekedett más; feltehetőleg eltérő olvasatokon. (...) Ebben az értelemben nem a különböző - utólagos, vagy kontextuális - szocioprofessionális kategóriák elutasítása a fontos, hanem az, hogy ezeket a kategóriákat azok közé a társadalmi viszonyok közé helyezzük, amelyek egykor ugyanúgy, mint ma, hozzájárultak kialakulásukhoz.*”¹⁸

A statikus, strukturalista társadalomfelfogás elutasításából következően: „*Ahelyett, hogy evidensnek tételeznénk fel az egyének társadalmi csoportokhoz való tartozását (és ezáltal az a priori definiált szereplők közötti viszonyokat elemeznénk), az elemzés irányát megfordítva azt vizsgáljuk, hogy a társadalmi kapcsolatok miképpen hoznak létre szövetségeket, teremtenek szolidaritást, és végül társadalmi csoportokat.*” Ebben a folyamatban pedig a kontextust – a konkrét esetben a 17–18. századi Torinót – nem pusztán csak háttérként kell értelmezni, hanem önálló társadalmi szereplőnek kell felfogni, amelyet egyrészt alakítanak az egyének interakciói, döntései, másfelől maga is befolyásolja azokat.

Mindezek alapján Cerutti a társadalmi rétegződés alakulásának folyamatában az egyének közötti kapcsolatrendszer ugyanúgy vizsgálándónak tekinti, mint a különböző – korabeli illetve utólagos – klasszifikációkat és társadalomleíró kategóriákat. Munkája, saját ösz-

¹⁶ Cerutti, Simona, i.m. 11.

¹⁷ Perrot, Jean-Claude: *Genèse d'une ville moderne. Caen au XVIIIe siècle*. Paris, 1975.; Davis, Natalie Zemon: *Society and culture in early modern France*. Stanford, 1974.; Grendi, Edoardo: Ideologia della carità e società indisciplinata. In Politi, G.–Rosa, M. Peruta F. D. (eds.): *Timore e carità. I poveri nell'Italia moderna*. Cremona, 1982. 59–75.

¹⁸ Cerutti, Simona, i.m. 11–12.

szefoglalása szerint tehát a következő általános problémákból alakult ki: „a történész által kidolgozott leíró és analitikus kategóriák illetve egy Ancien Régime korabeli város lakóinak társadalomszervezete közötti viszony kérdése, a társadalmi szereplők által kialakított társadalmi és termelési klaszszifikációk viszonya saját tapasztalataikkal (másképpen fogalmazva, az egyének azonosulása foglalkozási illetve társadalmi állás szerinti kategóriákkal) végül, a szövetségek és szolidaritások kialakulásának és a városi csoportok intézményesülése közötti viszony problematikája.”¹⁹

Az általános kérdések az elemzés tárgyát képező sajátos kontextussal, az Ancien Régime korabeli Torinoval szembesítve konkrétizálódnak. A könyv öt fejezetből áll, amelyek mindegyike a kutatás egy-egy szakaszához kapcsolódik. Az első fejezet a kutatás problematikájának kifejtése, a továbbiakban magyarázandó jelenség leírása. A munka szerkezete azokhoz a bűnügyi regényekéhez hasonlítható, ahol az olvasó a nyomozóval együtt először felfedezi a bűntényt, az izgalmakat a bűntény hátterének, az indítékoknak a fokozatos feltárása jelenti, az elbeszélés pedig a nyomozás menete szerint alakul. Így tehát pontosan nyomon követhetjük azt a folyamatot, ahogy a tudományos probléma kibontakozik, ahogy a kutató megfogalmazza kérdéseit, és azoknak a döntéseknek a módszertani, elméleti hátterét is megismerjük, amelyek alapján a kutatás során felmerülő egyes kérdésekre választ próbált találni.

A kiindulópont a város önreprezentációjának elemzése, vagyis annak vizsgálata, hogy Torino az ünnepségek, hivatalos alkalmak során miképpen jelenítette meg önmagát. A különböző városi ceremóniákat leíró források alapján rekonstruálható egy kép a társadalmi rétegződés korabeli reprezentációjáról, illetve annak változásairól. A 16–17. század folyamán a város önreprezentációból kimaradt a mesterségek, a céhek világa. Torino társadalmi rétegződése igen egyszerű formában jelent meg: a városi elitet a hadsereg, a magas tisztségviselők és az arisztokrácia testesítette meg, a város többi lakóját pedig egyetlen testület, az Önkormányzat képviselte. Rajtuk kívül a város reprezentációjában csak a fiatalság és a nők kaptak még szerepet. Ez a kép hosszú ideig nem változott, pedig a 17. század folyamán a város népessége, ipara, gazdasága jelentősen növekedett. A város reprezentációja azonban a 18. század elején szinte egy csapásra megváltozott. Az ünnepségeken hirtelen megjelentek, sőt központi helyre ke-

¹⁹ uo. 14.

rültek a céhek, a legkülönbébb mesterségek, a mesterek sőt a legények és inasok különféle érdekvédelmi, vallási testületei. Miközben a város megjelenítésében a munka nyelve válik meghatározóvá, az Önkormányzat szerepe elhalványodik, csak egy a sok más városi intézmény között. A város korábbi egységet sugárzó képét a társadalom széttöredezettségének reprezentációja váltotta fel.

A városi reprezentációk és a céhek alakulásának kronológiája szoros kapcsolatban áll. A céhek, amelyek szerepe a 17. század végéig jelentéktelennek mutatkozik, a 18. század első évtizedeiben indulnak hirtelen virágzásnak, ekkor kezdenek valóságosan működni. Ez a kronológia azonban nem kapcsolódik közvetlenül a városi gazdaság és termelés fejlődésének ritmusához, vagyis nem magyarázható pusztán a gazdaság konjunkturális mozgásaival. Ceruttinak tehát el kellett vetnie a termelés univerzuma illetve a társadalmi viselkedések és kapcsolatok univerzuma közötti közvetlen és teljes konvergencia hipotézisét. Nem arról van szó, hogy a két szféra közötti kapcsolatot teljesen tagadná, hanem annak elfogadásáról, hogy a kettő viszonya kevésbé direkt és egyértelmű. A vizsgálat első eredményei azt sugallják, hogy Torinóban a városlakók identitását, társadalmi állását hosszú ideig a termelési szektorok szerinti megoszlásuk alig befolyásolta, majd hirtelen fordulattal központi szerepet kapott. A városi reprezentációk vizsgálatából alakul ki tehát a kutatás konkrét központi kérdése: mi akadályozta meg hosszú ideig, hogy a foglalkozás a társadalmi rétegződés egyik kritériuma legyen, és mitől vált hirtelen annak az egyik központi elemévé. A feladat annak a folyamatnak a rekonstruálása, amely a városi reprezentációk ismertettét alakulását magyarázhatja.

A nyomozás első lépése annak megválaszolására irányul, hogy milyen kritériumok alakították a társadalmi rétegződést, milyen tényezők játszottak szerepet az egyéni identitás meghatározásában, a szövetségek és csoportok formálódásában a 17. század első felében, vagyis abban az időszakban, amikor a céhekről hallgatnak a források.

A mikroszintű megközelítéséhez a feltett kérdés megválaszolására legalkalmasabb módszert keresve jut el a kutató. A mikroszintű elemzés Cerutti munkájában itt is, és a későbbiekben is, mindig a kutatás egyik meghatározott szakaszához és problémaköréhez kapcsolódik, és világosan kifejti, milyen megfontolások vezették ennek alkalmazásához. Ebben az esetben a feltett kérdés alapján azt kell megvizsgálni, hogy az adott társadalomban jellemző volt-e a mester-

ség öröklődése, milyen gyakorisággal változtatták foglalkozásukat a városlakók, szerveződtek – e stabil társadalmi csoportok, vagy lakóhely szerinti tömörülések, utcák, városnegyedek az azonos foglalkozás alapján.

A kutató lehetőségeit és módszerének kialakítását a forrásadottságok is befolyásolták: a 16–17. századi Torinora vonatkozóan csak néhány igen részleges összeírás maradt fenn a városi kereskedőkről és kézművesekről. Elemzésük eredményei egybecsengenek a városi társadalom korabeli ábrázolásaiból, illetve a céhek megalakulásának kronológiájából kibontakozó képpel: a „*munka nyelvezete*” nem tűnik meghatározónak, egy mesterség tartós üzése nem tűnik jellemzőnek, és a város topográfiájában nem az azonos foglalkozás, hanem jóval inkább a közös földrajzi származás jelenik meg. Mindezek tükrében tüzetesebben meg kell tehát vizsgálni mindazokat a tényezőket, amelyek a társadalmi rétegződést alakítják, mert ezek együttesének figyelembevételével jelölhető ki a foglalkozás jelentősége, illetve így kaphatunk magyarázatot arra, hogy az azonos mesterség a társadalmi csoportok formálódásában miért nem mutatkozik döntő elemnek legalább is a 17. század második feléig.

A lehetséges megoldásokat mérlegelve felmerül a házassági kapcsolatok, vagy a végrendeletek tömeges elemzésének módszere, Cerutti azonban egyiket sem ítélte célravezetőnek: bár mindkettő érdekes lehet a foglalkozás jelentőségének tanulmányozása szempontjából, kizárólag ezek elemzése azonban túlságosan leszűkítené a vizsgálatot, hiszen a kutatás adott szakaszában a csoportformáló tényezők együttesét kell feltérképezni. A társadalmi rétegződés szempontjából a szakirodalom jelentős része szerint döntő jelentőségű házassági kötelékek elemzéséről Cerutti külön is megjegyzi, hogy ezzel az eljárással ugyan viszonylag széles körű mintát lehet vizsgálni, a házassági stratégiákkal azonban csak az életciklus egyetlen pillanatához kapcsolódó döntést világíthatunk meg. Ha a társadalmi szereplők más helyzetekben, életszakaszokban követett stratégiáit nem vesszük figyelembe, a házassági kapcsolatok jelentését, a mögöttük álló döntést motiváló tényezőket is félreérthetjük.

Ezek után választja Cerutti azt a megoldást, hogy a kutatás léptékének radikális leszűkítésével nem az egész várost, hanem csak a városlakók egy kis csoportját elemzi az egyéni életpályák lehető legteljesebb körű rekonstruálásával. A vizsgálat kiterjed a foglalkozás és a lakóhely megválasztására, a házassági kapcsolatokra, a keresztszülők

körére, a házassághoz, vagy a végrendeletekhez felkért tanúkra, továbbá az egyének gazdasági jellegű személyi kapcsolataira is, a különböző társas gazdasági vállalkozások, a hitelezők, az adósok vizsgálatával. *„Az elemzés léptékének lecsökkentése tehát egyrészt a forrással szemben megfogalmazott kérdések sajátosságaival függ össze, másrészt azzal a meggyőződéssel, hogy a biografikus módszer (...) a történelmi és szociológiai kategóriák átgondolatlan alkalmazásával szemben újdonságot hozhat (dépaysement). Ez a módszer hozzásegíthet annak a gyakorlatnak a megértéséhez, amely az egyén és a társadalmi rendszer, illetve az egyéni döntések és a városi társadalmi rétegződés alakulása közötti interakciót vezérli.”*²⁰

A vizsgált egyének megválasztásához a kiindulópontot egy 1630-ból, Torino két kis városnegyedéről fennmaradt összeírás adja. (Az összeírás célja az volt, hogy felmérjék a torinói lakosság fegyverképes tagjait, illetve az egyes családok rendelkezésére álló élelem mennyiségét. Ezek mellett rögzítették az összeírt család minden tagjának foglalkozását, életkorát, földrajzi származási helyét, lakhelyét.) Az összeírásból Cerutti 25 családot szűrt ki, körülbelül nyolcvan személyt, akik hosszabb ideje – legalább a 16. század végétől – Torinóban laktak, és ezért a vizsgálathoz elegendő mennyiségű információ maradhatott fenn utánuk közjegyzői iratokban és az egyházi anyakönyvekben. Az egyéni életutak felrajzolásához ezt a két forráscsoportot használta fel. Az összeírásból kiszűrt családok azonban csak az elemzés tengelyéül szolgálnak, mert a vizsgálat kiterjed a gyermekeikre is, illetve mindazokra a személyekre, akik dokumentálható, komolyabb kapcsolatba léptek velük. Az elemzés tehát két generációt ölel fel, mintegy száz személy sorsát követi körülbelül 1590-től az 1630-as évekig terjedően. Az időhatárok megválasztásában a Daumard-féle kutatással éppen ellentétes elvek érvényesülnek: míg Daumard kifejezetten „normális” éveket javasolt a mintavételhez, Cerutti nem áll meg a háborúval és pestissel sújtott 1630-as évek elején. A járványok, háborúk során követett egyéni stratégiák hatással vannak a társadalmi identitásra, a társadalmi csoportok alakulására, ezért a kutatás fő kérdésének megválaszolása érdekében nem hagyhatók figyelmen kívül.

Cerutti, miután rekonstruálta az életpályákat, kapcsolathálókat, három család két generációjának történetét mutatja be, és az ő sorsukon keresztül ismerteti a társadalmi rétegződést befolyásoló tényezők

²⁰ uo. 46.

alakulását. Az elbeszélést időről - időre röviden megszakítva, a főszeplők egyes döntéseit (például a gyermekek foglalkozásának megválasztása, a rokoni vagy üzleti kapcsolatok alakítása) a többi elemzett, de részletesen nem ismertetett család hasonló helyzetben hozott döntéseivel szembeesíti, és ezzel érzékelteti, hogy mi tekinthető általánosan is jellemzőnek az egyes családok sorsának, társadalmi horizontjának alakulásában.

A vizsgálat tárgyát képező két kis csoport külön-külön azonos származási helyű és foglalkozású tagokból áll: az egyikben az Alpokon túlról érkezett kézműveseket találjuk, akik a savoyai herceg szolgálatában állnak, a másikat a Torinótól néhány kilométerre fekvő Lanzo völgyéből bevándorolt pékek és élelem árusításával foglalkozó kiskereskedők alkotják. Mindkét csoport a 16. század végén települt a városba. A bevándorlók első generációján belüli szolidaritás erősnek mutatkozik. Kölcsönösen egymást választják keresztszülőnek, tanúnak, a tehetősebbek hitelt, vagy kamatmentes kölcsönöket nyújtanak a rászorulóknak. Valódi szomszédsági rendszer alakul ki, amely nemcsak a két lakónegyeden belül, hanem a kettő között is kitapintható.

Az Alpokon túlról érkezett csoportban a fiúk általában az apa mesterségét folytatják, a gyermekek házassági kapcsolatainak alakításában a szülők azonban arra törekszenek, hogy egy másik társadalmi közzel kerüljenek kapcsolatba: a házastársak rendszerint más vidékről származó, főként boltos kereskedő családokból kerülnek ki.

A másik csoportnál ellenkezőleg, a gyermekek házastársai azonos származási helyről valók, a lányok esetében pedig a férj és az (lányos) apa foglalkozása egyező. A fiúk azonban más foglalkozást űznek, mint az apák. Míg a lányos apák és a vejek között gazdasági kapcsolat, együttműködés alakul ki (kereskedelmi vállalkozás), addig a fiúk foglalkozásukkal elsősorban a fejedelmi udvar felé orientálódnak. Ezekben a családokban tehát összességében különböző foglalkozásokat űző személyek kerülnek rokoni kapcsolatba. Az első esetben a foglalkozás átörökítése folyamatosságot biztosít, míg a házassági kapcsolatok a cselekvési tér kitágítása felé hatnak. A Lanzo völgyiek erős kapcsolatban maradnak a szülőhelyükkel, a folyamatosságot a lányok házasságai jelentik, a nyitás a fiúk házasságában és foglalkozásában jelenik meg. Az udvari kézművesek rendszerint a kereskedők felé orientálódnak, a kiskereskedők pedig a fejedelmi udvari szolgálat felé, mint katonák, vagy a kapu őrzésére rendelt fejedelmi csapatok tagjai.

Ennek a jelenségnek a magyarázatához más források bevonásával a városi kontextus vizsgálata szükséges, vagyis a családok kirajzolódó kapcsolatait a sajátos városi közegben kell értelmezni. Az önkormányzati levéltárban számos peres ügyből kiviláglik, hogy Torino belső politikai viszonyait a fejedelmi udvar és a városi önkormányzat konfliktusai határozzák meg. A konfliktusok a 16. század végétől kezdődnek, de éppen az 1620-as évekre válnak súlyosabbá.

A fejedelmi udvar a szolgálatában állóknak kiváltságokat ad a városi önkormányzat rovására. Az önkormányzat tagjai főként kereskedők, és elsősorban a városi kézművesek, kereskedők érdekében igyekeznek fellépni az udvarral szemben. A városon belül tehát két politikai pólus, a központi és a helyi hatalom rivalizál, két, egymással ellentétes normarendszert képviselve. A fejedelmi udvar kiváltságokat oszt és lehetőséget nyújt a városi igazgatás és rendszabályok alóli kibúváásra, az önkormányzat a kereskedők, kézművesek számára igyekszik védelmet nyújtani a fejedelem különböző – elsősorban per sze anyagi – követeléseivel szemben. A város társadalmi és gazdasági életét mélyen áthatja és befolyásolja a kétféle privilégiumrendszer. Ennek tükrében magyarázható a vizsgált családok stratégiája, amely a város életét meghatározó normarendszerek interpretálásának következménye: a különböző eredetű, sorsú, összetételű családokban közös az a törekvés, hogy mindkét pólus felé kapcsolatokat, közvetítő csatornákat teremtsenek, ezzel több lehetőséget, nagyobb védelmet igyekezve biztosítani maguknak. Cerutti azonban azt is bemutatja, hogy bár a társadalmi szereplők stratégiáinak hasonlósága a rendelkezésükre álló keretek azonos interpretációján alapul, de e mögött az egyedi helyzetekhez, sorsokhoz kapcsolódó más és más problémák, törekvések húzódnak meg.

A sajátos városi politikai konfiguráció analóg olvasata új társadalmi csoportosulásokat hív életre. A társadalmi rétegződés nem a foglalkozás, vagy a vagyoni szint, hanem a privilégiumok logikája szerint alakul. A század elején a foglalkozási csoportok gyenge vitalitásának a magyarázatát tehát a privilégiumoknak a város életét teljesen átható sajátos rendszerében kell keresni, amely egyben csoportformáló tényező is. Ebben pedig döntő szerepet játszik az a mód, ahogy a városiak a központi és a helyi hatalom konfliktusából eredő mozgásteret saját lehetőségeik szerint kihasználják. A feltárt társadalmi rétegződés specifikusan városi, amely utólagosan konstruált,

elvont szociológiai kategóriákkal nem írható le, hiszen a konkrét társadalmi kontextus értelmezéseiből alakul ki.

Az 1630-1632 közötti pestisjárvány azonban nemcsak az egyes egyének, családok sorsára gyakorol döntő hatást, de az egész korábbi társadalmi kapcsolatrendszernek, társadalmi csoportoknak a konfigurációját is megváltoztatja. A járvány idején az egyéni, családi stratégiákat a kétpólusú városi politikai kontextus kevésbé befolyásolja, a pestis során a családi és a szomszédsági kapcsolatok jelentősége értékelődik fel, és ez válik a társadalmi rétegződés kritériumává. A járvány alatt a vizsgált családokban a házastársukat veszítő férfiak és nők igen gyorsan újból megházasodnak, és a házastárs az esetek döntő többségében a szomszédság, sőt a vérségi illetve spirituális (keresztszülők) rokonság köréből kerül ki. Ezt a kört pedig, ahogy korábban láttuk, a származási hely, illetve a foglalkozás azonossága jellemzi. A járvány tehát azonnali reakciókat ébreszt, a család szövetén esett sérülések azonnali pótlására indít. Végeredményképpen a pestis elmúltával mind a transzalpin udvari kézművesek csoportja, mind a Lanzo völgyieké zárt egységet képez, melyen belül a származási hely, a foglalkozás, a lakóhely azonossága mellett a csoporton belüli házaságok, rokoni kötődések tovább erősítik a belső kapcsolatokat. A járvány előtti hibrid és nyitott családi magok, csoportok homogén egységekké váltak.

Ezek a változások a csoportok foglalkozási identitására és a politikai konfigurációra, a privilégiumok rendszerére is hatással vannak. A fejedelmi udvar és az önkormányzat konfliktusa éppen akkor mérgesedik el, amikor a vizsgált családoknak a kettő közötti közvetítés keresésére irányuló szándéka hirtelen megszakad. A közvetítő csatornák kiépítésére való törekvés, majd annak megszűnése nem pusztán tükre a politikai konfigurációnak, de hatást is gyakorol rá, vagyis a társadalmi viselkedések és a politikai konfiguráció között igen erős kölcsönhatás érvényesül: a különböző pólusból privilégiumokat szerző, azokat élvező csoportok szoros együttélése és kapcsolataik egyben kereteket is szabtak a fejedelmi udvar és az Önkormányzat konfliktusának. Az 1630-as évek végén kirobbanó polgárháborúban a két csoport bezárkózásának is szerepe volt.

Cerutti módszerének lényegét nem önmagában az életrajzok mikroszintű rekonstrukciója adja, hanem az átgondolt léptékváltások alkalmazása, a különböző szintű elemzések ütköztetése, melyek jellemzően három területre összpontosulnak: a városi intézményekre,

az intézmények ideológiai hátterére, és azokra a személyekre, akik az adott intézményt ténylegesen megjelenítik, működtetik, illetve alakítják, az intézmény szerepének és ideológiájának folyamatos reinterpretációjával. A biografikus elemzések, lényegében a részletesebben ismertetett módszerekkel, a kutatás egymást követő lépéseiben a városi népesség más és más részére irányulnak. A kutató a társadalom holista megközelítése helyett, a statisztika terminológiájával, tulajdonképpen „reprezentatív mintavételek” sorát végzi el: így a 17. század elején és végén az Önkormányzat élén álló tisztségviselőkre, a legrégebbi városi céhes testület, a szabócéh vezetőire, vagy a nagykereskedőknek a 17. század második felében létrehozott konfraternitásának tagjaira. A társadalmi szereplők egyéni stratégiáit azonban minden esetben az adott városi kontextussal szoros kölcsönhatásban értelmezi.²¹

Ezzel a módszerrel bontakozik ki a városi önreprezentációk megváltozását magyarázó folyamat. A városi önkormányzat következetesen ellenezte és akadályozta a fejedelmi udvar által erőltetett céhes szerveződést, miközben a kereskedők és a kézművesek érdekeinek és identitásának hivatalos védelmezőjeként lépett fel a központi hatalommal szemben. Az önkormányzat vezetése a 17. század második feléig igen heterogén volt, tagjai, illetve azok kiterjedt személyi kapcsolatai a legkülönbözőbb foglalkozást űzőket jelenítették meg, ami legitimálhatta a városi vezetésnek azt az igényét, hogy a város egységes képviselőjének tekintse magát. Ehhez azonban szükséges volt az is, hogy a másik hatalmi pólus, a fejedelmi udvar csakis az önkormányzatot ismerje el mint a városi népesség egészének egyetlen reprezentatív megtestesítőjét. A fejedelmi udvar körül ezzel szemben a szolgálatában álló népesség tömörül, amely a fejedelemtől különböző mentességeket kapva kicsúszik a város fennhatósága alól. Az 1630-as évek végén kirobbanó polgárháborúnak az egyik tétje éppen az volt, hogy vajon győzedelmeskedik-e a városi lakosságnak a központi kormányzat által javasolt klasszifikációja, amely a céheken alapult és hátterében társadalmi, gazdasági, fiskális megfontolások álltak, vagyis felbomlik-e a városnak az önkormányzat által megjelenített egységes képe. A két hatalmi pólus közül végül is a 17. század végére a

²¹ A reprezentatív mintavétel, a részből való általánosítás problematikájáról a társadalom-statisztika szempontjából, a történeti háttér megvilágításával, összefoglalót ad Desrosières, Alain: Comment faire des choses qui tiennent. Histoire sociale et statistiques. In Charle, Christophe (ed.): *Histoire sociale, Histoire globale?* Paris, 1993. 23–24.

központi hatalom került ki győztesen. Ezzel párhuzamosan az önkormányzat is egységesebb lett, egy a korábnál jóval szűkebb elitet tömörített, és a kereskedők, kézművesek kiszorultak a vezetésből. Érdekeik képviselőire, politikai megjelenítésükre ezután csak a céhek kínáltak lehetőséget. A céhek, illetve a foglalkozás azonossága alapján létrejövő egyesületek, végső soron a foglalkozásnak mint társadalmi csoportot formáló tényezőnek az előtérbe kerülése nem szükségszerű és természet adta folyamat. Ugyanúgy a társadalmi szereplők és az adott városi kontextus kölcsönhatásából, a kontextus egyéni interpretációiból és annak analóg olvasataiból következik, mint más konfigurációk. Cerutti szerint éppen ez az, ami munkáját megkülönbözteti a helytörténeti kutatásoktól. A munka, bár Torinóra vonatkozik, nemcsak a helyi sajátosságokat mutatja be, „hanem az egyének, az intézmények, az ideológiák közötti kapcsolatok specifikus konfigurációját”, amelynek elemeit és változóit más kontextusokban is megtalálhatjuk, ahol más kombinációban jelentkezhettek. „Egyfelől a helytörténet, másfelől a kapcsolatok története, amelyek egy adott pillanatban kialakulnak személyek és intézmények, viselkedések és ideológiák között, ez két igen különböző dolog.”²²

A kutatás tárgyának, témáinak és a megfigyelés szintjeinek változtatása Ceruttinak abból a meggyőződéséből fakad, hogy egy társadalmi jelenség okainak megragadásához többféle kontextus elemzése szükséges. A vizsgálati szintek változtatása felfogása szerint többet jelent mint egy lehetséges történetírói eljárás, és ezzel véleménye különbözik Levi felfogásától, aki, mint láttuk, elsősorban a léptékváltás analitikus jellegét hangsúlyozza. Cerutti szerint, Fredrik Barth felfogásával egyezően,²³ a léptékváltások a kutatás tárgyának sajátosságaiból erednek, mivel maguk az elemzett társadalmi szereplők is több horizonton mozognak, a vizsgálati szintek ezekhez igazodnak.

Meggyőződésem szerint Cerutti munkája azért is külön figyelmet érdemel, mert alapvetően a mikroszintű elemzésekre támaszkodva, de azokat más léptékű vizsgálatokkal kombinálva, egy közel másfél százados folyamatot sikerül rekonstruálnia. Kutatásában ezért a mikroelemzés nem zárja ki az idő dimenzióját, amit a mikrotörténelemmel szembeni egyik kritikaként szokás emlegetni. Ráadásul Cerutti elemzésében az idő nem egyszerűen keret, hanem aktív ma-

²² Cerutti, Simona, i.m. 23.

²³ Barth, Fredrik (ed.): *Scale and Social organization*. Oslo, 1978. 11.

gyarázó szerepe van a vizsgált folyamatokban.²⁴ Véleményem szerint a *mikrotörténelem* elnevezés, a belőle származó gyakori félreértések miatt, nem igazán szerencsés. Mindenesetre, legalább is megkülönböztetésül a nagy társadalmi csoportokban gondolkodó, strukturalista, determinista megközelítésektől, Cerutti munkáját mikrotörténe-
tinek tarthatjuk. Nem a választott tárgy dimenziói alapján, és nem is pusztán az elemzések során alkalmazott kutatási lépték miatt, hanem azért, mert a kutatást egy dinamikus társadalomfelfogás határozza meg, amely elvont kategóriák helyébe a társadalmi szereplők interakcióinak vizsgálatát állítja, a saját racionalitásuk szerint cselekvő egyéneket, akik nemcsak az őket körülvevő világ folyamatos interpretálására, hanem annak megváltoztatására is képesek.

²⁴ Grenier, Jean-Jues: A „hosszú időtartam” új értelmezésére. *Aetas*, 1999. 1–2. 306–311. címmel a vele készült beszélgetésben veti fel, hogy a mikrotörténelem az időbeliség problémájával alig foglalkozik.

Família – lakófél – háztartás

Előadásomban elsősorban a paraszti háztartás történeti források segítségével történő értelmezhetőségére és a kvantitatív források nyújtotta elemzési lehetőségek korlátaira kívánok kitérni.¹

I. A nyugat-európai háztartásszerkezeti kutatások előzményei

A nyugat-európai – elsősorban angol – *család- és háztartásszerkezeti* kutatások 1960-as évektől kezdődő fellendülése több tényezőnek volt köszönhető. Az egyik ilyen ható tényező bizonyosan a francia történeti demográfia volt. Különösen Louis Henry eredményei voltak meghatározó jelentőségűek a lokális demográfiai viszonyok egyházi anyakönyveken alapuló vizsgálatában, a *családrekonstrukciós* módszer kidolgozásában.² A francia történeti demográfia ötvenes években induló és mindmáig felfelé ívelő szakasza és eredményei nemcsak az angolszász és a német tudományosságban játszottak indukáló szerepet, hanem más országok történészeinek figyelmét is a társadalomtörténeti kutatások demográfiai vonatkozásaira, a család történeti szerepének – és a történeti családformák – tanulmányozása felé fordította.³

Az angol paraszti társadalom középkori gazdálkodásának és háztartási viszonyainak történeti vizsgálatára nagy hatással voltak a 19. század végéről és a 20. század elejéről származó kelet-európai kutatási eredmények.⁴ Különösen A. V. Csajanov műveinek újrafelfedezése hatott megtermékenyítően a család- és háztartásszerkezeti kutatásokra. A kiinduló kérdésselvetés az angol parasztság rétegződésére, a kontinentális fejlődéstől való eltérésének okaira, korai „polgárosodására”, „individualizmusára” irányult. A 19–20. századi kelet- ill. kelet-közép-európai parasztság munkaszervezete, gazdálkodása és háztartási viszonyai több esetben modellként szolgáltak a középkori angol parasztság fejlődésének megértéséhez. A Csajanov-i elméletet a

¹ A dolgozat az F 26359 sz. OTKA kutatási program keretében készült.

² Henry, L., 1953. 281-290. és Gautier, E. és Henry, L., 1958.

³ A francia történeti demográfia egyik kiinduló kérdésselvetése a *természetes termékenység* vizsgálata volt, amely a születéskorlátozás megindulása előtti termékenységi viszonyok feltárását tűzte ki célul. Henry, L., 1953.

⁴ Gatrell, P. 1982. 22-50.

nyugat-európai agrárfejlődés középkori modellezésére kívánták – néha kritikátlanul és egyoldalúan (Barbara Hanawalt, Alan Macfarlane stb.) – felhasználni. Csajanov alapműveinek angolra fordítása (1966), különösen „A parasztgazdaság szervezése” c. munkája ösztönzőleg hatott Nyugat-Európában a paraszti háztartásszerkezetre és annak történeti formáira irányuló kutatásokra. A *Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure* összehasonlító háztartásnagyság vizsgálatai (P. Laslett, R. Wall), E. P. Thompson „morális ökonómiája”, a „családi fejlődési ciklus” elmélete (L. Berkner, J. Goody) és a paraszti gazdálkodás „racionalitásának” vizsgálata (H. Medick) – hogy csak néhányat említek a jelentősebbek közül – mind merített Csajanov munkásságából.

A pusztán kvantitatív forrásokon, elsősorban a népességösszeírások és népszámlálások nominális adatain alapuló nyugat-európai háztartásszerkezeti elemzések kritikusai már a hetvenes évek közepén több ponton megkérdőjelezték a Laslett-iskola addigi kutatási eredményeit.⁵ A különböző népszámlálási listák adatainak mechanikus felhasználásával, a *nyers kvantifikációval* szemben az egyik legfőbb forráskritikai ellenérv az volt, hogy az egyes időpontokban végrehajtott összeírások felvételi egységei tartalmilag eltérőek voltak. A különböző időpontok összehasonlítása tehát még ugyanazon a területen is nagy körültekintést igényel, és csak az egyes adatfelvételek összehasonlító elemzésével és a népszámlálási utasítások változásainak figyelembevételével lehetséges.⁶

Peter Laslett és munkatársainak érdeme, hogy a történészek és a történeti demográfusok figyelmét a nominális népességösszeírásokra és népszámlálásokra irányította. A kvantitatív feldolgozások során azonban legtöbbször nem alkalmaztak kontrollforrásokat a népességösszeírások adatainak kiegészítésére, és így a különböző területekről és

⁵ Berkner, L. K., 1975. 721-738., Mitterauer, M., 1975. 226-255.

⁶ Angliában a házban élő (al)bérlőket (lodger) és bérlő családokat az 1851. évi népszámlálás összeíróívein a háztartásfő alá sorolták, elkülönült háztartásként ugyan, de önálló háztartásfő feltüntetése nélkül, ezért néhány elemző őket is az első helyen feltüntetett háztartásfő háztartásához számította. 1851, és különösen 1881 után azonban megváltoztak az összeírók számára készített népszámlálási utasítások, és a bérlő családokat (az egyedülálló albérlőt is) különálló háztartásnak tekintették, feltüntetve a bérlőcsalád háztartásfőjét is. A különböző időpontok mechanikus összehasonlítása jelen esetben arra a téves következtetésre vezethet, hogy az átlagos háztartásnagyság egyre csökkent, holott a változás mögött csak a népszámlálási utasítás megváltozása, pontosítása állt. Higgs, E., 1990. 70-71.

időpontokból származó forrásokból származtatott statisztikai mutatók összevethetőségének megalapozottsága megkérdőjelezhető. Az egy időpontra vonatkozó összeírások csak statikus állapotok bemutatására voltak alkalmasak, tehát nem tudtak képet adni a háztartások és a családok fejlődési szakaszairól, ciklikus változásairól – szerveződésük folyamatáról.

A háztartás „házon kívüli” rokoni kapcsolatainak jelentősége szintén elsikkadt a kezdeti egyoldalú kvantitatív vizsgálatok következtében, amelyekkel a nukleáris családok korai angliai elterjedtségét kívánták bizonyítani az összetett háztartásokkal szemben.⁷ A kritikák hatására a hetvenes és a nyolcvanas évektől a rokonsági kapcsolatok és az örökösödési rendszerek vizsgálata is egyre nagyobb teret kapott a család- és háztartásszerkezeti kutatásokban.⁸

A történetileg kialakult család- és háztartásszerkezeti típusok európai eltéréseire és azok összehasonlító vizsgálatára ösztönzőleg hatottak, a fenti vizsgálatok mellett, John Hajnalnak az európai házassági minták különbözőségére irányuló kutatásai, amelyek felhívták a figyelmet a kelet-európai és a nyugat-európai háztartásszerveződés lényegi különbségeire.⁹

Család – háztartás – családciklus

A család és a háztartás fogalmának körülhatárolása a *népszámlálási listákból* csak sematikus és többnyire túlzóan leegyszerűsítő módon volt megvalósítható.¹⁰ Berkner lasletti fogalmakra vonatkozó kritikájában éppen azt emelte ki, hogy a *háztartást* tulajdonképpen maga a népszámlálás hozta létre, mert Laslett a számlálóbiztosok által elkülönített csoportokat tekintette háztartásnak, vagyis a házban együtt élő csoportot, míg családnak e csoport rokon tagjaiból álló együttest definiálta.¹¹ Kizárta a háztartásból azokat is, akik külön laktak, jóllehet ugyanazon a belső telken éltek együtt, de különálló épületben;

⁷ Reay, B., 1996.

⁸ Az öröklés különböző formáinak a háztartásszerkezetre gyakorolt hatására Berkner, L. K., 1977., Goody, J., 1976.

⁹ Hajnal, J., 1965. 101-143.

¹⁰ Több ország, így Anglia népszámlálási gyakorlatára is a listás népszámlálás volt a jellemző, ahol az egyes házakban és háztartásokban élő személyeket folytonosan sorolta fel az összeíró, s elválasztotta a különállónak tartott háztartásokat egymástól. Ausztriában és Magyarországon azonban a háztartási lajstrom (*fölvételi ív*) honosodott meg és volt használatban az egyéni számlálólap bevezetéséig.

¹¹ Berkner, L. K., 1975. 722.

vagy azokat is, akik rokonok voltak, együtt étkeztek a háztartás többi tagjával, és esetleg a termelőmunkát is közösen végezték, de nem ugyanazon az udvaron laktak.¹²

Az egy adott időpontra vonatkozó statikus összeírásokban a (konjugális) nukleáris családok dominanciájából arra következtetett, hogy ez volt az uralkodó családtípus már a 17–18. században is. Tipológiája – amely egyértelműen e hipotézisen alapul – nem alkalmas a háztartások dinamikus elemzésére, a családi életciklus egyes fázisainak az érzékeltetésére, hisz nem egy adott közösségre vonatkozó összeírások több időmetszetét vetette össze egymással, hanem különböző helyekről származó népességösszeírásokat hasonlított össze a háztartások átlagos nagysága alapján.¹³

A lasletti tipológián alapuló, tértől és bizonyos mértékig időtől független vizsgálatok nem alkalmasak a különböző társadalmak háztartásszerkezetének megbízható leírására, a háztartás-fogalom valós tartalmának feltárására.¹⁴

A nyugat-európai kutatási eredmények bebizonyították, hogy a háztartás jelentése, a háztartás-szerveződés folyamata és iránya nem vonatkoztatható el az adott társadalmi feltételrendszerrel, nem lehet a környezetéből kiragadva értelmezni és kívülről ráerőltetett definíciókkal jellemezni.

II. A magyarországi kutatások előzményei

A magyarországi paraszti háztartások és a jobbágyparaszti termelőüzem vizsgálata már az ötvenes években megindult az MTA Történettudományi Intézetében 1955-ben létrehozott agrártörténeti munkacsoport kutatásainak keretében.¹⁵ A munkacsoport elsődleges cél-

¹² A fiatal párral egy udvaron, de külön épületben élő (visszavonult) szülőkre l. Berkner L. K., 1972., Schlumbohm, J. 1994. 450. A máshol lakó, de közösen étkező és gazdálkodó családtagokra magyar viszonylatban l. Fél E. 1944. 18.

¹³ Laslett P., 1972. 28-32. Egy adott időpont háztartásszerkezeti képének *dinamizálására* l. Chayanov, A. V., 1966. 57-61., Berkner, L., 1972. 398-418. A család- és háztartásciklusokra magyarországi viszonylatban Heilig B., 2000. 225-265. és Pozsgai 2000. 166-224.

¹⁴ Faragó Tamás a Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások vizsgálata közben szembesült a Laslett-Hammel-féle tipológia korlátozott alkalmazhatóságával. Faragó T., 1985. 48-50. Az említett tipológia alkalmatlannak bizonyult egy másik magyarországi régió településeinek a leírására is (lásd Heilig B. és Pozsgai idézett munkáit).

¹⁵ A következőkben elsősorban a paraszti közösségek háztartásait próbálom meg „követni” ill. a legfontosabb forrásokat számba venni a 16-19. században. E dol-

kitűzése a paraszti termelőüzem és árutermelés tanulmányozása volt az örökös jobbágyság korszakában.¹⁶ Veress Éva paraszti munkaszervezetre irányuló vizsgálatai közben jutott el a paraszti gazdaság és háztartás, a jobbágy termelőüzem fogalmi körülhatárolásának fontosságához. A 16–17. századra nem álltak rendelkezésre a paraszti háztartásokról készült részletes kimutatások, ezért az adóztatás céljából készült összeírások közül az urbáriumok és a dézsmajegyzékek összehasonlító elemzésével kívánta a paraszti munkaszervezetet vizsgálni.

A paraszti „família”

Veress Éva a különböző időpontokból származó urbáriumok és dézsmajegyzékek névanyagát egyrészt a jobbágycsaládok településen belüli topográfiai elhelyezkedésének feltárására, másrészt a jobbágyháztartások összetételének vizsgálatára használta fel.¹⁷

A dézsmajegyzékekben szereplő adózók nevei nagyjából hiányoztak az urbáriumokból, és a dézsmajegyzékek névsorában az urbáriumból ismert teljesjobbágyok között voltak felsorolva, sok esetben a szomszédos telkesgazda családnevét viselték, tehát annak telkén lakó rokonok vagy a névazonosság hiányában affinális rokonok, házatlan zsellérek, cselédek, szolgák lehettek. Veress Éva megfogalmazása szerint:

„Az árutermelő gazdaságok körül létrejött együttesek laza és bonyolult összetétele már nem nevezhető paraszti nagycsaládnak; az árutermelő jobbágy telkén élő háznép sok tekintetben önálló, rokon és nem rokon tagjait olyan tágabb gazdasági kapcsolat, és a gazdasági függőséggel járó olyan hierarchikus szervezet fűzi egybe, amely valóban leginkább a feudális tartalmú paraszti „familiaritás” fogalmának felel meg.”¹⁸

gozat kereteit meghaladná a háztartás korábbi századokra ill. nem paraszti közösségekre vonatkozó vizsgálata. Az előbbire és a kutatás nehézségeire l. Szűcs J., 1983. 136-158., az utóbbira a 16. századi városi polgári családra l. Granasztói Gy., 1982. 605-664., a 18. századi falusi kézművességre Faragó T., 1985. 7-45., a budai háztartásokra a 19. sz. elején l. Bácskai V., 1992. 25-45. ill. a 19. sz. első felének kassai háztartásaira l. Czoch G., 1997.

¹⁶ Makkai L., 1966. 7-8.

¹⁷ A felvételi egység eltérő a dézsmajegyzékek és az urbáriumok esetében. A dézsmakivetés alapja a személyi tulajdont képező adóköteles termény, termék, jószág (gabona, bor, bány, sertés stb.) tekintet nélkül a termelés üzemszervezetére, az urbáriumok felvételi egysége viszont ekkor a jobbágyok használatában lévő telkerész volt tekintet nélkül arra hogy hányan lakták, hogyan gazdálkodtak vele, milyen módon teljesítették adóját.

¹⁸ Veress É., 1966. 369. A paraszti *família*ra l. még Kosáry D., 1963. 120-131.

Veress a parasztcsaládot az együtt termelő és fogyasztó rokonok gazdasági szervezetének tekintette, amelyet a „rokonság más csoportjaitól elsősorban gazdasági különállása választ el.”¹⁹ A Perényi-birtok falvainak részletes elemzése alapján a jobbágyháztartások négy fő típusát különböztette meg:

1. *Közös telekbirtok, de az egyes családtagok²⁰ külön dézsmatartozással összeírva.* Több rokon és velük élő nem rokon „kiscsaládnak” nyújt a telekbirtok megélhetést. A termelőmunka és a gazdálkodás valószínű, hogy a legkülönbözőbb együtműködés mellett mehetett végbe, de a fogyasztás részben vagy egészben is elkülönülhetett.

2. *Közös telekbirtok, de a háznépben belül nincs elkülönült háztartásokra utaló jel, az együtt élő közösség kifelé zárt egységet mutat.* A földesúr felé a függés csak a háztartásfőn keresztül érvényesült, a többi jelenlévő családmag a teljes gazda személye mögött rejtve marad. „Minimális kerete az apaági nagycsalád, maximális kerete azonban nem haladja meg a szolgálkakkal kibővült háznépet, mely nagyjából megőrzi termelésének és fogyasztásának az egységét.”²¹

3. *Létalapja nem az agrártermelő-üzem [telek], tagjai a jobbágyparaszti áruterelésben önállóan vagy egyáltalán nem vesznek részt, vagy csak alkalmilag, időlegesen.* Ez a típus a jobbágyparaszti kiegészítési típusokra lehetett jellemző. Ezekről a háztartásokról Veress azt is feltételezte, hogy valamilyen parasztiparon alapultak. Az ilyen háztartások kevés családtagot tarthattak el, és azok munkaerejének tekintélyes része más háztartásokat szolgált ki.

4. *Elsősorban a termelőeszközök fogyatékosága miatt „ketten-hárman” összefogó fél- vagy negyedtelkes jobbágyok.* Háznépük alig haladhatta meg a kiscsaládot, esetleg a szülőknek az egyik házaspárjukkal való együttélését [törzscsalád], mert nagyobb létszámot az ilyen gazdaság nehezen tarthatott volna el és munkaszükséglete sem indokolt.

Veress az első két változatot tekintette az áruterelő paraszti közép- és nagygazdaságokra jellemzőnek, amelyeknek közös vonása volt a „familiaris” jelleg, de amelyek között szerinte a „familiaritáson

¹⁹ „Zárt egységgé éppen a gazdasági közösség teszi, létszámát pedig – a közösségben élő rokonság kiterjedését – az együttélés mindenkor gazdaságossága szabályozza.” Veress É., 1966. 367.

²⁰ Itt nyilván a kiscsaládok részben elkülönülő háztartásairól van szó (külön kenyéren élés), amelyeket e kiscsaládok fejei jelenítenek meg a dézsmajegyzékekben. Lásd még Bakács I., 1957. 62.

²¹ Veress É., 1966. 370.

alapuló jobbágyparaszti háztartás történeti fejlődése szempontjából” különbséget kell tenni.

Veress felismerte ugyan a jobbágyháztartások fejlődési szakaszait²², a jobbágycsalád létrejötte, növekedése, több családmagot magában foglaló összetettebb családformává alakulása és fokozatos „lebomlása”, ciklikussága akkor még nem kaphatott megfelelő súlyt magyarázatában. Az utóbbi évtizedek kutatási eredményei arra engednek következtetni, hogy a történeti fejlődés különböző fokozatai helyett valószínűbb, hogy többnyire pusztán az adott családok fejlődésének különböző fázisairól beszélhetünk az 1. és a 2. típus esetében is. A családok fejlődési szakaszainak, a családciklusoknak a figyelembevételével ugyanis könnyebben érthetővé válik a jobbágyháztartások sokszínűsége egy adott időpontban, és vagyoni helyzetük ingadozása két időpont között. Az urbáriumok és a dézsmajegyzékek vizsgálatából ugyanis kiderül, hogy a férfi adózó háztartásfő halála után sokszor özvegye „tűnik fel” először – többnyire csak a dézsmajegyzékeken –, majd több esetben az elhunyt háztartásfővel azonos családnevet viselő férfi adózó(k). Az utóbbiak nyilván az elhunyt háztartásfő feltehetően házas fiai, esetleg testvérei.²³ A 2. típusra jellemző lehetett pl. amikor a telkes jobbágy *gazda* feleségével, nem házas és esetleg házas gyermekeivel (és egyéb a gazdálkodásban részt vevő, nem rokon személlyel) élt együtt egy kenyéren. Ez lehetett tartós, a generációk váltakozásától független formáció (nagycsaládi vagyonszövetség), és lehetett átmeneti. A gazda házas gyermekei ugyanis idővel *külön kenyérre is mehettek*, ami nem feltétlenül vezetett a telekközösség bomlásához, de ekkor a dézsmajegyzékekben már többnyire *fejenként* is szerepeltek. (1. típus) A gazda halálával a gazdasági elkülönülés általában növekedhetett, de még ekkor is sok esetben osztatlan telken gazdálkodtak a testvérek tovább. A dézsmajegyzékekben ekkor az özvegy mellett (házas) fiait is feltüntették.²⁴

²² „Az elkülönülés sokszor fokozatos; utolsó állomása a családi telekrész szabályszerű felosztása, mellyel a gazdasági közösség alapja, a közös fundus, külsőség és szolgáltatás is megszűnik. A család mint gazdasági egység voltaképpen ekkor bomlik fel.” uo. 368.

²³ A testvérek osztatlan telken való közös gazdálkodása többnyire kiolvasható az urbáriumokból.

²⁴ Lásd Veress Éva tanulmányának függelékében szereplő adatokat. Veress É., 1966. 376-426.

A tulajdonviszonyoknak – a telkes jobbágy státusnak – nyilván meghatározó szerepe volt. De feltehető, hogy amennyiben a jobbágygazda fiai közösen örökölték az egész-, fél- vagy negyedhelyes jobbágytelket, akkor még az apa életében kialakulhatott az együtt élő, közösen termelő és fogyasztó összetettebb családképlet.²⁵ A családciklus korábbi szakaszában azonban, amikor a gazda fiai esetleg még gyermekek voltak és munkaerőhiány lehetett a jellemző, a háztartás szükségszerűen egészülhetett ki akár nagyobb létszámú idegen munkaerővel is. Az apa és az özvegy halála után a házas fiútestvérek továbbra is maradhattak *telekközösségben*, amely azonban már a termelőmunka részbeni elkülönülésével (külön dézsma) és a fogyasztás akár teljes elkülönülésével is együtt járhatott (külön kenyéren élés).

A jobbágytelek tartozékainak, a házhelynek és a külsőségeknek a szétválása lehetővé tette, hogy a jobbágyok mindig az adott körülményeiknek megfelelő nagyságú úrbéres telekbirtokot fogjanak föl.²⁶ Ez nagyon jelentős mértékben megnövelte a jobbágyparaszti háztartások alkalmazkodóképességét a mindenkori körülményeikhez.²⁷ A családciklusnak abban a szakaszában, amikor éppen nem volt elegendő munkaerő egy egésztelek külsőségeinek a megművelésére, a gazda idegen munkaerőt (szolgákat ill. zsellércsaládokat) is igénybe vehetett, különösen akkor, ha kedvezőek voltak a terméskilátások és/vagy az értékesítési lehetőségek. Ellenkező esetben elhagyták az egész telek jogát, és csak fél vagy negyedtelket vettek az adott időszakban művelés alá – földesúri terheiket könnyítendő -, vagy egyéb „stratégiákhoz” folyamodtak az uradalom kijátszására.²⁸

A jobbágyháztartások összetételének változása, a családciklus fázisainak figyelembevételével részben tehát magyarázatot lehet adni az urbáriumok és a dézsmajegyzékek adatainak időbeli változására. A jobbágyháztartások valószínűsíthető típusai, a paraszti *familia* szerveződésének és megjelenési formáinak tanulmányozásakor fontos a földesúri szolgáltatások és az egyéb jobbágyi terhek változásainak feltérképezése, ezek a tényezők ugyanis nagyon jelentősen befolyá-

²⁵ A jobbágyok „ősi” és „szerzett örökségére”, hagyományozási jogára l. Varga J., 1969. 480-483.

²⁶ Veress É., 1966. 348.

²⁷ A jobbágy és a zsellércsaládok gazdálkodási „mozgásterét” nagyon jelentős mértékben növelte a telki állományon kívül a pusztatelkek művelése, avagy a „pusztára szállás” lehetősége. Lásd Buza J., 1978. 269-271.

²⁸ Veress É., 1966. 354.

solhatták az együttélés „látható formáját” a különböző összeírásokban.

A Veress Éva által vizsgált időszakban és területen a paraszti *familia* rendszerét túlnyomórészt csak a rokonok együttélés alapján lehetett kimutatni. A teljesjobbágyok gazdaságában alkalmazott idegen munkaerőt (cselédeket, szolgákat) – mivel nem adóztak külön – többnyire csak valószínűsíteni lehetett. Ugyanígy megfoghatatlannak bizonyultak a családos szolgák, házatlan zsellér családok, akik betagolódtak a jobbágygazda *famíliájába* és a máshol lakó, de időszakonként, vagy akár rendszeresen munkaerejükkel a jobbágygazdaság rendelkezésére álló zsellércsaládok.

Kosáry Domokos a 17. század végéről és a 18. század elejéről származó adóösszeírások, urbáriumok és egyházi adatfelvételek segítségével már a *famíliák* keretében élő szolgák nyomaira is ráakadt Pest megyében. A váci járás helységeiben ugyanis 1702-ben összesítve kimutatták a „szolgák jószágait”, a pilisi járás ugyanebből az évből származó név szerinti adatfelvételében pedig már egy-egy jobbágygazda rovatában tüntették fel a *cselédek jószágait*.²⁹

Kosáry említi a 17. század végéről a kormányzat azon igyekezetét, amely az addig nem adózó elemek megadóztatására irányult. Pest megyei eredményei összecsengenek Veress Éva hegyaljai és bodrogközi falvakra tett megállapításaival, ahol a 17. századi, fejlettebb szerkezeti felépítésű urbáriumokban tükröződik ugyanez a törekvés a földesúr részéről: közvetlenül is megadóztatni azokat, akik addig a paraszti familia védőszárnyai alatt húzódtak meg.³⁰

A korszak paraszti termelő kisüzemeinek áttekintő vizsgálata alapján is megállapítható, hogy a jobbágy *telek(rész)* mint gazdasági egység nem feltétlenül és minden esetben esett egybe a *háztartással*, amennyiben az egy telken, de külön kenyéren élő kiscsaládokat – modernkori terminussal – különálló háztartásoknak tekintjük. Ebben az esetben a gazdálkodási-termelési közösség mellett a fogyasztás – és bizonyos fokig a termelés – elkülönülésével kell számolnunk. A néprajzi irodalom terminológiáját felhasználva, ezt a termelési-gazdálkodási egységet *gazdaságnak* nevezhetjük, függetlenül attól, hogy

²⁹ Kosáry D., 1963. 124-125.

³⁰ Nagyon jól szemlélteti a változás irányát, hogy míg 1699-ben a szolgák csak jószágaik után adóztak, addig az 1708-as egeri gyűlés már a *familia szolgálatait* is adókötelesnek minősítette, jóllehet ebben a politikai körülmények megváltozása nyilvánvalóan nem elhanyagolható szerepet játszott. Kosáry D., 1963. 128-129.

egy jobbágygazda irányítása alatt állt-e, vagy osztatlan közös tulajdonban (*telekközösség*) volt.³¹ Történéseink azonban sok esetben éppen e nagyobb gazdálkodási-termelési egységet nevezték *háztartásnak*, de ebben sem tekinthető mindegyikük következetesnek, így hosszú időn keresztül a terminológiai bizonytalanság állandósult a fogalmi tisztázás helyett.

III. A magyarországi népességösszeírások és népszámlálások háztartás-fogalma

Az országos adóösszeírások és az egyházi népességösszeírások mellett a 18. század második felétől kezdődően az osztrák abszolutizmus is *lélekösszeírásokat* rendelt el.³² A számlálások fő indítéka a katonaköteles korú férfi népesség felmérése volt. Az 1777. évi császári pátens eredményeként minden *família* egy saját ívet kapott (*Familienbogen*), amelyen mindenkinek, aki a famíliához tartozott, feltüntették a család- és keresztnévét egyaránt, családi állapotát, a férfiaknak a foglalkozását is. Ez a népszámlálás már előképe volt a II. József által 1784-ben elrendelt népszámlálásnak, amelyet Magyarországon is végrehajtottak. A *famíliát* 1777-ben az egy kenyéren élők közösségeként határozták meg,³³ csakúgy, mint a II. József által elrendelt népszámlálási utasításban:

„Egy Famíliához számláltatnak mind azok, és következésképpen azon egy Arkus Família táblájába irattatnak bé, *valakik magoknak külön nem főznek*, hanem ugyan azon egy Atyától, vagy Gazdától, Gazdaszszonytól, *közönségesen egygyütt tápláltatnak, és velek egy Asztalon, kenyéren vagynak*, akár ezek Házások légyenek akár nem; e' szerint kiki *valaki másokat táplál, a' Familia Fejének tartassék...*”³⁴

Thirring Gusztáv a modernkori *család*-fogalomból kiindulva helytelenítette a *família* megjelölés használatát, mert az megállapítása szerint voltaképpen a *háztartást* jelentette az első magyar népszámlálás végrehajtásakor. Az összeírók *számos esetben több családot* is összeírtak egy *famíliában*, amennyiben az egyes családfók a *família* fejével

³¹ Fél E. 1944., 1993. és Heilig B., 2000.

³² Az örökös tartományokban végrehajtott lélekösszeírásokat 1753-ban és 1754-ben ún. *Seelen-Consignation*, majd 1770-ben már ún. *Seelen-Beschreibung* elnevezéssel illették. Lásd Ficker, A., 1870. 4-6.

³³ Gürtler, A., 1909. 67-68.

³⁴ Thirring G., 1938. 150.

egy kenyéren voltak. Így tehát – írja Thirring – nem állapítható meg a családok száma, hisz az a familiák számánál mindenképpen nagyobb kellett, hogy legyen.³⁵ Thirring kritikai észrevételében figyelmen kívül hagyta a *család* történeti fejlődését. A modern, szociológiai értelemben vett *családot* és az iparosodott területek családháztartását, mint fogyasztási és szocializációs egységet, nem lehet a preindusztriális társadalom *családjával* sem morfológiai, sem funkcionális tekintetben összehasonlítani. A legújabbkori család-fogalom csak a társadalmi szerkezet változásainak figyelembevételével érthető meg, és csak az iparosodás és a felgyorsult urbanizáció családszerkezetre gyakorolt hatásaival összhangban vizsgálható.

A 18. századból szórványosan egyházi lélekösszeírások (*Status Animarum*) is maradtak fenn, amelyek közül azok, amelyekben a népességet házanként és személyenként is összeírták, alkalmasak a korabeli családi együttélési viszonyok áttekintésére. Többnyire ezek az összeírások is a *família* kategóriát használták, valószínűsíthetően hasonló tartalommal, mint az állami összeírások.³⁶ Faragó Tamás a 18. század közepéről származó *status animarumok* adatait kiegészítette adóösszeírások és egyházi anyakönyvek adataival. Azokban az esetekben, ahol a háztartás *határait* nem lehetett pusztán a lélekösszeírással támaszkodva megállapítani, e kiegészítő forrásokat is felhasználta. Azokat a családokat, amelyek az adóösszeírásban különálló *adóegységet* alkottak, külön háztartásnak tekintette, még elsőfokú rokoni kapcsolat esetén is. Faragó tehát ebből következően a gazdasági-termelési egységeket, a *gazdaságokat* nem különböztette meg a *háztartásoktól*.

A *família*-fogalommal kapcsolatban óhatatlanul felvetődik a kérdés: vajon a 16–17. században vizsgált paraszti *família* és a 18. századi lélekösszeírások és népszámlálások *família* fogalma mennyiben feleltethető meg egymásnak? Egyelőre célszerűnek látszik továbbra is csak a paraszti háztartásokra szűkíteni a kérdés vizsgálatát. Azt kell elsősorban szemügyre vennünk, hogy a két különböző időszak for-

³⁵ Thirring G., 1938. 27. „A népszámlálás végrehajtásáról kiadott utasítás az összeírásnak *családonkénti felvételét* írta elő, s a táblázatok tényleg mindenütt a családok (*familiák*) számát tudakolták. Ellenben a lakások számára nincs rovat. Az összeírásnál kialakult felfogás azonban a család és a lakás fogalmát azonosnak vette, az összeíró közegek tényleg lakásról lakásra haladva, a lakásokban talált egyének összességét szorították bele a család fogalmába, mely ilyformán voltaképpen a *háztartás* fogalmának felelt meg.” Thirring G., 1935. 5-6.

³⁶ Faragó T., 1985. 20-23.

ráscsoportjai között milyen lényegi különbségek vannak. A 16–17. századi urbáriumoknak és dézsmajegyzékeknek az adófizető alanyok felmérése volt a céljuk, tehát sem a teljes népesség, sem az egyes háztartások pontos összetétele nem állapítható meg belőlük.³⁷

A telkes jobbágyok telekrésze, amelyen a gazdálkodás alapult és a rajta élők létalapját jelentette, mindenképpen meghatározó volt az egész közösség számára, akik az adott jobbágybirtok munkaszervezetét alkották. A *telekközösség* rokon és nem rokon tagjait valóban patriarchális függőségi (*familiáris* vagy *patrónus-kliens*) viszony köthette a gazdaság fejéhez. Ezen a telekközösségen belül azonban fontos kijelölni a jobbágygazda és családja helyét, meghatározó szerepét. A családi munkaszervezet idegen munkaerővel történő kiegészítése, a cselédek és a szolgák felfogadása bizonyosan a gazda joga volt. A jobbágyhely jogainak és kötelmeinek fiági öröklődése szintén a gazda családjának - elsősorban fiági leszármazottainak - a folytonosságát biztosította.

A telekközösség tagjai nem feltétlenül laktak egy fedél alatt, bár valószínűleg ez lehetett a gyakoribb, és a külön kenyérre menő kiscsaládok fogyasztási elkülönülése sem feltétlenül vezetett a gazdasági közösség felbomlásához. Ez a *familia*-fogalom – amely az esetek többségében feltehetően a teljes gazdálkodási közösséget lefedi – tehát „tágabb”, mint a 18. századi instrukciók által megadott „egy kenyéren élők” *familia* fogalma; amely már elsősorban a *házra*, a házban együtt élő és étkező közösségre szűkült.³⁸ Ez egyúttal minden *fölvételi ívvel*, háztartási lajstrommal végrehajtott népszámlálás problémája is, hogy pusztán a lajstromokra támaszkodva csak egy szűkített értelmű háztartás-fogalmat lehet rekonstruálni, amely a ház és a földbirtok tulajdonviszonyainak, valamint a gazdálkodásban részt vevő, de máshol lakó rokon és nem rokon csoportoknak az ismerete nélkül mindenképpen félrevezető lehet.³⁹

A kérdés most már az, hogy mit tekintsünk háztartásnak: a tágabb, gazdálkodási közösséget, amely azonban a kvantitatív források jellegéből következően csak ritkán ragadható meg a maga teljességé-

³⁷ Az állami adóösszeírások még korlátozottabb felhasználhatóságára a háztartásokra nézve, ill. az állami és földesúri számbavétel eltéréseire és kritikai vizsgálatára l. Bakács I., 1957., Kubinyi A., 1986.

³⁸ Faragó T., 1985. 23.

³⁹ A *gazdaság* és a *ház* természetesen sokszor megfeleltethetők egymásnak. A ház(nép) feje többnyire egyúttal *gazda* is. A *házra*, mint háztartási-gazdasági egységre és a fogalom változására l. Brunner, O. 1968. 106-10.

ben; vagy a házon belül egy kenyéren élő rokoni és nem rokoni csoport tagjainak *familiáját*?

Lakófél és háztartás

A 19. század első feléből származó *nem nemesek* összeírásainál (*popularis conscriptio ignobilium*) szintén a *familiánkénti* összeírás II. József-féle gyakorlatát követték, ahol egy *familiához* tartozónak tekintették mindazokat, akik a familia fejével közös kenyéren éltek.⁴⁰

A 19. század közepén azonban az osztrák közigazgatási szervek által végrehajtott két népszámlálás (1850., 1857.) új fogalmat vezetett be, a *lakófél* (*Wohnpartei*) fogalmát, amellyel a korábbi összeírások *familia* fogalmát kívánták helyettesíteni.⁴¹ A lakófél-fogalom használata azonban az eddigi vizsgálatok alapján eltérő volt az 1850-es és az 1857-es népszámlálások végrehajtása során.⁴² Az 1850/51. évi felvételi egység tartalmára nézve a következőképpen rendelkezett a népszámlálás „Hivatalos Utasítása”:

„Egy különös fölvételi ívet kapnak a népszámlálásnál: a) minden házasságban élő gyermekével együtt, vagy ha nincsenek azok nélkül; b) fi- vagy nőzvegy ha gyermeke van; c) azon nőtlen vagy hajadon és özvegy *gyermektelen* személyek, kik cselédet tartanak, és magokban laknak vagy saját vagyon, hivatal- vagy keresetből élnek.”⁴³

A lakófél-fogalom tehát ebből az utasításból következően a nukleáris családok elkülönítését célozta, s ez tetten is érhető a végrehajtás elemzése alapján.⁴⁴ Ez a fogalom az 1857. évi népszámlálásnak is alapegysége maradt, de használatában – a Torna mezővárosi és a szőlősárdói összeírói gyakorlat elemzése alapján – jelentősen eltért az 1850. évitől. Ekkor már nem érvényesült a nukleáris családok, az együtt élő rokon családmagok merev elválasztásának a gyakorlata, hanem elsősorban a tulajdoni státus szerinti tagolás határozta meg a lakófél-egységet.⁴⁵ A „házbirtokos” szülő és házasságban élő gyermeke többnyire

⁴⁰ Thirring G., 1903. 25., 69.

⁴¹ Ficker, A., 1870. 78.

⁴² L. Heilig B. és Pozsgai idézett munkáit. A „lakófél” alkalmazhatóságának problémáját felveti Faragó T., 1989. 439.

⁴³ Közli Dányi D., 1993. 92-93.

⁴⁴ Az 1850. évi népszámlálás házankénti és lakófélkénti összesítő ívei fennmaradtak Torna vármegye településeire vonatkozóan a Kassai Állami Területi Levéltárban. Részletesebben l. Pozsgai P., 2000. 172-173.

⁴⁵ Kivételt képeznek a bérlőcsaládok, akik bár nem voltak önálló háztulajdonosok, mégis többnyire különálló lakófelet alkottak Tornán.

re ugyanabban a lakófélben szerepel a lajstromokon. A fiatal pár házon belüli feltételezhető térbeli elkülönülését Tornán éppen ezért nem választóvonallal vagy másik felvételi ív betöltésével jelölték, hanem a szülőktől (és nőtlen ill. hajadon testvéreiktől) néhány sorral lejjebb írták össze őket.⁴⁶ Az egy házban lakó, már házas testvérek azonban szinte kivétel nélkül önálló „házbirtokosok” voltak, akiknek családjait különálló lakófél-háztartásokként tüntették fel a *felvételi íveken*, és többnyire állatállományuk is elkülönítve szerepelt.

A magyar statisztikai szervezet által előkészített és végrehajtatott első népszámlálás (1869.) háztartás-fogalma a két korábbi osztrák népszámlálás által használt *Wohnpartei* magyar fordítása, a *lakófél* lett, ez annál inkább bonyolította a helyzetet, mert a népszámlálás végrehajtását Keleti Károly és munkacsoportja elsősorban a helyi értelmiségre – nem fizetett népszámlálási biztosokra – alapozta, akiknek a körében ez a kifejezés aligha lehetett használatos. A magyar népszámlálás utasítása sem tisztázta pontosan, hogy mit kell *lakófél* alatt érteni, s ez különösen azokban az esetekben jelentett gondot, amikor az egyes, különbözőképpen felkészült összeírók az egy házban együtt élő rokoni csoportokat különítették el „*lakó felekre*”. Torna megye településeinek eddigi vizsgálati eredményei alapján megállapítható, hogy az egyes összeírók különbözőképpen értelmezték ezt a háztartási egységet. Egyes falvaknál megalapozottan, a valós tulajdonviszonyoknak megfelelő háztartásokat különítette el az összeíró, míg máshol ez a szétválasztás nem mondható sem megalapozottnak, sem következetesnek, azaz nem vette figyelembe a valós tulajdonigazdálkodási, fogyasztási és rokoni-függőségi viszonyokat. Egyes esetekben tehát a 18. század végének és a 19. század második felének a felvételi egységei megfeleltethetők egymásnak, ez azonban nem tekinthető általánosnak. A *lakófél*-háztartások vizsgálatánál mindenképpen célszerű kiegészítő kontrollforrásokat alkalmazni a háztartási közösségek körülhatárolásához.

Az 1880. évi magyar népszámlálást már *egyéni számlálólappal* hajtották végre, amely a modernkori népszámlálások jellemzője maradt. Ettől kezdve már nem a háztartás, hanem az egyén lett a számlálások alapegysége. Thirring Lajos már 1937-ben felvetette, hogy az

⁴⁶ Ez a gyakorlat hasonló a II. József-féle népszámlálás utasításához, amely szerint a háztartásfő apa után „kevésbé bellyebb” kellett tétetniük a házas fiú családtagjainak.

országos szinten az 1880-as népszámlálással bevezetett egyéni számlálólapok nem minden területen hoztak előrelépést.

„Az egyéni laprendszer meghonosítása statisztikai összeírások – különösen a népszámlálások - történetében a maga idején szinte forradalmi újításszámba ment. [...] De volt hátránya is. Népszámlálási téren a leginkább hátrányos következményének azt tekinthetjük, hogy *túlságos atomizálásra vezetett, a számlálások tulajdonképeni alapegységévé az embert, az egyes egyént tette meg, kiragadva őt a társadalmi sejtrendszeréből, a család kötelékéből.* A feldolgozásnak ebben a rendszerében tehát a népesség összetétele a családi és egyéb közösségek s kötelékek csaknem teljes figyelmen kívül hagyásával, vagyis az egymástól szinte tökéletesen függetlennek tekintett egyes egyedek egymemű adatainak egyszerű összeadása alapján nyert ábrázolást.”⁴⁷

Háztartáskutatás és mikrotörténelem

A háztartás nem statikus egység, hanem dinamikusan változó, a mindenkori körülményekhez alkalmazkodó egysége a társadalomnak, amely mindig csak a vizsgált társadalom saját feltételrendszerének, szokásjogi hagyományainak fényében értelmezhető. Ezért a különböző területek háztartási csoportjainak összehasonlításakor a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel kell eljárni. A háztartás-fogalom pusztán kvantitatív történeti forrásokon alapuló meghatározása magában rejti azt a veszélyt, hogy a háztartás mindig az éppen adott forrás keletkezési körülményei, előre definiált egységei által lesz meghatározva. A kvantitatív források *háztartása* viszont csak nagyon ritkán bizonyult teljesen önálló, független gazdasági egységnek.⁴⁸ A mikrotörténeti vizsgálatok éppen azt bizonyították, hogy a *háztartás, háznép, házközösség, gazdaság* fogalmai csak a tágabb rokoni nem rokon termelési kooperáció kapcsolathálójának részeiként érthetők meg.⁴⁹ A különféle néprajzi leírások és több kiegészítő forrást felhasználó történeti elemzések is megerősítették a házon belüli és azon kívüli függőségnek és együttműködésnek azt a sokszínűségét, amelyet az egymemű történeti források csak nagyon ritkán tudtak visszaadni.⁵⁰

⁴⁷ Thirring L., 1937. 1.

⁴⁸ Schlumbohm, J., 1996. 93.

⁴⁹ Sabeau, D. 1990. 88-123. és 259-299.

⁵⁰ Fél E., 1993. 75-79., uő. 1944., Tóth Z., 1971. 87-99. A társadalomtörténeti kutatásokra Faragó T., 1985., Tóth Z., 1989. és 1996., Heilig B., 2000. és jelen előadása (különösen a 3. táblázata), Pozsgai P., 2000. esettanulmánya, A családon belüli mun-

A történeti család- és háztartásszerkezeti kutatások egyik legfontosabb feladata az egyes fogalmak jelentésének körülhatárolása, tartalmi meghatározása és következetes használatuk, elhatárolásuk, valamint hierarchiájuk megállapítása. A magyar történetírás, ahogy már korábban említettem, gyakran „háztartás” terminussal jelölte azt a korújkori összeírási egységet, amely tulajdonképpen a paraszti *családi gazdaságnak* lett volna megfeleltethető, és általában a családi gazdaság fejének tekintette az összeírásokban szereplő jobbágyokat.⁵¹ Veress Éva mindmáig nagyon helytálló és az újabbkori kutatásokra is irányadó megállapításának érvénye máig sem csökkent:

„A termelő kisüzem, az általa eltartott háztartás, az ebben élő család fogalma a forrásokban [a 16–17. században] általában egy-egy jobbágy személyében jelenik meg, ezért elmosódik. Miután a valóságban is egybefonódott, tévesen bár, de zavartalanul behelyettesíthető egymással mindaddig, amíg e fogalmak gazdasági és társadalmi tartalmát nem határoztuk meg és nem tisztáztuk egymáshoz való viszonyukat.”⁵²

A történeti család- és háztartásszerkezeti kutatások és a mikro-történelem viszonylatában fontosnak tartom az egyes jól kidolgozott mikrotörténeti részelemzéseket, de mégis a vizsgált közösség egészének rekonstrukcióját tekintem alapnak a kvantitatív források felhasználásával. Itt nem pusztán az egyes jellemzőnek vélt, vagy tipikusnak ill. atipikusnak tartott esetek kiemelését és általánosítását tekintem elsődlegesnek a lokális társadalomra vonatkozóan, hanem az egész közösség egy vagy több konzisztens forrás segítségével történő jellemzését.

Mikrotörténeti megközelítésen tehát nem egyszerűen a narratív források és a különböző kvalitatív források antropológiai mélységű elemzését értem – és a *mikrotörténet* mint különálló diszciplína felsőbbrendűségét, vagy kizárólagosságát sem látom indokoltnak –, hanem egy szükséges módszertani megközelítést, amely képes a száraz kvantitatív adatok értelmezésére, éppen a társadalmi mikrostruktúrák dinamikájának kvantitatív forrásokkal való követhetlensége miatt.⁵³ Kvantifikáció és kvalitatív - ha úgy tetszik mikrotörténeti -

kamegosztás vizsgálatára és a családdal kapcsolatos fogalmak tisztázására l. Tóth Z., 1971. 65-117.

⁵¹ Veress É., 1966. 289.

⁵² Veress É., 1966. 289-290.

⁵³ Lásd még erre vonatkozóan Levi, G. 1998. 55. „Értelmetlen volna a mikro-történelem és a makrotörténelem közötti ellentétet absztrakt fogalmakkal vitatni. Jo-

elemzés tehát nem zárja ki egymást, hanem kiegészíti egyik a másikat. Egyes narratív források (vallomások, naplók, önéletrajzok, peres anyagok, levelek, végrendeletek stb.) sok szempontú mikrotörténeti elemzése a mélystruktúrákat is láthatóvá teszi. Fontos azonban, hogy képesek legyünk eldönteni, hogy az ezeken az eseti forrásokon alapuló elemzések mennyire tekinthetők jellemzőnek, tipikusnak az adott társadalmi csoportra, közösségre vonatkozóan.

gosultabb, ha a mikroelemzést vagy mikrotörténelmet inkább historiográfiai gyakorlatnak tekintjük. Mikrotörténelmen a történeti tények olyan elemzését értjük, amely felnagyítja a megfigyelés léptékét – hasonlóan ahhoz, amikor mikroszkópon keresztül nézünk valamit azért, hogy lássuk nem kerülte-e el valami a figyelmünket, amikor szabad szemmel vizsgáldtunk.”

Irodalom

- Bakács István: A dicális összeírások. In *A történeti statisztika forrásai* (Szerk. Kovacsics József). Budapest, 1957. 51-81.
- Bácskai Vera (szerk.): *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején.* (Történeti Statisztikai Füzetek 11.) Budapest, 1992.
- Berkner, Lutz K.: The stem family and the developmental cycle of the peasant household: An eighteenth-century Austrian example. In *The American Historical Review* 77 (1972). 398-418.
- Berkner, Lutz K.: The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. In *Journal of Interdisciplinary History* V (1975). 4. sz. 721-738.
- Berkner, Lutz K.: Peasant household organization and demographic change in Lower Saxony (1689-1766) In Lee, R.D. (szerk.) *Population patterns in the past.* London, 1977. 53-69.
- Brunner, Otto: Das „ganze Haus“ und die alteuropäische „Ökonomik.“ In uő. *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte.* Göttingen 1968.
- Brunner, Otto: *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte.* Göttingen, 1968. (2. kiad.)
- Buza János: Mezőgazdaság és parasztság a török korban. In *Sárvár monográfiája.* Szombathely, 1978. 243-304.
- Chayanov, A. V.: *The Theory of Peasant Economy. /On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems. [1924]. és Peasant Farm Organization [1925]/.* (Szerk.: D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith.) Homewood, Illinois 1966.
- Czoch Gábor: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében.* 1997. [Kiadatlan kandidátusi értekezés.]
- Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest, 1993.
- Faragó Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724-1779). In *KSH Történeti Demográfiai Füzetek* 2. Budapest, 1985. 7-45.
- Faragó Tamás: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén.* Budapest, 1985.
- Faragó Tamás: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In *Rendi társadalom – polgári társadalom* 2. (Szerk. Erdmann Gyula). Gyula, 1989. 427-449.
- Fél Edit: Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlat. In *Kisalföldi Közlemények* I (1944). 3. sz. 3-24.

- Fél Edit: Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez In *Emlékezés Fél Editre*. (Szerk.: Fülemile Ágnes és Stefány Judit). Budapest, 1993. 64-96.
- Ficker, Adolf: Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich. In *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* II. Bécs, 1870. 1-126.
- Gatrell, Peter: Historians and Peasants: Studies of Medieval English Society in a Russian Context. In *Past and Present* 1982. 96. sz. 22-50.
- Gautier, Etienne és Henry, Louis: *La population de Crulai, paroisse normande*. (Institut national d'études démographiques. Travaux et documents, cahier 33.) Párizs, 1958.
- Goody, Jack (szerk.): *Family and inheritance. Rural society in Western Europe, 1200-1800*. Cambridge, 1976.
- Granasztói György: A polgári család a középkor végi Magyarországon. In *Történelmi Szemle* XXV (1982). 4. sz. 605-664.
- Gürtler, Adolf: *Die Volkszählungen Maria Theresias und Josefs II, 1753-1790*. Innsbruck, 1909.
- Hajnal, John: European marriage patterns in perspective in D.V. Glass/D.E.C. Eversley (szerk.) *Population in history. Essays in historical demography*. London, 1965. 101-143.
- Heilig Balázs: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszardón a 19. század második felében. In *Történelmi Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 2000. 225-265. p.
- Henry, Louis: Une richesse démographique en friche: les registres paroissiaux. In *Population* 1953, 2. sz. 281-290.
- Henry, Louis: *Fécondité des mariages. - Nouvelle méthode de mesure*, Institut national d'études démographiques. (Institut national d'études démographiques. Travaux et documents, cahier 16.) Párizs, 1953.
- Higgs, Edward: Structuring the Past: Occupational and Household Classification of Nineteenth-Century Census Data. In *History and Computing* III. (1990). 67-73.
- Kosáry, Domokos; A paraszti „familia” kérdéséhez. In *Agrártörténelmi Szemle* V (1963). 1-2. sz. 120-131.
- Kubinyi András: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. In *Falvak, mezővárosok az Alföldön* (Szerk. Novák László, Selmeczi László). Nagykőrös, 1986. 279-299.

- Laslett, Peter és Wall, R. (szerk.): *Household and Family in Past Time* (Cambridge, 1972). [Magyarul: A család és a háztartás: történeti megközelítések. In *Világtörténet* (1979). 4. sz. 6-37.]
- Levi, Giovanni: The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective. In *Mikrogeschichte – Makrogeschichte, komplementär oder inkommensurabel?* (Szerk. Jürgen Schlumbohm.) Göttingen, 1998. 53-82.
- Makkai László: Bevezetés. In *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*. Szerk.: uő. Budapest, 1966.
- Mitterauer, Michael: Familiengröße - Familientypen – Familienzyklus. In *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975). 2-3. sz. 226-255. [Magyarul: Családnagyság – családtypusok – családciklus. In *Világtörténet* (1979). 4. sz. 38-70.]
- Pozsgai Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest, 2000. 166-224.
- Reay, Barry: Kinship and the neighborhood in nineteenth-century rural England: The myth of the autonomous nuclear family. In *Journal of Family History* 21 (1996). 87-104.
- Sabeau, David. W.: *Property, production and family in Neckerhausen, 1700-1870*. Cambridge, 1990.
- Schlumbohm, Jürgen: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860*. Göttingen, 1994.
- Schlumbohm, Jürgen: Micro-history and the macro-models of the European demographic system in pre-industrial times: Life course patterns in the parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries. In *The History of the Family* 1 (1996). 1. sz. 81-95.
- Szűcs Jenő: Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. In *Történelmi Szemle* XXVI (1983). 1. sz. 136-158.
- Thirring Gusztáv: *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében*. Budapest, 1903.
- Thirring Gusztáv: Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. In *Magyar Statisztikai Szemle* XIII (1935). I. kötet. 1-11.
- Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938.

- Thirring Lajos: A lakások és háztartások Magyarországon 1930-ban. In *Magyar Statisztikai Szemle* XV (1937). I. kötet. 1-7.
- Tóth Zoltán: A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységsszervezete. In *Társadalomtudományi Közlemények* 2 (1971). 65-117.
- Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest, 1989.
- Tóth Zoltán: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon 1. 1993. július 3-4. Csongrád, 1996. 9-22. p.*
- Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századai-ban 1556-1767*. Budapest, 1969.
- Veress Éva: Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. sz. derekán. In *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*. Szerk.: Makkai László. Budapest, 1966.

A házasságok Keszthelyen 1750–1849: az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája

„Először hektárok és kataszteri parcellák összeadásával kezdtem, a kutatás végére eljutottam oda, hogy élő embereket láttam magam előtt tevékenykedni, küzdeni, gondolkodni.” – írja Emmanuel Le Roy Ladurie a *Languedoci parasztok* című klasszikus braudeli disszertációjának bevezetésében.¹ Az összeírások, kataszterek, anyagkönyvek és peres iratok feldolgozásával átlagokat, megoszlásokat, intenzitási mérőszámokat előállító történész, hacsak nem érzéketlen a való életre, mindenkor hasonlóképpen fogalmazhat. A száraznak mondott statisztikai leírás és érvelés és a források nyújtotta életszerű esetek elmentmondása azonban eleinte nem okozott identitászavart a történetírást társadalomtudománynak tekintő kutatóknak. A társadalomtudományos, kvantitatív gazdaság- és társadalomtörténet bővületében természetesnek tekintettük, hogy az eredmény szigorú mérés legyen, minél nagyobb általánosítási szinten fogalmazódjon meg. Maga Le Roy Ladurie is határozottan a kvantitatív mellett tette le a voksát, amikor 1969-ben a *Le Monde*-ban kijelentette: „Bizonyos határok között (bár ez a határ oly távoli, és egyes esetekben a jelenlegi kutatások számára annyira elérhetetlen, hogy csak képzelt marad) a tudományos történelem csak kvantitatív lehet.”² (Bár az idézett szerző, jól tudjuk, nem feledkezett meg az élő emberekről sem). Az 1960-as évek történetírásának avantgárdja és modellje, a történeti demográfia megfelelt ennek az eszménynek. A családrekonstrukció módszere egyszerre hozta össze az egyénre, a házaspárra a szétszórt információkat és személytelenítette el az eredményt egyre pontosabb és elvontabb mutatók formájában. A gyorsan növekedő történeti demográfiai tudás, a nagyszámú eredmény azonban hamarosan válságot is hozott: a kutatások hozama csökkent, a mező beszűkült. A gyors növekedés zavarai, mondtuk a 90-es évek elején, paradigmaváltás szükséges, fogalmazódott meg később. A kitörés kétirányú: további matematizálás és modellálás egyrészt, az egyén, az életút, a kvalitatív elemzés

¹ Le Roy Ladurie, 1969. 10. Idézi Spufford, Margaret, 1974. XIX.

² Le Roy Ladurie, 1973. 22.

felé fordulás másrészt. Őri Péter alapos tanulmányban összegezte a francia történeti demográfia alakulását, az egyszerűség kedvéért ennek következtetését idézem: „A történeti demográfia nem maradhat független azoktól a változásoktól, amelyek más tudományágakban lezajlanak, ennek jelei ma is látszanak. Hogy az új próbálkozásokra valóban új paradigma épül-e, ma még nem látható világosan, mint-hogy az is kérdéses, hogy mindebből Magyarországon mit lehet hasznosítani. Bizonyos elemek mindenképpen megfontolásra érdemesek: a léptékválasztás következményeivel való szembesülést, a kvalitatív elemzések létjogosultságának elismerését, a nominatív vizsgálatok erősítését, az a priori kategorizálás és determinizmus elutasítását, sokszor magától értetődőnek tekintett fogalmaink történeti kontextusba helyezését és magyarázatát aligha kerülhetjük el.”³

Előadásomban a léptékválasztás problémájához kapcsolódva szeretném illusztrálni az új megközelítések termékenységét. Nem hiszem, hogy a makro vagy mikro, a kvantitatív vagy kvalitatív vitában egyik vagy másik álláspont mellett kell letennünk a voksot. Meggyőződésem, hogy a francia történetírásban elterjedt multiszkópikus szemlélet az igazán hatékony a társadalomtörténet számára. Ez azt jelenti, hogy igenis egyaránt „létezőnek” tekintem a 19. századi társadalomtudományok szülte „átlagembert” és a mikrotörténelem „normális kivételét”, a módszer csak eszköz a megismerésben vagy a konstruálásban.

Előadásomban az a kérdés érdekel, hogy egy monografikus társadalomtörténeti elemzésben milyen hozadéka van a módszerek és a léptékek váltogatásának. Ezt egyetlen probléma, a házasság kapcsán vizsgálom meg. A házasságkötéseket nemcsak a demográfia szempontjából elemzem (azaz a termékenység meghatározójaként), hanem a társadalomtörténet szélesebb érdeklődési spektrumából, mint a gazdaság és a társadalom alapvető egységének, a családnak, a háztartásnak alapját.⁴

³ Őri Péter, 1998. 31.

⁴ A keszthelyi házasságkötéseket már korábban elemeztem az anyakönyvek nem nominális feldolgozása alapján egy kéziratban maradt dolgozatban (Keszthelyi házaspárok 1750–1849), amelyet a Hajnal István Kör egyik műhelyében meg is vitattott. Azóta a családrekonstrukció módszerével tovább tudtam lépni, s befejezéshez közeleg az adójegyzékek és az anyakönyvi feldolgozás összekapcsolása. Ennek eredményeire épül előadásom.

Három megközelítési módot emelek ki. Elsőként az egyszerű statisztikai leírást, amelyik az összes helyben kötött házasságot felöleli. Majd pedig a családrekonstrukció segítségével kisebb, de jobban ismert populációk még mindig kvantitatív elemzésével finomítom az eredményt, végül pedig a mikrotörténeti léptéket próbálom ki.

1. A kvantitatív vizsgálat legegyszerűbb kiindulása az anyakönyvek extenzív, azaz nem nominális statisztikai kiértékelése. Sajnos, a magyarországi anyakönyvezési gyakorlat a házasságkötésnél kevés adatot rögzített a 19. század közepéig, s így csak néhány mutatót vizsgálhatunk. De már ezzel is számos kérdésre választ tudunk adni. John Hajnal az európai házassági mintákat leírva két alapvető szempontot emel ki: 1. hány éves korban kötötték a férfiak és nők első házasságukat; 2. egy-egy korcsoportban vagy éltük során a férfiak és nők mekkora hányada lépett legalább egyszer házasságra. Itt is e két mérhető mutatóval jellemzem a keszthelyi házassági mintát.

Az első kérdésre a házassági anyakönyv segítségével válaszolni tudunk: a keszthelyi katolikus anyakönyvben a plébánosok a vőlegény és menyasszony korát 1773-tól jegyezték fel, a családi állapotnál pedig az 1760-as évektől rendszeresen megtalálható a caelebs, virgo vagy viduus, vidua szócska. Az 1780-as évektől az anyakönyvezés gyakorlata romlik ugyan, de némi korrekcióval homogén adatsor képezhető 1849-ig, vizsgálatunk végpontjáig.⁵

Évtized	Férfi		Nő	
	nem nominális	nominális	nem nominális	nominális
	adatok alapján			
1770-79	25	25	19	20
1780-89	27	24	20	20
1790-99	26	25	20	20
1800-09	26	25	21	21
1810-19	24	25	21	21
1820-29	25	25	20	20
1830-39	25	25	20	21
1840-49	25	25	20	21

⁵ A családi állapotra vonatkozó hiányokat egyrészt a családrekonstrukció segítségével pótoltuk, másrészt a nők esetében a harminc éves és idősebb nőket az első házasságkötésnél figyelmen kívül hagytuk. Ezt a pontosabban vezetett adatok tapasztalata indokolta, a nők szinte mindig korábban megkötötték első házasságukat. Az elemzés során e korrigált adatokat használjuk.

Az 1770–1779-es évtizedben a férfiak átlagos életkora az első házasságkötésnél 24,7 év, a nőké pedig 19,5 volt. Az átlagéletkor mögött igen különböző kormegoszlás húzódhat meg, ezért vizsgálnunk kell a másik két jellemző középértéket is. A medián a férfiaknál 24, a nőknél 18 évre esik, a módusz, azaz a leggyakoribb házassági életkor a nőknél 18, a férfiaknál pedig három közel azonos gyakoriságú csúcs figyelhető meg : 20, 22 és 24–25. A férfiaknál tehát a kormegoszlás nem normál. A férfi populáció a házasságkötési kort tekintve nem homogén. Az elemzett nyolcvan évben szinte változatlan a házassági kor: az 1840–49-es évtizedben a férfiaknál 24,6, a nőknél pedig 20,0. A medián és a módusz változatlan marad. A kezdő és befejező évtizedet összehasonlítva a nyolc évtized alatt a férfiak házasságkötési kora nem változott, a nőké valamit emelkedett.

A férfiak esetében a 20 éves kornál fiatalabb vőlegények aránya 1770–1779 között 7,7 százalék, fokozatosan csökken, s 1830 után 2,5, illetve 1,7 százalékra zuhan le. A 20–24 éves korban megnősülő fiúk aránya 39,0 százalékról 1820 után emelkedik fel 47,1-re, majd visszaesik 46,5 és 44,7 százalékra. A 25–29 éves vőlegények aránya csökkenő tendenciát mutat (bár 1840–1849 között megint magasabb, megközelítve a kezdő 29,4 százalékos arányt). Az ennél idősebb házasuló férfiak aránya 1790 és 1820 között valamivel magasabb, mint korábban és később. Egészében azt mondhatjuk, hogy nyolcvan év alatt megnő a 20–24 éves koruk között házasságot kötők aránya, de ez az átlagéletkort nem befolyásolja.

Nőknél a leggyakoribb házassági kor a 18 év – a házasságra lépő nők egynegyede, egyharmada 18 éves. Az ennél fiatalabbak aránya 1770–79-ben még megegyezik a 18 évesekével, de azután a hét évtized során fokozatosan csökken. eltűnnek a 15 évesek, 7,5%-ról 1,6-ra csökken a 16 évesek aránya, 15–16%-ról 6–8 %-ra a 17 éveseké. Ezzel szemben a 18 és a 19 évesek aránya emelkedik. Egészében a 19 éves és fiatalabbak aránya 60,7%-ról 50–53%-ra esik vissza, ezzel szemben a 20–24 évesek aránya 15%-ról 25–30%-ra emelkedik. Ezekben a korosztályokban még ritka a másodszer házasságot kötők aránya, tehát lényegében ez a változás magyarázhatja az első házasságot kötő nők életkorának kismértékű megemelkedését. Az ingadozások ellenére ez a tendencia folyamatos.

A házasságra lépő nőknek egynegyede idősebb 24 évnél. A fiatalabb vagy idősebb korcsoportok aránya, feltehetően a halandóság mozgását követve, évtizedenként ingadozó, de nem tendenciózusan

változó. A 24 évnél idősebbek között már az újrَاهázasodók többségben vannak.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a nők 25 éves korukig általában megkötik első házasságukat, a férfiaknál 29–30 éves kor körül igaz ez, de az anyakönyvből nem derül ki, hogy esetleg egyesek egész életük végéig agglégényként élnek, vagy pártában maradnak. Ez a kérdés átvezet a második problémakörhöz, azaz annak elemzéséhez, hogy az egyes kohorszokon belül mekkora a nőtlenek és hajadonok, a házások és özvegyek aránya.

A 18. századi egyházi lélekösszeírások adatai és a halotti anyakönyvek bejegyzései is azt igazolják, hogy a nők szinte mindnyájan férjhez mennek 25 éves korukig, a férfiaknál ez a kor 30–35 év.⁶

Az eredmények globálisan megfelelnek annak, amit a hazai házassodási mintákról tudunk, s amit európai összefüggésben korai és általános házasságkötésnek nevezünk. Az adatokat a nők esetében egy általános norma feltételezésével értelmezhetjük. A bevallott női házassodási korok egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a lányok számára 18–19. életév körüli házasságkötés normatív kötelezettség volt. Ezt támasztja alá az is, hogy az ennél magasabb életkorban kötött házasságok esetében gyakoribb az özvegyekkel kötött frigy vagy a külső, nem helyi férj. Vagyis az idősebb lányok gyengébb házassági piaci pozícióban voltak.

Az egyszerű statisztikai elemzés során nem találtuk jelét annak, hogy a házasságkötéseket a demográfiai válságok, a gazdasági konjunktúra erősen befolyásolná. Egy szokásaiban megrögzült, mozdulatlan demográfiai képet kapunk. A kép mögé magyarázatként rendelt egységes hagyomány és értékrend azonban megkérdőjelezhető. Egyrészt a kisvárosi társadalma komplex, feltételezhetően a házassággal kapcsolatos szokások mentén is különbözhet. A társadalmi elemzés pedig számos területen jelentős változásokat mutat.

a) megváltozik a társadalom szerkezete,

b) a törzsökös lakosság jelentős része kiköltözik a szőlőhegyekbe,

⁶ A halotti anyakönyvek bejegyzései azt mutatják, hogy a nőknél huszonéves korban eltűnnek a hajadonként elhunytak. Negyven éven felül pedig egyre gyakoribb az özvegyként meghalt nő. Az anyakönyvek azt is sugallják, hogy az idősebb korban is vénleánynak maradt nőknél valamilyen fogyatékoság található. A férfiaknál harminc éves kor után ritkul meg és tűnik el a nőtlen állapot, ezt követően a legtöbb férfi házasséberként hal meg. A férfiaknál azonban feltételezhető egy réteg (pásztorok, marginális vándor elemek), akik soha nem kötnek házasságot.

c) megnő a törvénytelen születések száma és a házasságkötés előtt fogamzott gyerekek száma,

d) módosul az örökösödés rendje.

Mindezek megkérdőjelezik a mozdulatlan, változatlan házassági minta meglétét. A statisztikai, makroszintű leírás tehát számos problémát megoldatlanul hagy: a férfiak házassági korának magyarázata, a társadalmi változás és a demográfiai mutatók változatlansága.

2. Az elemzés második síkja a családrekonstrukciós módszer és a házaspárok (házasságkötések) összekötése a vagyoni, foglalkozási stb. jellemzőkkel. Az a kérdés, hogy ennek segítségével differenciáltabb és pontosabb kép rajzolható-e, s az egységes értékrend, tradíció mellett az elemzésbe bevihető-e olyan fogalmak, mint házassági stratégia, házassági piac stb.

A családrekonstrukció segítségével nyert további kvantitatív eredmények nem teljesen hasonlíthatók össze az anyakönyv extenzív kiaknázására épülő adatokkal. A demográfusok szigorú életkor-meghatározásával áll szemben a bevallott életkor. A demográfiában a betöltött kor fogalmával dolgozunk, azaz egy mennyasszony 18. életévétől a 19-ig tizennyolc évesnek számít. A bevallott kor esetében nem tudjuk, hogy 1. Mennyire ismerték az emberek valós életkorukat; 2. Hogyan számolták azt. Feltételezhető, hogy a bevallott kor szemlélete közelebb áll a korévekre épülő életkor megállapításhoz. A korbevallást ráadásul nemcsak a pontatlan ismeret és a bizonytalan szemlélet befolyásolja, hanem a tudatos torzítás, a normához való alkalmazkodás is.

A családrekonstrukcióra épülő kor és a bevallott kor között rendszeresen megfigyelt átlagosan egyéves eltérés önmagában nem értelmezhető. A nagyobb eltérések azonban sajátos tendenciát mutatnak. A házasságnál bevallott életkor és a valós életkor eltérése arra mutat, hogy léteztek normák (életkor, házaspárok közötti korkülönbség), s ehhez közelítenek a bevallások. Gyakran a halálnál megadott életkor pontosabb, mint a házasságkötésnél bevallott.

A családrekonstrukcióval megváltozik a vizsgált sokaság is. A beköltözöttek pontos születési dátumát nem ismerjük, tehát egy helyben lakó népességet elemezhetünk csak. Ez nem okoz torzítást, ha azt feltételezzük, hogy a helyben születettek és a költözők demográfiai magatartásában nincs különbség. Ez azonban gyenge feltételezés. A férfiaknál a mesteremberek zöme bevándorolt, a helyben született

iparosok pedig gyakran hoznak magukkal máshonnan feleséget. Ez egy feltételezhetően sajátos csoport, az iparosok esetében szinte lehetetlenné teszi a családrekonstrukcióra épülő vizsgálatot, s így az átlagos házasságkötési kor meghatározását.

A családrekonstrukció eljárásban további bizonytalanságot teremt, hogy az gyakran valójában becslés. A magyarországi anyakönyvezési gyakorlat mellett (a házasságkötésnél a szülők nevét nem jegyezték fel a 19. század közepéig) a fiúk és leányok azonosítása lényegében becslés – főleg egy Keszthely nagyságú város esetében. Hasonlóan részben becslés az anyakönyv és az adóösszeírás egyeztetése, azaz a házaspárok foglalkozási, vagyoni és társadalmi ismérveinek megállapítása.

A családrekonstrukció eredményei kissé magasabb életkort adnak, de megerősítik a házassági életkorok stabilitását. A nőknél a tényleges életkor megoszlása széthúzottabb 18 és 20 év között, illetve az 1840-es évekre 19–21 év között. A férfiak esetében is hasonló szélesebb eloszlást mutat, szinte alig megfigyelhető módusszal.

Az egyének azonosítása egyben minősítésüket is lehetővé teszi, így a házasságkötéseket társadalmi csoportok szerint is elemezhetjük. De milyen csoportokat különböztessünk meg? A hazai társadalomtörténet és történeti demográfia egyelőre alig szakadt el a társadalomtudományos történelem módszereitől. A foglalkozási-társadalmi kategorizálás, a rendi-ideológiai csoportok, az osztály kategóriák tartható sokasága él egymás mellett. Tóth Zoltán⁷ alapvető rendi választóvonalokról beszél: Keszthelyen a nemes-nemnemes semmilyen társadalmi-demográfiai relevanciával nem bír. Az Andorka Rudolf–Faragó Tamás⁸ által használt kategóriák az úrbéres falvakra épülnek, a jogilag zselléres mezőváros esetében nem használhatók.

A munkamegosztás, a társadalmi hálózatok stb. segítségével hipotézisként néhány társadalmi csoport kontúrjait rajzolhatjuk fel:

- gazda
- szőlőműves
- az uradalmi társadalom
- iparosság
- a kereskedők, regálébérlők stb.
- marginálisok.

⁷ Tóth Zoltán, 1991.

⁸ Andorka Rudolf–Faragó Tamás: Az iparosodás előtti (18–19. századi) család és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 1984. 3–4. sz. 402–437.

A nagyobb csoportok számos ponton valós különbségeket mutatnak a házassági jellemzőket tekintve is. Ez elsősorban a férfiak házassági életkorában látható. A nők esetében ez nem figyelhető meg. A férfiaknál a gazdák (azaz az ökröt is tartó háztartásfők) esetében a legnagyobb a házassági kor.

A problémákat a csizmadiák példáján mutatjuk be. 107 csizmadia házasságát tudjuk regisztrálni, ezek közül 48 biztosan bevándorolt. Ezek átlagéletkora (bevallás szerint) 26,8 év. A helyben született és helyben házasságot kötő csizmadiák fiatalabbak, átlagéletkoruk csak 23,3 év (valós életkor). A Keszthelyen születettek kétharmada apja foglalkozását követi. A feleségek közt is dominálnak a csizmadia lányok. A helyi származású csizmadiák tehát jóval korábban kötnek házasságot, mint a vándorlásban lévők. Ezek házassági esélyeit egy olyan modell segítségével lehetne elemezni, amelyik figyelembe veszi a keszthelyi menyasszonyok (a jelen esetben a helybeli csizmadiák lányai) kínálatát, a céhes iparosok számát (a csizmadiák a legnépesebb kézműves szakma, de létszámuk stagnál), a konjunktúrát. (A mikroszintű elemzés megmutatja, hogy egy-egy csizmadia halála teszi lehetővé egy legény megtelepedését, s a feleség korai halála újra vándorlásra készítheti az iparost.)

A házasságkötés időzítésének vizsgálatában a családrekonstrukciós adatok egyfajta modellezést is lehetővé tesznek. Megvizsgálhatjuk azt, hogy a testvérek száma, az árvaság stb. milyen befolyással van a házasságra. Láthatóan a korai árvaság rontja a férfiak és a nők esélyeit, viszont az örökösödés közelsége vagy az osztály lehetősége javítja azt.

Keszthelyen a 18. században még egymás mellett él két örökösödési rend: a gazdáknál a leányoknak csak kiházásítás jár (legfeljebb nagyobb pénzzseggel), földet nem örökölnek. Az örökség a fiúk között egyenlően osztódik. Ez a környező falvak normája is. A mezővárosban azonban dominál az a forma, hogy a fiúk és a leányok egyenlően örökölnek mindenből. Fokozatosan – nem konfliktusmentesen – ez utóbbi öröklési minta lesz általános. Az apák haláluk előtt általában nem adnak ki vagyonrészt, de terjed az, hogy szőlőt vesznek a gyerekeknek, esetleg átadnak szőlőt művelésre. Az özvegyasszonyok is megtartják ellenőrzésüket a családi vagyon felett, de itt már gyakran megosztják a gazdálkodást felnőtt fiaikkal. A szőlőhegyi birtok és ház azonban lehetővé teszi az öreg és a fiatal házaspárok szeparációját.

Végeredményben a családrekonstrukció árnyalja a házasságkötés képét, lehetővé teszi a stratégia és a házassági piac fogalmának operacionalizálását, de nem magyarázza meg a férfiak igen szóródó értékeit.

3. A harmadik elemzési szint a mikro. A mikrotörténet módszereivel családok generációit követjük nyomon, figyelembe véve a demográfiai eseményeket, az adózás szolgáltatott rendszeres adatokat, azaz a családi eseményeket, a vagyoni változásokat. De más, esetleges forrásokat is (végrendeletek, hagyatéki osztályok és perek, adásvételi szerződések, a gyerekek iskoláztatása, szakmák tanulása stb.) bevonunk a rekonstrukcióba.⁹ Az elemzés annak megértésére törekszik, hogyan működött a valóságban a társadalom, mik lehettek az egyes emberek tapasztalatai. A konkrét témában azt vizsgáljuk, a normák és a hagyomány meghatározta házasságkötést, a vagyoni stratégiák alkalmazását hogyan befolyásolhatták az egyének döntései, amelyek egy konkrét időfolyamatban helyezhetők el.

Természetesen egy ilyen elemzéshez jó forrásadottságokra, kitartható anyaggyűjtésre és a mozaikszerű elemek összerakására van szükség. Itt már semmiképpen sem beszélhetünk sem átlagosról, sem pedig tipikusról. Az is természetes, hogy az elemzés kiemeli az egyéni helyzetek sajátosságait, de ezáltal a társadalom egészének működését mutatja be.¹⁰

Itt csak példák formájában mutathatom be ezt a mikrotörténeti eljárást és lehetséges eredményeit. Először a 18. század első felében, a mezővárosi társadalomban jelentős szerepet játszó törzsökös, szántógazdálkodást és szőlőművelést folytató társadalmi csoport egyik családját mutatom be, majd egy egyedi esettel illusztrálom a lehetséges individualizációs megközelítést.

A Rádi család a 18. század eleje óta bizonyíthatóan Keszthelyen él, módos, ökröt tartó gazdaként fizetnek adót, végig a század során. A 19. század elejétől kezdve fokozatosan kiköltöznek a város környéki szőlőhegyekbe. 1747-ben egyetlen Rádit írtak össze adózóként, az 1840-es évekre ez a szám megnőtt. A család sem vagyoni, sem társadalmi értelemben nem emelkedik, inkább vesztese a társadalmi vál-

⁹ Az egyházi anyakönyvek és az adóösszeírások teljes körű feldolgozása mellett átnéztük a hagyatéki iratokat, a szőlők és a házak adásvételéről fennmaradt jegyzőkönyveket.

¹⁰ Az olasz mikrotörténeti irodalomban Giovanni Levi munkája mutat szép példát erre. David Sabeau neckerhauseni monográfiája is hasonló törekvést képvisel.

tozásoknak. Egyetlen házaspárnál láthatjuk az 1820-1830-as évekből a mobilitásra való törekvés jelét: az öt fiú közül valamennyi tanul egy-két évet a gimnáziumban (egyikük eljut a 2. humanista osztályig és eltűnik szemünk elől), az egyik mesterséget tanul. Valamennyi más családnál a mezőgazdaság marad az uralkodó tevékenység, az öröklés teremti meg a társadalmi helyzetet.

A házasodási minta a férfiak esetében az igen kései családalapítás. A 18. század közepén Rádi János négy fia közül három harminc éves kora körül köt házasságot. Később is gyakori, hogy egy-egy fiú harminc év felett szánja rá magát az esküvőre. A fiúk szülei háztartásában maradnak (egyetlen esetet ismerünk, amikor még apja életében önállósul egyikük), majd apjuk, anyjuk halála után is gyakran együtt maradnak vagy csak részben osztozkodnak meg. A vagyonhoz (szőlő és igásállatok) leginkább öröklés útján jutnak, a földvásárlásra kevés jel mutat. Rádi János három fia csak anyjuk halála, illetve harmadik házasságkötése után osztozik meg az apai örökségen, 1776-ban. Rádi Ferenc viszonylag korán meghalt, 1786-ban (42 évesen), két idősebb fia csak 1801-ben, anyjuk halála előtt néhány hónappal kötött házasságot (egy hét különbséggel, 25, illetve 22 éves korban). Rádi György (meghalt 1842. január 8-án) két fia pedig apjuk halála után néhány hónappal, szinte egyszerre hozott feleséget a házhoz.

A rekonstruált esetek tanulmányozásával a röviden jellemzett öröklési rendszer és háztartásképződés sajátosságai alapján megfogalmazható egy lehetséges stratégia. A hosszas együttlakást a szülőkkel el kellett kerülni, tehát a házasodásra az apa halála pozitív befolyással van, az együttélés kényszere késlelteti a házasságot. A testvérek között, bár örökösként vetélytársak, versenyhelyzet nem igazolható.

A mikroszintű elemzés mindenkor az egyének, családok életútját igyekszik rekonstruálni, s így természetesen, arra is következtetni enged, hogyan individualizálódnak a házassággal kapcsolatos döntések. Erre az egyik gazdag vaskereskedő család szolgálhat például. Puli János az 1780-as évek elején költözött Keszthelyre, feleségével együtt. Felesége 1782-ben gyermekszülés után meghalt, az özvegy két hónap múlva újra házasságot kötött, jómódú mészáros leányt vett el, s ezzel rokonságba került más kereskedő, regálébérlő családokkal is.¹¹

¹¹ Puli János 1783 óta adózik, de már 1781-ben gyereke született Keszthelyen. Felesége, Priczlmajer Anna 1782. szeptember 8-án halt meg. Puli János (a házassági anyakönyv szerint ekkor 22 éves) november 16-án köt újabb házasságot Schillinger Katalinnal (született 1764. július 9-én, apja Schillinger János mészáros). Sógora Schil-

A második házasságban tíz gyermek született, de csak négy érte meg a felnőttkort. Az igen magas kort megért apa vagy esetleg a matrónakorban meghalt anya erőszakossága és egyenlőtlen bánásmódja a gyerekek sorsát eléggé rendhagyóvá tette. A legidősebb, György (1784–1828) nem vehette el apja ellenkezése miatt a nőt, akit választott. 1816-ban házasságon kívül született meg első gyermekük, s csak egy évre rá, 1817 augusztusában kötöttek házasságot. A férj a sörfőzdet bérlő, majd fiatalon meghal. Halála után az após pert indít a menyé ellen azon a címen, hogy elpazarolja a vagyont, s gyámság alá akarja helyezni. Az özvegy anya láthatólag rossz helyzetben van, három fiát németvarga inasnak adja, s ezek elkerülnek a városból. A második fiú, János (1789–), miután elvégezte Keszthelyen a gimnázium második humanista osztályát is, eltűnik a szemünk elől, majd obitusként apja házában bukkan fel 1818-tól. Láthatólag apjával együtt él és vele együtt folytatja a kereskedést. Nem Keszthelyről nősült. Fiai mind végigjárják a helybeli gimnázium osztályait, lányai pedig huszonhárom-huszonnégy éves korukban helybeli iparosokkal kötnek házasságot. A családnak ez az ága gyökeret ver a városban. Franciska (1792–), az idősebb leány nem ment férjhez, de 1820-ban gyermeket szült. A kisbik lány, Anna (1801–) sem lett feleség. A két lány apjuk, majd pedig özvegy anyjuk mellett Keszthelyen élt az 1850-es évekig.

A gazdag s presztízzsel bíró család házassági döntései rendhagyóak, valószínűleg a családi légkör individualizálta azokat. Sem vénlánynak lenni, sem pedig törvénytelen gyereket szülni nem volt „norma” a gazdag kereskedői közegekben.

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy az elemzési szintek egyben módszertani szempontból is különböznek. Az első a leírásé, a második az elemző magyarázaté, a harmadik pedig a megértés szintje. A három szint egyben három eltérő értelmezés is. Az első mögött kulturálisan, értékeiben homogén közösség feltételezése áll, a másodikban sajátos helyzetű csoportok eltérő szituációi magyarázzák az eltérő döntéseket, a mikroszinten pedig a döntések individualizálódnak. Egyik megközelítés sem ad végső igazságot, de a többoldalú megközelítés egyértelműen gazdagítja tudásunkat, s egyben újabb kérdéseket vet fel.

linger István szintén kereskedő és mészáros, az ő felesége pedig Fontana Borbála, helybeli kereskedő leánya.

Irodalom

- Andorka Rudolf–Farágó Tamás: Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle*, 1984. 402-437.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Les paysans de Languedoc*. Paris, 1966.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Le territoire de l'historien*. Gallimard, Paris, 1973.
- Levi, Giovanni: *L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento*. Torino, 1985.
- Óri Péter: Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia* XLI. 1998. 414-455.
- Sabean, David: *Kinship in Neckerhausen, 1700-1870*. Cambridge, 1998.
- Spufford, Margaret: *Contracting Communities. English Villagers in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Cambridge University Press, 1974.
- Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. *Századvég*, 1991. 2-3. sz. 75-131.

Társadalmi hálózatok és hálózatelemzés - egy lehetséges átmenet a mikro- és makrolépték között?¹

Előadásomban arról szeretnék beszélni, hogy a hálózat mint modell, s a hálózatelemzés mint eljárás és megközelítés mennyire, milyen értelemben képez átmenetet mikro- és makroszint, a mikro- és makroszintű történeti vizsgálat között. Tekintettel azonban a rendelkezésre álló időre, ezt e helyen nyilvánvalóan csak vázlatosan, tézisszerűen tárgyalhatom.

Kiindulópontom e témában egy forrástípus volt, egy egyébként még alig feldolgozott területről, a protestáns egyházi cím-, ill. névtárak, és ezen forrástípus felhasználásának és értelmezésének problémái. A hálózatelemzés lehetséges megközelítésnek tűnt, ugyanakkor azt a kérdést vetette fel, hogy mit jelentenek az így nyert eredmények.

A következőkben a makro-és mikroszint viszonyáról ejtek néhány szót, aztán a hálózatelemzésre mint módszerre és megközelítésre, valamint történeti alkalmazási lehetőségeire térek ki, s végül a magyar protestantizmus társadalomtörténetének egyik problémájával zárom előadásomat.

Mikro- és makrotörténet

Mindenekelőtt egy ismeretelméleti problémára kell utalni, ahonnan szerintem megközelíthető a kérdés:

Ha történelemről írunk, az igazságot keressük – azaz olyan tételket próbálunk megfogalmazni, amelyek ezzel a bizonyos ismeretelméleti státusszal bírnak. Ugyanakkor tisztában vagyunk – vagy kellene, hogy legyünk – azzal, hogy miközben a múltat rekonstruáljuk, konstrukciókat dolgozunk ki. A teljes egésznek, a totalitásnak a megragadása nem lehetséges. A múlt rekonstruálása, a történelem megírása is csak így, részletekben, részizgazságokban halad előre. A konstrukció fogalma tehát mind az eljárás jellemzésére, mind eredményének mindenkor átmenetiségére s korlátoltságára vonatkozik.

¹ A tanulmány egy átfogóbb kutatási program keretében íródott („Kisebbségi protestantizmus és felzárkozó fejlődés: A magyarországi protestantizmus 1867-1914”), amit a német Volkswagen-Stiftung támogat.

Mikro- és makrotörténet két olyan konstrukciós vezérelv, két megközelítés, ami ennek a teljes egésznek, ennek a „valóság”-nak, az emberi életnek bizonyos, lényegesnek tekintett, s ugyanakkor más szintű és emiatt más szerkezetű összefüggéseit emeli ki és ragadja meg. Alternatív megoldásokról van szó, nem paradigmákról, amelyek kizárják egymást – még akkor is így van ez, ha az irányzatok igényei néha ilyenként fogalmazódnak meg, vagy jelennek meg egymás szemében.

Az empirikus valóságban és a történelemben is cselekvő emberekkel van dolgunk. Ők a konkrét szubjektumok, minden egyéb társadalmi képződmény belőlük tevődik össze. Ezek az emberek egymás kölcsönös életfeltételei, egymásra vonatkozóan cselekednek. Mindenkori akcióik nem feltétel nélküliek: korábbi cselekvéseik eredményei – mind tárgyi, mind kapcsolatbeli tekintetben – ezeknek előfeltételeivé váltak s válnak. Más szóval: a maguk és mások korábbi cselekményeinek az eredményei aktuális akcióiknak feltételeit és eszközeit határozzák meg. Így szabadon cselekszenek – abban az értelemben, hogy cselekvésük egyéni választás és döntés eredménye – , de nem szabadon választott körülmények között. Az, hogy milyen belső feltételekkel indulnak ebbe a döntési és cselekvési folyamatba, eddigi életük, tapasztalataik eredménye – de már ezek a tapasztalatok is áthagyományozott, átvett és az átvételük és használatuk folyamatában újra megfogalmazott, mégpedig egyénileg átfogalmazott konstrukciók eredménye.

Az egyén szocializációja így nem más, mint társadalmiságának kifejlődése. Ebben a folyamatban fejleszti ki – vagy sajátítja el – azokat az ismereteket, készségeket stb., amelyek ennek az emberi és egyben társadalmi szövődménynek a reprodukciójához, s ugyanakkor saját élettevékenységének folytatásához szükségesek. Mindez mindig adott körülményekből, adott tárgyi feltételekből, de struktúrált emberi és így társadalmi viszonyokból kiindulva történik. A társadalom, a történelem emberi élettevékenységek összefonódása, folyamata.

Makrotörténeten ennek alapján azt a megközelítést lehet érteni, amely nagyobb képződményeknek, emberi csoportosulásoknak, társadalmaknak, kultúráknak a fejlődésére összpontosít, ezeknek lényeges (illetve a kutatás kiindulópontja, társadalomfogalma révén lényegesnek tartott) fejlődési vonulatait, struktúráikat emeli ki, s ennek alapján magyarázza a múltat, a múltból pedig a jelent. Az általa alakított modellek egy egésznek bizonyos általános vonásaira, összefüg-

géseire, törvényszerűségeire vonatkoznak, elvonatkoztatnak viszont a részek egyéni sorsától, ill. ezeknek e fejlődését is az így alakított általános kategóriáknak rendelik alá, esetleg ezekben feloldódottnak (aufgehoben) tekintik.

A hagyományos eszmetörténet vagy politikatörténet éppúgy beleférhet ebbe a képletbe, mint a társadalomtörténet - különbségüket kevésbé a vizsgálati szint, mint a lényegesnek tekintett struktúrák kiemelése teszi. A társadalomtörténet azonban nem feltétlenül ehhez a vizsgálati szinthez kötődik.

A *mikrotörténet* a társadalmi valóságot, mint emberi életgyakorlatot közelíti meg, az egyéni akciók egymásba fonódásában. Az emberi interakciókban leli meg a társadalmi összefüggések keletkezési helyét. Az egyéni aktorok cselekvési feltételeit, szubjektív tudásukat, körülményeik interpretációit, érdekeiket stb. lehetőleg teljesen megpróbálja rekonstruálni, egymástól való függésükben, életvalóságként². Ezzel azonban csak a fókusz van megjelölve. A kutató emberfogalmától, cselekvéseméletétől, ill. társadalomelméletétől függ, hogy ezen túl milyen típusú vagy jellegű kapcsolatokat emel ki, vagy hogyan elemzi azokat másoktól való függésükben. Lehetséges ilyen mikroszintű kapcsolatokat egy adott szimbólumrendszer működtetésének tekinteni, s a lezajló folyamatokat ennek fényében interpretálni. Lehetséges egy olyan megközelítés is, amely az egyéni cselekvéseket egymástól való függőségükben úgy tekinti, mint különböző összefüggésekben gyökerező érdekeknek az összekapcsolását és vívódását, a konkrét egyének szubjektív kultúrájától és eddigi tapasztalataitól, a cselekvési tudásuktól és struktúratudásuktól (a rajtuk kívül fennálló társadalmi összefüggésekről való tudásuktól, feltételezéseiktől) függően, mint szabad döntések racionális véghezvitelét.

Ez tehát azt implicálja, hogy mikro- és makroszint csak analitikus céllal különböztethető meg: jelenségeik átmennek egymásba, mivel a különböző mikrokontextusok átnyúlnak egymásba – ugyanis az egyének döntései és cselekvései különböző kiterjedésűek és hatásukban különböző horderejűek. A hálózatelemzés pedig lényegében az emberi interakciók efféle összekapcsolását, különösen pedig ezeknek stabil mintáit igyekszik ábrázolni, megragadni. Ezzel mind a két eddig tárgyalt elméleti megközelítés frontvonalait – cselekvés versus struktúra, mikro – versus makromegközelítés – átmetszi.

² Ld. a historiográfiai tanulmányokat ebben a kötetben, valamint: Bernard Lepetit: Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. *Aetas* 1995. 4. sz. 142–158.

Hálózatelemzés

Maga az elmélet különböző kutatási hagyományokban gyökerezik, s az egyes irányzatok igen eltérő történeti háttereket vázolnak fel.³ Lehet korai elődöt találni például Simmel társadalmi körökről alkotott elméletében és ennek Caplow által kidolgozott formalizációjában⁴; vissza lehet nyúlni a Moreno-féle szociometriához és annak a kis közösségek kapcsolataira irányuló vizsgálataihoz⁵; vagy egyes antropológiai kezdeményezésekhez, így kisebb méretű primitív társadalmak struktúráinak vizsgálatához, konkrét, például rokonsági kapcsolatrendszerek szisztematikus felderítésére (Radcliffe-Brown; Levy-Strauss)⁶, vagy modern társadalmakra vonatkozó kutatásokhoz is, amelyek például az osztályhatárokon túl terjedő kapcsolatokat vizsgálták, s az adott társadalmak különböző rétegeit összekapcsoló interakciókat szisztematikusán próbálták megközelíteni (Barnes, Bott).⁷

³ Csak példaként az időközben önálló diszciplinává vált irányzat bő terméséből, néhány áttekintő cikk ill. összefoglaló jellegű mű: Harro Dietrich Kähler: Das Konzept des sozialen Netzwerks. Eine Einführung in die Literatur. In: *Zeitschrift für Soziologie* 4(1975)3. 283-290.; Wolfgang Reinhard: Verflechtung als sozialwissenschaftliches Konzept. – In uő. *Freunde und Kreaturen. Verflechtung als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600.* München (Vögel) 1979. 19-32.; Angelusz Róbert - Tardos Róbert: Társadalmak rejtett hálózata, avagy mit remélhet a társadalomkutatás a kapcsolathálózati megközelítéstől.- In: *Társadalmak rejtett hálózata.* Szerk. uők. Bp. (Magyar Közvéleménykutató intézet) 1991. 5-19.; *Social Network Analysis: Methods and Applications.* Ed. by Stanley Wassermann and Catherine Faust. Cambridge (Univ. Press) 1994. különösen 4-20.; Thomas Schweitzer: *Muster sozialer Ordnung. Netzwerkanalyse als Fundament der Sozioethnologie.* Berlin(Reimer) 1996. különösen 13-29.

(Az elnevezés és a központi fogalmak használata, ill. fordítása az irányzat fejlődésére lényeges befolyást gyakorló angolszász nyelvterületen kívül sem volt egészen egységes, bár az utóbbi időben az angol fogalmak átvétele érvényesülni látszik.)

⁴ G. Simmel: Die Kreuzung sozialer Kreise. In G. Simmel: *Soziologie. Untersuchung über die Formen der Vergesellschaftung.* München – Leipzig 1908. 305-344.; T. Caplow: The Definition and Measurement of Ambiances. In *Social Forces* 34 (1955) 28-33.

⁵ J.L. Moreno: *Who shall survive?* –Washington 1934.; uő. *Die Grundlagen der Soziometrie. Wege zur Neuordnung der Gesellschaft.* (3. Aufl.) Opladen 1974.; ennek folytatásában: Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés.*[1971.; 3. kiad.] Budapest (Osiris) 1998. A szociálpszichológiai hálózatelemzés tartós befolyást gyakorolt a feltárt kapcsolatok rendszerének deskriptív ábrázolására s értelmezésére.

⁶ Például: A.R. Radcliffe-Brown: On Social Structure. In *Journal of the Royal Anthropological Society of Great Britain and Ireland.* 70 (1940), vagy: *Social Networks. A Developing Paradigm.* Ed. by S. Leinhard. New York 1977. 221-232.

⁷ Például J. A. Barnes: Class and Community in a Norwegian Island Parish. *Human Relations* 7 (1954). 39-58.; E. Bott: *Family and Social Network.* London 1957. 1971.

A különböző diszciplinákból való eredet az eltérő elméleti megközelítésekben is érezteti hatását. A hálózatelemzés ebben az értelemben inkább gyűjtőfogalom, mint paradigma. Központi terminusa néha szilárd fogalom, néha inkább csak heurisztikus kategóriaként szerepel. Az eltérések a különböző kutatások kérdésfelvetéseivel is összefüggnek. Mikroszociológiai vizsgálatoktól egészen formális szervezetek, intézmények kapcsolatainak vizsgálatára terjednek, ezzel vagy mezoszinten működnek, vagy átalakítják magukat társadalomelméletté.

Mint közös nevezőt a hálózat fogalmát úgy lehet körülhatárolni, hogy az a kapcsolatok szövetére vonatkozik, amely egy meghatározott empirikus csoport vagy logikai osztály egységei között – általában: egyének között – fennáll.⁸ Ezáltal empirikusan megfogható, pontosabban definiálható viszonylatokat szisztematikusan ábrázol és értelmez.

Egy hálózatelemzés tehát teljes hálózatokra vonatkozhat, azaz egy adott kontextusban az összes fennálló kapcsolatot veszi fel s klasszifikálja, standardizált mutatók szerint. Vagy egyes kapcsolattípusokra koncentrál, és így részleges hálózatot (partial network) rekonstruál. A teljes hálózat (total network) problémáját általában a hálózat pontos határainak a meghatározása (ami vagy definitív módon vagy egy formális szociális képződményen belüli viszonyokra való szorítkozással oldható meg), valamint a lehetséges kapcsolatok számának rohamos növekedése jelenti. Ezért általában részleges hálózatokat szokás kiemelni, s kötődéseiket, hatásaikat egymásra vonatkoztatni, vagy ezek „csillagjai”-ra, azaz egyes egyéni csomópontjaira vagy azoknak zónáira, egyes egók kapcsolatkészleteire (set) koncentrálni.⁹

A kapcsolatokat szokás grafikonokon, szociogramokon ábrázolni. A grafikai ábrázolásukban jellemző konfigurációk (csillag/star, leágazás/bushel, zárt négyszög, ill. sokszög/cluster, párok s láncok /dyads and triads stb.) a mindenkori hálózat sajátosságaira utalnak, az

⁸ Ennek az alapegységnek, a „unit”-nak a pontos körülhatárolása az elméleten belül is vitatott ill. nem kielégítően megoldottnak tartott kérdés: Edward Laumann, Peter V. Marsden, David Prensky: *The Boundary Specification Problem in Network Analysis*. In *Research Methods in Network Analysis*. Ed. by Linton C. Freeman, Douglas R. White, A. Kimball Romney. New Brunswick - London (Transaction Publ.) 1992. 61-88.

⁹ Ld. röviden: Kähler, i.m.; *Social network...*(ed. Wassermann) Faust, 1994. i.m., 35-58., 67-90.

egyes egyénektől induló adatfelvételek összesítése a hálózati konfigurációkban formalizáltan értelmezhetővé teszi interakciós rendszerüket.¹⁰

A különböző iskolák, irányzatok a kapcsolatok klasszifikációjára s kvantitatív felmérésére egy egész sor mutatót dolgoztak ki. Ilyenek például: viszonyosság és intenzitás, távolság, irány, szimmetrikusság, gyakoriság, időtartam. Továbbá mérni lehet a kapcsolatok teljességét (totality, Umfang), sűrűségét (density, Dichte), fokát (degree, Grad der Verflechtung), központosítottságát ill. centrális-marginális mutatóját (centrality, Zentralität)¹¹. Egy másik, jelenleg gyakran használt kvalifikáció szoros és gyenge kötésekkel különböztet meg, ezzel lényegében elsődleges és másodlagos egyéni kapcsolatokat foglal össze¹².

Az eljárás előnye a formalizáltsága, s az eredményeinek ebből adódó összehasonlíthatósága standardizált kritériumok szerint, egyes eredményeinek mérhetősége, s ezért az elrugaszkodás a csupán szubjektív, forrásközeli helyzetleírástól és értelmezéstől, végül a különböző egyénektől „induló” kapcsolatok együttes elemzése.

Mikrotörténeti szempontból különösen érdekes a mikroszociológiai, a társadalompszichológiai hálózati koncepciókban használt rész-egész-megközelítés, amely a hálózati tendenciákat nem az involvált egyének egyes tulajdonságaira, hanem a hálózat velük szemben viszonylag önálló minőséget jelentő struktúráira, s az abban kommunikált tartalmakra vezeti vissza.¹³ Egy elvben vonzó lehetőség teljes hálózatok rekonstruálása.

¹⁰ Nagyon instruktívan és röviden ld.: Kähler, i. m.; Mérei, i. m. különösen 59–118., 275–317.; *Social network...* (ed. Wassermann) Faust 1994. 92–149.

¹¹ ld. Mérei, 1996., 155–274.; Reinhard, 1977., 24–29.; *Social network....* 1994., 164–166., 167–119.

¹² ld. például: M. S. Granovetter: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (1973) 1360–1380.; uő. *Getting a Job: A Study of Contacts and Carriers*. Cambridge, M.A. (Harvard Univ. Press) 1974.; uő. *The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. Social Structure and Network Analysis*. (Ed.: P. Marsden–N. Lin) Sage Publications, Beverly Hills, 1982.; 105–130., vagy: A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In *Társadalmak...* Szerk. Angelusz/ Tardos 1991., 372–400.; Nan Lin. Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás. A státuselérés strukturális elmélete. In uo. 23–53.

¹³ Mérei szavaival a mikromilió egy olyan „kitüntetett tartománya” a társadalomnak, „amelyben a személy mint a társadalmi értékek hordozója és alakítója, mint társadalmi indítékok alapján önszabályozó, autonóm lény kialakul.” (Mérei 1996., 12.) Jellemző rá „az egyéni és társas közvetlen ötvöződése”. „Az emberi történéseknek, hatásoknak, élményeknek ebben a tartományában a társas és az egyéni mint el-

Ugyanakkor a modell egyik érdekes vonása, hogy a megközelítés a makrostrukturális szegmensek peremén, a rétegződési határon túl nyúló kapcsolatokat is figyelembe veszi. Azaz: a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférést a rétegződést alapjául véve a különböző jellegű kapcsolatokat, kapcsolatrendszereket az ilyen erőforrások egyéni allokációjában játszott szerepük alapján. (A leghíresebb példa kétségkívül Granovetternek a társadalmi mobilitás vizsgálatában bevezetett modellje a gyenge kötések erejéről.)¹⁴

Az ilyen vizsgálatok tulajdonképpen makro- és mikroszintű jelenségeket fűznek össze. Egy másik erre alkalmas módszer a mezoszintű, formális szervezetek között fennálló kapcsolatok elemzése, ill. a különböző kiterjedésű összeköttetések szisztematizálása, klasszifikálása s egyes rendszereik vizsgálata. Egyes kutatási irányzatok arrafelé haladnak, hogy magát a hálózatot mint társadalmi struktúrát, s a társadalmat mint szuperhálózatot fogják fel. E megközelítés produktivitása abban áll, hogy az analitikus egységek hagyományos meghatározásának (osztályok, nemzetek, nemzeti társadalmak) megkérdőjelezésére, keresztezésére, a világrendszer egységeinek egymásra gyakorolt hatásainak a megragadására, számontartására vállalkozik. (Ahogy Wellmann, mint ennek a vállalkozásnak egyik képviselője is elismeri, eddig inkább új igények fogalmazásával, mint tényleges új kutatási eredményekkel lépett elő.)¹⁵

várás és érzelmi feszültség, mint minta és szükséglet csak együttesen, egybefonódva lehet jelen.” (uo. 11.) Az egyént tehát nem mint préexistens társadalmi értékek hordozóját, követőjét vizsgálja, s nem csupán mint különböző általános „társadalmi hatások” eredményét, hanem abban a folyamatban, ahol cselekvő egyénként ezekkel a hatásokkal más emberek cselekvéseiben szembesül, ahol ilyen értékeket internalizál, s ugyanakkor konkrét helyzetekre alkalmazza azokat, ahol cselekvésében dönt és választ. Ezek során ugyanakkor mások számára, akikkel interakcióban áll, általános normákat testesít meg, s „a társadalmi”-t jeleníti meg.

A kapcsolathálózat ebben a koncepcióban az egyes emberek között fennálló cselekvési és emocionális kapcsolat. Általában szubjektív visszatükröződésében szokták rekonstruálni, a résztvevők kikérdezése révén. Az egyéni értékválasztás és cselekvés a hálózat struktúrájából s más résztvevői felől megközelítve értelmezhető és néha prognosztizálható, a hálózat alakulata pedig az egyén(ek) jellemzőiből is. (Az ilyen viszonyokat elsősorban formális összefüggésben, intézményeken belül fennálló kis csoportok kutatásakor szokták vizsgálni. A kapcsolathálózatok feltérképezése technikailag vagy grafikonokon vagy matrixok formájában történhet meg.)

¹⁴ Ld. 12. lábjegyzet.

¹⁵ E kutatási irányzat képviselői néha azzal az igénnyel léptek fel, hogy a hálózatelemzés kibővíthető, kiépíthető egy általános társadalomelmélet felé, ezzel megkérdőjelezve a nagyhatású rétegződéselméletek hasonló igényét, magyarázó erejét.

Hálózati kutatások a történelemben

A hálózatelemzés lényegében olyan tudományokban, tudományágakban fejlődött ki, amelyek maguk teremtik meg forrásaikat – aktuális megfigyelésekkel, kérdőívekkel, esetleg forgalomban levő aktuális adathalmazokból. A történelemsznek erre nincsen lehetősége, alanyainak kapcsolatait csak általuk hagyott nyomok alapján állapíthatja meg, s többnyire például egyes kapcsolatok szubjektív jelentőségéről, emocionális telítettségéről már nem érdeklődhet. (Hacsak nincs olyan forrása, ami erre utal.)

Ennek az alapvető problémának része lehet abban, hogy történeti kutatások e téren ritkák. A németországi történetírásban eddig csak néhány példát találtam, főleg a kora újkor kutatásában. A jelenleg azonban a történettudománynak a szomszédos diszciplínák fejlődésével szembeni szelektív észlelésével, befogadásával is kapcsolatban állhat.

Reinhard hetvenes évekbeli vizsgálatai a római oligarchiákról szólnak.¹⁶ Az általa vezetett augsburgi kutatási program, a városi vezető réteg hálózatát elemzi, s lehetőleg annak teljességét próbálja felderíteni. Anyaga nemrég egy vastkos kötetben jelent meg.¹⁷ Emellett tanítványai ennek keretében készített disszertációi is megjelentek. Sieh-Burens például kimutatta, hogy a reformáció terjedése, amit általában – spekulatív vagy laikus-pszichologizáló módon – egyéni lelkiismereti döntésekre, dogmatikai kérdésekre vonatkozó érvelésekre, állásfoglalásokra (is) szokás visszavezetni, Augsburgban szemmel láthatóan a nagy családi hálózatok mentén történt: a hálózat tagjai a „mag” döntését, annak gyakran stratégiai politikai megfontolások

(A központi fogalom itt a „network” helyett vagy mellett, gyakran a „struktúra”, a „network” itt gyakran „struktúra”-vá válik.) Ld. például Barry Wellmann: *Structural Analysis: From Method and Metaphor to Theory and Substance*. In *Social Structures. A Network Approach*. Ed. B. Wellmann - S.D. Berkovitz. Cambridge (Cambridge Univ. Press) 1988., 19-61., vagy: *Strukturális elemzés: A módszertől és a metaforától az elmélet és a tartalmi kérdések felé*. In *Társadalmak...* Szerk. Angelusz/ Tardos 1991. 307-352. (A „paradigmaváltást” követelők is elismerték azonban, hogy eddig inkább megkérdőjeleztek, „alapvető kérdések újrafogalmazásával voltak elfoglalva”, s új, meggyőző s igényüket alátámasztó eredményeket kevésbé hoztak. uo. 341.)

¹⁶ Reinhard, 1977.

¹⁷ Reinhard, Wolfgang: *Augsburger Eliten im 16. Jahrhundert. Eine prosopographische Untersuchung...* Berlin (Akademie-Verlag) 1998.

nyomán kialakított vallási irányvonalát ill. politikáját követték.¹⁸ Ez az eredmény, ami a konkrét kapcsolathálózatok rekonstrukcióján, s szubjektív jellegű források (levelek stb.) hozzájuk kapcsolásán alapul, alátámasztja a hálózatokról szóló szociológiai elméleteket is.

Feltűnő a kora újkorra való koncentráció, ahol a késő 70-es, 80-as évek óta az „új”, kultúralista megközelítések általában is nagyobb befogadókésztségre találtak, s ahol az antropológiai kérdéseket, szempontokat, eljárásokat hamar és a többi történeti korszak kutatásához képest nagyobb mértékben adaptálták.¹⁹ Az antropológia esetében lehet, hogy a kor viszonylagos „idegensége” is fokozta ezt a hajlandóságot. (De időben messzebb a német társadalomtörténet, a „társadalomtudományos történetírás” kulcskorszakaitól s témáitól talán jobban is lehetett szélesebb körben körülnézni.) Ugyanakkor a modern kor későbbi szakaszainak viszonyait közvetlenül az általa teremtett intézményeinek vonatkozásában is meg lehet próbálni megragadni, például politikai intézményei struktúráiban, a formális szerkezetek tényleges hatalmában bízva²⁰.

Másutt, későbbi korszakok kutatásában, a viták időbeli fejlődése feltételezhetően kevésbé kedvezett az ilyenféle befogadásnak: amikor a hálózatelemzés jobban önállósult, a (német) társadalomtörténet nem tekintett a szociológiára mint lehetséges elméleti forrásra, viszonyítási pontra. Elméleti igényét struktúrfunkcionalista vagy osztályelméletekkel, a klasszikus német szociológia, illetve amerikai utóéletének a befogadásával már megalapozta²¹, a fejlődés a két diszciplínán belül inkább egymás mellett haladt, mint kölcsönhatásban. Ak-

¹⁸ Sieh-Burens, Katarina: *Oligarchie, Konfession und Politik im 16. Jahrhundert. Zur sozialen Verflechtung der Augsburger Bürgermeister und Stadtpfleger 1518-1618*. München (Vögel) 1986.

¹⁹ Ld. például: *Gesellschaft der Frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozeß*.- Hrsg. von Richard van Dülmen. Wien u.a. (Böhlau) 1993.

²⁰ Egy személyes hálózat mind a hegeli hagyományban, mind az erősen politikátörténeti orientáltságú történeti társadalomtudomány hagyományában már csak ezen formális struktúrák, intézményesült rendszerek kiegészítőjének tűnik, a szekundér intézmények által átívelt, szerepükben messzemenően a magánszférára korlátozódó primér (szocializációs) intézményekkel szemben.

²¹ Thomas Mergel–Thomas Welskopp: *Geschichtswissenschaft und Gesellschaftstheorie*. In *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. Szerk. uók. München (Beck) 1997., 9-38, különösen 12-26., Thomas Welskopp: *Die Sozialgeschichte der Väter*. In *Geschichte und Gesellschaft* 24. (1998) 2., 173–198., különösen 174–177.

kor is így volt ez, ha a társadalomtudományos történetírás indulása-
kor másképp lett volna várható²².

A hagyományos politika- és eszmetörténet támadásaival szem-
ben jól körülbástyázva, a kritika aztán más oldalról, az új kultúrtörté-
net irányából érte (elégge váratlanul) a társadalomtudományos törté-
netírást²³. Antropológiai, etnológiai megközelítések, módszerek be-
fogadásával, felhasználásával az ezt a koncepciót követő kultúrtörté-
net, a mindennapi élet története (Alltagsgeschichte) s társírányzatai a
társadalomtörténet igényét, paradigmáját kérdőjelezték meg²⁴. Ezek-
nek az új – és általában mikrotörténet-jellegű – kutatási irányzatok-
nak a kialakulása viszont inkább etnológiai, antropológiai megköze-
lítések, interpretatív eljárások befogadásával történt meg; a szocioló-
gia, a hatvanas évek nagy „ötletadója” nem szerepelt köztük. Így, ha
a 19. és a 20. századra vonatkozó munkákban a társadalomtörténet
ma már hagyományos témái körében, a polgárság kutatásában olyan
vizsgálatok is előfordulnak, amelyek egyéni kapcsolathálózatok ösz-
szefüggéseit, szálait böngészik, és épp ezt a hálózatjellegűt az általuk
vizsgált jelenség, a polgárság egyik reprodukciós mechanizmusának
tartják²⁵, az eljárás inkább életrajz-jellegű, és nem próbálja formalizál-
ni forrásanyagát s eredményét (a hálózat-elemzés értelmében), vagy
ezeknek beágyazottságát nagyobb hálózatokba, a tulajdonképpen
feltárt kapcsolatalakzatoktól továbbhaladva, feltárni. (Érdeklődése

²² Ld. például: *Geschichte und Soziologie*. Hrsg. von Hans-Ulrich Wehler. Köln
(Kiepenheuer&Witsch) 1976.

²³ Welskopp, 1998., Welskopp/Mergel, 1996., Gyáni Gábor: A mikro- és makro-
történet vitája. *BUKSZ* (1992) 4., 492–495., 492.

²⁴ Nyilvánvalóan ebben kölcsönös félreértések is közreműködtek; a kritika in-
kább a társadalomtudományos történetírás vezető kutatási vonulatainak bizonyos
korlátozottságát találta el, mint az egész koncepciót, ugyanakkor annak képviselői
nem is mutattak hajlandóságot belemenni ebbe a vitába, gyakran elégségesnek tar-
tották annak kihívásait a saját paradigmára hivatkozva (Pl.: Jürgen Kocka: Kontro-
versen um Frauengeschichte. In uő. *Geschichte und Aufklärung*. Göttingen (Van-
denhoeck&Ruprecht) 1989. 54–52.), vagy azoknak módszertani nyitottságát, néha
gyöngéit mint alapvető elméleti hiányt visszautasítani, s a vitát ezzel eldöntöttnek
tekinteni. (Pl. Jürgen Kocka: Perspektiven für die Sozialgeschichte der neunziger Jah-
re. In *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*. Hrsg. von Hagen Schulze.
Göttingen 1994. 33–39.; Welskopp, 1998.; továbbá: Thomas Sokoll: Kulturanthro-
pologie und Historische Sozialwissenschaft. In *Geschichte zwischen Kultur...* 1996. 233-
273.)

²⁵ Franz J. Bauer: *Bürgerwege und Bürgerwelten. Untersuchungen zum deutschen
Bürgertum im 19. Jahrhundert*. Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht) 1991.

ezzel szemben az ezeken belül uralkodó szubjektív kapcsolatokra, az életvilágokra s életutakra irányul.)

Ugyanakkor az említett történeti hálózatelemzések e kutatási megközelítésnek a források jellegéből adódó korlátait is megmutatják: csak viszonylag formális kapcsolatok révén²⁶ engednek betekintést a mikrovilágba; ezeknek emocionális töltöttsége, szubjektív jelentősége már nem, vagy csak kivételesen ragadható meg. (Augsburg kivételesen jól dokumentált eset. Ha az adatok bőségét, például a magyar mezővárosok korabeli forrásanyagával²⁷ összehasonlítjuk, szembetűnő a különbség.)

Hálózatok a magyarországi protestantizmuson belül

Munkatervem ennek a megközelítésnek a 19. századi magyarországi protestantizmusra alkalmazása. A rendelkezésre álló források elég szűkösek. Az egyház belső struktúrájáról, a Schieder által hiányolt belső alkotmányáról, állapotáról (Binnenverfassung)²⁸, nagyon keveset tudunk (azért is, mert a kutatás eddig nem foglalkozott ezzel a kérdéssel). Bizonyos eszmei, diszkurzusbeli fejlődések így csak más diszkurzusokra vagy egyenesen makrostrukturális adottságokra vezethetők vissza - ha egy egyénpontú, életrajzi megközelítésen túl akarunk lépni.

Ugyanakkor szembetűnő jelenség a magyarországi protestantizmus belső szervezeti differenciációjának látszólagos hiánya. A teológiai és politikai ellentétek ellenére nem formálódtak külön szervezetek. Egy központi kérdés, amire a módszeres összehasonlítás talán választ adhat, az, hogy mennyire (hogyan, hol) különült el egymástól

²⁶ A meglevő források más célból készültek, és a gyakorlati használat szempontjai szerint általában csak egyes kapcsolattípusokról adnak nagyobb terjedelmű adatsorokat. (Pl. Sieh-Burens esetében: rokonság, keresztszülőség, közös üzleti tevékenység, tanúság jegyző előtt kötött szerződéseknél, szomszédság / lakhely).

²⁷ Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995.

²⁸ Wolfgang Schieder: Religion in der Sozialgeschichte. In *Sozialgeschichte in Deutschland. III. Soziales Verhalten und soziale Aktionsformen in der Geschichte*. Göttingen (Vandenhoeck&Ruprecht) 1987. 9-31.; különösen 17-18. E koncepcióról tovább: Wolfgang Schieder: Einleitung. In *Volksreligiosität in der modernen Sozialgeschichte*. Szerk. uő. Göttingen, 1986. 7-13. Wolfgang Schieder: Sozialgeschichte der Religion im 19. Jahrhundert. Bemerkungen zur Forschungslage. In *Religion und Gesellschaft im 19. Jahrhundert*. Szerk. uő. Stuttgart, 1993. 11-28.; valamint: Richard van Dülmen: Religionsgeschichte in der Historischen Sozialforschung. *Geschichte und Gesellschaft* 1980. 36-59.

a liberális és a konzervatív milió? Az 1871-ben alakult Protestáns Egyesület gyors kudarca után egy politikailag és teológiailag határozottan liberális irányzat már nem hozott létre külön szervezetet. A nagyobb egyesületekben, úgy látszik, mind a két irányzat képviselői együtt voltak képviselve. Elvi csatáikat ezeken belül vívták meg, anélkül, hogy szervezetenként is elkülönültek volna egymástól – ha a szűk helyi köröket nem számítjuk ide.²⁹ A korabeli diszkurzus résztvevőinek hovatartozását viszont kizárólag csak a meglévő diszkurzív forrásokból nehéz tisztázni, még akkor is, ha érdekes volna, kik – és társadalmi státusukra tekintve milyen emberek – tartoztak az egyik vagy másik táborba. Így tehát hasznosnak tűnt a szervezeti struktúrára vonatkozó adattárak nyújtotta lehetőség kiaknázása.

Ezen adattárak egyrészt korabeli egyházi címtárak³⁰ - jegyzékek, amelyek a világi és egyházi tisztviselők, tehát a püspökök, főgondnokok, esperesek, gondnokok, tanácsbírák, jegyzők stb. neveit és más adatait tartalmazzák, másrészt pedig a protestáns egyházi vagy vallásos egyesületek választmányairól összeállítható adatok. Mind a kettőből a korabeli aktív résztvevők hálózata rajzolódik ki. A hálózat fel-

²⁹ Ilyen helyi szervezet például a Budapesti Bethánia Egyesület, amely a szélesebb körű tevékenységet folytató s nyitottabb Lorántffy Zsuzsánna Egyesületből vált ki – jellegére nézve már inkább egy szigorúbb hitű csoport önszerveződése az egyházon belül, specifikus közösségalkotás, mint egyházi egyesület. Ennek háttéréről, s a problémáiról részletesebben: Juliane Brandt: Magyar protestantizmus és társadalmi változás. *Protestáns Szemle* LIX(1997)1. sz. 41–49.; uő. Magyar protestantizmus és társadalmi változás 1867–1914: az egyházi értekezletek mint a tartalmi és szervezési adaptáció kísérletei. In *A magyar művelődés és a keresztyénség*. Szerk.: Monok István, Sárközy Péter. Budapest – Szeged 1998, 1709–1716

³⁰ Korábban schematizmusnak, almanachnak, később néha névkönyvnek, névtárnak vagy egy adott kerület statisztikai állapota kimutatásának is nevezik őket. A 19. század második felében kerületi és – ritkábban – egyetemes egyházi szinten jelentek meg. A kiadványok az egyházi tisztviselők neveit adják meg, kerületi, egyházmegyei és gyülekezeti szinten; az egyetemes címtárak esetében központi szinten is, ill. a konventi és zsinati tagokat is megjelölik. Ugyanakkor az egyházközségekről (egyházak, leányegyházak, filiák) bizonyos statisztikai adatokat közölnek, így a lakosok ill. a hívők számát, az iskolakötelesek számát, a század első felében az evangélikusoknál gyakran az anyanyelvi összetételt is (ez később kimarad), a század második felében viszont közlik az utolsó posta és távirda helyét is. A század folyamán nemcsak a kiadványokban szereplő hivatalnokok köre tágul észrevehetően, hanem a világiakról közölt adatok is bővülnek. A lakóhelyük mellett foglalkozásukról is gyakrabban találunk adatot.

Elvben tehát itt egy olyan forrással van dolgunk, amelynek szisztematikus elemzéséből betekintéseket lehet nyerni az egyházi döntéshozókról, összetételükről, társadalmi hovatartozásukról, karriermintáikról.

derítésének magját, már gyakorlati szempontokból is, kisebb számuk miatt a választmányok képezik. Ugyanakkor ők önkéntes szerveződések magjai, a weberi értelemben önkéntes társadalmasodás formái. Így tagjaikat is egy konkrét hálózat alkotóelemeinek lehet tekinteni.

A tervezett vizsgálati szempontok ebből kiindulva a következők: az egyes egyleti hálózatok átfedése egymással, másrészt a hivatalos egyházi struktúrával, az egyházi tisztviselők állományával. (Az utóbbi csak helyi egységeiben tekinthető hálózatnak; egyébként referenciacsoportot képez, az egyleti (választmányi) hálózatok jellegének felderítésére.) Egyelőre úgy tűnik, hogy a kapcsolat, legalábbis néhány esetben, nagyon szoros volt: ha a kilencvenes években létrejött egyházi értekezleteket nézzük, amelyeknek kimondott szándéka az volt, hogy megvitassák koruk kihívásait lelkészek és világiak összefogásával, feltűnő, hogy a világiak közül is mennyien viseltek egyházi hivatalt, ill. hogy a mindenkori résztvevők összetétele mennyire a megyei gondnokok összetételéből vezethető le. Ugyanakkor épp ez a szervezet nagyon erősen összefonódott a hivatalos egyház struktúrájával, más egyesületek esetében viszont eltérő lehet az összkép³¹.

A hálózatelemzés szempontjából a hivatali kapcsolatok és a választmányok hálózatai is általában gyenge kötésűeknek tekintendők (résztvevőikre nézve). Ugyanakkor megvizsgálandó kérdés, hogy mennyire esnek egybe azok, milyen viszonyban állnak elsődleges kapcsolatokkal, családi, komasági kötődésekkel, esetleg további, életrajzi tényekből (például a közép- és felsőfokú tanintézet közös látogatása) adódó kapcsolatokkal.

Érdekes lehet továbbá az átfedésük más társadalmi szervezetek vezetőségi állományával, politikai irányzatok vagy intézmények képviselőivel, valamint tanulságos az átlagos vagy rendhagyó kapcsolatok kérdése. Vizsgálati szempont lehet továbbá ezeknek a kapcsolatrendszereknek az időbeli stabilitása - amit majd tízéves időmetszettekkel próbálok tisztázni - és az egyes hálózatok fejlődési logikája egymáshoz viszonyítva, melynek keretében olyan kérdésekre derülhet fény, mint például az egyházi hivatalok betöltésének sorrendje egy egyéni karrier folyamatában, vagy a családi hálózatok jelenléte egyes egyházi összefüggésekben. (Technikailag ez a részleges háló-

³¹ Brandt: *Magyar protestantizmus ...* 1998. 1709-1716. Az értekezletek fejlődéséről bővebben: Kósa László: „Egyházi értekezletek”. Újítási törekvés a református egyházban az 1894-95-i egyházügyi törvények meghozatala után. In *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk.: Kovács Ágnes Debrecen 1999. 97-108.

zatok átfedésének a megállapítását, egyes zónák mélyebb elemzését jelenti.)

A vizsgálati szintet tekintve, a forrás(ok) jellegéből következően, egy szigorúan mikroszintű történeti elemzés (egyéb, kiegészítő, más jellegű történeti források hiánya miatt) ebben az esetben tehát nem kivitelezhető, s a mikroszint feltárása is csak részleges elemzésekben, egyes „csillagok”, egyes „zónák” vizsgálatában, további kiegészítő források bevonásával együtt oldható meg. A kapcsolatrendszerek pontosabb „helye” – részvevőik milióihoz viszonyítva – további tisztázásra szorul. A javasolt elemzés továbbá ezeket a hálózatokat makrostrukturális szerkesztési szempontokkal is összekapcsolja. (Ilyenek például a részvevők rekrutációja, szociális hátterük, származásuk, képzettségük, társadalmi és helyi mobilitásuk stb. elemzése, ezeknek összevetése koruk társadalmával s a korabeli egyház e szempontú tagolódásával.)

A várható eredmény ennek alapján elsősorban a magyarországi protestantizmus belső, nem formálisan megszerveződő kapcsolatrendszereinek a felderítése. Ezen túl remélhető az individualisztikus módszerrel (életrajzi kutatással) is szembevetendő jelenségeknek a rendszeresebb ábrázolása, modellezése, és ezen alapulva a korabeli diszkurzus egyes mozzanatainak pontosabb magyarázata és megértése.

19. századi írói életpályák a mikrotörténelem dimenziójában, avagy lehetséges-e az irodalomtörténet és a társadalomtörténet ötvözése?

Ha az irodalomtörténet-írás nézőpontjából kívánjuk megfogalmazni azt, van-e valamiféle relevanciája a mikrotörténelem – a magyar történetírásban egyre erősebb igénybejelentésként létező – módszertani kihívásának, nyilván rögtön tisztázni kell ennek a megközelítésnek a nyilvánvaló korlátait. Az a konkrét anyag, amelyre alapozva egyáltalán megkísérelhetek valamiféle szűkebb körű elméleti-módszertani általánosítást, kizárólag a 18–19. századi magyar irodalom. Ezt nemcsak saját kompetenciám rögzítése érdekében szükséges hangsúlyozni, hanem azért is, mert messzemenő következményei vannak: ezáltal ugyanis egy olyan időszak írói életpályáinak vizsgálata kerül előtérbe, amely a magyar irodalom – máig meghatározó – intézményrendszerének kiépülését, pontosabban, ezen kiépülési folyamat döntő kezdeti lépéseit fogja át. Éppúgy erre a bő egy évszázadra (durván: a 18. század közepétől a 19. század közepéig tartó periódusra) esik ugyanis a folyóirat-kultúra kialakulása és differenciálódásának kezdete, mint ahogy a magyar nyelvű színjátszás állandósulása és intézményesülése, az egyetem állami kézbe kerülése, a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása vagy az az akadémiai mozgalom, amely beletorkollott a Magyar Tudós Társaság létrejöttébe. A példákat még lehetne szaporítani, ám talán ennyiből is világos a következtetés: egy korábbi eredetű, alapvetően személyi elvű mecénatúra folyamatos fennmaradása mellett ekkor jelennek meg olyan új intézmények is, amelyek lehetővé tehetnek más típusú, korábban ilyen formában fel nem merülő értelmiségi, művészi (vagy kvázi-értelmiségi, kvázi-művészi) életformákat, kihasználván egy létrejövő – hadd mondjam így – nemzeti szintű és ideológiájú mecénatúra lehetőségét. Ha pedig arra kívánunk kísérletet tenni, hogy a mikrotörténelem szemléleti távlatai egy ilyen korszak irodalomtörténeti folyamatainak mélyebb megértésébe integrálódjanak, akkor természetesen igazodnunk kell a forrásadottságokhoz – ez pedig nyilvánvalón kijelöli az általánosíthatóság hatókörét. Magyarán: nem tudom általában a mikrotörténelem és általában az irodalomtörténet lehetséges

kölcsönhatásának körülírását vállalni, még csak föltevéseket se nagyon mernék megfogalmazni arról, miféleképpen működhetik egy ilyen érintkezés akár a régi magyar irodalom, akár – mondjuk – a 20. század második felének irodalma kapcsán.

Az irodalom intézményesülésének folyamata azonban nyilván csak a kerete lehet mindannak, ami a mikrotörténelem dimenziójából belátható, vagy új módon látható be. Az irodalmi intézményrendszer történeti-szociológiai elemzése is a magyar irodalomtörténet-írás sürgető feladata lenne: amikor néhány éve fölvetődött egy új, több kötetes irodalomtörténet elkészítésének a terve, a főszerkesztői koncepció alapvetően az intézménytörténetet kívánta vezérfonalknak tekinteni. Arra egyelőre – sajnos – nem nagyon lesz módunk, hogy a koncepció gyakorlati megvalósulását is mérlegre tegyük (a vállalkozás ugyanis már a tartalomjegyzékek elkészítésének fázisában megfenneklett), noha az elképzelés, amely Horváth Iván nevéhez fűződik,¹ rendkívül inspiratív, s a mikrotörténelem felől nézve is jelentésteli. A mindmáig legutóbbi, a 60-as években napvilágot látott akadémiai összefoglalás, a közkeletűen Spenótnak nevezett hat kötet mint a marxista irodalomszemlélet és kánon legnagyobb méretű megvalósulása szintén szociológiai osztálykategóriák bevezetésével kívánta tagolni az irodalmi folyamatot – csak mindezt egy marxista formációelmélet jegyében tette, kötetenként eltérő intenzitással és önkénnyel, jelentősen hozzájárulva a vállalkozás nagy részének megavulásához. A Spenóttal való számvetés egyik lehetséges útja valóban lehetett volna az ideológiai nehezékektől megszabadított történeti-szociológiai kategóriák újragondolása – ám az aligha tagadható, hogy a jelenkori szakmai érdeklődés alapvetően inkább egy rekanonizációs folyamatot tüntet ki a figyelmével, így egyelőre alig látszik összeállíthatónak egy olyan, kompetens szerzőgárda, amely a magyar irodalmi folyamat egészének áttekintésére képes lenne ebből a nézetből. Sőt, a vállalkozás kudarcát tekintve, számos egyéb körülmény mellett ez is közrejátszhatott abban, hogy ez az összefoglalás immár aligha fog megszületni. Feltehetőleg egyszerűbben lehetne a mikrotörténelemről úgy beszélni, ha léteznék újabb, társadalomtörténeti szempontú összefoglalás a magyar irodalomról. Ennek – immáron biztosan – tartós hiányában azonban többszörös feladatok hárulnak arra, aki a mikrotörténeti közelítés lehetőségeit keresi. Amikor ugyanis olyan 18–19.

¹ Vö. Horváth Iván: *Pour une histoire nouvelle de la littérature hongroise*. Kézirat.

századi írói életpályákat próbálunk meg áttekinteni, amelyek – feldolgozottságuk miatt – lehetővé teszik a finomabb, a póre biográfián némileg túlnyúló elemzés elvégzését, az anyag számbavételekor nyilvánvalóan kitűnik, hogy mennyire és egyáltalán mire használható az irodalomtörténet érdeklődését eddig felkeltő életrajzi adatmennyiség, s mely pontokon szükséges – éppen a társadalomtörténeti felhasználhatóság érdekében – új forráscsoportokat bevonni. A feladat ugyanis ebben az esetben eltér az irodalomtörténet-írás szokásos vagy tipikusnak tekinthető kérdésfelvetéseitől: a kiválasztott személyek nem elsősorban írói munkásságuk immanens értékei és a hatástörténeti vagy fejlődéstörténeti jelentőség miatt lesznek érdekesek: írói, költői teljesítményük abból a szempontból válik fontossá, hogy a nyilvánvaló, hisz folyamatos irodalmi tevékenységgel és kiadott művekkel hitelesített írói ambíció milyen életformával épült egybe. Ebben az összefüggésben különösen fontossá válik az írók családi hátterének, a felmenők életrajzának rekonstruálása is, hiszen ennek a háttérnek és a személyes pályafutásnak az összevetése rajzolhatja ki azokat a mobilizációs stratégiákat, amelyek az írói működéshez kapcsolható társadalmi szerephez hozzátartoznak. Az ezekre az adatokra felépülő biográfia pedig immár túllép az életrajz tényeinek a dokumentálásán vagy leírásán: a választott és ambicionált írói működést mint a társadalmi intézményrendszer egyik elemét értelmezi, az életformát alakító, meghatározó tényezőként. Ezért lehet különös jelentősége annak, hogy ez a vizsgálat alapvetően 18–19. századi anyagra épül: az életút mikrotörténeti dimenzióját teheti markánsabbá az irodalom intézményrendszerére is irányuló figyelem. Másfelől persze ez csak növeli a kutatás-módszertani nehézségeket, hiszen egy-egy ilyen mikrotörténeti pályakép megírásához gyakorlatilag menetközben kell pótolni mindazt, ami hiányzik a magyar irodalomtörténet intézményközpontú vizsgálatából.

Konkrét példaként Lisznyai Kálmánnak, a Tízek Társasága tagjának, az 1850-es évek egyik legnépszerűbb költőjének az életpályájából ragadnék ki néhány mozzanatot, hogy egyéb problémák is láthatóvá váljanak.² Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy olyan próbálkozásnak, amely – mondjuk – Lisznyai mikrotörténeti pályaképét akarja meg-

² Az alább következő fejtegetéseknek az alapja egy nagyobb terjedelmű, egyelőre még befejezetlen tanulmányom, amely Lisznyai Kálmán életpályájának társadalomtörténeti tanulságaira irányulna; az ott részletesen bemutatott és hivatkozott forrásbázist itt csak indokolt esetekben tüntetem föl.

rajzolni, újra kell szituálni azokat a metodológiai megfontolásokat, amelyeket az eddigi feldolgozások kimunkáltak: az irodalomtörténeti szakirodalomét azért, mert mások a kérdései és másra kíváncsi, a történetiét pedig azért, mert a forrásoknak a szerkezete igen speciális. Jelen esetben nem arról van szó, hogy egyetlen (vagy legalábbis domináns) forráscsoport finom elemzésére kell vállalkoznunk: nem visszaemlékezés vagy napló áll rendelkezésünkre, ahol – alkalmazva a narratológia vagy az irodalmi hermeneutika módszertanát is – lehetőség lenne nézőpontok szétválasztására, esetleg eltérő mentalitások bemutatására, bevonván más természetű, szokáselvű viselkedési normákat láthatóvá tevő kontrollforrásokat a tipikusság/ atipikusság megragadásához. Ám nem is peranyaggal állunk szembe, amely – az eddigi mikrotörténeti szakirodalom tanúsága szerint – a leginkább lehet próbaterepe az ilyen típusú elemzéseknek. Itt egy teljes életpálya adatait kell különböző, karakterüket tekintve igen vegyes kútfőkből összerakni – mindazonáltal úgy, hogy ebből valamiképpen a társadalmi feltételrendszerre reagáló egyéni mentalitás dimenziói bontakozzanak ki, ráadásul nem feledkezvén el arról sem, hogy a középpontban álló személy író. A feladat sikeres megoldása tehát csak igen komoly forráskritikai műveletek után lehetséges, hiszen az életpálya különböző fázisait, az egyéni döntéshelyzetek fontos pillanatait nem ugyanolyan típusú forrásokból lehet megismerni. Lisznyai esetében, mivel egy Nógrád megyei nemes család gyermekéről van szó, be kell vonni családtörténeti kutatásokra alkalmas kútfőket – pl. vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveket és iratokat –, hogy a család nemességének kihirdetését, valamint a tágabb család Nógrád és Pest vármegyébe történő beépülését meg lehessen ragadni, hiszen egy ilyen folyamat megértése teheti érthetővé az irodalmi ambíciót és az ehhez választott életformát: ha ugyanis tudjuk azt, hogy nagy valószínűséggel és jó eséllyel milyen pálya befutására nyílt volna lehetősége Lisznyainak a reformkori Nógrád viszonyai között, választásának tétje is világosabb lehet. Ehhez a munkafázishoz azonban az is hozzátartozik, hogy – mivel sem Lisznyairól sincs korszerű és megbízható életrajzi monográfia, sem a Nógrád megyei nemesi családokról – a kutatónak alapkutatásokat kell elvégeznie, s így villámgyorsan kiderülhet, hogy nem stimmel a Nagy Iván közölte családfa sem,³ sőt

³ Ezt lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. III. Pest, 1858. 226-228.

Lisznyai esetében olyan rokonsági kapcsolatokkal is számolnunk kell, amelyek immár irodalmi és politikai pályafutása szempontjából is jelentősek lehetnek.⁴ Hasonló jellegű kutatást igényelhet a házastárs (Halász Ida) családi hátterének a föltárása is, ebből a nézőpontból ugyanis lényeges lehet a párválasztás, a házasodás stratégiájának a fölmérése; mint ahogy nem érdektelen a Lisznyai-házaspár gyermekeinek az életútja sem: róluk már jóval szórványosabbak az adatok, ám – legalábbis az egyik fiú esetében – fönnmaradt egy olyan nyomtatott gyászjelentés, amely életkorán túl az általa elért legmagasabb hivatali és társadalmi tisztségeket is tartalmazza.⁵ Ilyenformán a Lisznyai Kálmánra irányuló érdeklődés, amely az egyéni sorsalakítás tényezőit kívánja számbavenni, egy tágabb családtörténeti beágyazottsággal is számol: a mikrotörténeti lépték megteremtéséhez ismételtelen olyan feladatokat is elvégezvén, amelyek nem feltétlenül egy ilyen kutatás keretébe tartoznának. Hangsúlyozandó ugyanis, hogy Lisznyai életpályája mindeddig – valóban erőteljesen – csupán a 19. század végi pozitivistá irodalomtörténet érdeklődését váltotta ki, így egy alapvető, de hiányos monográfián túl⁶ alig folytak rendszeres biográfiai kutatások⁷; egészen más a helyzet pl. Petőfi esetében, ahol az irodalomtörténeti szakirodalom, elsősorban helytörténeti érdeklődéstől vezetettve, folyamatosan komoly figyelmet szentelt pl. a családtagoknak is.⁸ Petőfi esetében tehát egy mikrotörténeti elemzés sokkal jobb eséllyel indulhatna⁹ – Lisznyai Kálmán feldolgozása

⁴ A Lisznyai-család elég közeli rokonságban volt a Bajza-családdal, a Dubraviczkyakkal; Tompa Mihály feleségének anyja és Lisznyai Kálmán apja pedig unokatestvérek voltak.

⁵ Lisznyai Damó Tihámér gyászjelentése 1924-ből, OSzK Aprónyomtatványok Tára, Gyászjelentések.

⁶ Bánai Elemér: *Lisznyai Kálmán élete*. Kolozsvár, 1901.

⁷ Jelentős kivétel, nemcsak a feltárt adatok miatt, hanem szemléletileg is: Kerényi Ferenc: Lisznyai Kálmán és a palóc „kelmeiség” In *Nógrád megyei múzeumok évkönyve* 1976. 281-197.

⁸ Erre példaként a leginkább Mezősi Károly kutatásai említhetők: Mezősi Károly: *Petőfi családja a Kiskunságban, Kiskunfélegyházi életük*. Bp. 1961.; uő. *Az évszázados Petőfi-per* (1954), *Kiskunfélegyháza*, 1998.; vö. még Irányi István: *Petőfi Zoltán életpályája, különös tekintettel Békés megyei, szarvasi éveire*. Szarvas, 1964.; Jakus Lajos, *Petőfi ősei Aszódon és Pest megyében*. In *Aszódi Múzeumi Füzetek* 3., Aszód, 1967. 3-32.; Tóth Sándor: *Petőfi és szülei Szabadszálláson*. Szabadszállás, 1994.

⁹ Ezt jól példázza az a népszerűsítő formában megírt, kitűnő album, amely a mikrotörténeti értelmezés lehetőségeit is képes felvillantani: *Petőfi Sándor élete és kora*. Írta és összeállította Kerényi Ferenc. Bp. 1998.

azonban éppen azáltal lehet módszertanilag külön tanulságos, hogy ebben az esetben szinte a források feltárásától kell elkezdni a munkát. Lisznyai kiválasztását pedig az is indokolhatja, hogy ezáltal Petőfi pályafutásának társadalomtörténeti értelmezése megkaphatja a – legalább – esettanulmány-szintű kontrollt: hiszen azonos nemzedékhez és az életpálya bizonyos, meghatározó pillanatában azonos társasághoz tartozó írókról van szó, akiknek ugyanazzal a társadalmi-irodalmi közzel kellett boldogulniuk.

A feldolgozás során azonban egyéb fontos forrástípusokkal is számolnunk kell: ezek pedig a Lisznyaira vonatkozó visszaemlékezések, amelyek vagy az egykorú sajtóban láttak napvilágot, vagy pedig egy nagyobb memoár keretébe ágyazva található meg. Szerencsés esetben mód nyílhat arra, hogy ezeket ütköztessük egyéb, recens forrásokkal. Ez azért is lényeges, mert így lehetséges meghaladni azt a narratívát, amely az eddigi, csekély számú Lisznyai-biográfia visszatérő sémája: hiszen ezek a munkák nagy mértékben kiaknáztak néhány fontosabb visszaemlékezést, igaz, olykor csak áttételesen, egyik feldolgozásból a másikba költöztetve át a sztereotípiákat. Az ellenőrzésbe bevonható adatoknak fontos bázisa a napisajtó: Lisznyai 1863-ig tartó élete már olyan periódusra esik, amikor a tagolt sajtópiac létezése lehetővé teszi az életpálya bizonyos eseményeinek a nyomon követését, tekintvén azt, hogy Lisznyai – népszerűsége és extravaganciája miatt – méltó volt a publikum figyelmére. Csakhogy vannak Lisznyai életének olyan fontos mozzanatai is, ahol erre az ütköztetésre nincsen lehetőségünk: ilyen az az esemény, amelyet részletesen és narratív formában csak Vadnai Károly emlékezéséből ismerünk.¹⁰ Arról van szó tudniillik, hogy Lisznyai vállalkozott Ferenc József 1857-es, magyarországi látogatása alkalmából egy névtelen üdvözlő vers publikálására a *Budapesti Hírlap* május 5-i számában. Többszörös forráskritikai nehézséggel találjuk itt szembe magunkat: a gesztus megítélésekor az eddigi irodalomtörténeti szakirodalom szinte kizárólag moralizáló kommentárookra szorítkozott,¹¹ s ezt azért igen nehéz kikerülni, mert a lélektani mozgatórugók föltárásához valóban nem áll rendelkezésünkre más forrás. Még az a szerencse, hogy az irodalomtörténeti szakirodalom figyelmét azért jórészt elkerülte ez a Vadnai-

¹⁰ Vadnai Károly: *Elmúlt idők, Emlékezések*. Bp. 1886. 171-195.

¹¹ A moralizáló megközelítésre példák: Tolnai Vilmos: A Walesi bárdok s a „Bárányfelhő”. *Napkelet*. 1924. I. 396-397.; Szilágyi Márton: Edvárd király, angol király... *Tekintet* 1990. 6. sz. 113-118.

szöveg,¹² így az ott rögzített – lehetséges – magyarázat nem tekinthető közkeletűnek. Ha Vadnai emlékezését elemezni próbáljuk, akkor az a feltűnő, hogy ő nem az ellenállás vagy behódolás dichotómiájában írja le Liszniai választását, hanem rögzít néhány rendkívül figyelemre méltó mentalitástörténeti változatot is: eszerint a *Hölgyfutár* köréhez tartozó fiatal írók, így maga Vadnai is, megpróbálták kiközösíteni maguk közül Lisznyait, mihelyt elolvasták a verset, ám ehhez az elhatározásukhoz nem tudtak ragaszkodni, mivel egyszerűen nem tudtak rá huzamosan haragudni – ugyanakkor viszont, Vadnai ugyanebben a gondolati-retorikai szerkezetben idézi fel az esztergomi bazilika 1856. augusztus 31-i fölszentelését, ahol is ugyanez az írói kör engesztelhetetlen megvetése jeléül levegőnek nézte Kuthy Lajost, miközben, sokatmondó módon, egyedül Liszniai merte üdvözölni a Bach-huszárok uniformisában megjelenő egykori író barátját. Az emlékezésnek ez a mozzanata azáltal lehet értelmezhető, hogy a kirajzolódó teljes Liszniai-pályakép tanúsága szerint (idesorolván a halála utáni, egyébként néhány év alatt elenyésző irodalmi kultusz elemeit is) a költőnek valóban nem kellett a morális megítélés közösségi kirekesztését átélnie – szemben Kuthyval, akiről egyébként éppen ezért igen fontos lenne minél előbb egy hasonló szempontrendszerű tanulmány elkészítése.¹³ Ilyen módon pedig a Vadnai-cikk egyéb elemei mellé sorozatosan felléptethetőek olyan, szórványos adatok, amelyek arra mutatnak, hogy – jelentősebb ellenőrző források híján is – az emlékezés ezen passzusai bizonyosan hitelt érdemlő benyomást rögzítenek. Hiszen Liszniai verse összevethető számos egyéb üdvözlő verssel, s ebben a kontextusban fontos különbség, hogy ő Ferenc Józsefet következetesen császárnak nevezte, míg más költemények királynak; fontos adalék az, hogy összevethetjük a versért kapott honoráriumot Liszniai egyéb tiszteletdíjaival és azokkal a leveleivel, amelyek állandó pénzzavarról árulkodnak: ilyen anyagi viszonyok között aligha utasíthatott vissza egy ennyire jól fizető ajánlatot. Végül pedig Vadnai – Török Jánosnak, a *Magyar Sajtó* című

¹² Ennek ékes példája az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv vonatkozó fejezete (Somogyi Sándor munkája), amely az esetet mindössze így kommentálja: „Olvasói még azt is megbocsájtották neki [Lisznynak – Sz. M.], hogy a Pestre látogató császárt – nem tudni, miért – szolgai verssel üdvözölte.” *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk. Sötér István. Bp. 1965. (A magyar irodalom története IV.), 177.

¹³ Erre az összefüggésre egy, Takáts Józseffel folytatott beszélgetés hívta föl a figyelmemet.

lap szerkesztőjének a felfogására utalva egy anekdotával – Liszniai meggyőződését a nemzet és Ferenc József megbékélésének hitével írja le; márpedig ennek megtalálható a párhuzama az országos politika szintjén is, gondoljunk csak a magyar konzervatívok 1857-es hódolati feliratára. Ilyen – részben irodalomtörténeti, részben köztörténeti tendenciákra is ügyelő – forráskritikai műveletek lehetnek a segítségünkre abban, hogy megpróbáljunk kikerülni abból a csapdából, ahová a forrásadottságok zárnak be bennünket: hiszen milyen szép is lehetne egy olyan mikrotörténeti elemzés, amely Ferenc József látogatásának ezt, a köznapi reakciók szintjére tekintettel lévő fogadtatását értékelné, kiindulván Liszniai üdvözlő verséből¹⁴ – csakhogy erre, sajnos, nincsenek források. Mint ahogy egyéb, ideális mikrotörténeti témáknak látszó, fontos irodalomtörténeti eseményekhez se nagyon: Berzsenyi 1810-es, nevezetes pesti útjáról levélben rögzített leírásunk van (Szemere Páltól), Kazinczy és Kisfaludy Károly 1828-as pesti találkozásáról pedig egy, Toldytól származó, utólagos beszámolónk és egy metszetünk.¹⁵ Ilyen körülmények között aligha remélhető egyéb módszer, mint a következtetéseknek a főntebb érzékeltetett, s persze bizonytalan metódusa.

Szerencsés véletlennek tekinthető, hogy Lisznynak voltak olyan ügyei, amely miatt az 1850-es évek elején rendőrségi vizsgálat folytathatót ellene: ezeknek az eljárásoknak az iratanyaga azért igen értékes, mert ezek az életrajznak olyan elemeit teszik láthatóvá, amelyekről maga az érintett nem beszélt. A visszaemlékezésekből gyakorlatilag néhány, homályos és egyébként pontatlan utalást nem számítva teljesen hiányzik az a tény is, hogy Liszniai belekeveredett a Kossuth megbízottjának, Piringer Mihálynak a lebukását követően föltárt összeesküvésbe – igaz, a vizsgálat visszatérően teljesen ártalmatlannak minősítette a költő tevékenységét, semmiféle politikai jelentőséget nem tulajdonítván neki. A megfigyeléseknek, házkutatásnak vagy éppen egy dokumentálható vád alá kerülésnek a számon-

¹⁴ Ezen a ponton talán nem fölösleges megjegyezni, hogy Gerő Andrásnak a témába vágó könyve – ténybeli tévedése miatt – e szempontból nem használható: Gerő a Vasárnapi Ujság 1857. május 3-i számában megjelent, 1857. május 4-én című verset tulajdonítja Lisznynak, s így félre is érti a situációt: Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. [Bp.] 1988. 83-84.

¹⁵ Szemere levelét l. *Kazinczy Ferenc levelezése*. VII. kiad. Váczy János, B, 1896. 398-407.; Kazinczy és Kisfaludy találkozásáról vö. Vayerné Zibolen Ágnes: *Kisfaludy Károly. A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*. Bp. 1973. 50-51.

tartása azonban azért lehet jelentősége a szempontunkból, mert az – egyébként értelmezhetetlennek – tűnő váratlan elutazások ilyenformán a menekülésnek, a félrehúzódnak a kísérleteiként tűnhetnek föl, ráadásul Lisznyainak az 1850-es években olyannyira irodalminak tűnő életformája ennek a fényében a politikai retorziók lehetőségének a kikerüléseként is felfogható.

Ami viszont a feladatot igazán speciálissá teszi, s ami miatt nem közömbös az, hogy Lisznyai esetében a kiindulás mégiscsak irodalomtörténeti: a szerencsésen fönnumaradt, igen vegyes tartalmú írói hagyatékból kell társadalomtörténeti következtések levonására alkalmas adatokat kiszűrni. Ez olykor igen aprócska mozzanatok értelmezését kívánja meg. Hogy példát is mondjak: vannak itt olyan vers- vagy levélkéziratok az 1850-es évekből, amelyek fogalmazvány-papírján ott látható – szép dombornyomással – a Lisznyai-család címere. Mivel azonban olyan változatban, amely félkörívben a Lisznyai Damó Kálmán nevet is tartalmazza, világos, hogy itt kifejezetten a költő személyes címerhasználatáról van szó: minden bizonnyal saját maga számára nyomattatott ilyen kéziratpapírt. Semmi egyéb támpontunk nem lehet ennek a gesztusnak a datálásához, mint az adott papírra írott levél dátuma – már természetesen, ha van ilyen dátum. Az OSzK Kézirattárában fönnumaradt azonban olyan, 1848-as levél is, amelyen rajtamaradt a viaszpecsét és kivehető a pecsétnyomó¹⁶: s így teljesen nyilvánvaló, hogy a levélpapírra, később, Lisznyai saját pecsétnyomóját tette rá. Ez a pecsét tehát már 1848-ban is használatban volt, s ezek után bukkant föl a címeres papírokon. Mindez erősen összefüggni látszik Lisznyai nemesi tudatával, amelynek intenzitására egyébként nem nagyon tudunk következtetni – igaz, azt éppen a korábban már körvonalazott családtörténeti adatokból tudhatjuk, hogy a család 16. századi eredetű székely kiváltsággal rendelkezett, és a nemesség Nógrád megyei kihirdetésére csak viszonylag későn, 1768-ban került sor. Az életrajz különböző szintekről származó elemei láthatólag olyan pontokon is lehetővé teszik az egymásra vonatkoztatást, ahol egyébként más eligazítás nem adódna. Ez olyan módszertani tanulság, amelynek érdemes figyelmet szentelni: a mikro-történetnek mint léptéknek a szem előtt tartása képes lehet sok, törmelékeny látszó adat értelemösszefüggését megadni – még akkor is, ha itt nélkülöznünk kell azokat a szép és kerek narratív forrásokat,

¹⁶ Lisznyai Kálmán Abonyi Lajoshoz (OSzK Kt Fond I/97).

amelyre, mondjuk, egy Martin Guerre-monográfia felépülhetett.¹⁷ Természetesen az a feladat, hogy egy egyéni életutat igen sokfelől, olykor rendkívül szőrt adatokból kell összerakni, nem újdonság: a biográfiák írása, lett légyen szó történeti vagy irodalomtörténeti életrajzokról, mindig is hasonló nehézségeket jelentett. Az a biográfia-típus azonban, amelynek felvázolására kísérletet tettem, mégsem egyszerűen egy történészi igényekkel megalkotott életrajz lenne, amelynek a tárgya – adott esetben – egy íróként elhíresült személy.¹⁸ Nemhogy elvi-módszertani, de egyszerű gyakorlati szempontból sem lehet ugyanis mit kezdeni azzal a – sajnos, egyébként bevett és az egyetemi képzés által is legitimált – szembeállítással, hogy a történeti és irodalomtörténeti kutatómunka egyik leglényegesebb különbsége a módszeres levéltári kutatómunka lenne; tudniillik úgy, hogy az irodalomtörténészeknek nem szükséges efféle stúdium, mert majd mindazt amire szükségük van, elvégzik a történészek – helyettük és nekik. A kérdés ugyanis inkább úgy vethető föl igazán termékenyen: ha – a korábban elmondottak értelmében – egy 19. századi magyar író életrajza kapcsán egy társadalmi modell megrajzolását kíséreljük meg, a rendi státusz és a művészetforma határterületét téve láthatóvá, akkor ennek van-e köze bármiféle irodalomfelfogáshoz, releváns eredményekhez vezethet-e ez történeti-poétikai szempontból.

Lisznyai példája ebből a nézetből azért sajátos, mert kiadott és kéziratban maradt verseinek nagyobbik részét végigolvasva sem tűnik úgy, hogy létezhetnék esztétikai érdekeltsége bármiféle újrafelfedezésnek. Mindazonáltal a mikrotörténeti életrajz még egy ilyen szövegkorpusz esetében is képes lehet integrálni hermeneutikai kérdéseket: hiszen az adatgyűjtés számos jelét hozta föl a versek népszerűségének, s így adódik a kérdés, hogy az olvasási módoknak milyen archeológiája rajzolható ki, azaz milyen történeti szövegértési metó-

¹⁷ Az utalás természetesen a következő könyvre vonatkozik: Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*. Ford.: Lafferton Emese, Sebők Marcell, B, 1999. Annál is inkább, mert az Osiris Kiadó gondozásában, 1999-ben elindított mikrotörténelmi könyvsorozat egyik nyitókötetként ez az első olyan, magyarra fordított történeti monográfia, amely – expressis verbis – mikrotörténetinek minősített, így óhatatlanul kiemelt jelentősége lesz az elméleti-módszertani recepcióban.

¹⁸ Ilyen típusú elemzésként egyébként Vörös Károly könyve említhető (*Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*. Bp. 1958.), amely három tanulmányban, tehát nem monografikus igénnyel tekint át Horváth Ádám életrajzának és kapcsolatainak lényeges pontjait; ez a – mindmáig a szakirodalom legjobb, mintaszzerű darabjának tekinthető – munka azonban viszonylag kevésbé integrál poétikai megközelítéseket.

dus mutatkozhatik meg a Lisznyai-versek egykorú befogadásában. Nem biztos persze, hogy erre a kérdésre egy ilyen biográfia keretében kell választ keresni, ám egy mikrotörténeti léptékű pályakép megteremtheti a lehetőségét ennek a megközelítésnek is. Ez a kérdésfölvetés igen közel van ahhoz, ami a kritikátörténetet érdekelheti, mégsem teljesen azonos azzal. A kritikátörténet módszertana, amelyet nálunk már egy monográfia-sorozattá kiépült, több évtizedes kutatási program fémjelez¹⁹, az egyes irodalmi korszakok irodalom-felfogását vizsgálja, mindazonáltal – a 18. századtól kezdve már szinte kizárólagosan – metaszövegeken (kritikákon, elméleti reflexiókon, retorikákon stb.) és irodalmi vitákon keresztül. A magyar irodalom legkorábbi időszakával foglalkozó monográfia azonban²⁰ a középkori magyarországi írásbeliség speciális kutatási nehézségeit változtatván módszertani előnnyé, az irodalmi gondolkodást még egy általánosabb nyelvhasználati felfogás – történeti rétegzettségében is tagolt – specifikumaként kezeli, nem próbálván meg elszakítani pl. sem a retorikai oktatástól, sem a rendtörténetektől vagy az oklevélkiadási gyakorlattól. Ennek a példaszerű monográfiának a fényében a mi 19. századi témánknak is jobban látszanak a lehetséges implikációi: a mikrotörténeti életrajz segíthet ahhoz hozzá, hogy hermeneutikailag megragadjuk azt az egykorú retorikai-műfajelméleti rendszert, amely Lisznyai verseinek sikerét szabályozta. Ilyenformán pedig sikerülhet bevonni a nyelvhasználat olyan rétegeit és móduszait is ebbe a vizsgálatba, amelytől a kritikátörténet – éppen a korszakban már létező és differenciálódó irodalomkritikai szövegtípusok bősége miatt – inkább eltekint. Ez persze csak lehetőség, s megvalósítása nem egyszerű; ám ez még mindig csak az egyik irodalomtörténeti esélye egy mikrotörténeti irányultságú életrajzi rekonstrukciónak. Hiszen ha ezáltal sikerül valamivel közelebb jutni annak a korszaknak a megértéséhez, amelyben életrajzunk hősének élete lezajlott, az interpretációban fel-

¹⁹ A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében még a 70-es években, Szauder József irányításával kezdődtek el a kritikátörténeti kutatások; Szauder halála után Tarnai Andor irányította a vállalkozást, majd Tarnai halála után Szörényi László vette át ezt a feladatot. A kutatás eredménye az „Irodalomtudomány és kritika” c. könyvsorozat, amelyben az egyes köteteket Bartók István, Csetri Lajos, Fenyő István, Kecskés András, Korompay H. János, Németh G. Béla és Tarnai Andor írták.

²⁰ Tarnai Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984.

épülő társadalomtörténeti, kulturális antropológiai feltételrendszer²¹ abban is segíthet, hogy valamiféleképpen hozzájáruljon a valóban jelentős életművek értelmezéséhez: pl. Lisznyainak a nyilvánossághoz való viszonya magyarázhatja Petőfi gesztusait, vagy éppen Lisznyai népszerű verseinek az ismeretében máshogyan tűnhetik föl Arany balladáinak szimbolizációs mechanizmusa is. Természetesen mindez csak egyetlen (esetleg: néhány) oldalát világíthatja be mindannak, ami az irodalomtörténet érdeklődésére számot tarthat – ám legalább *egy* feltétlenül. Mélyen egyetértek azzal a – Szilasi László fogalmazta – gondolattal, hogy egy kutatási irány létjogosultságát kizárólag interpretációs hozama igazolhatja; megítélésem szerint a mikrotörténelem és irodalomtörténet hatásterületén mozgó, legalább kettős (ha nem többszörös) kritériumokat alkalmazó kutatói program rendelkezik akkora potenciállal, hogy érdemes legyen belevágni a munkába. Másrészt pedig számomra az sem kérdéses, hogy mindez alapvetően irodalomtörténeti feladat: történész és irodalomtörténész között ugyanis nem az a különbség – hogy visszatérjek a korábban érvénytelennek tekintett szembeállításához egy pillanatra –, hogy az utóbbinak nem kell levéltári forrásokat látnia; a differencia éppen az, hogy neki *mást* kell abban észrevennie, mint a történésznek: Annál is inkább, mert hiszen az újabb társadalomtörténeti iskolák (nevezzük akár mikrotörténelemnek, akár kulturális antropológiának, akár mentalitástörténetnek azt, amivel foglalkoznak) igen sokat kölcsönöztek a strukturalizmus, a hermeneutika vagy éppen a dekonstrukció irodalomelméleti iskoláitól; mindennek pedig olyan következményei vannak az olvasás retorikájára – s így a történeti forrásként kezelt szövegek olvasásmódjára is –, hogy azt az irodalomtörténet-írás felől talán egyszerűbb is belátni, mint a történetírás oldaláról. Bár ebből mégsem az következik, hogy irodalomtörténésszé kell válnia annak, aki ilyen megközelítésre tesz kísérletet: csupán a határterület látszólagos érdektelenségének váratlan előnyeit kívánom hangsúlyozni.

Nem tagadható persze az sem, hogy egy ilyen tanulmány az életrajznak egy olyan típusát próbálja megvalósítani, amely nem gyakori a magyar irodalomtörténet-írásban. Támpondul éppen ezért inkább a társadalomtörténeti indíttatású, szintén nem túl nagyszámú magyar történeti biográfia kínálkozik – mint ahogy jelentős ösztönzést jelent-

²¹ Erről l. még Takáts József: Antropológia és irodalomtörténet-írás. BUKSZ. 1999. 1. sz. 38-47.

het az is, hogy az ilyen megközelítést mutató munkák mennyire hiányoznak a hazai szakirodalomból. A magyar történeti biográfiák hiánya – természetesen tisztelet a kivételeknek – ugyanis igencsak megnehezíti nemcsak az újabb szempontokat érvényesíteni szándékozó (mentalitástörténeti, kulturális antropológiai vagy mikrotörténeti irányultságú) történetírás helyzetét is, hanem azokat az irodalomtörténeti törekvéseket is, amelyek az irodalom intézményrendszerének kiépülésére, s ezen belül az írói szerepértelmezések történeti kontextusára kívánnának rákérdezni. Ilyenformán pedig nem csodálható – bár igen sajnálatos –, hogy ebből a szempontból mennyire steril vagy éppen leegyszerűsített képletekkel dolgoznak még azok az újabb, jelentős irodalomtörténeti korszak-monográfiák vagy tanulmányok is, amelyek érzékenynek mutatkoznak erre a problémára. Ez olyan sajátossága és tehertétele a magyar irodalomtörténet-írásnak, amelynek kialakulása egy hosszú, immár tudománytörténetileg is elemezhető folyamatba illeszkedik bele. Aligha célszerű most – az előbbieknél részletesebben – belebonyolódni az okok felvázolásába; az azonban bizonyos, hogy ezeket a feltételeket az egyéni kutatói vállalkozások csak csekély mértékben és kizárólag hosszú távon módosíthatják. Ennek a lassú módosulásnak (vagy inkább: a módosulás szükségességének) az észlelése is kíván lenni ez a készülőfélben lévő Lisznyi-tanulmány. Remélhetőleg az irodalomtörténet és a mikrotörténelem kettős feltételrendszerének figyelembevétele egy termékeny, új megközelítés lehetőségét rajzolja majd ki. Ez a módszertani kísérlet legalábbis ehhez szeretne hozzájárulni, minden belső bizonytalansága ellenére is.

ÉLETÚT – ÉLETRAJZ

Egy veszprémi kispolgár a reformkorban. Francsics Károly borbélylegény emlékiratai

A pápai nemes-iparos családból származó Francsics Károly emlékiratai nem ismeretlenek a magyar olvasóközönség előtt. Feljegyzéseiből először – nevének említése nélkül – 1902-ben és 1903-ban a veszprémi helyi sajtóban jelentek meg részletek. Később, 1948-ban a Bakony–Balatoni Kalendáriumban 1848-as naplójából Nagy László közölt válogatást.¹

Vörös Károly az 1960-as években Francsics inas- és legényéletének egyes állomásaira vonatkozó memoár-részleteket több dunántúli folyóiratban és évkönyvben (Arrabona, Vasi Szemle, Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények) is közzétette.²

A következő évtizedben Francsics terjedelmes emlékiratának mintegy egyhatodát tartalmazó válogatást is közzétett. A Kis kamorámban gyertyát gyűjték címmel megjelent válogatás mindmáig a legteljesebb, nagyközönségnek szánt Francsics-szövegkiadás.

A kötet kiadásának előkészítésekor Vörös Károly még abban a helyzetben volt, hogy nem ismerte a hét kötetes életmű talán legfontosabb kötetét, amely Francsics 1827–1849 közötti memoárjait tartalmazza.³ Jelen tanulmány az eddig ismeretlen kézirat alapján szeretné bemutatni a veszprémi kispolgár életvilágának néhány sajátosságát.⁴

I. Író és műve

Francsics Károly ma már a helyileg ismert írók közé tartozik. Rövid életrajza a Veszprém Megyei Életrajzi Lexikonban olvasható.⁵ Pápán

¹ Francsics Károly: *Kis kamorámban gyertyát gyűjték*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1973. Vörös Károly utószava, 475.

² Ezek bibliográfiai adatait közli uo. 476.

³ A kötet másolatát Schildmayer Ferenc balatonalmádi helytörténész, szakmérnök bocsátotta rendelkezésemre, melyért ezúton is köszönetemet fejezem ki. A kézirat az Ausztriában élő Pongrácz-leszármazottaktól került elő. Egy másolati példánya segítségével a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumba került, amely alapjául szolgált az 1848-as kiállításnak. A kiállítás katalógusában Tóth Péter történész-muzeológus Francsics kézírata alapján közli Veszprém mezőváros 1848–1849. évi történeti kronológiáját. Tóth Péter (szerk.): *Hisz ez a mi ünnepünk hazáért szabadságát!* Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1998. 8–20. A kézirat teljes szövegét 2000-ben önálló kötetben szeretném megjelentetni.

⁴ A kéziratból már egy részkiadás megjelent. Vö. Hudi József: Francsics Károly 1848. évi naplójából. *Comitatus VIII.* (1998). 4. sz. 53–57.

⁵ *Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon* (főszerk. Varga Béla) Veszprém, 1998. 170.

született 1804. november 30-án. Apja, Francsics László szíjjártómester volt, aki Kőszeg melletti német özvegyasszonyt vett feleségül. Házasságukból egy fiú és három lány született, de csak Francsics és Bábi nevű nővére érte meg a felnőttkort. A szülők egyetlen fiúkat taníttatni akarták, de Francsics hanyagul tanult, s csak két osztályt végzett. Apja a harmadik „deák oskolából” kivette, s borbélyinasnak adta. Pápán 1820-ban lépett a legények sorába, s megkezdte vándorútját: bejárta a dunántúli és felvidéki városokat, majd visszatért szülővárosába, ahonnan 1827 nyarán Veszprémbe indult. Veszprémben Halas János borbélymester műhelyében kapott munkát. Rövid kitérőtől eltekintve, melyet Pest-Budán töltött, életét 1880. július 4-én bekövetkezett haláláig a megyeszékhelyen élte le.

Közel negyedszázados együttélés után, 1853-ban vette feleségül Jákói Zsófiát, Jákói Sámuel református csizmadia lányát, de házasságukból gyermek nem született. Francsics írói működését kéziratos daloskönyve és hét kötetes önéletírása tükrözi. Hagyatéka nagy része századunk elején Véghely Dezső történész révén⁶ került az OSZK gyűjteményébe, s jelenleg is ott őrzik.

Az előkerült 545 oldalas kötetből Francsics életének új fejezetét ismerjük meg. Veszprémbe érkezése után ugyanis megismerkedik élete nagy szerelmével, későbbi feleségével, Jákói Zsófiával, s Halas János borbélymesternél állandó munkához jut. Felhagy korábbi korhely életével, kiegyensúlyozottabbá válik, de önálló egzisztenciát létesíteni sokáig nem tud. Csak Halas úr visszavonulásával, 1853-ban veszi át annak üzletét. Ezzel életének rövid ideig tartó felívelő szakasza, a jómódú kispolgár-lét veszi kezdetét, amely az 1860-as évektől gyökeresen megváltozik. Üzlete a csőd szélére kerül, adósságait nem tudja törleszteni, megkezdődik a nélkülözések időszaka, mely haláláig tart.

Francsics előkerült kötete 23 éves korától 45 éves koráig kíséri végig életét. A kötet 1846-ig terjedő része klasszikus visszaemlékezés, minthogy naplót csak ekkor kezd vezetni. „Amint a borbélylegényből kertész lett, úgy idő múltával még író is vált belőlem. Mert (...) 1846 elején, az unalmas zordon téli napokban, naplót kezdék írni.” Még évek múltán is csodálkozik azon, hogy „tanulatlan író létemre hogyan tudtam íráshoz fogni, s naplót kezdeni és folytatni”.⁷

⁶ Véghely Dezső (Veszprém, 1840–Abbázia, 1897) Veszprém megye alispánja, történész.

⁷ Francsics Károly visszaemlékezései (1827–1849). 173.

Az 1846–1849 közötti rész az egykorú naplók alapján utólag összeállított memoár. Emlékirata a visszaemlékezés és a napló keveréke. Visszaemlékezéseiből nemcsak azt tudjuk meg, hogy 1846 elején, az „unalmas zordon téli napokban” kezdett naplót vezetni, hanem azt is, hogy 1847 nyarától párhuzamosan írta naplóját és a megelőző 20 évre vonatkozó visszaemlékezéseit. A két évtized történetét két év alatt írta meg, majd az egészet újraírta. A második változattal 1851. április 13-án végzett, s mivel azt jobbnak találta, Georgi Lajos könyvkötővel be is kötötte. A fennmaradt kötet azonban későbbi alkotás, 1864-ban kezdte írni.⁸ Ezt is Pongrácz Linának, felesége unokahúgának ajánlotta, de utalásaiból arra következtethetünk, hogy nem csak neki szánta, hanem minden jövőbeli „nyájas olvasónak”.⁹ A személyes emlékezet segítségével elbeszélte élettörténetét kimeríti a Pierre Nora-i „lieu de mémoire” hármas kritériumát.¹⁰ A személyes történelemként rögzített élettapasztalat szimbolikus és funkcionális tartalmat is nyert.¹¹

II. Az író „kisvilága”

A kötet olvasója Francsics szűkös világával ismerkedhetik meg. A kis univerzumnak ő a központja és a mértéke. A történet helyszíne változatlan, de a szereplők is, életviszonyaik is folyamatosan változnak.

Veszprémet, életének színterét, ahol 4 borbélyműhely működött, a legények elbeszéléséből Francsics „fertelmesen nyomorult városnak” ismerte meg, ahonnan a rossz kondíció miatt elmenekülnek a

⁸ Francsics visszaemlékezései (1827–1849). 131. Az almádi szüret leírásánál (1834) utal arra, hogy a rá vonatkozó sorokat 30 évvel később írja. Az I. kötetben (1804–1827) szintén találunk utalást: gyermekkorára leírását 1854-ben készítette. Vö. Francsics: i. m. (1973). 28.

⁹ A kézirat első lapján a következő ajánlás olvasható: „Varjas Lajosnénak született Pongrácz Linának ajánla F. K.”

¹⁰ K. Horváth Zsolt: A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig. Az 1848-49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In *Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848/1849-es szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* (szerk. Hudi József és Tóth G. Péter) Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, Veszprém, 1999. 7-17., (különösen 8.) Az emlékezetkutatás nemzetközi és hazai irodalmáról tájékoztat K. Horváth Zsolt i.m. 14-17., a társadalmi emlékezet kutatásáról Jeffrey K. Olick – Joyce Robbins: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezetből” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* 37. (1999. szeptember). 19-43.

¹¹ A kézirat segítségével összeállított 1848-as veszprémi múzeumi kiállítás az emlékezést 1848 kultuszának eszközévé tette.

mesterlegények. Véleménye azonban még 1827 őszén megváltozott, amikor megismerkedett Jákói Zsófi-val, a takarékos sánta varrólánynyal, akibe azonnal beleszeretett. Nemsokára a Jákói család Horgos utcai földszintes, kétszobás házába, a korábban lomtárnak használt „kis kamorába” költözött albérletbe, ahol szinte családtagként élt negyedszázadon át. Zsófi-val beköltözése után – a társadalom előtt mindvégig titkolt – élettársi kapcsolatba került, de házasságra csak abban az esetben gondolhatott, ha önálló üzletet nyit. Erre pedig semmi reménye sem volt.

Francsics pontosan érzékelte a helyi társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét. Tisztában volt vele, hogy a borbélymesterek az iparosok presztízsskálájának alján vannak, a legények – bár egymásra a „kolléga úr” titulust alkalmazták – valójában szolgának számítanak. Vagyótalanok, csekély hetibérükből tengődnek, felemelkedésükre külső segítség nélkül szinte semmi esélyük.

Francsics helyzetét tovább bonyolította, hogy születésénél fogva a kiváltságos nemességbe tartozott. Ez a tudat nemesi önértetét alapozta meg, melyet konfliktusos helyzetben juttatott kifejezésre. Viselkedésével is tiltakozott kiszolgáltatott helyzete ellen.

Részen öltözködésével próbálta kifejezni „úri” mivoltát. A „kaputos urak” közé tartozónak szeretett mutatkozni. De közmegebecsülést kívánt azzal is szerezni, hogy felhagyott a korhelykedéssel (fékezte szenvedélyét, mérsékelt ívóvá vált), és szabad idejét értelmesen töltötte el. Kirándult a környéken, néha Almádiba, a Jákói-szőlőbe, máskor Füredre, s kétszer Pest-Budára (távolabbra természetesen Zsófi pénzén); emellett vadászatott, kertészkedett, Zsófi varrósiskolájában „tanított” (felolvasott a serdülő lányoknak). S ha visszavonult, szépirodalmat olvasott és naplót írt. A naplóírást, második szerelmét is titkolta, feljegyzéseit egyedül Zsófinak mutatta meg. (Legénytársai megértésére aligha számíthatott: ők ugyanis az efféle foglalatosságot haszontalannak és egészségre károsnak tartották, melytől akár meg is bolondulhat az ember).¹²

Hagyományos nemesi felfogása, úrhatnámsága akadályozta abban, hogy hasznot hajtó szabadidős tevékenységet folytasson. Sosem beszél arról, hogy híres szekfűgyűjteményéből, georgináiból, rózsái-

¹² Pesti tartózkodása idején, 1832-ben borbélylegény barátja, Simonovich István figyelmeztette arra, hogy a sok írástól, olvasástól megbolondulhat. *Francsics visszaemlékezései*. 86.

ból egy szálát is eladott volna. Paraszti munkát sem végzett, s bár maga is kétkezi munkából élt, az alantasnak tartott munkák elvégzését cselédekre bízta. Egyetlen vágya, hogy ő is úr, saját üzlettulajdonos legyen, aki másokkal dolgoztat, feleségével nagy háztartást tart, s kedvteléseinek él. „Azt hittem – fogalmazza meg később –, mihelyst önállású az ember, már úr is, s nincs más teendője, mint enni, inni, mulatni és aludni.”¹³

Kiszolgáltatott helyzetét úgy próbálja elviselhetővé tenni, hogy sorsát eleve elrendeltnek fogadja el. 1848 januárjában egyik konvenciójának, üzletfelének ki is fejt, hogy az embernek nincs szabad akarat. Ha lenne, ő lenne az első, aki kezébe venné sorsának irányítását.

A visszaemlékezés 1846-ig Francsics közvetlen környezetére figyel: a borbélyműhelyre, a Jákói családra, „imádottjára” és saját életére. A Jákói család csonka család: Zsófi apja korán meghalt, anyja egyedül neveli három lányát és Gábor fiát. Előbb az idősebb Julianna megy férjhez (1835), majd Zsuzsanna (1837). Gábor korhely csizmadialegényként járja az országot, s ha néha hazatér, felborítja az amúgy is törékeny családi békét.

A lányok férjhezmenetelével a család élete nehezebbé vált. Julianna férjével, Földes Mihály csizmadiával 1837-ben visszaköltözött a házba. Gyermeküket Francsicsék nagy szeretettel nevelik. Francsics pedagógusként is helytáll: az 1840-es években olvasni tanítja Földes fiait: Károlyt és Miskát.

Francsics a családon belül is alárendelt helyzetben van, még ha nem is éreztetik vele. Lakóhelye, „kis kamorája” ablaktalan, fűtetlen, szűk helyiség, szegényes berendezéssel. Csupán arra alkalmas, hogy egy legényember tavasztól ősziig meghúzza magát.¹⁴

A közéletben 1846-ig egyszer, az 1834 őszi tartott Veszprém vármegyei tisztújításon vett részt, amelynek botrányhőse lett. A Stingli fogadóban társaival együtt lerészegedvén, a megyei pandúrokkal verekedésbe keveredett, minek következtében a megye börtönébe került – s csak főnöke, Halas úr gyors közbenjárásának köszönhetette, hogy másnap szabadon engedték. Szűk köréből az igazi kimozdulást 1842 nyarán az első pesti kirándulás jelentette.

1846-tól, a naplóírás kezdetétől megváltozik ön- és valóság szemlélete. Az általa átélt, megfigyelt, vagy tudomására jutott események rendszeres lejegyzése új beállítódást követel. Bár többször azt han-

¹³ Francsics i.m. (1973). 316.

¹⁴ Télre rendszerint megfelelő albérletet kellett keresnie.

goztatja, hogy csak magának írja a naplót, a krónikás megszálottságával gyűjti és rögzíti az információkat. Személyisége nyitottá válik: már nemcsak a saját életének, környezetének történései érdeklik, hanem a város, a megye és az ország története iránt is érdeklődik. Naplóját azzal kezdi, hogy összefoglalja életútjának veszprémi fejezetét, s közben olyan tényeket is rögzít, melyeket visszaemlékezéséből kimaradtak. Megtudjuk pl., hogy az 1825-ös füredi látogatása alkalmával József nádor Müller József francia kertész veszprémi kertészetét is meglátogatta, s rózsáiért megjutalmazta. Feljegyzéseiből megismerjük az 1842 nyarán felkeresett fővárost, annak nevezetességeit, majd a Veszprémi Takarékpénztár megalakulásának (1845), a balatoni gőzhajózás kezdetének (1846) történetét.

Hősünk társadalmi pozíciója 1848-ban sem változik, de a családon belüli helyzete javul. 1847 őszén Zsófi betegeskedni kezd, s ekkor Francsics beköltözik a lánnyal szomszédos nagyszobába. A szobaajtó mellett, az „öreg mama” ágyával szembeni ágyon alszik, hogy kedvesét ápolhassa.

Naplóját „kamorájába” elvonulva, gyertya mellett vezette. A fennmaradt kötetbe bemásolt naplórészletek arról tanúskodnak, hogy kívülállóként, de hazafias érzülettel kísérte figyelemmel az eseményeket. A közéleti nyilvánosság bevezetése lehetővé tette, hogy szabad idejében megjelenjen a városi tanácskozásokon, megyei közgyűléseken. Ha nem lehetett jelen az események színhelyén, másoktól szerezte be értesüléseit. Gyűjtötte a forradalmi és ellenforradalmi nyomtatványokat, melyeket naplójához csatolt. Sajnos, ezek többségét később, megtorlástól tartva, megsemmisítette.¹⁵

Visszaemlékezéseinek eddig ismeretlen kötete különös érdeklődésre tarthat számot, hiszen nagyobb része (288 oldal, közel 53%) a forradalom és szabadságharc helyi eseményeinek megörökítésével foglalkozik. Az alulnézetből szemlélt és megörökített történelem általánosabb jelentést is hordoz: kifejezően reprezentálja, miként viszonyult a városi kispolgárság a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség nagy kérdéseire, hogyan élte mindennapjait a korszakváltás időszakában.

¹⁵ uo. 317–318. Francsics 1853. április 14-én, a katonaság házkutatásától tartva égette el gyűjteményét.

Családtörténet, politikatörténet, mikrotörténelem

(Egy reformkori, Békés megyei politikai karrier: Novák Antal)

A reformkor politikai közéletében döntő szerepet játszó, ám meglehetősen heterogén összetételű köznemesség mindennapjait kutató történészek általában rendkívül szórt és esetleges forrásanyaggal kell dolgoznia. A megyei és országos szinten meghatározó szerepet játszó személyek pályafutása rekonstruálható ugyan – bár a megyei proszopográfiák elkészítésével is adós még a történettudomány –, de az adatok és évszámok mögött rejtőző egyéniség csak igen fáradságos munkával ragadható meg. Az esetek többségében hiányoznak azok a személyes irathagyatékok, amelyek lehetővé tennék az életút minden lényeges fázisának megismerését. Figyelembe kell venni továbbá, hogy a szóbajóhető források egy része is szigorúan véve politikatörténetinek minősül. Az alábbi élet- és családrekonstrukció szintén ezekből az adottságokból kénytelen kiindulni: középpontjában egy Békés megyei tisztségviselő személyisége áll – amennyire ez a portré egyáltalán megrajzolható.

Az örmény eredetű Novák család a romániai Foksánból költözött Erdélybe. Novák Antal nagyapja, Márton Belső-Szolnok megyében, Magyar-Láposon született, ahol a család birtokkal is rendelkezett.¹ A család 1753. július 30-án Mária Teréziától kapott nemesi címet. A nemesi oklevelet Novák Kristóf, Jakab, Márton és Manó (Emanuel) szamosújvári kereskedők részére állították ki.² Novák Márton és Tódor Ilona harmadik fia, Joachim³ 1790-től a kassai kerületben a jászói uradalom vallásalapítványi javainak tisztartója, majd 1793-tól ugyanitt tisztartó és adószedő lett. A Helytartótanács alá tartozó alapok

¹ Az erdélyi örmények Moldvából és Bukovinából I. Apafi Mihály idejében, 1672-ben érkeztek nagy számban a fejedelemségbe. Sokan telepedtek meg Besztercén, Szépvízen, Gyergyószentmiklóson. Az általuk lakott Szamosújvár és Erzsébetváros 1726-ban, illetve 1738-ban kapott szabad királyi városi rangot.

² vö. Szongott Kristóf: *Szamosújvár monográfiája 1700–1900 II.* Szamosújvár, 1901. 384-385. A XVIII. században 17 szamosújvári örmény család kapott nemeslevelet.

³ Novák Joachim (1760. június 8., Szamosújvár – 1819, Pest) pályafutásának nem tudjuk minden állomását nyomon követni, de későbbi forrásokból úgy tűnik, 36 évig állt állami szolgálatban (l. MOL Filmtár W 2991; HHStA 1848:24).

felügyeletét átszervező 1793-as rendelet⁴ után Novák Joachim a jászói kerület tiszttartója lett, majd 1802-től egészen haláláig a pesti kerülethez tartozó közalapítványi uradalom prefektusa volt, családjával az ún. kis szemináriumban lakott a Szerb utcában. 1808-tól Hont, 1809-től Pest, 1810-től Békés, majd 1815-től Esztergom vármegye táblabírája lett. 1792-ben Kassán vette el Gastager Annát.

Novák Antal⁵ Novák Joachim és Gastager Anna legidősebb fiúgyermeké az 1806-07-es tanévben, 10 évesen iratkozott be a pesti piarista gimnázium első grammatikai osztályába. Az első félév elvégzése után azonban egyelőre ismeretlen okból megszakította tanulmányait, s feltehetőleg máshol folytatta iskoláit. Két öccse azonban a pesti piaristáknál végezte el a gimnáziumot.⁶ Miklós⁷ az 1809-10-es, Ferenc pedig az 1811-12-es tanévben kezdte el az első grammatikai osztályt. A második humanista osztályt pedig az 1814-15-ös, illetve az 1816-17-es tanévben fejezték be.⁸ Miklós 1823 júniusában, Ferenc pedig 1824 szeptemberében tette le ügyvédi vizsgáját.⁹ Novák Antal nem

⁴ II. József uralkodása alatt a vallásalap birtokainak igazgatását a 10 kerület főispánja mellé rendelt kamarai adminisztrátorok végezték, de a Helytartótanács felügyeletével. 1790 után a kamarai adminisztráció megszűnt, a Magyar Kamarát elváltatták a Helytartótanáctól. A különböző alapok (tanulmányi, egyetemi alap, vallásalap stb.) igazgatása I. Ferenc 1793. július 4-i rendelete értelmében a Helytartótanács hatáskörében maradt. Az alapok gazdasági igazgatására pedig nyolc kerületet hoztak létre (l. Felhő Ibolya - Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. Bp. 1961. 324-325., 331-332.). Novák Joachim a jászói, majd a pesti kerület közalapítványi javainak igazgatásában vállalt szerepet.

⁵ Novák Antal 1797-ben, Pesten született és 1843. május 19-én, Gyulán halt meg. Az életrajzokhoz – itt és a továbbiakban – fölhasználtam a gyulai római katolikus plébánia anyakönyveit is.

⁶ Az ún. beiratkozási könyv mindkettőjükénél a Rácz utcát, ill. a kis szemináriumot tüntette fel lakhelyként. Miklós a második grammatikai osztálytól ösztöndíjat kapott.

⁷ Novák Miklós (1800–1875) a beiratkozási könyv szerint még Kassán született, két évvel fiatalabb öccse azonban már Pesten.

⁸ Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltár. Pesti Piarista Rendtartomány Iratai. Anyakönyvek. 1806–07-es tanévtől az 1816–17-es tanévig terjedő anyakönyvek.

⁹ L. MOL Személynői Levéltár Protocollum neo-censuratorum advocatorum (O 78) 4. füzet. Novák Miklós apjához hasonlóan állami szolgálatba állt: 1831 és 1847 között a Helytartótanács fogalmazójaként tevékenykedett. 1835-től Békés, 1842-től Esztergom vármegye táblabírája lett. Novák Ferenc később szintén Békés vármegyébe költözött, 1828 és 1834 között szeghalmi esküdtként tevékenykedett, majd a báró Wenckheim család szolgálatába állt, és a birtokközpontban, Körösladányban lakott. Róla van egy későbbi, érdekes adatunk is: 1843 decemberében Széchenyi István vá-

tett ügyvédi vizsgát, bár arra van adat, hogy a pesti egyetemen befejezte jogi tanulmányait.¹⁰ Úgy tűnik tehát, Novák Antal a felkészülésnek nem teljesen ugyanazt az útját választotta mint fivérei. Későbbi pályafutása bizonyítja, hogy jó képességekkel és jelentős műveltséggel rendelkezett.

Novák azonban az apai példát sem követte: nem állt állami szolgálatba. Pestről elkerülve, 21 évesen Békés vármegyébe került, és ott indult egészen az első alispánságig ívelő pályafutása. Ennek a döntésnek a pontos körülményeit nem ismerjük; feltűnő azonban, hogy Novák Antal Békés megyei pályafutása apja halálával csaknem egy időben, 1818-ben kezdődött. Bizonyosnak tűnik, hogy rokona, Vidovich György¹¹ hívta a megyébe a fiatalembert.¹² A Novák és Vidovich család már korábban is számon tartotta és folyamatosan ápolta a rokoni kapcsolatokat. Vidovich György fia, Ferenc¹³, akinek a későbbiekben még negatív szerepe lesz Novák életében, ugyanis az 1810–11-es tanévtől kezdve Novák Miklóssal együtt járt Pesten a második grammatikai osztályba, a beiratkozási könyv szerint pedig Novák Joachimnál lakott. Az 1812-től alispánként működő Vidovich György annál is inkább pártfogolhatta és egyengethette rokona, Antal pálya-

laszlevelet küldött Novák Ferencnek, melyben arra kéri, támogassa „két garasos tervét”. Ugyanakkor Széchenyi Novákon keresztül köszönti a Wenckheim családot, „melyben hála az ég, eddigelé mindig csak pártolókra leltem – !” (MTAK Kt. K 197/46)

¹⁰ MOL Regnikoláris Levéltár. Archivum palatine secretum archiducis Josephi (N22) Epistolae officiosae (47. cs.) 1842: IV.

¹¹ Vidovich György és testvére, Mihály 1790-ben kapott nemességet. Vidovich György 1790 és 1801 között Békés megyében aljegyző, 1803-tól 1811-ig főjegyző, majd 1812-től 1832-ig alispán. 1805-ben és 1825–27-ben a vármegye országgyűlési követe. Felesége, Gastager Viktória révén állt Novák Antallal rokonságban. A Vidovich családot a megye birtoktalan nemes családjai között tartották számon (l. Karácsonyi János: *Békés vármegye története. III. kötet.* Gyula, 1896. 257.). Vidovich Györgyről azonban tudjuk, hogy a Harruckern örökösök közös pusztáiról készült consignatio szerint Békés alispánja 1816–17-ben, majd 1827-ben a csorvási pusztából 1073 jugerum földet bérelt. (MOL P 418 49. cs. *Wenckheim József báró levelezése rokonaival.* Fasc. CC I–10 és Fasc. CC I–22) Vidovich György testvére, Mihály 1798 és 1814 között a szarvasi uradalom prefektusa volt.

¹² vö. Karácsonyi János, i.m. I. kötet 363.

¹³ Vidovich Ferenc 1821. június 26-án tett ügyvédi vizsgát, tanulmányai befejezése után visszatért Békés megyébe: 1828-tól 1832-ig szarvasi alszolgabíró, 1832-től 1840-ig a békési járás főszolgabírája, majd 1840–42 között főjegyző. Novák Antallal való ellentéte miatt azonban elköltözött a megyéből.

futását, mert báró Bedekovich Ferenc főispánsága alatt 1809 és 1825 között nem tartottak tisztújítást Békésben, a főispán nem látogatta a megyéjét. Novák Antal úgy került le Békésbe, hogy ott nem rendelkezett birtokkal, sőt – eltérően számos örmény családtól – sem ő, sem a családja nem bérelt földet. Egyetlen későbbi forrás tesz említést arról, hogy mielőtt megyei hivatalt vállalt, a gróf Károlyi család ügyésze lett, majd báró Wenckheim József szolgálatába állt.¹⁴ Erre azonban egyelőre nem áll rendelkezésre perdöntő bizonyíték. Ami Novák Antal vármegyei pályafutásáról adatszerűen tudható: 1818 és 1828 között Békés vármegye aljegyzője, 1828-tól 1837-ig főjegyző, 1837 és 1843 között első alispán. 1830-tól aranyarkantyús vitéz; továbbá az 1841-ben megalakult gyulai kaszinó elnöke.¹⁵ Békés vármegyét az 1830-as,¹⁶ majd az 1832–36-os országgyűlésen is képviselte; követi megbízatásáról 1834. június 19-én – családi körülményeire hivatkozva – lemondott.¹⁷ A Kölcsey Ferenc által, 1834. július 15-én fogalmazott búcsúztatólevelet számos ellenzéki országgyűlési követ írta alá, többek között Deák Ferenc, Beöthy Ödön, Dubraviczky Simon, Bezerédj István, Pázmándy Dénes, Palóczy László.¹⁸ Az egykorú titkosrendőri jellemzés is elismerte Novák sokoldalú képzettségét, és az ország

¹⁴ MOL Bécsi levéltárból kiszolgáltatott iratok. *Varia der Kabinettskanzlei* (I 58) 12. cs. 418. r.

¹⁵ A kaszinó másodelnöke Novák sógora, Placsintár Gergely volt. (l. Scherer Ferenc: *Gyula város története. I. kötet. A földesúri város.* Gyula, 1938. 464.)

¹⁶ Az 1830-as országgyűlés résztvevőiről készített titkos jellemzés szerint Novák rendszeresen részt vett az ellenzék magánkonferenciáin, de nem rendelkezett körükben komoly befolyással. Ugyanakkor többször is ellátta a kerületi jegyzői teendőket, és jegyzői munkájával általános elismerést vívott ki (MOL Bécsi levéltárból kiszolgáltatott iratok. *Varia der Kabinettskanzlei* (I 58) 12. cs. 254.r.-v.).

¹⁷ Lemondásának körülményeiről l. Zsilinszky Mihály: Novák Antal életéhez. In *A Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve. 1884/85. XI. kötet.* Szerk.: Zsilinszky Mihály. Gyulán, 1886. 91–100. Kölcsey így kommentálta Novák lemondását: „Alkotmányunk' minden szörnyei a többségben pártfogókat találnak; 's szavunk, mint kiáltás a' pusztában, nyom nélkül elhangzik. Fogyunk is. Novák, kit mind Miska [Eötvös Mihály – V.] mind én nagyon szerettünk, követségét lemondá, 's otthon maradt; a' Tolnai követ Csapó is holnap indul haza, 's többet vissza nem térend. Két veszteség, mely kipótolva nem lesz.” Kölcsey Kende Zsigmonddal, Pozsony, 1834. jún. 29. In *Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal.* S.a.r. Taxner-Tóth Ernő. Bp. 1983. 139.

¹⁸ A búcsúlevelet l. Zsilinszky Mihály, i.m. 95–96. A Novák Antal unokaöccsének, Novák Kamilnak tulajdonában lévő levél valódiságát 1866. áprilisában maga Deák Ferenc hitelesítette.

legkitűnőbb főjegyzői közé sorolta.¹⁹ Az 1832–36-os országgyűlésen az ellenzék egyik legjobb szónokának tartották, részt vett a liberális ellenzék csaknem valamennyi tanácskozásán, közeli barátságban állt Kölcsey Ferencsel, Deák Ferencsel, Beöthy Ödönnel és Kossuth Lajossal. Az országgyűlési követekről készült titkos jellemzés szerint Novák Antal részben azért mondott le követi tisztéről, mert állást remélt a Magyar Kamaránál. A jelentés szerint ebben rokona, Novák Erzsébet, báró Bedekovich Ferenc²⁰ özvegye segítette, aki a kancellárnak be is mutatta. Novák ilyen irányú elképzelései – nem tudjuk, miért – meghiúsultak; arról azonban, mint a későbbiekben látni fogjuk, nem tett le véglegesen, hogy állami hivatalt vállaljon.

Társadalomtörténeti szempontból mindenképp figyelemre méltó, hogy Novák rövid idő alatt – a Vidovich családon kívül – a megyei tisztikar több meghatározó személyiségével került rokoni kapcsolatba.²¹ A török hódoltság következményeként ugyanis a vármegye ne-

¹⁹ MOL Bécsi levéltárakból kiszolgáltatót iratok. Varia der Kabinettskanzlei (I 58) 12. cs. 418. r-v.

²⁰ komori Bedekovich Ferenc (?–1827) 1809-től Békés vármegye főispánja volt egészen 1827. június 15-én bekövetkezett haláláig. Ő és felesége, Novák Erzsébet (? – 1843) valamint gyermekeik 1822-ben kaptak bárói címet.

²¹ Novák Antal egyik testvére, Mária (?–1877. május 14.) Karassiy István felesége lett. A református vallású idősebb Karassiy István (?–1863. június 1.) feltehetően 1804-ben szerzett ügyvédi oklevelet, 1846 és 1849 között Békés vármegye fizetési táblabírája volt. Idősebb Karassiy István és fia, ifjabb Karassiy István számára az V. Ferdinánd által adományozott nemesítő címeres levelet Pest vármegye közgyűlésén, 1836 júliusában hirdették ki, s az erről szóló bizonyító levelet ekkor állította ki a nevezett megye. (Pest megyei Levéltár Pest-Pilis-Solt Vármegye kis- és közgyűlési jegyzőkönyvek (IV 3/a-1) 1836:3501.) Ifjabb Karassiy István Békés megyében 1837 és 1840 között levéltárnok, 1840-től 1843-ig aljegyző, 1843 és 1846 között alszolgabíró, majd 1846 és 1849 között fizetési táblabíró. 1861-ben, majd 1867 és 1871 között első alispán. (A Karassiy családra vonatkozóan I. Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. VI. Pest, 1860.; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. V. Bp. 1913.; Karácsonyi János, i.m. (különösen I. kötet 472–480. és III. kötet 235.); OSzK Aprónyomatványok Tára. Gyászjelentések. Jozefa (?–1884. augusztus 24.) Lehoczky Lajoshoz ment férjhez; Lehoczky Lajos (?–1855. augusztus 19.) családja Liptó megyei származású, apja, Lehoczky Pál 1775-ben került a megyébe. A család ezen ága katolikus vallású volt. Lehoczky Lajos 1810 és 1818 között orosházi esküdt, 1818-tól 1828-ig szarvasi alszolgabíró, 1828 és 1832 között békési főszolgabíró, majd 1832-től vízi- és útibiztos. 1834 és 1849 között Békés vármegye fizetési táblabírája. Lehoczky halála után Jozefa Tomcsányi József felesége lett. Tomcsányi József (?–1876. május 4.) Túróc megyei eredetű nemesi családból származott. Tomcsányi 1832 és 1840 között orosházi esküdt, az 1843–44-es és az 1847–48-as országgyűlésen Békés vármegye országgyűlési követe. 1843 és 1846 között csabai főszolgabíró, 1846-tól

mességének nagy része csak a 18. század végén, 19. század elején telepedett le Békésben. A túlnépesedett, jelentős nemességgel rendelkező felvidéki megyékből érkezők számára a dél-alföldi terület kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy az újonnan érkezők beépüljenek a még éppen csak újjáalakuló nemesi közösségbe és a tisztikarba. A 18. században új jelenség volt a marhakereskedéssel foglalkozó örmény kereskedő családok megjelenése ezen a területen. Az örmények pusztabérlőkként érkeztek erre a területre, de többen közülük éppen a 19. század elején sikeresen próbálkoztak azzal, hogy a dél-alföldi megyék nemesi társadalmába integrálódjanak.²² Novák Antalnak tehát nem volt nehéz dolga, hiszen a megye nemesi társadalmában még nem alakultak ki a más megyékre jellemző, több évszázadra visszatekintő, szilárd rokonkapcsolatok. Első felesége, Placsintár Magdolna, akivel 1823-ban kötött házasságot, szintén szamosújvári örmény kereskedő családból származott.²³ A feleség egyik rokonának, Placsintár Lukácsnak a nevét már 1744-ben mint a Békés megyei Murony pusztabérlőjét említették.²⁴ Placsintár Lukács fiának, Lázárnak a nemességét pedig 1752-ben hirdették ki a megyében. Véglegesen azonban Placsintár Lukács unokatestvérének fia, György,²⁵ Magdolna apja telepedett le Békés vármegyében. A Placsintár és a Novák család egy-egy tagjának házasságkötésével két, egymástól különböző stratégiát követő örmény familia került egymással szoros rokonságba: míg a Placsintárok pusztabérlőként hosszú évtizedek óta a megyében éltek, Novák a rokonkapcsolatok révén, a vármegyei karrier reményében telepedett le Békésben. Mindkét család a megyei nemesség életformáját és értékrendjét választotta annak ellenére, hogy Szamosújváron maradt rokonaik továbbra is jelentős szerepet játszottak a város igazgatásában. Úgy tűnik, a megyei karriert befutó Novák Antal esetében

1848-ig másodalispán, 1848-ban Arad, 1860-ban Csongrád megye főispánjává nevezték ki, 1867 és 1876 között Békés vármegye főispánja.

²² vö. Pál Judit: Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig. In *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*. Szerk.: Lipták Dorottya, Ring Éva. Bp. 1996. 47–48.

²³ Placsintár Lukács és Bogdán szamosújvári tanácsosok 1737-ben III. Károlytól kaptak nemesi címet. (*Arménia IX. évf.* 1895. 335.)

²⁴ L. Karácsonyi János, i.m. I. kötet 440–441.

²⁵ Placsintár György 1790–1812-ig kétegyházi esküdt, majd 1812 és 1828 között a megye fizetéses táblabírája. Leánya, Magdolna Novák Antalhoz ment feleségül, fia, Gergely 1828 és 1834 között alpnéztárnok Békés megyében.

a különösen szerencsésen ötvöző családi kapcsolatok és a kiváló személyes tulajdonságok együttesen játszottak meghatározó szerepet.

Első felesége halála után Novák újránősült: második felesége, Eckstein Aloysia révén egy neves pesti orvoscsaláddal, az Ecksteinekkel került rokonságba.²⁶ Így az egyik legbefolyásosabb Békés megyei politikussal, Rosty Alberttel is sógori viszonyba lépett, hiszen Aloysia nővére, Anna, Rosty felesége volt.²⁷ Nem tudni azonban, milyen okból ment férjhez mindkét Eckstein lány egy-egy tekintélyes Békés megyei politikushoz. Házasságkötésük dátumát egyelőre nem ismerjük, de az bizonyos, hogy Eckstein Anna már 1833-ban Rosty felesége volt,²⁸ így elképzelhető, hogy húga, Aloysia rajta keresztül ismerkedett meg jövődöbelijével. Első házasságából Novák Antalnak egyetlen leánygyermekke született, Szidónia.²⁹ A második feleség két lányt hozott a világra: 1840-ben Valériát³⁰ és 1842-ben Iréne Etelkát.

²⁶ Eckstein Aloysia Eckstein Ferenc és Wehner Erzsébet lánya volt. Eckstein Ferenc (1769–1833) 1797-től Kőszeg város tiszti főorvosa, 1799-től a pesti egyetem orvosi karán a sebészet és a szülészet helyettes, majd 1799-től rendes tanára. 1803-tól a gyakorlati sebészet rendes tanára. 1809-ben a nemesi felkelők kórházának főorvosa, majd a pesti sebészeti kórház igazgatója. 1812-ben nemesi címet, 1825-ben királyi tanácsosi rangot kapott. Eckstein Ferencnek három gyermeke volt, Rudolf, Anna és Aloysia (Lujza). Rudolf (?–1874) megyei szolgálatba lépett, 1826-tól tiszteletbeli aljegyző, 1832-ben harmadik aljegyzővé választották, 1836-ban Pest vármegyében alszolgabíró, 1841-től a pilisi járás főszolgabírája, 1845-ben, majd 1849 októberétől ismét főszolgabíró; az 1840-es években szoros kapcsolatot tartott fenn az 1839–40-es országgyűlésen megjelenő főrendi ellenzékkel, részt vett műkedvelő színházi előadásokban is (ez utóbbiról l. Kerényi Ferenc: A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben. *ItK* 1976. 87–90.) Eckstein Ferenc testvére, János (?–1812) szintén orvosi pályára lépett, 1807-ben a pesti egyetemen az elméleti sebészet professzora lett. Egyik fia, Frigyes (1803–1858) 1826-ban szerezte meg az orvosi diplomát, 1844-ben az orvosi kar dékánja lett; 1839-ben Németországban tett utazást báró Eötvös Józseffel.

²⁷ Eckstein Anna barkóczy Rosty Alberthez ment feleségül. Békés vármegye országgyűlési követe, 1812-től 1819-ig főjegyző, 1819-től 1826-ig másodalispán. Rosty – hasonlóan sógorához, Eckstein Rudolffhoz – támogatta a magyar nyelvű színjátszás intézményesülési folyamatát (*Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*. Kiad.: Pukánszky-kné Kádár Jolán. Bp. 1938. 69–70., 79., 125.). Rosty Albert és Eckstein Anna lányai közül Ágnes báró Eötvös József felesége lett, Ilonát pedig Trefort Ágoston vette el.

²⁸ L. Eckstein Ferenc gyászjelentése (*OszK Aprónyomtatványok Tára*. Gyászjelentések).

²⁹ Novák Szidónia (1824–1878. május 14.) Tormássy János (1815–1857. április 20.) felesége lett. Tormássy János a református vallású Tornássy Lajos Békés megyei főorvos és Báthori Júlianna fia. Tormássy Jánost 1836 májusában – Lovassy Lászlóval egyidőben – letartóztatták (erről l. bővebben Révész László: *A Társalkodási Egylet és Tormássy János. Körös Népe II*. Békéscsaba, 1957. 25–70.). 1841. június 12-én tett ügyvé-

Novák Antal családi életéről, mindennapjairól nem maradt fenn számottevő forrásanyag, a rendelkezésre álló iratok elsősorban hivatali működésére, azonbélül is alispáni tevékenységére vonatkoznak. Ezek a források azonban lehetőséget adhatnak arra, hogy megragadjuk azokat az egyéni vonásokat, melyek Novák alispáni tevékenységére jellemzőek. Bemutathatják továbbá, hogy egy reformkori megyei tisztségviselő hogyan vélekedett a közfeladatot ellátó egyén által követendő magatartásról és etikáról.³¹

Békés vármegyében 1837 januárjában a közgyűlés megszüntette a kisgyűléseket, és az eddig ott előforduló ügyeket – gyorsaság, pontoság és költségkímélés céljából – az alispáni hivatal hatáskörébe utalta. Ezáltal megnövekedett az alispán illetékességébe tartozó feladatok száma, amit jól regisztrál a megyében egyébként már évtizedek óta vezetett alispáni jegyzőkönyv is, amely az alispánhoz beérkezett kéréseket, ügyeket és azok elintézési módját tartalmazta. Novák Antal ezt a változtatást úgy fogta fel, mint egy olyan gyakorlat megszüntetését: „melly törvényeinkben nem alapúl, hanem csupán a tisztviselei felelősség elmellőzhetőjére vágyakodó, és kényelmet kereső hajlamok káros szülöttje.”³²

Az alispáni jegyzőkönyvekbe való betekintés bizonyosságul szolgálhat arról, hogy az alispáni teendők komoly adminisztrációval jártak, széles körű áttekintést és ismeretet igényeltek a megye viszonyairól és a napi gondokról mind az igazságszolgáltatás, mind a közigazgatás, mind a pénzügyek területén. Ugyanakkor fontos dokumentumai a megyei ügykezelésnek is. Novák alispánná választása után az első ügyek egyike arról tudósít, hogy a tisztválasztás alkalmával a mézárások egy felékesített tehenet kísértek a mézárszékre, de mikor a megyeháza kapui kinyíltak, a mézárások a tehénnel együtt beléptek a megyeháza udvarába: „Ez botránkoztató jelenet volt, 's azért

di vizsgát (MOL Személynői levéltár Protocollum neo-censuratorum advocatorum (O 78) 6. kötet). 1843 és 1846 között aljegyző, 1846-tól 1848-ig főjegyző. Az 1847-48-as országgyűlésen Békés megye országgyűlési követe.

³⁰ Valéria fiatal korában, 1862-ben hunyt el.

³¹ A Békés Megyei Levéltár anyagainak egy részéhez Erdmann Gyula és Erdész Ádám segítségével révén tudtam hozzájutni; segítségüket köszönöm.

³² Ez az állásfoglalás öt évvel az intézkedés bevezetése után, 1842-ben, a Helytartótanácsnak a kisgyűlések megszüntetését kifogásoló intézőlevele kapcsán született. (MOL Károlyi család nemzetségi levéltára. Károlyi György (P 414) Békés megye főispáni iktatókönyvei 1842-45 év. (26. cs.) [a továbbiakban: Károlyi-lt.] 617. v.)

vizsgálat alá vétetvén általam, miután úgy találtam, hogy az csak értelenségből, ostobaságbul történt 's nem valami illusivus czélből a' dolog senkinek sem imputáltatott, hanem mind a' mészárosok, mind a' kapunál őrt álló hajduk meg dorgáltattak, amazok szelességükért, ezek pedig gyávaságukért a' kapu kinyitása tekintetében.”³³ Egyéb, kisebb bűneset is történet ezen a közgyűlésen: nagyságos Bulyovszky Ádám arról tett szóbeli panaszt, hogy a tisztválasztás alkalmával az általa megnevezett személy ellopta a bundáját. Novák az ügy kivizsgálásával Simay Kajetán főszolgabíró bízta meg, akinek a vizsgálat eredményéről írásban kellett beszámolnia.³⁴ Visszatérő gondot jelentett a megyei börtönben raboskodók ellátása. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a megyei alügyész egy alkalommal arról tett jelentést, hogy néhány rab – köztük három nő – szinte teljesen ruhátlan. „Ezen fent nevezett Raboknak, kivált a Nő személyeknek éppen botránkozást okozó Mezételenségük és tőkélletes minden nélküliségük kétségen kívül lévén” – jegyezte be az alispán, és azonnal kiutalta a ruhavásárláshoz szükséges pénzt.³⁵ A forrásokból nyilvánvaló, hogy Novák rendkívül pontosan vezette a jegyzőkönyvet, és az ügyek intézésében ugyanilyen precizitást várt el a többi tisztségviselőtől. Az elmaradt jelentéseket, késlekedéseket írásban rögzítette, a tisztikar tagjait mulasztásaikra figyelmeztette. Személyes reflexiót azoknál az eseteknél találhatunk, ahol az igazságszolgáltatás késlekedett, vagy annak pártatlansága körül kétség merült fel. Novák magánéletéről egyetlen fontos mozzanatot árul el a jegyzőkönyv: a bejegyzések folyamatosága minden évben egy-két alkalommal megszakadt, mivel az alispánnak orvosi kezelés miatt el kellett utaznia.³⁶

A Békés megyében 1842-ben, Vidovich Ferenc ellen lefolytatott vizsgálat jól példázza, hogyan vélekedett Novák Antal a megyei tisztségviselők által követendő magatartásról. Vidovich Ferenc megyei főjegyzőt az 1841. augusztus 11-i közgyűlés felfüggesztette tisztségéből, a tisztiügyész pedig bűnvádi keresetet nyújtott be ellene. Vidovichot azzal gyanúsították, hogy mint szarvasi alszolgabíró, majd mint békési főszolgabíró hosszú éveken keresztül a bitang jószágok

³³ L. BmL Békés vármegye alispánjának iratai. Jegyzőkönyvek. 1837:81.

³⁴ uo. 1837:78.

³⁵ uo. 1837:113.

³⁶ 1837 júniusában Novák folyamatosan betegeskedett, ezért orvosi javaslatra július 12. és augusztus 24. között Budán, a Császárfürdőben kúrálta magát.

árából befolyó pénzt nem szolgáltatotta be a házipénztárba, hanem saját céljaira fordította.³⁷ A tisztiügyész keresetlevele alapján elrendelt tanúkihallgatások arra utaltak, hogy Vidovich kezéhez egyéb visszaélések is tapadnak.³⁸ Novák szerint a főjegyző ellen a legterhelőbb vádak merültek fel: az összegyűjtött hadiadóból és egyéb közpénzekből bizonyos összegeket elsikkasztott, illetve magáncéljaira fordított, a megyének hamis számadási dokumentumokat nyújtott be, az adózókat közmunka címén saját dolgainak elintézésére, robotba kényszerítette.³⁹ A megye éppen ezért egy küldöttséget nevezett ki báró Wenckheim Béla elnökletével: a deputáció immár a Vidovich hivatali működése során felmerült egyéb visszaéléseket igyekezett felderíteni.⁴⁰ Vidovich nem fogadta el a megye végzését: már 1841 októberében panasszal fordult az uralkodóhoz és a nádorhoz, azt állítva, hogy a megye őt politikai meggyőződése és a király iráni hűsége miatt üldözi, amit az is bizonyít, hogy mások is követtek el hozzá hasonló vétséget, mégsem vonta őket a közgyűlés felelősségre. Ugyanakkor ő maga is visszaéléssel vádolt meg több más tisztségviselőt, elsősorban Novák Antal alispánt. Ennek következtében a Helytartótanács felkérte a Vidovich ellen indított per anyagát, sőt felmerült az is, hogy gróf Károlyi György főispán személyében királyi biztost küldenek Békésbe.⁴¹ Novák a főispánhoz írt levelében arra kérte Károlyit, járjon közbe, hogy az ügy mielőbb visszatérhessen rendes kerékvágásába, azaz Vidovich ellen a bűnvádi eljárást lefolytathassák: „nehogy kü-

³⁷ A bitang, azaz gazdátlan marhákról a korabeli gyakorlatnak megfelelően minden község külön jegyzőkönyvet vezetett. Az illetékes szolgabíró becsültette meg a marha értékét, majd egy meghatározott időre – általában egy évre – a jószágot rábízta valakire. Amennyiben az állat gazdája nem jelentkezett, az állatot elárverezték. A befolyt összeget a szolgabírónak a házipénztárba kellett befizetnie (l. Zsoldos Ignác: *A szolgabírói hivatal*. Pápa, 1842. 156. skk.). Békés vármegye 1840-ben változtatott az eddigi szokáson, és a községi jegyzőkönyvek időnkénti ellenőrzésére kirendelt egy megyei küldöttséget. Ennek vizsgálódásai során derült fény a visszaélésekre.

³⁸ Az 1842. jan. 9-én az alispán által kiküldött commissio tanúkihallgatási jegyzőkönyvét l. MOL Károlyi-lt. 230. r. skk. A commissio tagja Kis János békési főszolgabíró és Lengyel Géza csabai járási esküdt volt.

³⁹ L. MOL Károlyi-lt. Novák Antal Károlyi Györgyhoz (1842. jan. 23.) 115. v.

⁴⁰ A küldöttség 1842. szept. 11-én és 12-én folytatta le a közhatalósági vizsgálatot. A tanúkihallgatások anyagát l. MOL Károlyi-lt. 238. r.-244. v.

⁴¹ Vidovich ügyében a kancellária 1841. dec. 11-én kelt decretumát és a Helytartótanács 1841. dec. 28-i 44725. sz. a. kelt intézőlevelét 1842. áprilisában tűzte napirendjére a Békés megyei közgyűlés (l. BmL Békés Vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1842. 30., 31., 32.).

lönben ama szép alakú viszonyaink, ama tiszta kezelési irány szóval a 'morális túlnyomóság Megyénktől örökre búcsút vegyenek'.⁴² A Vidovich tisztázatlan ügyeinek kivizsgálására kiküldött deputáció 1842 őszén terjesztette be jelentését a közgyűlésnek. Novák Antal előzetes beszámolójában tájékoztatta gróf Károlyi György főispánt a fejleményekről. A vizsgálat megerősítette Novák korábbi feltevését, mely szerint Vidovich hűtlenül kezelte a rábízott közvagyonot, számos alkalommal eltulajdonította, vagy egyszerűen kölcsönvette a közpénzeket.⁴³ Novák szerint a megye elég bizonyítékot tud felmutatni főjegyzőjének bűnösségéről, nincs szükség tehát további, felsőbb helyről elrendelt vizsgálatra. Amennyiben a Helytartótanács Károlyi személyében mégis királyi biztost küldene ki a megyébe, az alispán ismételten arra kérte a főispánt, megbízatását minél előbb fejezze be: „mert bátor nints mitől rettegnem, sőt érzém hogy jutalmat követelhetnék csak a' megyei tiszta kezelésekre való szilárd törekedés miatt, mégis tudom, hogy minden dolognak két vége, két oldala van...”⁴⁴

Novák Antal és Vidovich Ferenc két eltérő mentalitást és életstratégiát képviselt. Novák hivatali működésének középpontjában a közügyek szolgálata állt. Az általa képviselt gyakorlat a megyei adminisztráció szakszerűsödésének irányába mutatott. Szembefordult azzal az egyébként gyakorinak mondható felfogással, mely a megyei igazgatásban nem tett éles különbséget a közpénzek és a magánvagyon között. Mindezt pedig úgy valósította meg, hogy egy olyan konfliktusban, mely a központi kormányzat figyelmét is felkeltette, maga mögött tudhatta a megye közvéleményének támogatását. Köszönhette ezt személyes tulajdonságainak, rokoni kapcsolatainak, de nem utolsósorban annak, hogy a megyei igazgatás modernizálása mellett a municipális jogok védelmét is hatásosan képviselte. Ezzel

⁴² L. MOL Károlyi-lt.: Novák Antal gróf Károlyi Györgynek 1842. aug. 16.

⁴³ A vizsgálatot befejező küldöttség szerint: „Vidovich Ferenc nem csak a' bitang jóságok árából, hanem a' köz jövedelmek minden nem forrásaiból kezeibe szivárgott pénzekkel is, – az adóbelieket sem véve ki, – hűtlen tisztii sáfárlást űzött; – kétségtelenül felmutattattak ellene hivatalánál fogva elkövetett számos, tetemes megkárosítások esetei; valamint is hogy privat dolgaira fel használt ingyen munkáltatások a' közvetlen ortalma alá rendelt adózó népet is sartzolni nem átalotta.” (MOL Károlyi-lt. 246. r.)

⁴⁴ MOL Károlyi-lt. Novák Antal gróf Károlyi Györgynek (1842. szept. 27.) 591. v. A Helytartótanács ennek ellenére 1843. febr. 28-án királyi biztossá nevezte ki Károlyit. Az általa lefolytatott vizsgálat lényegében igazolta a megye eljárását.

szemben Vidovich saját anyagi gyarapodását tartotta elsősorban szem előtt. A költekező ember hírében álló főszolgabíró nemcsak a közpénzek kezelésében mutatkozott hűtlennek, de magánemberként is igyekezett tisztességtelen módon jelentős haszonra szert tenni. Jól példázta ezt, hogy Vidovich birkáinak gyajpúját 1839-40-ben kétszer adta el: egyszer egy békési, egyszer pedig egy pesti kereskedőnek.⁴⁵

Fel kell tennünk azonban a kérdést, igazat mondott-e Vidovich, mikor azt állította, hogy több más tisztségviselő is hozzá hasonlóan hanyagul kezelte a bitang marhákból származó pénzeket. Igaz-e továbbá, hogy őt politikai okok miatt hurcolta meg a megye? Valóban előfordult, hogy más szolgabírák is késve vagy pontatlanul fizették be az említett pénzt, de míg az ő esetükben csak néhány forintos hiányról volt szó, Vidovich kezéhez – a közgyűlés állásfoglalása szerint – több ezer forint tapadt. A megye reagálása azt mutatja, hogy a főszolgabíró átlépett egy határt: mulasztását nem lehetett az emberi gyarlóság vagy figyelmetlenség számlájára írni. Az is kétségtelen, hogy Vidovich politikai tevékenységét a megye nem nézte jó szemmel. Vidovichot ugyanis az 1836-ban kinevezett, nagy népszerűtlenségnek örvendő Aczél Antal főispáni helytartó bizalmas emberének gondolták.⁴⁶ Az alapvetően ellenzéki beállítottságú megye joggal tarthatott attól, hogy a főjegyzői székből – Aczél támogatásával – Vidovich hamarosan magasabb pozícióba kerülhet. Ezt a gyanút erősíthette, hogy a Vidovich ellen felmerülő vádak a főispáni helytartó figyelmen kívül hagyta, sőt Novák elbeszélése szerint az alispán figyelmeztető szavaira Aczél „gúnyval felelt”, mitöbb, 1840-ben másodalispánnak jelölte a főjegyzőt. Vidovich sorsának ilyenén alakulásához az is hozzájárult, hogy az uralkodó a megye nagy öröme Aczél felmentette, és 1841-ben gróf Károlyi Györgyöt nevezte ki békési főispánná. Mindezek a tényezők együttesen járultak hozzá, hogy Vidovich megyei pályafutása kettétört.

Novák Antal, akit egykor Vidovich Ferenc apja hívott a megyébe, egészen 1843-ban bekövetkezett haláláig nagy népszerűségnek és megbecsülésnek örvendett. A gyakran betegeskedő, birtoktalan alispán azonban a 25 éves megyei szolgálat alatt sem tett le arról, hogy

⁴⁵ Basch Simon békési zsidó kereskedő vallomását l. a Békésen és Gyulán, 1842. szept. 11-én és 12-én tartott közhatósági vizsgálat iratanyagában: MOL Károlyi-lt. 238. r. 244. v.

⁴⁶ Erre utalt Karácsonyi János, i. m. I. kötet 372.

sorsának más irányt szabjon. Az egyéni boldogulásnak azonban más útját választotta, mint rokona, Vidovich Ferenc. Gróf Károlyi György támogatását kérve Novák többször is megpróbálkozott azzal, hogy állami szolgálatba lépve, a Helytartótanácsnál vállaljon hivalt.⁴⁷ Az állami szolgálat magasabb fizetést, majd nyugdíjat, tehát biztos megélhetést jelenthetett volna az egész család számára. Novák törekvése tipikusnak mondható: a reformkorban számos ismert személyiség hagyta el a vármegyét, és pályáját a Helytartótanácsnál, Kancellárián vagy éppen a Királyi Táblánál folytatta. Ezeket a kinevezéseket azonban a kortársak egy része úgy értékelte, mint a kormánynak tett szolgálatokért elnyert jutalmat. Novák sohasem tagadta meg ellenzéki múltját,⁴⁸ de az alispáni teendő, egy vármegye szakszerű irányítása mindenképpen újfajta kihívást jelentett számára. Tevékenysége során elsősorban a reformeszmék és a törvényesség közötti összhangot igyekezett biztosítani.⁴⁹ Úgy tűnik, helytartótanácsi tanácsossá törté-

⁴⁷ 1842 februárjában helytartótanácsi tanácsossá történő kinevezése ügyében József nádorhoz fordult (MOL Regnikoláris Levéltár. Archivum palatine secretum archiducis Josephi (N 22) Epistolae officiosae (47. cs.) 1842: IV.). 1842 nyarán pedig a – gróf Teleki József és Torkos Mihály előléptetésével, valamint a gróf Dessewffy Aurél halálával – megüresedett tanácsosi helyek egyikét pályázta meg. A Kancellária javaslatában Novákot egy esetben a harmadik, egy esetben pedig a második helyre sorolta. Az uralkodó 1842. júl. 31-i döntése jóváhagyta a Kancellária javaslatát, így Ambrus Mihály, ifj. Schedius Lajos helytartótanácsi titkárok és Odry József Bács-Bodrog megyei alispán nyerték el a kérdéses tanácsosi címeket (MOL Magyar Kancelláriai Levéltár. Magyar Királyi Kancellária. Acta generalia (A 39) 1842: 11535, 12719.). Erre a kudarcára így utalt egy, Károlyi Györgyhez intézett levelében: „...pedig ha már maradnom kell, mivel a’ kinevezés ezúttal nem sikerült, becsülettel kívánám folytatni ezen soha meg nem fertőztetett szép pályát, mellynek Nagyságod fő ispánysága alatt rám nézve még ezerszer több becse van, és ugyan ezért ki neveztetésem meg hiúsulását is könnyebben tűröm, mint más esetben tűrhettem volna. Minden favorabilis conjuncturák mellet tis megvallom nem mertem én magamat sehogy se ketsegetni most azzal, hogy Bétsbe kinevezzenek, mert Odrinak az első helyen történt propanáltatása, olly vort adott, melly ellen az én pártfogóimnak sikerrel nem lehetett hatniok, – kivált miután ő régibb alispán is, és – – –” (MOL Károlyi-lt. Novák Antal gróf Károlyi Györgynek 1842. aug. 22. 609. v.). Novák 1842 decemberében ismét Károlyi pártfogását kérte, arra az esetre, ha Priviczter Alajos helytartótanácsi tanácsos nyugdíjba menne (MOL Károlyi-lt. Novák Antal gróf Károlyi Györgynek 1842. dec. 26.)

⁴⁸ A Békés vármegyében 1835 nyarán lefolytatott királyi biztosi vizsgálat szerint Nováknak komoly szerepe volt egy ellenzéki szellemű közgyűlési határozat és megyei körlevél meghozatalában. vö. Völgyesi Orsolya: Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835). *Aetas* 1999. 1-2. sz. 30-42.

⁴⁹ Novák tudósítása szerint 1842 decemberében a közgyűlés előtt felolvasták a gróf Hardegg nevét viselő vasaszedred német nyelvű levelét. Ennek következtében a

nő kinevezése nem ütközött volna akadályba, de 1843 májusában bekövetkezett halála megghiúsította elképzeléseit.⁵⁰ Özvegye és három lánya, a hátramaradt adósságok kifizetése után, vagyon nélkül maradt. Eckstein Aloysia gyermekeivel sógoránál, Rosty Albertnél lakott.⁵¹ 1847-ben, Rosty halála után azonban kénytelen volt az uralkodótól kegydíjat kérni. Az államkonferencia elé kerülő kérést 1848 februárjában Apponyi György kancellár méltányosságból és politikai szempontból is támogatta, javaslata szerint az özvegy évi 400 forint kegydíjban részesült volna.⁵² A forradalom kitörésével azonban a kérdés lekerült a napirendről.

Novák Antal életpályájának rekonstrukciója talán azzal a megfontolandó tanulsággal is járhat, hogy a politikatörténeti források (az országgyűlés alatt készült titkosrendőri jelentések, vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok stb.) értelmezése szintén kaphat új szempontokat a mikrotörténeti lépték figyelembevételével.

rendek azt indítványozták, hogy ezentűl a német ezredek kötelesek legyenek a magyar megyékkel magyarul levelezni: „Hévvél ragadta ezt meg a’ nemzetiségéért itt mindenek felett lángoló közbuzgalom, és jóllehet én ezen indítványt törvénybe gyökereztetetőknek nem találtam, a’ közakarat azonban annak elfogadását sürgetni nem szűnt, ennél fogva hosszabb vitatkozás után végre oda módosítva fogadtatott el: mi szerént ti. a’ megye az országban tanyázó német ezredeknek csupán a’ közgyűlések eleibe terjesztendő német leveleiket fogja figyelem nélkül félre tenni...” (MOL Károlyi-lt. Novák Antal gróf Károlyi Györgynek 1841. dec. 25.)

⁵⁰ Simay Kajetán beszámolója szerint Novák május 19-én, „tizenkettőfél” óra-
kor, harminchét napos betegeskedés után hunyt el (Simay Kajetán gróf Károlyi
Györgynek. 1843. máj. 19. MOL Károlyi-lt. 23. sz. irat).

⁵¹ A család anyagi helyzetének alakulása azért is figyelemre méltó, mert Novák
édesanyja, Gastager Anna még jelentős összeget tudott kölcsönbe kihelyezni. Erről az
a „világos adóssági” per tanúskodik, amelyben a tiszántúli kerület tábla 1837 elején
hozott ítéletet, és az öt Stockhammer örököszt 7050 váltóforintnyi tartozás, a kamatok
és a perköltség megfizetésére kötelezte (BmL Békés Vármegye nemesi közgyűlésének
iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1837:367., 650, 651, 652.; valamint Közgyűlési ira-
tok 1837:650., 651.)

⁵² Apponyi azért javasolta ezt az összeget, mert egy alispáni fizetés 4-600 forint
között mozgott. Az ügy aktáit l. MOL filmtár W 4464; HHStA 1848:24, 159, 189.

Wotzasik Samu tévelygései és jó útra térése

(Esettanulmány)

Bizonyára mindnyájunknak emlékezetes a tékozló fiúról szóló példázat, amely Lukács evangéliumában maradt ránk¹.

A mesék anonim hőse: „egy ember” még életében kiadta vagyonából két fia közül a kisebbiknek a reá eső részt. „A kisebbik fiú öszszeszedvén mindenét messzi vidékre költözik és ott eltékozolta vagyonát, mivelhogy dobzódva élt” (hogyan ez utóbbi mit jelentett, az a példabeszéd szempontjából úgy tűnik nem volt részletezendő). Miután kénytelen volt disznópásztornak állani (ez nyilván a bibliai dekadencia fogalmai szerint a mélypont), ráeszmélt arra, hogy apja béresei jobban bővelkednek kenyérben, mint ő, aki éhségében akár a disznók moslékjára is ráfanyalodik. Magába szállván elhatározta tehát, hogy hazatér, megvallja atyjának, hogy vétkezett az ég és atya ellen, nem méltó arra, hogy fiának tekintessék többé, s inkább vállalja, hogy „legyen béresei közül egy” (ez utóbbit azonban hazatérve az evangéliumi textus szerint elfelejtette mondani). Atyja azonban nem a normák („ég”) és a szerepkonvenciók („atya”) szerint cselekedett, nem fogadta el a fiúságról lemondás áldozatát. Amint meglátta, „megessék rajta a szíve”, a legszebb ruhát, sőt sarut adatott rá, levágatta a (láthatóan egyetlen) hizott tulkot, vigassághoz szólította a ház népét, miközben mindezzel új életet adott szimbolikusan elveszejtett fiának: „Mert az én fiam meghalt és feltámadott, elveszett és megtaláltatott”.

A megbocsátásról szóló példabeszédben megoldatlan marad a kérdés: mire megyünk a vagyonunkkal, ha szereteteink kézen közön elprédálják azt?

Wotzasik Mayer pesti kereskedőnek – múlt századvégi történetünkben ő az atya szerepének megtestesítője – esze ágában sem volt, hogy vagyonát életében felossza, sőt, úgy tűnik, inkább ahhoz volt kedve, hogy azt halála után is minél tovább egyben tartsa. Az 1869. február 23-án, hitvesével, született Denhof Ninával közösen alkotott testamentumban, miközben feleségét közszerzőnek minősítette, fiait

¹ *Szent Biblia* (Károlyi Gáspár fordításában) Bp. 1956. Luk. 15, 11–32.

köteles részre szorította.² Ebben a törekvésében mindenekelőtt a leányok, azok között is az 1854-ben született legkisebb, Louise vagyoni érdekeinek védelme vezérelte. A köteles részre szorítás azért látszott indokoltnak, mert: „Henrik, Emil és Samuel fiaim mindegyikével meglehetősen sok okom van elégedetlennek lenni, ahogy az nem csekély sajnálatomra hitelt érdemlően bizonyítható és bizonyítást is fog nyerni.” Amennyiben a fiúk viselkedése nem javulna meg, abban az esetben „a rájuk eső netaláni örökrész után életük egész tartamára csakis a kamatokat kapják, az örökrészre magára pedig leszármazó örököseik közvetlenül hivatottak...”³A „könnyelműség” megnyilvánulásai azonban nem örökítődtek meg a végrendeletben, így legfeljebb csak azon töprenghetünk, mi teszi egy vagyonos kereskedőcsalád három fiát is „pazarlóvá”?

A végakarat kinyilvánítása után nem sokkal, 1869. március 6-án, az anyakönyv szerint Pozsonyban született, 64 éves, „állását” tekintve háztulajdonos és földbirtokos Wotzasik Mayer „pokolvarban” elhalálozott.⁴ Amikor vagyonát felleltározták, elég tetemes summát írhattak össze.⁵ Az összesen 203 697 forintra rúgó tiszta vagyon két fő részből állt: a tápiósellyei uradalomból és a Dob utcai házból.

Történetünk főszereplője, a legkisebb fiú, Wotzasik Samu 1848. február 12-én Pesten született, 1869-ben tehát mindössze 21 esztendő, vagyis még kiskorú volt. Méltán keltheti fel érdeklődésünket (a tékozló fiú példázatától akár függetlenül is), vajon miként sikerült már ily fiatalon korántsem jelentéktelen összegeket elherdálnia?

² BFL IV. 14311/b. Árvaszék, 2619/1874. Gemeinschaftliches Testament, 1869. február 23. Kihirdették 1869. március 10.

³ uo. A végrendelet szerint a Dob utcai ház – felesége halála után –, amennyiben a nevezett három fiú 41, 31, illetve 33 éves korát még nem töltötte volna be, úgy osztandó fel, hogy „a rájuk eső osztályrész bírói letétbe tétessék le.” Mivel Emil 1846-ban, Samu pedig 1848-ban született, nehezen értelmezhető, hogy miért az idősebbik kapja két évvel fiatalabbnak kézzhez az ingatlan örökrészt. Két dologra gondolhatunk: az atya vagy Samura valamiért jobban haragudott és így kívánta külön büntetni, vagy egyszerűen nem volt tisztában fiai születési dátumával és összekeverte őket.

⁴ Izraelita házassági anyakönyv, Pest, 1869. márc. 7. 172. (BFL mikrofilm) W. Mayer egyébként a pesti üzleti névjegyzékben csak az 1860-as években tűnt fel a grémiumon kívül álló „terménykereskedők” sorában. *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1862, mit einen Adressenbuche für Handel und Gewerbe*. Pest, 1862. Címe ekkor: Lipótváros, Attila u. 2.

⁵ BFL IV. 14311/b. Ügykivonat 1869. március 6-án meghalálozott W. Mayer hagyatéka ügyéről.

Ez azonban a ránkmaradt vaskos árvaszéki iratanyagból közvetlenül nem derül ki. Az 1870-ben gondnokság alá helyezett Emilről legalább azt tudjuk, hogy - saját bevallása szerint - a felvett összegeket „részben apróbb adósságok törlesztésére, részben huszári egyenruha beszerzésére etc., legnagyobb részt egy leány élelmezésére és ruházására, kivel szerelmi viszonyban volt” fordította.⁶ A legifjabb Samu tékozlása azonban ennél sokkal megfoghatatlanabb.⁷

Jobban dokumentálható a végrendeletben előrevetített történet beteljesülése. Apja halála után nem sokkal Samu – állítólag orvosi tanulmányai folytatása végett – eltávozott Pestről. Az anyjához írott *levelek* tanúsága szerint ekkoriban „Parisban, Kehlben, Strassburgban, majd Frankfurtban, s Berlinben tartózkodott, s ezen helyeken felváltva Sándor, majd pedig Sámuel név alatt tünteté fel s ismerteté magát”.⁸ S még mielőtt nagykorúságát elérte volna, anyja volt kénytelen – az apai végrendelet szellemében eljárva – „szerencsétlen fiát” pazarlónak nyilvánítani, illetve kiskorúságát meghosszabbítani s gondnokság alá helyeztetni, „nehogy ... szerencsétlen fiam oktalan pazarlásával még engem és többi gyermekeimet is tönkre tegyen, sőt másokat vagyonukban megkárosítson”.⁹ A folyamodást természetesen okadatolni kellett és – az utókor történésének szerencséje a család szerencsétlenségében – az anya számos levelet mellékel, amelyből immár a legkíváncsibb szemek számára is fény derül ha nem is Samu külföldön viselt összes dolgaira, de pénzpumpoló technikáira (és azok eredményességére).

Samu nem válogatott az eszközökben: hol az érző anyai szívre apellált, hol tervezett amerikai utazásához kért útiköltségre valót, hol azzal fenyegetőzött, hogy olyat tesz, ami családjának nem lesz örömére, hol egyenesen élte veszejtésével zsarolta az otthoniakat. Mel-

⁶ BFL IV. 1343/i. 6952/1870.

⁷ Már a hagyatékból - többek között - 3 250 forint az első házasságból származó Jakab Istvánt épp azért illette meg, ugyanis ő fizette Samu 1869-ben keletkezett adósságait. BFL IV. 14311/b. A Dob utcai házra bekebelezett teher eredetéről mindössze annyit tudunk, hogy a bécsi kereskedelmi törvényszék 1869. április 1-én kelt végrehajtási végzése alapján jegyezték fel a zálogjogot, 1000 ill. 2000 forint tőke és 1869. február 13-tól járó kamatai után (óvásdíjjal + netalán még felmerülendő perköltséggel együtt) Schneid M. bécsi magánzó javára.

⁸ uo. Kasenczky József tanácsnok jelentése W. Sámuel pazarlónak nyilvánítása tárgyában. (1871. nov. 26.)

⁹ uo. Özv. W. Mayerné sz. Denhof Nina folyamodása (1871. okt. 11.)

lesleg egyik korai leveléből tudjuk, hogy mióta elhagyta a szülői házat „két vígjátékot, egy szomorújátékot és egy kisebb regényt szerzett”, amiért „diáktársai költőként szerették és ismerték”. A láthatóan írói ambíciókkal megáldott orvostanhallgató művész-életformája bizonyára nemcsak adósságaihoz, hanem dramaturgiai érzékének kifejlődéséhez is hozzájárult.¹⁰ Az egyszerre szívhez szóló és zsebbe nyúló nyílt fenyegetésre csak egyetlen idézet: „...de ments meg Anyám a haláltól. Anyám ha látnád összetört szívemet, ha tudnád kétségbeesésemet, ha látnál engem éjszakákon át álmatlanul fel-alá rohangászni a szobámban, Anyám megszakadna a szíved és mindenért ártatlanul Te bűnhődnél. Anyám, ezúttal ha e hó 24-én estéig nem teljesül kérésem, nem marad más számomra, mint hogy életemnek ereim felnyitásával véget vessek, hátrahagyva örökreszemet Nektek emlékezetül.”¹¹ A dramatizálás felhangjaitól most eltekintve, s tárgyyszerűséggel véve szemügyre a lendületes szépírással rótt, gót betűs sorokat, többnyire a kosztra, kvártélyra, ruhára vonatkozó tartozások, tehát nagyon is hétköznapi szükségletek jelentették a benyújtott számlák legfontosabb tételeit.

A család türelme azonban végül valószínűleg akkor fogyott el, amikor Samu 1871 októberében „Berlinből ... 731 tallér adósság hátrahagyásával egy gyanús női személy társaságában megszökött, s ezen időtől fogva édes anyja s rokonai hollétéről mit sem tudnak”, s a rendszeres segélyek ellenére újfent mintegy 3600 forint adósságot gyűjtött össze.¹²

Samu sorsát erőteljesen befolyásolhatta, hogy két fivére ellen az alapítási láz éveiben csődöt kellett nyitni: Lajosnál már 1869-ben, a gondnokság alá helyezett Emilnél pedig 1872-ben. A családi csődök és az örökösök közötti viszály¹³ (s tegyük hozzá az egész háttérben

¹⁰ uo. (Strassbourg, 1870. márc. 16.)

¹¹ uo. (Frankfurt, 1870. dec. 17)

¹² uo. (1871. nov. 26.)

¹³ Hozzátartozik a történethez, hogy a legifjabb leánygyermek (Louise), amikor 1872 tavaszán férjhez ment és nagykorúvá vált, éles támadást indított Tafler József vagyonkezelése ellen, akire a végrendelet értelmében a hagyatékhhoz tartozó tápiószelleyi uradalom gazdálkodásának irányítása hárult. BFL IV. 14311/b. Guttmann sz. Wotzasik Luiza észrevételei Tafler József számadásairól (1872). Tafler József apósa halála után nem sokkal, már 1870 karácsonyán a családtagok megbízásából 190 000 forintért eladta a mintegy 2740 holdnyi birtokot fivérének Tafler Adolfnak, akinek azonban a teljes vételár utolsó részletét, 90 000 forintot csak 1878. febr. 23-án kellett

maga a végrendelet) együttesen járult ahhoz, hogy a családi költségvetés bekeményedett, s a nagykorúsítás küszöbén nem lehetett (vagy nem kívántak) elnézőek lenni az ifjonti tékozlás iránt.

Samu útját a pénzküldemények nyilvántartása és az azokat nyugtázó levelek alapján 1873 első felében még nyomon követhetjük, de azután hosszú időre szem elől veszítjük.¹⁴ 1879-ben azután újra előbukkan (nyilván nem véletlenül, hiszen Wotzasik Mayer hagyatéka ügyében ekkor zárul le a civakodó örökösök közötti osztályegyeség). Samu elbeszéléséből azt tudjuk meg, hogy valóban új életet kezdett: az elmúlt négy esztendő Párizsban, kereskedősegédként töltötte (a medikus vágyakat úgy látszik végképp eltemette az idő). Munkaviszonya azonban nem mondható folyamatosnak, és ezért (is) választotta végül a szülővárosába visszatelepülést. „Én Párizsban létemkor 4 éven keresztül kereskedősegédi minőségben voltam alkalmazva. Évi fizetésem legföljebb 600 frt-ot tett, mihez az édes atyám, néhai Wotzasik Mayer hagyatékából nekem megszavazott évi 600 frt járadék járult, úgy hogy a legjobb esetben 1200 frt jövedelemem volt, mely szintén nem volt mindig állandó, mint hogy segédi fizetésem sem tett mindig 600 frt-ot, amihez még az is járult, hogy az említett évi járadékot sem kaptam meg mindig pontosan kezemhez. Ezen maximális fizetésből pedig hat személyből álló családot voltam kénytelen eltartani, ti. magamon kívül nőmet és négy serdületlen gyermekemet. Hogy ez újabb áldozatok, illetőleg segély nélkül lehetséges nem volt, azt mindenki be fogja ismerni, aki előtt az utolsó években fennállott drágaság, különösen Parisban tudva van, és ki szem előtt tartja azon kiadásokat is, amelyekkel gyermekek tartása, illetőleg iskoláztatása jár.”¹⁵ Sámuel tehát időközben többszörös családapa lett, s hogy újra adósságot kellett csinálnia az immár nem a tékozló hajlam, hanem épp a családalapítás terhei miatt történt. Ennél a közjegyzői aktusnál válik nyilvánvalóvá az is, hogy az elmúlt években Franciska nevű

letennie, addig az örökösök számára csak a kamatok befizetésére volt köteles az árszék pénztárába. uo. Adásvevési szerződés. 1870. dec. 26.

¹⁴ Utólag tudni lehet, hogy 1873 őszén Londonban tartózkodhatott, ugyanis első fia ott született. MOL Filmtár (A 21) Krisztinaváros. R. kat. születési anyakönyvek, 7. k. 227. Közvetve azért ad később is életjeleket magáról, például 1878. májusában rendelvény érkezik, amely „lefoglalja W. Sándor Samu örökségi részét Rudolf Miksa részére 56 font sterling végett.” BFL IV. 14311/b. Ügykivonat W. Mayer hagyatéka ügyéről.

¹⁵ uo. Jegyzőkönyv 1880. febr. 4-én Rupp Zsigmond kir. közjegyző irodájában.

nővérének (Tafler Józsefné szül. W. Ferinek) összesen 3550 forinttal lett adósa.

Samu hazatértekor visszatekintve még hattagú (négygyermekes) családról tett említést (amihez az utazáskor még egy szolgaszemélyzet is hozzátartozott), de amikor az osztályegység megkötésekor házörökrészét gyermekeinek elajándékozta, akkor csak három gyermek neve szerepelt a kedvezményezettek között. Nem tudhatjuk, meghalt-e a negyedik gyermek, vagy esetleg élt, de törvénytelennek számított. A gondnokság alól végül a budapesti királyi törvényszék Samut 1880. július 13-án „mentette fel”, miután családtagjai tanúsították, hogy nevezett „február 12-én 32.ik életévét betöltötte, házasságra lépett, és jelenleg három kiskorú gyermeknek atyja, ifjúkori hibáit, könnyelműségét, és pazarlásra való hajlamát... levetkőztette és vagyonának kezelését most már teljes megnyugvással lehet önrendelkezésére bízni.”¹⁶ A család azonban – „jó útra térése” ellenére – a végrendeletnek épp azt a passzusát érvényesítette vele szemben, amelyet a szigorú atya a javíthatatlanság esetére helyezett kilátásba: az örökrész legyen a leszármazó törvényes örökösöké, s csak a kamatok maradjanak a tékozló fiúnak.

Csak utólagos nyilatkozatokból derülnek ki a Dob utcai házrész-ajándékozási ügylet mozgatórugói. 1894-ben, az akkor már Károly Ernő névre hallgató hajdani Samu a következőket jelenti ki: „Midőn annak idején az ajándékozási szerződést aláírtam és vagyonomat gyermekeimnek engedtem át, kettős kényszerhelyzetben voltam annyiban: 1ször csak azon feltétellel akartak a gondnokságból kibocsájtani, ha vagyonomat gyermekeimnek adom át, és 2szor vagyonomat annak idején volt legénykori hitelezőim elől kellett biztosítanom és megmentenem. Ily körülmények között jött létre az ajándékozási szerződés, melynek folytán koldus lévén, mint napidíjas voltam kénytelen a volt oszt. magy. államvasúthoz belépni, a hol 11 évi szorgalmas munka által odáig jutottam, hogy jelenleg 1000 frt évi fizetésem van, mely fölött azonban... nem rendelkezhetem, mert összesen havonta csupán 46 frt 46 krt kapok kifizetve, melyből megélni, gyermekeimet nevelni és eltartani képtelen vagyok...”¹⁷

¹⁶ BFL IV. 1411/b. Árvaszék. Bp-i kir. törvényszék ítélete. 1880. július 13.

¹⁷ uo. Érkezett 1894. aug. 29.

Samu újabb névváltoztatása nem korábbi rejtezkedési kényszeréből adódott (bár bizonyára az sem múlt el nyomtalanul), hanem abból, hogy 1884. október 26-án a rákospalotai templomban felvette a keresztséget és a „Károly Erneszt” (sic!) nevet.¹⁸ Samu minden bizonnyal felesége régi óhaját váltotta ezzel valóra, bár abból a tényből, hogy keresztapaként az anyakönyvben nem más, mint Hieronymi Károly, az Osztrák–Magyar Vasúttársaság vezérigazgatója szerepelt, arra is következtethetünk, hogy a dolog nem volt független a vasúti tisztviselői kar beolvasztó kívánalmaitól sem. Ezzel kezdetét vette az a folyamat, amelynek során a család - ahogy Samu magáról írta - „a katolika keresztelési szentséget” felvette.¹⁹

Nem tudjuk, Samu mikor ébredt rá arra, hogy az adósságspirál milyen szorosan ráhurkolódott. Azt azonban jól láthatjuk, hogy milyen lépésekkel próbálkozott szabadulása érdekében. Három nagyobb kísérletéről szót kell ejtenünk.

1. A legidősebb fiú örökbeadása.

2. Az anya halála után az anyai örökrész terhére újabb kölcsönműveletek.

3. A Dob utcai ház „újrafelosztása”, majd eladása.

Az idő rövidsége miatt most csak az elsővel foglalkozom. Legidősebb gyermekét, az 1873-ban született, atyja iránti lojalitásból Mayer Miksának elnevezett fiút közvetlenül a hazatérés után, épp akkoriban előzvegyült nővérénél (egyik legfőbb hitelezőjénél és támogatójánál) Ferinél helyezi el. Miután testvére újra férjhez ment egy amerikai állampolgárhoz, 1887-ben örökbefogadási szerződést írtak alá. A „felette örvendetes jogügyletet” - saját szavai szerint - azért kötötte meg, mert „sógorom és nővérem már körülbelül tíz év óta tartják az oly ha-

¹⁸ MOL Filmtár (A 5291) Bp. Rákospalota. r. kat. születési anyakönyvek, 1. k. 8.

¹⁹ BFL IV. 1411/b. Ér. 1889. szept. 28. Kérvénye W. Károly Ernőnek, mint kiskorú W. Kálmán Ernő Milton t. t. gyámatyjának. Kálmán Ernő Milton azonos az 1873. szeptember 29-én, Londonban született Mayer Miksával, aki 1885. aug. 22-én Bp. Krisztina város r. kat. egyházban megkeresztelve nyerte el új nevét. MOL Filmtár (A 21) Krisztinaváros. R. kat. születési anyakönyvek, 7. k. 227. A két leány, legifjabb öccsük keresztelésekor, 1886. jan. 16-án együttesen tért át. (A 5291) Bp. Rákospalota. r. kat. születési anyakönyvek, 1. k. 29. Az 1875. jan. 17-én még szintén Londonban született Vilma a Vilma Franciska nevet, az 1876. május 10-én született Anna, az Anna Paulina nevet kapta. A legkisebb fiú, Ernő Lajos Ferenc keresztapja Ellreich Ernő Lajos tetétleni földbirtokos, W. Franciska (Feri) újsütetű férje lett, akiről még esik szó a későbbiekben.

mar megkedvelt nevezett gyermekemet és szellemi érdekeiről különösen tanulmányok tekintetében oly dúsan gondoskodtak már eddig is, amint én ezt anyagi viszonyaimnál fogva tekintettel a még egyéb gyermekeimre egyáltalán képes nem lettem volna, és mert nevezett örökbefogadó szülői jelleme, eltekintve a múlttól, teljes biztosítékok nyújtanak arra nézve, hogy ezen bánásmódjukat a legodaadóbb szülői gondozást gyermekemmel szemben a jövőre nézve is folytatni fogják.”²⁰

Ha nem vennénk észre az „eltekintve a múlttól” betoldást, akár osztozhatnánk is Samu örömeiben. Az érintett meghallgatására csak a tavaszi szünet idején, a következő félévben kerülhetett sor, mivel az a bécsi Löwenburg féle convictusban, s a gimnázium 3. osztályában tanult, aki - „tekintettel örökbefogadó szüleinek kedvező anyagi helyzetére is” - az egész ügyletet „köszönettel vette tudomásul.” Arra a kérdésre, hogy „kora dacára” miért csak a 3. osztályba jár, azt válaszolta, hogy „ez részint családi körülményeiben, melyeknél fogva majd London, majd Páris, majd Bécsben töltötte gyermekéveit, részint hosszabb betegségében találja magyarázatát.”²¹ A túlságosan is szépre festett képpel ellentétben - ezidő szerint a titokzatos „múlttól mi is eltekinthetünk” - a tanulmányokról történő „oly dús gondoskodással” nem stimmelt valami. Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy az ifjú Milont, ne valamiféle önkéntes és szimbolikus zálogtárgynak tekintsük, - korábbi és későbbi kölcsönök biztosítékaként.

Itt akár le is zárhatnánk a meglehetősen predestinálnak tűnő elbeszélést, ha az iratokból elénk táruló „valóság” nem tetézné újabb csapásokkal a hajdan tékozló, de azóta folyton megjavulni igyekvő, immár apává érett legkisebb fiú balsorsát.

1893 januárjában, tehát még a szülői ház eladása előtt W. Károly és neje Dr. Kriszhaber Adolf köz- és váltóügyvéd által az árvaszékhez fordul, amelyben kéri az örökbefogadó apa, az akkor már Ausztriában élő Ellreich L. Ernő atyai hatalmának megszüntetését Milton fiuk felett. „Ugyanis az évek folyamán sajnosan kellett arról meggyőződ-

²⁰ BFL IV. 1411/b. uo. (1889. szept. 28.)

²¹ uo. Jegyzőkönyv, 1890. ápr. 2. Az apa elbeszélésében nem szerepelt a szigetországi tartózkodás, valószínűleg az ott begyűjtött adósságok miatt. Jellemző, hogy a fiú, „C. E. Milton Elreich” gyanánt írta alá a jegyzőkönyvet, s csak az árvaszéki jegyző beavatkozására kanyarította hozzá, hogy „ez idő szerint még helyesebben Wotzasik Kálmán.”

nünk, hogy természetes és törvényes gyermekünk az örökbefogadó apa hatalma alatt oly megromlásnak lett kitéve, hogy az ez utóbbi által nyújtott rossz példák következtében már-már kétségbe kell esnünk megtevesztett gyermekünk jövő sorsa fölött; mert az örökbefogadó apának személyes erkölcstelen életmódjáról, valamint arról, hogy gyermekünket, mely már iránta táplált rokoni bizalmunknál fogva 1883 óta van házában erkölcstelen irányban nevelte és befolyásolta, oly kétségtelen és hajmeresztő bizonyítékaink vannak kezeink közt, hogy indítatva érezzük magunkat oly célból, hogy szerencsétlen gyermekünket, amennyire még lehet a kiskorúság hátralevő napjaiban oly útra tereltessek, mely lehetővé teszi, hogy testileg és erkölcsileg teljesen el ne zülljön, a törvényesen előírt alábbi lépést [mármint az apai hatalom megszüntetését] tenni.”²²

Hogy mivel és miként is rontotta meg az örökbefogadó atya a kiskorú fiút, Miltont, azt legfeljebb találgathatjuk abból, hogy a szülők „testi és erkölcsi elzüllése” miatt egyaránt aggódnak. Az örökbefogadó atya tettei azonban más összefüggésben mégis napvilágra kerülnek. 1892 januárjában W. Károly Ernő közjegyző előtt német nyelvű nyilatkozatot tett, amelyben kijelenti, hogy „mint kiskorú leányomnak, Vilhelminának (Guilmine) apja és törvényes gyámja, ... az Ernst L. Ellreich által ezen a leányomon elkövetett erőszakos megbecstelenítés cselekménye alapján semmi néven nevezendő anyagi követeléseim nincsenek, még ezen erőszakos cselekmény gyümölcseként a tartását és nevelését illetően sem E. L. Ellreich vagy annak feleségével szemben.”²³ Ehhez képest különös fejlemény, hogy egy évvel később, pár nappal a Milton ügyében beadott, imént idézett megbotránkozó kérvény után arról értesül az árvaszék, hogy ugyanazon Kriszhaber Adolf ügyvéd által az időközben férjhez ment (és nagykorúvá vált) Guilmine (Vilma), asszonynevén Hortz Károlyné keresetet indított törvénytelen leánygyermeké miatt Ellreich L. Ernő ellen „természetes apaság elismerése és ebből folyólag 50 frt havonkénti gyermektartás és gyermekágyi költség és járulékai erejéig”. A tárgyalást március 1-én 8 órára tűzték ki, a budapesti VI. kerületi járásbírósnál.²⁴ A nagykorúvá vált leány tehát elszántabban lépett fel, s

²² BFL IV. 14311/b. Árvaszék, Kérvény. Ér. 1893. jan. 9.

²³ BFL VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai. 83/892. 1892. jan. 27.

²⁴ BFL IV. 14311/b. Árvaszék, A budapesti VI. ker. járásbírósnál értesítése, 1893. jan. 13.

ezúttal már az atya adósságaival történő sakkban tartása sem ért célt. A per lefolyását és eredményét azonban sajnos az árvaszéki anyag már nem tartalmazza.

S ha a történet befejezését nem is ismerjük²⁵, néhány kérdést az elhangzottakkal kapcsolatban talán érdemes megfogalmaznunk:

Vajon csak látszat-e, hogy eleve elrendelt pályán haladt W. Samu (Ernő stb.) története? Saját maga determinálta-e ifjúkori tékozlásaival saját életútját vagy az atyai végrendelet makacs önkénye zárt leoldhatatlan béklyót a fiú sorsára? Ő maga tehet-e arról, hogy miközben a gondnokság alól képes volt megszabadulni, abból a hálóból, amit a segítő család kötelékeivel húzott köréje, úgy tűnik, nem tudott kikecmeregni?

De a legizgalmasabb kérdés tulajdonképpen Samu két legnagyobb gyermekére vonatkozik? Vajon miként lesznek épp ők, akiknek javára a végrendelet (és a rokonok) az apát vagyonáról lemondatták az így szervezett játszma áldozatai, vagy netán holmi öszövet-ségi átok beteljesülésének tudható be, hogy a tékozló fiú fiának is tékozlóvá kell válnia?

Az ifjúkori „tékozlásból eredő” adósságokhoz (amelyek hol a tanulmányokkal járó mindennapos költségekként, hol uzsorásoktól felvett kölcsönöknek, hol szerencsétlen vállalkozások következményei gyanánt tűnnek fel) külföldi léte alatt újabb, immár a családfenntartás költségeivel indokolt tartozások csapódtak. Mindezek azonban önmagukban aligha magyarázzák a kikerülhetetlen végzetszerűséget, Samu (r. Károly Ernő) ugyanis láthatóan mindent elkövetett, amit a „jó útra térés” tartozékaként egyáltalán el tudunk képzelni. Családot alapított, megbánást tanúsított, hazatért, vagyonáról gyermekei javára lemondott, állást vállalt, sőt meg is keresztelkedett (ez utóbbit a család bizonyára nem írta a javára!). Várakozásával ellentétben azonban megjavulása felé tett lépései nem sorsának jobbra fordulását hozták, sőt épp ellenkezőleg, egyre kilátástalanabb helyzetbe sodorták. S ezt már aligha tudhatjuk be az apai végrendelet könyörtelen előírásainak. Hiszen kiszabadult a gondnokságból, csak közben csa-

²⁵ uo. Kérvény. Ér. 1896. ápr. 19. Az akták között található irat szerint W. Károly Ernő fiát ekkor Nagyváradra szeretné küldeni, „hogy mint magántanuló a kereskedelmi felsőbb iskolába beiratkozzék és ott őszig a vizsgára előkészíttessék, nehogy még több idő is elveszzen a nélkül hogy a fiú a ki most 23 évben van képes legyen önfenntartásáról gondoskodni...”

ládjával szemben vált még inkább kiszolgáltatottá. Az ifjúkori tékozlás, a múlt (uzsorások, atya) rabságából előbb a jelen (testvérei), majd a jövő, vagyis saját kiskorú gyermekei foglyává vált. Már idézett kérvényében bizonyára az elkeseredettség mondatta ki vele az alábbi szavakat: „...lehetetlennek tartom, hogy létezzék jog vagy törvény mely gyermekeimet, engem és feleségemet az ínségnek szolgáltatson ki, midőn van vagyonunk, melynek jövedelme legalább némileg segít helyzetünkön, ha az kezeimhez kiadatik.”²⁶ Pedig a jog és a törvény ilyen kereteket szabott.

Az egész történetben csupán azt nem lehetett előre tudni, hogy nővére (Feri) kit választ majd a második férj szerepére.

²⁶ uo. Érkezett 1894. aug. 29.

A politikai tárgyú magánlevél mikro- és makrotörténeti forrásértéke a korai dualizmus időszakában

1. A kutatás tárgya, témája és forrásai

Tanulmányom történeti forrása Kossuth Lajos Irányi Dánielhez 1872. május 18-án írt levele. A levél ismert és használt dokumentuma a kora dualizmus politikatörténetének, makrotörténeti szempontból. Elemzésem célja a levél mikrotörténeti feldolgozásának lehetősége, abból a célból, hogy összehasonlítsuk a levél mikro- és makrotörténeti feldolgozásának módszerét, eredményeit.

A vizsgálat előtt röviden ismertetem azt a kutatási folyamatot, amely – módszertani választak elé állítva a megismerést – motiválta az elemzés elvégzését, majd összegzem a módszertani tapasztalatokat.

Történeti kutatásaim tárgya a 48-as párt története a kora dualizmus időszakában (a Függetlenségi párt 1874. évi megalakulásáig), amely egyben témája is volt a kutatás kezdeti szakaszának. Megismerésem célja elsősorban a 48-as párt dualizmuskori politikai struktúrájában elfoglalt helyének, politikai álláspontja érvényesítésére használt általános és egyedi eszközeinek és megnyilvánulási formáinak, szervezeti működésének megismerése és szintetizálása volt. Azaz, egy politikai intézmény történetére irányuló elemzéseim olyan makrotörténeti struktúraelemzések és értelmezések voltak, amelyek az oksági összefüggések általános, modellszintű megfogalmazását állították középpontba. Ez egyben a források makrotörténeti megközelítését is jelentette.

A kutatás egyik lényeges forráscsoportja az a zömében politikai tárgyú levelezési anyag, amely a párt tagjai – elsősorban három emigrációból hazatért személy: Helfy Ignác, Irányi Dániel és Simonyi Ernő – és az Olaszországban élő Kossuth Lajos földrajzi távolságot áthidaló kommunikációjának hordozója volt.¹ E levelezési anyag makrotörté-

¹ A levelezési anyag lelőhelyei: Magyar Országos Levéltár (MOL) Helfy Ignác irathagyatéka (R 65), Irányi Dániel irathagyatéka (R 75), Kossuth Lajos iratainak időrendi része (R 90), Madarász József irathagyatéka (R 130), Simonyi Ernő irathagyatéka (R 169). A levelek némelyike részben vagy egészben publikálásra került nyomtatott formában is, amelyek közül a legfontosabbak: Magyar Újság (esetleg innen átvéve más korabeli újságban), Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. 1-3.köt., illetve *Ira-*

neti feldolgozása elengedhetetlen a párt történetének ismerete szempontjából, hiszen olyan információkkal járul az elemzéshez és gazdagítja ismereteinket, amelyek más forráscsoportokból esetleg hiányoznak.² A pártra mint a dualizmus korának politikai intézményére irányuló megismerés azonban jelentős hiány- és kérdőjeleket is hátrahagyott. A kutatás során kapott elégtelen kép sok szempontból csak rész- vagy esetleges információkat nyújtott, azaz több helyen összefüggés-hiány lépett fel, és előfordultak ellentmondások is a történetben. A továbblépés logikus eszköze lehetne újabb és újabb források bevonása a vizsgálatba, ám csodával határosnak számít rábukkanni olyan dokumentumokra a különböző minőségű és földrajzilag szétszórott források keresése útján, amelyek információértéke lényegesen javítaná az eddigi kutatási eredményeket. Célszerűbbnek mutatkozik megmaradni a már ismert forrásoknál, s faggatásuk módjának megváltoztatásával eljutni a hiányzó válaszokhoz.

2. Magánlevél a közéletben

1872. május 23-án a *Magyar Újság* (a 48-as Párt napilapja) Kossuth Lajos Irányi Dánielhez intézett, öt nappal korábban keltezett levelével a címlapján jelent meg, *Kossuth nézetei az ellenzék két árnyalatának feladatáról a választásoknál* címmel.³ A levél tárgya az ellenzék – a 48-as Párt, avagy a szélsőbal⁴ és a balközép párt – választásokon követendő feladatának, a kormánypárt (Deák-párt) megbuktatását célzó összefogásának kinyilvánítása. Témájában több korabeli politikai eseményre reagál: Tisza Kálmán Debrecenben elhangzott számadó beszédére, illetve e beszéd támadására a másik ellenzéki párt, a szélsőbal ellen; a kormány, illetve az ellenzék magatartására a cseh kiegyezési kísérlet érintő viták kérdésben; a 48-as Párt által követendő választási taktikára. A levél jellegéről elmondható, hogy Kossuth nem a nyilvános

tai, 4-13.köt. (Szerk.: Helfy Ignác és Kossuth Ferenc. B, 1880-1911) című könyvsorozata, Pajkossy Gábor: *Kossuth Lajos*. Bp. Új Mandátum Kiadó, 1999. című forráskiadványa.

² A levelezés mellett az országgyűlési iratok, a sajtóanyag, valamint egyéb korabeli dokumentumok (pl. naplók, emlékiratok, naptárak) csoportja alkotja a forrásbázist.

³ *Magyar Újság* 1872. május 23. VI. évf. 116. sz.

⁴ A kiegyezés és a dualista rendszer szélsőbaloldali – radikális – ellenzéke az országgyűlésben (képviselői az ülésterem baloldalán foglaltak helyet). A párt elnevezést a továbbiakban is az országgyűlési pártra vonatkozóan használom.

közlés szándékával írta le gondolatait, de megadta a nyilvánosság lehetőségét, Irányira bízva a döntést.⁵

Irányi élt az alkalommal, hogy Kossuth közlési jogot adott gondolatainak az 1872. évi országgyűlési választások korteshadjaratának nyitó-időszakában. Egy magánlevél változott át tehát politikai közéleti szöveggé, sajtó-vezércikk formáját öltve. Tanulmányomban ezen átváltozás korabeli források alapján rekonstruálható okát, célját, hatását és következményét vizsgálom. Az elemzés három nézőpontot ölel fel: 1. a személyes kontextust; 2. a politikai kontextust; 3. a sajtóvitát mint a transzformáció útját, amelyek a levélre fókuszálva közös nevezőt nyernek és kirajzolnak számunkra egy összefüggés-hálót az 1872. évi országgyűlési választások pártpolitikai magatartásaira vonatkozóan, amelynek mintázata természetesen újabb források bevonásával tovább finomítható.

a) A személyes kontextus

Vegyük szemügyre először a levél személyes vonatkozásait, tehát a levélíró Kossuth Lajos és a címzett Irányi Dániel személyét és kapcsolatát. Kossuth immár 11 éve önkéntes emigrációban élt Olaszországban, Turinban. Az 1867. évi kiegyezést követően felhagyott az aktív politizálással; visszavonulása a politikai filozófiája számára kedvezőtlenül alakuló európai politikai konstelláció függvénye volt. Irányi Dániel 1868-ban hazatért az emigrációból, s országgyűlési képviselőként, a szélsőbal egyik vezetőjeként, újságíróként szolgált a gyakorlati politikát. A földrajzi távolság nem törte meg a két politikus barát kapcsolatának folytonosságát, amelynek gyökerei az 1848/49-es szabadságharcig és az azt követő emigrációs politikáig nyúltak vissza.⁶ A ritka személyes találkozási alkalmakat kiegészítendő rendszeres levelezés útján folytatták együttműködésüket.

⁵ Mindez egyértelmű volt a korabeli hírlapolvasók számára is, hiszen Kossuth a következő sorokkal zárta levelét: „E megjegyzéseket sugallta tollam alá Ön [Irányi] levelének tartalma. Irályom mutatja, hogy nem nyilvánosságra jutás szándékával írtam. De én sohasem titkolódom nézeteimmel; miért tenném? Én nem keresem senki kedvezését; én csak lelkiismeretemmel gondolok; ez sugallta azt, amit írtam, s ha azt gondolja Ön, hogy jó lehet nézeteim felől másokat is tájékoztatni, ám tessék; nincs ellenem semmi kifogásom.” Idézi: Magyar Újság 1872. május 23. VI. évf. 116. sz.

⁶ Irányi Dániel Párizsba emigrált a szabadságharcot követően, s tevékeny részt vállalt Kossuth, majd a Magyar Nemzeti Igazgatóság francia diplomáciai köröket érintő politikájának közvetítésében.

A levelezési anyag tárgyi-tartalmi, stilisztikai és formai vizsgálatai egyértelműen jelzik számunkra Kossuth és Irányi kapcsolatának baráti jellegét.⁷ Levélváltásaik kölcsönös tájékoztatással, vitával, kérdésekkel és kérésekkel telítődtek. A magántermészetű információk mellett mindezek zömmel politikai természetűek voltak.

b) A politikai kontextus

1872 május-júniusában országgyűlési választások aktivizálták a magyarországi politikai közéletet. Az ellenzéki pártok már az év első hónapjaiban országos gyűlést tartottak – a szélsőbal januárban, a balközép márciusban –, elveiket és programjukat propagálandó, a választói bázist felméréndő.

Nyitott kérdés volt a kiegyezést, a dualista rendszert védő kormánypárti (Deák-párti) jelöltek többsége. A megelőző, 1869-es országgyűlési választásokon az ellenzék egésze már állított annyi jelöltet, amellyel elvben átbillenthette volna a mérleget saját többsége javára. A váltás elvi lehetősége a Deák-párt győzelme ellenére aggasztotta a kormánypártot. A félelmet világosan jelezte az 1872. évi választások előtt indítványozott, választójogi szűkítések és az országgyűlési ciklus meghosszabbítását előirányzó törvényjavaslat. Az ellenzék erejét mutatja, hogy a két párt összefogásával sikeresen obstruálta a javaslat megvalósítását. Ezek után az ellenzéki politikai szerepvállalás és célok igazi arcának próbatétele volt a későbbiekben, így az 1872. évi választásokon, a pártok kooperáló vagy diffungáló magatartása. Felmerült a kérdés, vajon az ellenzéki pártok képesek-e felismerni a lehetőséget, felfüggeszteni elvi nézetkülönbségeiket, s immár nem az ellenzéki többség címének elnyeréséért, hanem a kormánypárt megbuktatásáért küzdeni a választásokon.

Elemzésünk forrása megkívánja, hogy a problematikát leszűkítsük a tárgyalt két politikus magatartására vonatkozóan. A kérdésben, a két politikus viszonyát illetően, Irányi volt a kezdeményező, Kossuth erre reflektált. A vizsgált levél előzményeként érdemes felidézniünk egy két hónappal korábbi levélváltást. Irányi 1872. március 12-i levelében fejtette ki álláspontját Kossuthnak a szélsőbal balközéphez fűződő viszonyát, illetve a párt választásokon követendő magatartá-

⁷ Megemlíthető, hogy a Kossuthal rendszeres levelezésben álló hazai függetlenségi politikusok (Helfy Ignác, Irányi Dániel és Simonyi Ernő) közül Irányi volt az egyetlen, akit nem atya-fiúi, hanem egyenrangúbb személyes kapcsolatot kifejező barátság fűzött Kossuthhoz.

sát illetően. Levelében először feltette a kérdést a balközéppel való együttműködés Kossuth által javasolt gyakorlatára vonatkozóan, majd leírta saját véleményét. Irányi fontosabbnak vélte a saját párt „szaporítását” a választásokon, mint a balközép támogatását, s tiltakozott a függetlenségi és balközépi választók táborának egyesítése ellen, melyet még az ellenzéki győzelem reményében sem tartott elfogadhatónak.⁸ Irányi a balközép 1872. március 10-én tartott „Országos balpárti értekezlet” néven meghirdetett gyűlésével támasztotta alá álláspontját, avval vádolva a nagyobbik ellenzéki pártot, hogy az ellenzéki együttműködést sejtető „balpárti” elnevezéssel szándékosan félrevezette a választókat, saját táborába csalva a szélsőbaloldali választókat. E tényállás ismeretében egy olyan nyilatkozat kibocsátására kérte Kossuthot, amelyben a volt kormányzó kijelenti, inkább támogatja a szélsőbal, mint a balközép pártot.⁹

Irányi tehát határozottan ellenezte az ellenzéki együttműködést. Ha ezt kiegészítjük avval az ismerettel, hogy az 1872. évi választások előkészületei során Irányi vezette a 48-as párt választási bizottságát, mindez feltételezi az Irányi-féle irányvonal dominanciáját a szélsőbalban, már ami az ellenzéki egyesülés kérdését illeti.¹⁰

Kossuth 1872. március 20-án kelt válaszában mindenekelőtt leszögezte, hogy a levelében foglaltak csupán barátja kérdésére adott magánvélemény, a dolog egyébként nem rá tartozik, nem akar, s nem is dönthet az ügyben. De egyértelműen Irányival szemben foglalt állást. Kimondta, hogy a politikusoknak nincs joguk rendelkezni a választókról, s a politikában nem szabad „túlbecsülni az erőt” (utalva a balközép és a szélsőbal közötti versengésre az ellenzék vezetéséért). Így tehát semmi értelme az ellenzék két árnyalata közötti harcnak, amelyet az eddigi versengési tapasztalok parttalansága is bizonyított. Kossuth szerint a szélsőbaloldali ellenzék legfőbb feladata a Deák-párt megbuktatása – mindenáron, ha kell, a balközép párttal összefogva. Hiszen, amennyiben győz a Deák-párt, teljesen lényegtelen lesz, hogyan alakulnak az ellenzéki pártarányok. Végül elzárkózott az Irányi által kért nyilatkozat kibocsátásától, immár sokadszorra kijelentve, hogy minden hazai párttól távol áll, s csak azért vallja ezen belül magához legközelebb állónak a 48-as Pártot, mert ha esetleg a

⁸ Irányi Dániel levele Kossuth Lajoshoz. Pest, 1872. március 12. MOL, R 90, 5231.

⁹ uo.

¹⁰ Erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek a vizsgálat értékelésekor.

szélsőbal hatalomra jutna, végre kiderülne a 48-as program társadalmat áltató illúziója.¹¹

Ilyen előzmények után fogalmazta meg Kossuth az általunk tárgyalt újabb, május 18-i levelét, mint azt korábban említettem, elsődlegesen magánlevélként, de a nyilvánosságra bocsátás lehetőségével.¹²

c) A transzformáció útja – betekintés a politikai eszköztárba

Felmerül a kérdés, vajon – mint láttuk –, ha korábban is született hasonló tárgyú levél Kossuth tollából, akkor miért éppen a május 23-i szöveget közölte a *Magyar Újság*? Mivel nem ismert számunkra közvetlen leírás, szövegelemzés segítségével regisztrálva bizonyos egybeeséseket, feltételes válaszokat adhatunk.

Először is ez a levél – lehet, hogy a kért nyilatkozatot pótlandó – tartalmazta a közlésre való felhatalmazást. Feltűnő továbbá az időszak, hiszen épphogy elkezdődtek a választási korteshadjáratok, s Kossuth aktuális véleményének közvetítése a figyelem és a népszerűség reményével kecsegtethette a 48-as Pártot.

A Kossuth-levél *Magyar Újság*beli közlésének bevezetője – amely, bár aláírás nélküli, valószínűleg a főszerkesztő Helfy Ignác írása – egyértelműen színt vallott a lap – így a párt – ellenzéki választási magatartásra vonatkozó nézetéről, lezárva a párton belüli nézeteltéréseket az együttműködést ellenző Irányi és az azt támogató Helfy és Simonyi között¹³: „mi valamint eddig, úgy a jövőre is nem az egymás

¹¹ Kossuth Lajos levele Irányi Dánielhez. Turin, 1872. március 20. MOL, R 75. I 82.

¹² A Magyar Országos Levéltárban őrzött dokumentumok között a vizsgált Kossuth-levelet megelőző legutolsó Irányi-levél 1872. május 16-ra datált. Más leőhelyeken sem találtam a két levél megírása közötti időben keltezett Irányi levelet, ezért bizonytalan, vajon Kossuth május 18-i levele Irányi mely levelére született válaszként.

¹³ Érdekes stratégiai kereszteződéseket figyelhetünk meg a 48-as párt 1872-es választásokat megelőző politikájában és belső frakcióinak belső egyensúlyában. Noha az ellenzéki együttműködést nem pártoló Irányi lett a párt választási bizottságának elnöke, a választások előtt kiadott pártprogramra (1872. január 21.) viszont abszolút mértékben a párt radikálisabb programot hirdető szószólóinak nézetei nyomták rá bélyegüket. Érdemes még megemlítenünk, hogy éppen az a – Helfy Ignác és Simonyi Ernő vezette – frakció támogatta az ellenzéki egyesülést, amely radikalitásából adódóan ennek sikerességére kevésbé számíthatott, mint a mérsékeltbb elveket valló irányzat. Ellentmondásról azonban szó sincs. Igaz ugyan, hogy Helfyék maximálisan készségesek voltak a nagyobb ellenzéki párt prioritásának elismerésében a választási együttműködés kérdéseiben (pl. jelöltvisszavonás), ám az egyesülés gondolatát a szélsőbal vezetésével támogatták. Választások előtti együttműködési hajlandóságuk politikai pragmatizmusuk eredménye.

közötti versengést, hanem a közös ellenfél, a közösügyes kormány és pártjának megbuktatását tekintjük főfeladatunknak¹⁴. Sőt, tudatta a közvéleménnyel az elv megvalósításának gyakorlati módját is: „Egymás iránti viszonyunkat továbbá is azon elv szerint intézvé, mely szerint ott, ahol a 48-as párt kisebbségben van, s balközépin kívül jobboldali jelölt is lép föl, egész erőnkkel a balközépit támogatjuk, míg viszont ott, ahol a balközép van kisebbségben, ettől megvárjuk, hogy a 48-as jelöltet szintúgy felkarolja”¹⁵. A bevezető ügyes stratégiai fogása Kossuth és a párt nézetei egybecsengésének stilisztikai megformálása, amely természetesen elfedte a nyilvánosság elől a pártvezetők és Kossuth korábbi, tárgyra vonatkozó levélváltásainak kommunikációját, esetleges vitáját: „Ezt [az ellenzéki együttműködést] kívánja tőlünk egyrészt a saját meggyőződésünkhöz való hűség, másrészt a hazafias eszély, s örvendünk, hogy Kossuth helyesli e részben eljárásunkat”¹⁶.

A közlést motiváló tényezők közé sorolhatjuk a szöveg tartalmi jegyeit. A közölt levélben ugyanis egymás mellett található az ellenzéki pártok választási együttműködésének kívánalma, programja és a szélsőbal politikájának kiemelése és dicsérete, nemcsak a kormánypárttal szemben, de a másik ellenzéki párt törzse, a Tisza Kálmán vezette balközépi többséggel való megmérettetés kapcsán is. Nem is egy politikai eseménnyel kapcsolatban. Egyrészt a cseh kérdésben tanúsított magatartás értékelésében: „Andrássy Gyula Magyarország nevében rágyújtotta a házat a cseh nemzetre. Erre Tisza azt mondta, nem kellett volna rágyújtania, de mert rágyújtotta, hát hagyjuk égni. Önök pedig azt mondták: rosszul tette, hogy rágyújtotta, de mert ég, s Magyarország nevében lett meggyújtva, hát segítsünk oltani. Ez egészen más, mint amikor azt Tisza praesentálta Debrecenben”¹⁷. Másrészt Tisza Kálmán számadó beszédével kapcsolatban, amelynek szélsőballal szembeni támadása mintegy megbélyegezte a balközép többségét (a balközép Mocsáry Lajos vezette baloldali szárnya folyamatosan támogatta nemcsak az ellenzéki együttműködés, de az egyesülés elvét is) a szükséges ellenzéki együttműködés felrúgásának felelősségével.

¹⁴ Magyar Újság 1872. május 23. VI. évf. 116. sz.

¹⁵ uo.

¹⁶ uo.

¹⁷ uo.

A szövegek közléssel kapcsolatban végül meg kell említenünk, hogy a levél nem teljes terjedelmében jelent meg a *Magyar Újság* hasábjain. Hiányzik ugyanis az első két bekezdés, amelyben Kossuth megfeddi a szélsőbalt a pártnak azért a képviselőjelölt-állítási gyakorlatáért, amelyben Kossuth nevével és személyével visszaélve igyekeznek megszerezni a választók támogatását bizonyos kerületekben.¹⁸ A csonkaság okának felfedezésére nem találtam forrást, így csak a feltételeesség, a lehetőségesség képével élhetünk. Az a tény, hogy a közlésben semmilyen módon nem jelölték a szöveg megrövidítését, arra utalhat, hogy tudatos és célszerű kiemelésről van szó. Ennek alátámasztására egyetlen támaszunk a kihagyott és a közölt szövegrészek tartalmi összehasonlítása. Ebből két dolog tűnhet fel. Az egyik Kossuth és a szélsőbal kapcsolatának közvetített képe. A közölt szövegben ez a kép egyértelműen pozitív, Kossuth és szélsőbal harmóniáját fejezi ki az ellenzéki választási együttműködés kérdésében. Evvel szemben a kihagyott levélrész konfliktusról szól. A másik maga a harmónia, illetve a konfliktus tárgya: a szélsőbal választásokon követendő magatartása. Kossuth jelölése a választásokon jól működő politikai eszköz volt a szélsőbal kezében; a kiegyezés után erre számos példa mutatkozott mind rendes, mind időszakos választásokon.¹⁹ Kossuth viszont soha nem támogatta sem az elvet, sem a gyakorlatot, tudván hazatérésének lehetetlenségét. A választók esetében a polgárookra bízta annak belátását, mennyire tartják szimbolikusnak vagy fölöslegesnek személyének jelölését és megválasztását. Tiltakozott azonban az országgyűlési párt hasonló irányú direkt befolyása, választókra kifejtett nyomása ellen. Kossuth neve, személye azonban olyan szimbólum volt a társadalom számára, amelynek jelöltállításnál hasznosítható erejét,

¹⁸ Kossuth Lajos levele Irányi Dánielhez. Turin, 1872. május 18. MOL, R 75, I 83. Kossuth kijelentette, hogy csak a választók akaratának engedelmességgel felelne arra a kérdésre, hogy elfogad-e képviselőjelöltséget, a pártnak nyilatkozni erről nem látja értelmét. De értetlenül fogadja személyének még a választók általi jelölését is akkor, amikor egyértelmű a hazai politikai közélet számára emigrációjának oka, s hazatérésének összeférhetetlensége politikai elveivel.

¹⁹ Maga Irányi is, az emigrációból hazatérés szándékával, oly módon nyerte el képviselői mandátumát 1868-ban, hogy a pécsi választók először Kossuth Lajost választották követüknek, majd Kossuth, lemondva a megbízatásról, Irányit ajánlotta maga helyett. Az ügyről részletesen ld. Szabó Csilla: *Mire jó az időközi választás? Pécsi időközi választások 1867-1868*. Kézirat.

Kossuth jelöltállítás gyakorlatáról az országgyűlési képviselőválasztásokon ld. Szabó Dániel: Kossuth és a szimbolikus politika. In *Somogy megye múltjából (Levéltári Évkönyv 23.)*. Kaposvár, 1992. 171-194.

értékét és hatását a szélsőbal, Kossuth tiltakozása ellenére is, legalább talonban kívánta tartani. A párt közéleti propagandájának tehát elemi érdeke volt a konfliktus elhallgatása.²⁰

Kossuth levelének közéleti hatása a közlést követő sajtóreflexiókban mérhető.²¹ Leggyorsabban a balközép országos napilapja, *A Hon* reagált: ugyanaznapi esti kiadásába átvette és közölte a levelet. Másnap a balközép másik napilapjában, az *Ellenőr*ben is megjelent, a megszólító és az elköszönő sorok elhagyásával, „*Kossuth legújabb levele*” címmel. A levél másodközléséhez fűzött balközépi kommentárok hangneme többrétegű volt: üdvözölte egyfelől az ellenzéki együttműködésre vonatkozó javaslatot, kifejezte ellenvetését másfelől a balközép politikai vezére, Tisza Kálmán vádolásával kapcsolatban.²²

A nagyobbik ellenzéki párt sajtóreakciói szóltak egyrészt Kossuthhoz, másrészt a szélsőbalhoz. Tiszteletüket fejezték ki Kossuthtal szemben levelének utóközlésével, egyetértettek az ellenzék választási feladatára vonatkozó nézetével (többségi ellenzéki pártként nem volt félnivalója a szélsőbal befolyásától), ám óva intették Kossuthot a hazai politikai gyakorlatba kívülről történő direkt és indirekt beleszólástól.²³ Irányihoz szólva az *Ellenőr* kifejezte sajnálatát arra nézve, hogy Irányi átsiklott a levél elsődlegesén nem nyilvános jellegén és leközültette azt, amely megjegyzés kvázi üzenet a szélsőbalnak, hogy ne Kossuthal politizáljon, politizáltasson.²⁴

A témához a balközép vezére, Tisza Kálmán is hozzászólt, ám ezt nem érintettsége motiválta, hanem *A Hon* Tisza leendő nyilatkozatára vonatkozó feltételezése, amely után Tisza hallgatása már politikai baklövés lett volna. Ezt jelzi megszólalásának késleltetése is; írására öt nappal a Kossuth-level megjelenése után került sor. Ennek szellemében nyilatkozata se nem provokációra adott válasz, se nem

²⁰ A párt tervei szerint Kossuthot 20–30 választókerületben indították volna jelöltként az 1872. évi választásokon. A stratégia alkalmazásához megkérték Kossuth beleegyezését, aki azonnal elvetette az ötletet. vö. Kossuth Lajos levele Helfy Ignác-hoz. Courmayein, 1872. július 31. MOL, R 65. H.152.

²¹ E tárgyban a balközép két országos napilapja, *A Hon* és az *Ellenőr*, valamint a kormánypárti Pesti Napló számait vizsgáltam meg.

²² *A Hon*. 1872. május 23. (esti kiadás) X. évf. 118. sz.; *Ellenőr* 1872. május 24. IV. évf. 120. sz.

²³ „Higyje el hazánk nagy fia, hogy az ellenzék árnyalatainak esetleges perlekedései kiegyenlítik egymást mindig, mihelyt egyetértésre van szükség; csak ne járuljon a perlekedéshez ő is”. *Ellenőr* 1872. május 24. IV. évf. 120. sz.

²⁴ uo.

polémia. Tisztánlátást, a félreértések tisztázását kívánja és teszi: magyarázatot fűz debreceni beszédéhez és országgyűlési felszólalásához; az ellenzék választási együttműködésének bukkanóit a szélsőbal-bihari korteskedésére hárítja (ahol három kerületben is állítottak függetlenségi ellenjelöltet a balközéppel szemben); udvariasan megismétli a balközépi sajtó korábbi intéseit Kossuth távolsági, a szélsőbal-tól kapott egyoldalú információkra építő politizálására vonatkozóan.²⁵

A *Hon* utolsó hozzászólása a kérdéshez tájékoztatott Irányinak Tisza írására adott, *Magyar Újságban* megjelent válaszáról: „[...] Irányi [...] kijelenti, hogy levele nem lehetett tévesztő hatással Kossuthra, mert nem volt rá még azon hatással sem, melyet Irányi óhajtott. »Mert míg én arra kértem a nagy hazafit – folytatja Irányi –, hogy miután Tisza beszédét több kerületben ellenünk fordítják, legyen szíves mellettünk [...] emelni szavát: Kossuth a balközéppel való egyetértésre, sőt, bizonyos esetben resignatióra int minket«²⁶. Első látásra úgy tűnhet, mintha e kommentárral *A Hon* saját pártvezére ellenében Irányi érveit preferálná. Ám a rövidhír finom sugallata inkább annak kiemelése, hogy Kossuth független, nem áll a szélsőbal mellett, s nem is kisajátítható a szélsőbal által. Úgyes stilisztikával Irányi ellen fordítja annak saját védekezését Kossuth és a 48-as párti politikusok nézetkülönbségeiről, s mintegy lefejezi a közvélemény szemében gyakran Kossuth védősisakja alá menekülő szélsőbal pártot.

Legtöbbet a kormánypárti *Pesti Napló* foglalkozott a Kossuth-levelel, anélkül, hogy maga leköszölte volna a levelet. Számára ugyanis nem elsősorban a levél volt érdekes, hanem a levél szemüvegén keresztül értelmezhető pártpolitikai szituáció. A *Pesti Naplóban* egy hét alatt három vezércikk született a témában, amely mellett nyolc másik – kormánypárti vagy avval szimpatizáló – sajtótermék nyilatkozataiból is idézett. A vezércikkeket illetően alapvetően elmondható, hogy eszközként szolgáltak a politikai elmélkedésre: a kormánypárti politika felmagasztalására, kisebb mértékben Kossuth és a szélsőbal, nagyobb arányban Tisza és a balközép politikájának támadásával. Mivel célja nem a Kossuth-szöveg értelmezése, hanem saját elveinek ráhú-zása a szövegre és igazolása a szöveg által, félremagyarázta a szöveget. Önkényes kiindulópontjából felépített egy másik, torz logikáját

²⁵ A *Hon* 1872. május 28. X. évf. 122. sz. Megjegyezzük, hogy Kossuth éppúgy járatta és olvasta a kormánypárti és balközépi, mint a függetlenségi politikai lapokat, amelyek biztosították többoldalú tájékozottságát.

²⁶ A *Hon* 1872. május 31. X. évf. 124. sz.

virtuális szöveget. Kiindulópontja Kossuth negyvennyolcassága: „[...] 48, melynek [...] életbeléptetését Kossuth legújabb levelében is mint egyetlen panacaeát ajánlja a nemzetnek”²⁷, amelyhez csatolta a perszónaluniós törekvést: „Ha tehát a 48 a personalis uniot jelenti, miért nincs Kossuth köztünk, miért nem veti alá magát a törvénynek és miért nem tartja kötelezőnek az alkotmányt?”²⁸, majd folytatta Kossuth választási küzdelmekbe való beleszólásának vádjával: „Kossuth [...] minduntalan be akar vegyülni választási küzdelmeinkbe”²⁹. Az első vezércikk záróakkordja a nacionalista felhang, annak vádja, hogy Kossuth „zűrzavaros” politikája feláldozza a magyar államiséget a történelem oltárán a szlávok javára.³⁰

A két nappal később, május 26-án megjelenő második vezércikk szerves folytatása és kibővítése az elsőnek. A levélben felvetett cseh kérdés kapcsán értékelve a pártok magatartását, a szélsőbalt azonosította Kossuthtal: „A szélsőbal semmit sem akar tudni Ausztriáról. A szélsőbal, vagyis inkább Kossuth, egészen más államcsoportozatban keresi Magyarország fennállásának esélyeit”³¹, majd átsiklott Tisza és a balközép politikájának lehetetlenségére. Bizonyítási érveiben hemzsegek az érzelmi megnyilvánulások: „Kossuth hevesebben gyűlöli Ausztriát, amint hazáját szereti”³², „Tisza ez ügyben is a szélsőbal által terrorisáltatta magát”³³ stb. Végszavában ismét visszatér a magyar nemzetet fenyegető szláv nacionalista veszélyre, amelynek felelőssége időközben átvándorolt és kiterjedt Kossuthról az ellenzék egészére, és amelytől egyedül a Deák-párt mentheti meg a nemzetet és a hazát.

Tisza Kossuthtól és szélbaltól való elszigetelődésének bizonyítékai – amelyért a cikkíró külön háláját fejezi ki³⁴ – előkészítette a talajt a harmadik cikknek, amely május 29-én jelent meg. Reflektálva Tisza Kálmán előző nap, *A Honban* megjelent írására, folytatta kritikáját a

²⁷ Pesti Napló 1872. május 24. (reggeli kiadás) 23.évf. 119. sz.

²⁸ uo.

²⁹ uo.

³⁰ uo.

³¹ Pesti Napló 1872. május 26. (reggeli kiadás) 23. évf. 121. sz.

³² uo.

³³ uo.

³⁴ „Tisza Kálmán ellenkezőleg cselekedett. A szélsőbal intimidált, a habozó politikája megzsibbasztá. Ne legyünk ezért hálátlanok. Sokat köszönhetünk neki. [...] Hisz Tisza Kálmán nemcsak ezt érte el. Elérte azt is, hogy nemcsak az osztrák-németek fordultak el a legteljesebben a balközéptől, hanem most Kossuth is népszerűtlenné vált.” Pesti Napló 1872. május 26. (reggeli kiadás) 23. évf. 121. sz.

balközép vezérének politikai következetlenségeivel szemben. Végül ismét érzelmi korbácsot ragadott - a balközép önbecsülését vette célba. Rávilágított azon megalázó helyzetre ugyanis, hogy Kossuth is csak lépcsőnek tekinti a balközépet saját politikája megvalósításában, illetve annak a kétszínű balközépi politikának a becstelenségére, amely önös módon az aktuális széljárástól teszi függővé a másik ellenzéki párt körüludvarlását vagy éppen megtámadását. Mindezek alapján végül kijelentette, hogy nagyobb a távolság a balközép és a szélsőbal között, mint a balközép és a Deák-párt között.³⁵

A *Pesti Napló* vezércikkeit más lapok kommentárjainak utánközlése egészítette ki. Értékítéleteikben egybecsengtek a *Pesti Napló* véleményével: ironikus üdvözetrel fogadták Kossuth levelét mint amely végre leleplezte Tiszát;³⁶ máshol lekicsinylően említették, mint amely csak megismétli a Deák-párt korábban hangoztatott Tiszakritikáját³⁷; bírálták Kossuthot, amiért már az ország „legselejtesebb” pártjával is képes szövetkezni³⁸; kritizálták a Tisza-párt sehova sem vezető, lavírozó politikáját³⁹. Sőt, a *Pesti Napló* még a külföldi sajtóban is követte a levélközlemény utóéletét: egy szentpétervári újságban talált támogatóra, amely ugyancsak amellett foglalt állást, hogy a Kossuth levél leginkább a Deák-pártnak kedvezett azáltal, hogy „annak következtében Ghyczy, a »középbal vezére« még jobban idegen-

³⁵ Pesti Napló 1872. május 29. (reggeli kiadás) 23. évf. 123. sz.

³⁶ „Valószínű, hogy Kossuth ezen levele sokat használ az országnak, mert okvetlenül sokat fog ártani Tisza Kálmánnak és a Tisza-pártnak” - hangzik a Reform idézett végkövetkeztetése. Pesti Napló 1872. május 24. (esti kiadás) 23. évf. 119. sz.

³⁷ „Az élet-halál harc, melyet Kossuth levelében a Deák-pártnak üzen, a többség ingadozó tagjait e párt programjához való szilárd ragaszkodásra bírhatja. A turini mester szavai szerint a Tisza-párt oly kísérletre volna felhasználandó, mely majdnem oly veszélyes, mint a forradalom. [...] A Deák-párti lapok már évek óta hirdetik, hogy a baloldal mai programjával nem kormányképes, nálunk valóban senki sem kíváncsi arra, hogy ezt tények által bebizonyítva lássa!” - írta az Ungarischer Lloyd. Idézi: Pesti Napló 1872. május 24. (esti kiadás) 23. évf. 119. sz. Hasonló szellemű a Haladás közleményének összefoglalása: „A Haladás aláírja Kossuth levelének Tiszára vonatkozó részét, sőt tovább megy, mert amíg Kossuth Lajos előtt Tisza Kálmán államférfiúi hitele csak csökkent debreceni beszéde folytán, a »Haladás« előtt nem talált semmi hitelre azelőtt sem.” Pesti Napló 1872. május 24. (esti kiadás) 23. évf. 119. sz.

³⁸ Ld. idézet a Magyar Politika nyilatkozatából. Pesti Napló 1872. május 24. (esti kiadás) 23. évf. 119. sz.

³⁹ Ld. idézet az újvidéki Zastavából. Pesti Napló 1872. június 5. (reggeli kiadás) 23. évf. 128. sz.

kedik a szélsőbaltól”⁴⁰. A *Pesti Napló* mindhárom vezércikkének retorikája és sajtó utánközlései is egyre erőteljesebben mutatott egyetlen irányba: a balközép és a szélsőbal közötti különbségek hangsúlyozásával a két ellenzéki párt közötti bizalom és választási együttműködés gyengítésére.

3. Mikro és makro – a vizsgálati módszer értékelése

A fentebb ismertetett vizsgálat egy olyan, a kutatók számára közismert forrásra épült, amely makrotörténeti feldolgozásban már eddig is részét képezte történeti ismeretanyagunknak. Amennyiben a levélközleményt az intézménytörténet perspektívájából szemléljük, megfigyelhetjük, hogy teljes mértékben beleilleszkedik a kora dualizmuskori ellenzéki pártmozgások, párttárgyalások eddig feltárt történetébe egyfelől (vö. balközép egyre nyilvánvalóbb választási kényszere a jobboldal és a szélsőbal között; a balközép Mocsáry Lajos vezette balszárnyának közeledése a szélsőbalhoz, és Ghyczy Kálmán vezette mérsékelt szárnyának közeledése a kormánypárt elveihez)⁴¹; a politikai sajtótörténeti munkákba másfelől (vö. a sajtó szerepe a politikában; sajtópolémiaiak).⁴² Valamint igazolja azt a Kossuthról, illetve a függetlenségi ellenzék és Kossuth viszonyáról rögzült képet, amelyben a szélsőbal mint Kossuth hazai szócsöve jelenik meg.

Ugyanakkor a makrotörténeti megközelítés – jellegéből adódóan nem foglalkozva bizonyos kérdésekkel – nem ad választ bizonyos problémákra, amely problémák ettől még jelen vannak. Az általunk vizsgált anyagban például a makrotörténet nem foglalkozik avval, hogy tulajdonképpen Kossuth magánvéleménye miatt és hogyan került a politikai közéletbe. Mivel a makrotörténeti megközelítés nem aknázza ki a forrásban rejlő lehetőségeket, konstrukciója korlátozottabb, szegényesebb értékű. A mikrotörténeti módszer viszont, azáltal, hogy új típusú kérdésekkel faggatja a forrást, továbblépési lehetősé-

⁴⁰ Ld. St. Petersburg Viedomban megjelent cikk összefoglalóját. *Pesti Napló* 1872. június 7. (reggeli kiadás) 23.évf. 130. sz.

⁴¹ vö. Tóth Ede: *A Függetlenségi Párt megalapítása. Századok* 1963. 5. sz. 985-1016.; Tóth Ede: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek 1826-1874*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967.

⁴² vö. *A magyar sajtó története II/2.köt. 1848-1892*. Szerk.: Kosáry Domokos–Németh G. Béla. Akadémiai Kiadó, Bp. 1985.; Gergely András–Veliky János: *A sajtó útja a politikában 1867 után. Rádió és Televízió Szemle*. 1977. 1-2. sz. 80-90. és 117-125.; Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867-1875*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986.

get nyújt a kutató számára a vizsgált történeti forrás konstrukciós értékeinek hatékonyabb felhasználására.

Mikrotörténeti elemzésemmel tulajdonképpen kísérletet tettem arra, hogy a módszer megváltoztatása vajon alkalmas-e egy már ismert forrás újabb rétegeinek feltárására. Az alkalmazott mikrotörténeti módszer „újdonsága” a forrás kontextusban történő vizsgálatában rejlett. Nem egy Kossuth által a függetlenségi sajtóba írt szöveget és az arra adott sajtóreflexiókat szemlélt, hanem egy magánlevelet, amelyet a címzett nyilvánosságra bocsátott. Ennek hatására bekövetkezett egy transzformáció, amelynek során az eredeti szöveg szerepet és értéket váltott. Politikai eszköz lett, eltorzult, mégpedig azáltal, hogy a nyilvánosság elől rejtve maradt a transzformáció, s így módon a „fogyasztói közeg”, a nyilvánosság a transzformált szerepet és értéket tulajdonította a szöveg szerzőjének, Kossuthnak. Mintegy virtuális játékba kezdett, hiszen a reakciók és válaszreakciók erről a transzformált szövegről szóltak, és ebből a transzformált szövegből kiindulva építették a politikai valóságot.

A *Magyar Újság* két cikkben is igyekezett korigálni a Kossuthlevél közéleti deformációját.⁴³ A lap szerkesztője, később maga Irányi hangsúlyozta – idézve a Kossuth-levélből a vonatkozó részeket – a levél esszenciáját: az ellenzéki együttműködés kívánalmát. A politikai riválisok, mint láttuk, ennek ellenére a jogtalan beleszólás vádjával illették Kossuthot, illetve Kossuthtal és Kossuth nevével való visszaéléssel a szélsőbalt. A bemutatott forráselemzés cáfolja a politikai ellenfelek ezen gyanúját, amely gyanú éppen azáltal veszti érvényét, hogy a levél megjelent a nyilvánosságban. Hiszen Irányi alapvetően ellenezte az ellenzéki együttműködést. A levél közéleti kiadása tehát egyben a 48-as Párt 1872-es választásokat kísérő belső erőviszonyai stabilizálódásának – Irányi tévesztésének és az ellenzéki együttműködést pártolók dominanciájának – lenyomata. Hatása azonban sem rövid-, sem hosszútávon nem mutatkozott célszerűnek. A balközép nem fogadta el a „békejobbot”⁴⁴: elmaradt az ellenzéki pártok kormánypárt megbuktatását célzó összefogása. S csupán pillanatnyi kompromisszumot eredményezett a 48-as Párt vezetésében; nem oldotta meg a belső árnyalatok elvi ellentéteit, amely 1874-től szervezeti különállásban is megtestesült. Irányi, néhány politikustársával nem

⁴³ Magyar Újság 1872. máj. 25. VI. évf. 118. sz. és 1872. május 31. VI. évf. 122. sz.

⁴⁴ A Magyar Újság mindkét válaszcikk-írója a „béke velünk” jelszavával zárja sorait. Ld. Magyar Újság 1872. máj. 25. VI. évf. 118. sz. és 1872. május 31. VI. évf. 122. sz.

lépett be a Kossuth által régóta szorgalmazott Függetlenségi Pártba, maradt 48-as párti politikus.

A kutatás tárgya iránti hűség, azaz csupán a megközelítési lépések és nem a tárgy megváltoztatásának szándéka felveti végül a kérdést, vajon mi a mikrovizsgálat legitimációja a makrovizsgálat szempontjából? Avagy mi biztosítja a léptékek konvertálhatóságát a kutatási tárgyra vonatkozóan? A tárgy, mint korábban utaltam rá, egy politikai intézmény – a 48-as párt – története, amely történet úgy is megfogalmazható, mint szereplői (a pártképviselők) interakcióinak sorozata. Az interakciók vizsgálata az egyéni cselekvési lehetőségek és e cselekvések hatásainak, transzformációinak vizsgálata, amely a kérdésnek már mikrotörténeti szempontú és módszerű megközelítése.⁴⁵

Az elemzett példából láthattuk, hogy a makro, illetve a mikrotörténeti módszerek alkalmazásával más-más konstrukciót kapunk. A makrotörténeti konstrukcióval leírhatóak a levél politikatörténeti „vegyértékei”, azaz közéleti helye, hatása az országgyűlési pártok ko-

⁴⁵ A kiválasztott forráscsoport, a levelezési anyag esetében mindez annak feltárását jelenti, hogy a politikai tárgyú, az aktorok (levélíró és címzett) közötti diszkrét – tehát magánjellegű –, levélformájú kommunikáció hogyan transzformálódott a nyilvánosság szférájába. Az elemzések a transzformációk alapvetően két formájáról adnak tanúbizonyságot: egy feltételezhető vagy közvetett és egy közvetlen útról. A közvetett transzformáció azt jelenti, hogy a levélben megjelenő információk formát váltanak a nyilvánosságban való megjelenésükkor, tehát nem a feladónak a címzetthez intézett levélközléseként kerülnek be a köztudatba, hanem valamilyen más formában – mégpedig a címzett útján, általában „elhallgatva” az információ eredeti forrását. E közvetett transzformációt azért nevezem egyben feltételezettnek is, mivel nincs bizonyítékunk az információforrás (a levélíró hatásának) kizárólagosságára. Történészként csak az információegyeztést tudjuk konstatálni, s a feltételezett hatást rekonstruálni. Az erre vonatkozó példák elhangzottak a Kossuth Lajos és Helfy Ignác: egy politikai kapcsolat anatómiája (1870-1874) címmel tartott előadásomon, az ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszéke Doktori Iskolájának konferenciájának keretében (Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon. ELTE BTK, Budapest, 1999. május 18.)

A közvetlen transzformáción belül ugyancsak megfigyelhetünk direkt és indirekt formákat. A direkt forma azt jelenti, hogy a levélíró, bár levél formájában rögzítette mondandóját, azt eleve – ebben a formában – a nyilvánosságnak szánta. Az indirekt forma ezzel szemben nem tartalmazza a nyilvános közlés tudatosságát. A levélszöveg kortárs közlése a címzett „akciója” és felelőssége.

A mikro- és makrotörténeti módszerről ld. többek között: Bernard Lepetit (dir.): *Les formes de l'expérience - Une autre histoire sociale*. Paris, Albin Michel, 1995.; Deák Ágnes: *A történelem, mint veszélyeztetett faj?* *Aetas*. 1995. 1. sz., Bódy Zsombor-Czoch Gábor-Sonkoly Gábor: *Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban*. *Aetas*, 1995. 3. sz.; Bernard Lepetit: *Építész, földrajz, történelem*. *Aetas*, 1995. 3. sz.

ra dualizmus-kori aktivitásában. A mikrotörténeti konstrukció pedig feltárja a levél kontextusát, a transzformációt, *ahogyan* a levél működni kezdett ebben a közéletben. Vagyis perspektívát ad. Emellett kiváló példa annak szemrevételezésére, hogyan válhat a személyes történet intézményes történetté, amely folyamat egyben értékváltást, s evvel egyfajta elidegenedést vált ki – nemcsak a szöveg materiális természetében, hanem annak személyes alkotóinak szerepében is.

Mint konstrukció, természetesen mind a makrotörténeti, mind a mikrotörténeti feldolgozás bír önmaga érvényességével. Ily módon nem is a konvertálhatóságra esik elsősorban a hangsúly. Végző soron a kutatás célja, a feltett kérdések határozzák meg azt, hogy a kutató mely modell alkalmazásával találhatja meg az érvényes válaszokat.

Függelék

KOSSUTH LAJOS LEVELE IRÁNYI DÁNIELHEZ

Turin, 1872. május 18.

A kézirat mérete és állaga: 2 darab, egyenként 26,3x20,3 cm-es gyászkeretes levélpapír, hosszabb oldalára merőlegesen félbehajtott formában, a lapok mindkét oldalára írva (8 oldal). 1 darab 11x7,2 cm-es boríték, 1 darab bélyeggel és „raccomandato” feliratú pecséttel. A boríték hátoldalán 5 db Kossuth-címeres, fekete viaszpecsét. A kézirat állapota sérülésmentes, jól olvasható. A boríték sérült, címzési oldalának egy része hiányzik, a címzés csak töredékesen olvasható. A bélyeg ép.

A kézirat lelőhelye (intézmény, fond, szám): Magyar Országos Levéltár (MOL), R 75. I 83.

A kézirat nyomtatásban eddig megjelent formái: Magyar Újság 1872. május 23. VI. évf. 116. sz. (töredékes formában); A Hon 1872. május 23. esti kiadás. X. évf. 118. sz. (töredékes formában); Ellenőr 1872. május 24. IV. évf. 120.sz. (töredékes formában); *Kossuth Lajos Iratai VIII. köt.* Szerk.: Kossuth Ferenc. Bp. 1900. 415-423. (téves címzett - Helfy Ignácnak - megjelöléssel, töredékes formában).

28 Via Bertholet
Turin Majus 18. 1872.

Kedves Barátom!

Eddigelé hozzám sem Patajról¹, sem más helyről nem érkezett semmi felszólítás az iránt, ha elfogadok-e jelöltséget vagy nem? Nyilatkozatra tehát nincs is alkalmam. Ha oly oldalról kapnék eziránt kérdést, amely engem jelöltül nem tűzött ki, annak természetesen csak annyit felelnék, hogy nyilatkozattal azoknak tartozhatom csak, akik jelöltül kitűznek, nem azoknak, akik akik ki nem tűznek, sem kitűzni nem szándékoznak. De ha Önök közérdek szempontjából kívánatosnak vélik, hogy ne nyilatkozzam az el nem fogadás iránt, még azok irányában sem, akik netalán jelöltül kitűznének; legyenek azon, hogy ne kérdezzenek, mert ha kérdeznek, kénytelen leszek nyilatkozni; nem tehetem ki magamat azon szemrehányásnak, hogy hallgatásom által elbolondítottam a választókat, őket egy időre képviselő nélkül hagytam, s egy második választás kellemetlenségére kényszerítettem.

Hisz azt az egész világ tudja, hogy én egy oly Magyar Királynak sohasem szegődöm alattvalójává, aki egyszersmind Osztrák Császár is. Ha hát mindamelllett, hogy ez tudva van, valaki helyén látja engem

¹Értsd: Dunapataj választókerületéből.

jelöltül kitűzni, ám tegye, ha jónak látja, de ne kérdezzen; mert ha kérdez, ő maga rontja meg a számítást, mely kitűzetésemre alapul szolgált.

Tisza Kálmán² számadó beszédét olvastam. Megbotránkozással olvastam. Mert hiában, azon szenvedelmes kikelés, mellyel az ellenzék egyik töredékét megtámadta, valóságos botrány; s amellett, hogy botrány, még oly vastag tapintatlanság is, mely Tisza úr államférfiúi képességének hitelét nagyon csökkentti. Úgy látszik nekem, hogy ő inkább gyűlöli Önöket, mint a kormányon levő pártot. S ami legbotrányosabb, az az, hogy e gyűlölet által magát nem csak az ellenzék két töredéke közti nézeteltérések hamis appreciációjára³, hanem tényferdítésekre is el hagyja ragadtatni. Mert akkint adni elő a cseh kérdés⁴ iránti, Önök közt fennforgott divergentiát⁵, mintha Önök avatkozni akartak volna, míg ők a nem-avatkozás mellett voltak, valóságos tényferdítés. Nem így áll a dolog, hanem így: Andrassy Gyula⁶ Magyarország nevében rágyújtotta a házat a cseh nemzetre. Erre Tisza azt mondotta, nem kellett volna rágyútania, de mert rágyújtotta, hát hagyjuk égni. Önök pedig azt mondták: rosszul tette, hogy rágyújtotta, de mert ég, s Magyarország nevében lett meggyútva, hát segítsünk oltani. Ez egészen más, mint amikint azt Tisza praesentálta⁷ Debrecennek.

Amint tudja Ön, én, ki nagyon ritkán szólalok fel nyilvánosan, Andrassy ezen avatkozását hazánkra nézve annyira veszedelmes baklövésnek ítéltam, hogy kötelességemnek tartottam a balkövetkezéseknek hazánkról elhárításához igénytelen szavammal hozzájárulni. S minden kétkedés nélkül merem állítani, hogy ha e felszólalásomnak, mely az Önökével rokon értelmű volt, valami kis része lehetett azon tagadhatatlan tényben, hogy az Andrassy által nemzetünk ellen oktanul felidézett odium⁸ enyhült, s az e kérdéssel lélektanilag kapcsolatos érzelmek folytán utóbbi időkben a hazánkban nem-magyar nemzetiségek is méltányosabban nyilatkoznak irántunk, magyarok iránt -, ha mondom, ezen örvendetes ténynek eléidezéséhez

² országgyűlési képviselő, a balközép párt vezére

³ értékelésére

⁴ Értsd: cseh kiegyezési kísérlet

⁵ véleménykülönbség

⁶ az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere

⁷ bemutatta

⁸ kellemetlenség, átok

felszólalásom csak egy szemernyivel is járulhatott, jó szolgálatot tettem vele a hazának, s a népek szabadságának. Önök, kik nem, mint én, csak igénytelen magány véleményt, hanem választóiknak nézetét is tolmácsolták ez ügyben, a képviselői állás tekintélyével bizonyosan még sokkal jobb szolgálatot tettek felszólalásukkal a hazának, s a szabadságnak, mint én. Míg Tisza Kálmán úr, az ő sem hideg, sem meleg interpellációjával bizony sem Magyarország ellenségeinek számát egyetlen egy emberrel sem kevesítette, sem barátai számát egyetlen egy emberrel sem szaporította. Biz a' csak amolyan lyukfúrás volt a vízbe, mely felett összezsapnak a habok nyomtalanul. Én nem hiszem, hogy az ily politique de bascule⁹ mai világban üdvösségre vezessen. Ha ő másképp hiszen, legyen neki az ő hite szerint, de annyit bizony joggal meg lehetne tőle várni, hogy ne kapargassa ki a vizsály üszkét a hamuból, midőn reá a világon semmi kigondolható practicus ok nincs, s ne hajtsa indulatos hévvel a vizet a Lónyay Menyhértek¹⁰ malmára, épp azon percben, midőn az egyszerű józan ész, sőt saját pártjának, tehát saját elvei győzelmének érdeke azt tanácsolná, hogy az ellenzék külön töredékei vállvetve dolgozzanak közre a közös ellenfél, a jobboldal ellen, melynek a jelen választásoknál többségben maradása, erős meggyőződésem szerint, egyértelmű Magyarország halálával.

Ha botránkozással olvastam Tisza Kálmán indulatos s nagyon nagyon inopportunos¹¹ kikelését Önök ellen, lehetetlen másrészt a legőszintébb elismeréssel nem nyilatkoznom Mocsáry Lajos¹² számadó beszéde felől, mely a Tiszáéknak szellemével, s irányával egyenesen ellentétben áll. Úgy kellene minden ellenzéki embernek gondolkozni, mint Mocsáry gondolkozik az ellenzék két töredéke közti viszony felől. Mocsáry jónak látta igénytelen nevemre is hivatkozni. No hiszen az én állásom elég határozottan definiálva van azáltal, hogy hontalan vándor vagyok. De ha a reám hivatkozás csak egy hajszálnyit is segíthet az ellenzék összeműködéséhez a választásoknál, azt mondom, jól tette, hogy hivatkozott; annál inkább, mert igaza van, annyiban tökéletesen Önökkel, s vele vagyok, hogy ez idő szerint a legfőbb tekintetnek, mely előtt minden mást háttérbe kell szorítaniok, azt tartom, hogy az úgynevezett Deák-pártot meg kell buktatni. Mert e

⁹ hintapolitika

¹⁰ Értsd: kormánypárt, amelyben Lónyay Menyhért volt a miniszterelnök.

¹¹ időszerűtlen

¹² balközép párti országgyűlési képviselő

pártnak hatalomban maradása hazánk államiságának halála, belkérésekben pedig reforme helyett deforme; intézvényes önkormányzat helyett centralisatio; democratiai szabadság fejlesztés helyett hátralépés; polgárerény helyett corruptio; s egészséges közgazdászati gyarapodás helyett a legoktalanabb üzérkedés, kapcsolatban a legpazarabb adósság csinálási könnyelműséggel, melyhez békés viszonyok közt, s rendkívüli conjuncturák nyomása nélkül valami hasonlóra hiában keresnénk példát a világ történelmében –, és mindez anélkül, hogy legalább biztonsággal kecsegtethetné a hazát veszélyes körülmények esetére; sőt ellenkezőleg, növeli a bizontalanságot, s veszélylyel szemben a nemzetet ellentállásra erőtlenné teszi.

Tehát igenis: igaza van Mocsárynak, hogy én is azokkal vagyok, kik oda működnék, hogy az újra (mert úgy látszik, szorul a kapca) a Deák nevének köpönyege alá szoruló párt megbuktattassék.

Nem merem én mondani, hogy e pártnak megbuktatásával a haza már meg lesz mentve –, annyira belesodorta már hazánkat a hírnárba ezen párt, melyet én nem Deák-pártnak, hanem a corruptio pártjának tekintek, hogy megbuktatása még nem elég a haza megmentésére, de legalább „chance”¹³ a megmentés lehetőségére, míg hatalomban maradása bizonyos enyészet.

Épp azért kérem is Önt, s politikai barátait, ne engedjék magukat Tisza Kálmán méltatlan, s rendkívülileg tapintatlan támadásai által oly lépésekre ragadtatni, melyek az általa felidézett visszavonást öregbítve a hatalomban lévő párt megbuktatásának kilátásait csökkenthetnék. Hallgasson a méltó neheztes a haza érdekében. Védjék Önök magukat a practicus téren Tisza és politikai barátai ellen, ahol (mint Biharban) általuk practicus téren megtámadtatnak, de legyenek gonddal nem akkint védni magukat, hogy vizsgálódásuknak Lónyay Menyhérték vegyék hasznát. Ahol az ellenzék két töredéke meghasonlásának ez lehetne következése, inkább vonuljanak Önök vissza a hazáért, higyjék el nekem, a történelem logicája mindig igazságos; hazafias abnegatiójukkal¹⁴ többet nyernek a nemzet közvéleményében, mint nyerhetnének azáltal, ha a méltatlan megtámadásra viszsatorlással felenének.

Megbuktatni az úgynevezett Deák-pártot, ez legyen Önök előtt a feladat.

¹³ esély

¹⁴ áldozatukkal, lemondásukkal

Minden változás „chance”¹⁵ a haza megmentésének lehetőségére.

Elég régen átmítják a nemzetet azzal, hogy a haza államiságának feladásával legalább parlamentarizmusra tett szert.

Lássuk már, mennyi igaz van ez állításban. Lesz-e parlamentarizmus akkor is, midőn a többség kisiklik a hatalomban lévők kezéből?

Ha ki találna sülni, hogy a fennen hangoztatott parlamentarizmus csak addig állott, míg a magyar parlament többsége akkint táncolt, amint Bécsből füttyöltek, *egy* hályog le fog esni a nemzet szeméről, mely őt a tisztán látásban akadályozá.

Ha pedig csakugyan megtörténnék, hogy az önök abnegatiója¹⁶ folytán az ellenzék azonn töredéke jutna a miniszteri székekbe, mely ekkorig az ellenzék oldalán a számosabb volt –, soh’ se bánják Önök. Vagy úgy jutnak oda, hogy programjukhoz (legalább ami a nemzeti hadsereget, a delegatio eltörlését, s a független pénzügyet illeti) hívek maradnak; vagy úgy jutnak oda, hogy e program logikája alul kibúni ajtót keresnek. Ha az első történik, úgy nagy lépés lesz nyerve Önök programjának, mely a 48 valósítása felé, s Önöket oly hazafiaknak ismerem, kiket nem ambitio, nem hatalomvágy, hanem elv vezérel; ha pedig a második történik, akkor egy *második* hályog is le fog esni a nemzet szeméről, s a többi a tisztán látással meghozza az idő, s a szükség parancsszava.

Sorozni kell a feladatokat.

„Megbuktatni a Deák-pártot” - most ez a feladat. Hinc omne principium, huc refer exitum.¹⁷ A többire nézve „kommt Zeit, kommt Rath”¹⁸.

E megjegyzéseket sugalta tollam alá Ön levelének tartalma. Irályom mutatja, hogy nem nyilvánosságra jutás szándokával írtam. De én sohasem titkolódzom nézeteimmel; miért tenném? Én nem keresem senki kedvezését, s nem gondolok senki neheztelésével; én csak lelkiismeretmmel gondolok; ez sugalta azt, amit írtam, s ha azt gondolja Ön, hogy jó lehet nézeteim felől másokat is tájékozni, ám tessék; nincs ellene semmi kifogásom.

Szíves nagyrebecsüléssel igaz barátja
Kossuth

¹⁵ esély

¹⁶ lemondása

¹⁷ Értsd: ez mindennek a kezdete, ez a kiút

¹⁸ Értsd: az idő a legjobb tanácsadó

CSALÁDOKTÓL HÁLÓZATOKIG

Keresztelők és temetések. Nicolas Versoris kapcsolatrendszere

„Az ötszáz-tizenkilencedik évben, Húsvét után, május hónapban.

1. Először is megesküdtem Marie Régnart-ral, Raoul Régnart mester, aki életében a Chatelet-ban volt prokurátor és Denise Basanier egyetlen leányával.”

Így kezdődik, és nagyrészt így is folytatódik Nicolas Versoris 1519 és 1530 között vezetett naplója,¹ ugyanis a 434 bejegyzés több mint fele ismerősök elhalálozásával, házasságkötésével, rokon gyermekek születésével és keresztelésével foglalkozik. A többi, „érdekebb” feljegyzés a nagypolitika viszontagságaira, a vallási élet eseményeire, párizsi botrányokra, bűnesetekre vonatkozik, és valóban tanulságos megfigyelni, hogyan is csapódik le például a szerzőben a lutheri tanok terjedése.

A társadalomtörténést, a demográfust azonban érdekelheti a naplónak éppen az „unalmasabb”, monoton része, hiszen felfoghatjuk egy nem területi alapon szerveződő kisközösség anyakönyveként is. Az antropológus a rokoni kapcsolatokat, az élethez és a halálhoz való viszonyt elemezheti. A mikrotörténelem művelője pedig a naplóból kirajzolódó, bizonytalan körvonalú kisközösség belső működésének napfényre kerülő dimenzióit vizsgálhatja meg.

A forrás azonban a benne rejlő lehetőségek ellenére nem bőbeszédű, és látásmódja is meglehetősen egysíkú. Még az ilyen típusú naplók, számadáskönyvek között is találkozhatunk sokkal színesebb, részletesebb munkákkal, elegendő itt utalnunk a késő középkori itáliai városi számadáskönyvekre vagy a limousin-i polgárnaplókra.² A kutatás módszerének, a kérdésfelvetésnek tehát alkalmazkodnia kel-

¹ *Livre de raison de Me. Nicolas Versoris, avocat au Parlement de Paris, 1519–1530.* publié par G. Fagniez, Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France, tome XII (1885), Paris, Champion, 1886. A további hivatkozások a számadáskönyv szövegére: Versoris valamint a bejegyzés száma lesz (1–434).

² Példaként említjük csak az egyik leghíresebbet: *Il libro degli affari proprii di casa de Lapo di Giovanni Niccolini de' Sirigatti.* ed. Christian Bec, Paris, 1969.; A limousiniek közül Étienne Benoist nevét emeljük ki, akinek a számadáskönyvét L. Guibert adta ki a múlt század végén.

lett a naplóban fellelhető korlátozott adatokhoz. Képtelenség lenne a kapcsolatrendszer mindennapi rutinját, a találkozásokat, eszmecserét, a családon belüli súrlódásokat, az egymásnak nyújtott kölcsönös támogatásokat rekonstruálni, erről ugyanis a forrás nem beszél. Nem tudjuk feltárni a teljes ismeretségi kört sem, hiszen aki életben maradt és családtagja sem hunyt el a naplóban felölelt 12 esztendő alatt, az csupán valamilyen politikai botrány, közérdeklődést keltő peres ügy kapcsán kerülhetett volna említésre, ha volt szerencséje ilyenben részt vállalni. Nagyon is lehetséges tehát, hogy éppen Nicolas Versoris legközelebbi, kortárs barátai, a körülbelül harmincas éveikben járó férfiak meg sem jelennek a naplóban. A naplóíró még szűk családját - feleségét és gyermekeit - is kizárólag a születések és az elhalálozások kapcsán említi meg.

Arra a korlátozott mennyiségű és típusú információra kell tehát támaszkodnunk, ami a feljegyzett esemény jellegéből és a naplóíró értékrendszeréből fakadóan lejegyzésre került. A keresztelők és a rokonokat érintő házasságok kapcsán ez a rokoni fokozatokban vagy csupán a névben merül ki, a halálozásoknál pedig tartalmazza a foglalkozást, némileg a társadalmi rangot, esetleg a rokoni kapcsolatokat, valamint számos esetben a személyre vonatkozó egyéb tudnivalókat is (elismertség, vagyon). Ezek alapján megvizsgálhatjuk egyrészt a családi stratégiák bizonyos vetületeit, a rokoni kapcsolatokat ápolásának, kiépítésének irányvonalait, elemeit, másrészt tanulmányozhatjuk az ismeretségek eredetét, kapcsolódási pontjait, társadalmi szempontú jellemzőit.

A mikrotörténelem módszertanához híven³ megpróbáltuk a vizsgált kisközösség tagjait minél több helyzetben, forrástípusban felkutatni, hogy az egyes egyénekek többféle társadalmi kontextusba ágyazva találkozassunk.⁴ A fontosabb funkciót viselő személyeket a korszak egyéb „naplóiban”, krónikáiban próbáltuk megtalálni, ezek alapján sok esetben kiderült, hogy a naplóban említett bizonyos sze-

³ Carlo Ginzburg - Carlo Poni: *Il nome e il come. Mercato storiografico e scambio disuguale Quaderni storici*, 40. 1979. 181-190.; Az irányzat magyar nyelvű átfogó ismertetését l. Szijártó M. István: *Mi a mikrotörténelem? Aetas*, 1996. 4. 157-185.

⁴ Jelen tanulmány arra a problémára is választ keresett, hogy lehet-e külföldről mikrotörténelmet írni. Az itthon fellelhető források felhasználása terveim szerint csak a kezdet, és (ez talán válasz az előbbi kérdésre) fontosnak tartom a kutatás folytatását a francia levéltári anyag körében.

mélyek többször szerepeltek közösen egyazon ügyben.⁵ A hűbérbirtokok tulajdonos-váltásai alkalmával az új hűbéresnek hűbéresküt kellett tennie (a királyt képviselő) kancellár vagy kancelláriai kiküldött előtt. A naplóban feltűnő szereplők társadalmi rangjuk miatt meglehetősen nagy arányban jelennek meg ebben a forrástípusban. Itt a birtokok egymást követő tulajdonosainak felsorolása segítségével rekonstruálni lehet egyes szereplők családfáját, rokoni kapcsolatait, karrierjét, egyes családok szomszédságát, közös birtokügyleteit.⁶ A legtöbb információval szolgáló forráscsoport azonban a Francia Nemzeti Levéltárban található Minutier Central (a közjegyzői iratok kivonatainak gyűjteménye) volt. A legkorábbi párizsi hagyatéki leltárak kivonatait ki is adták, ebben a kötetben próbáltuk megtalálni Nicolas Versoris ismerőseire vagy családjaikra vonatkozó dokumentumokat.⁷ Az innen nyert adatok a családi kapcsolatokra, vagyoni helyzetre, foglalkozásra, társadalmi státusra vonatkoztak. A kutatásban továbblépést a levéltári források felhasználása jelentheti majd, a Bibliothèque Nationale-ban őrzik a Versoris család genealógiáját⁸, az Archives Nationales-ban található Minutier Central dokumentumai között pedig fennmaradtak Nicolas Versoris testvérének családi iratai, valamint a Versorisokkal kapcsolatban álló családok anyagai is. A parlamenti jegyzőkönyvek is tartalmazzák az ismerős tanácsosok, ügyvédek neveit, adatait.⁹

Mindez természetesen még így sem jelenti a Nicolas Versoris „életvilágát”¹⁰ benépesítő személyek körének és kapcsolatainak teljes rekonstruálását - távrólól sem. Azt azonban elértük, hogy nagy vonalaiban kirajzolódott egy hálózat, amelynek felfedeztük hol ritkábban, hol sűrűbben szőtt szálait, és azonosítani tudtuk azt a 4-5 góc-

⁵ *Journal de Jean Barrillon, secrétaire du chancelier Duprat 1515–1521.* ed. Pierre de Vaissiere, Paris, 1897–1899. 2 t.; *Le Journal d'un bourgeois de Paris sous le regne de Francois 1er (1515–1536)*, par V. L. Bourrilly, Paris, 1910.

⁶ *Hommages rendus à la Chambre de France. Chambre des comptes de Paris. XIV-XVIIe siècles.* Paris, Archives Nationales, 1982–1985. 3 t.

⁷ Madeleine Jurgens: *Documents du minutier central des notaires de Paris. Inventaires apres décès. tome 1. (1483–1547).* Paris, Archives Nationales, 1982.

⁸ Bibliothèque Nationale. Cabinet des titres, valamint a Colbert-gyűjteményben található feljegyzések és eredeti okiratok (Mélanges, 80, f. 171. v^o et Pieces orig.)

⁹ A naplóban szereplő parlamenti családok előtörténetére egy jól használható munka: Félix Aubert: *Histoire du Parlement de Paris de l'origine à Francois 1er. 1250–1515.* Paris, 1894. 2 t.

¹⁰ Arthur E. Imhof: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Bp. 1992.

pontot, amelyek köré ezek elrendeződnek. A legsűrűbb a háló a Nicolas Versoris legközelebbi rokonságát jelentő 9-10 család között. Először ezt a rendszert próbáljuk bemutatni, majd feltárni a hálózatot bővítő, szilárdító stratégiák bizonyos vetületeit.

Komák és sógorok

Nicolas Versoris nem épített bele munkájába rendszerezett családfát, amit tudunk rokonairól, azt az évek során lejegyzett események kapcsán, valamint a közvetlen családra vonatkozó néhány kiegészítő forrás alapján ismerjük meg. Nicolas Versorisnak öt testvére érte meg a felnőttkort és alapított családot. A testvérek között elég nagy a korkülönbség, Pierre és Nicolas az 1520-as évek elején házasodnak meg, ekkor születnek első gyermekeik, míg Jean és Radegonde gyermekei ekkorra már elérték a felnőttkort, megházasodnak vagy éppen a magiszteri fokozat előtt állnak az egyetemen, amikor elragadja őket a halál. Emellett azonban mindkét családban születik egy-egy gyermek a napló időhatárai között is. Ugyancsak születik két gyermek az ötödik testvér, Étienne, Pierre Rosée felesége családjában is, de az ő esetleges idősebb gyermekeikről vagy házasságuk időpontjáról nem tudunk semmit. A hatodik Versoris testvér, Guillaume bizonyosan egy köztes állapotot jelent a családi élet ciklusai között: legkevesebb négy gyermek már született Guillaume első két feleségétől (ez a hagyatéki leltárból derül ki). A napló által lefedett időben a második és a harmadik feleségtől újabb három gyermek születik, míg az ismételten megözvegyülő férj két utolsó, negyedik és ötödik felesége már nem gyarapítja a család létszámát. Nicolas Versoris számára ez a kör jelenti a legszorosabb rokonságot.

A testvérek után azonban nem az apai vagy akár az anyai felmenő ág következik, konkrét említést nem is találunk ilyen jellegű rokonokról. Valószínűnek tartjuk, hogy az apa vagy családja Orléans városából származott Párizsba, egy orléans-i polgárként megjelölt Jean Versoris említése miatt. Egyedül a Fournier család (egy nagybácsi és több unokatestvér) esetében gondolhatunk arra, hogy a Versorisok anyai ági rokonai, ebbe a csoportba tartozik még egy unokahúg, Anne Beranjon is. Annál nagyobb szerepet játszik Nicolas Versoris életében két feleségének családja. Első felesége, Marie Regnart esetében szinte kizárólag az anyós, Denise Basanier rokonsága, testvérei, unokahúgai szerepelnek a családi feljegyzésekben (négy beazonosíthatatlan unokatestvér mellett, akik lehetséges, hogy szintén a Basanier-k

leányági leszármazottai), feltehetően azért, mert a Basanier-k már korábban is kapcsolatban álltak a Versorisokkal: Nicolas nővére, Radegonde Jean Basanier-hoz ment feleségül. Ez a kötelék az évek során tovább erősödik, mind több szál kapcsolódik bele: Nicolas Versoris és Marie Regnart házasságát egy évvel később követi a Versorisok unokahúgának, Anne Beranjonnak házassága Michel Basanier-val. Végül még egy házasság köti össze a két családot: Pierre Herbert először Jean Versoris lányát veszi el, majd ennek halála után néhány hónappal Pierre Basanier (Marie Regnart nagybátyja) lányával kel egybe, és újabb két hónap elteltével ez az új feleség lesz Nicolas Versoris negyedik gyermekének, Anne-nak a keresztanyja. Pedig ez a gyermek már nem a Basanier családdal rokon Marie Regnart-tól, hanem Nicolas második feleségétől születik.

Ez a második feleség, Katherine des Moulins egy új családdal hozza kapcsolatba naplóírónkat. Ebből a családból azonban Nicolas Versoris kizárólag apósát, két sógorát és két sógornőjét említi meg, nem tér ki nagybácsikra és unokatestvérekre, mint a Basanier-k esetében. Az érintett személyek köre mellett azonban a kapcsolat jellege is másfajta. A Basanier rokonságban a naplóíró széles körben figyelemmel kíséri a házasságkötéseket, elhalálozásokat, de saját családjába nem vonja be ezeket a távoli rokonokat. A Des Moulins család öt tagja viszont sorban keresztszülőjévé válik Nicolas Versoris és Katherine des Moulins hét gyermekének, hiszen ők ugyanazon a szinten helyezkednek el, mint a Versoris testvérek és gyermekeik. Szembeszökő jelenség az após, Gilles des Moulins („tiszteletreméltó és bölcs személy”) nagy szerepvállalása, keresettsége a keresztszülői tisztségre: a naplóíró két gyermeke mellett még Nicolas Versoris unokaöccsének (Étiennette Versoris és Pierre Rosée fiának) is keresztapja lesz.

Nicolas Versoris és testvéreinek családjaira általában a nagy gyermekszám jellemző, Jeannak négy felnőtt gyermekével találkozunk, egy pedig 1524-ben születik, Guillaume-nak 1533-ban bekövetkezett halálakor öt kiskorúként bejegyzett gyermeke van, és a napló alapján még kettőről tudunk. Nicolas-nak nyolc gyermeke születik, ebből négy marad életben a napló befejezéséig, a másik négy vagy a szülés napján vagy pár nappal később hal meg. A második feleség, Katherine des Moulins hét gyermeke 1523 és 1530 között, vagyis nyolc év leforgása alatt jön világra. A különösen sűrűn egymás után következő szülések talán a szoptatós dajka alkalmazásával magyarázhatóak.

A Versoris család a taláros nemesség és városi polgárság között kialakuló átmeneti réteghez tartozik. Guillaume és Nicolas Versoris a Parlament, Jean pedig a Chatelet bíróságán ügyvéd (*avocat*). A Fournier család a 15. század második felében több parlamenti tanácsost (*conseiller en court de Parlement*) adott. A Fournier és Versoris családokba beházasodók is jobbra jogász foglalkozásokat űznek. A Fournier család négy feljegyzett veje közül hárman prokurátorok (*procureur*, perben jogi képviselő), egy pedig királyi pénzügyi tisztviselő (*élu*). Jean Versoris három ismert veje közül Gautier de Loynes és Charles Helin ügyvédek, a harmadik foglalkozását nem ismerjük. A sorból Pierre Rosée, Étiennette Versoris férje „lóg ki”, ő ugyanis orvos. A Versoris családba hozott feleségek szintén jól mutatják a család szigorú jogi irányultságát, az ő rokonaik között prokurátorokkal, parlamenti, királyi, kerületi (*bailliage*) tanácsosokkal, ügyvédekkel, kancelláriai tisztviselőkkel találkozunk, akik mind az igazságszolgáltatás és a közigazgatás középszintjén helyezkednek el. Az orvostudomány, halványan bár, de itt is jelentkezik, Katherine des Moulins néhai férje az orvosi fakultáson tanított. A Versorisok tehát meglehetősen szűk körből válogatták a családjukba beházasodó személyeket. A Basanier és a Fournier rokonságban azonban néhány párizsi patrícius-polgár (*bourgeois de Paris*) is feltűnik, sőt a család egyik nőtagját érintő hagyatéki leltárban Jean Versoris orléans-i kereskedőt jelölik meg mint a gyermekek gyámját: a naplóíró családja tehát még elég közel áll polgári gyökereihez, házassági stratégiája azonban egyértelműen a *robe*, a taláros nemesség melletti elkötelezettségét fejezi ki.

A család legtöbb tagját Nicolas Versoris a *maistre*, úr titullussal illetve nevezi meg, ez a nemesség egyik legalacsonyabb rétegének járt ki. A naplóban feltűnő összes személynek ez a középréteg jelenti, a párizsi polgárjoggal bírók vagy a minden titulust nélkülözők és a *Monsieur* címmel jelölt parlamenti elnökök, egyes tanácsosok, királyi főtisztviselők, kanonokok között.

A család vagyoni helyzetét nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy mind Jean, mind Guillaume rendelkeztek Párizs-közeli földbirtokokkal, amelyeknek méreteit sajnos megbecsülni sem tudjuk, de számuk már önmagában is utalhat bizonyos jelentőségükre: Guillaume hagyatéki leltárában négy birtokot sorolnak fel,¹¹ Jean Versoris pedig élete során 3 birtokért tesz hűbéresküt, halála után pedig így jelenik

¹¹ Jurgens, i.m. 147.

meg a forrásban: „néhai Jehan Versoris, ügyvéd a Chatelet-ban, Bussy földesura (*sieur*).”¹² Nicolas vagyoni helyzetéről egy közvetett információval rendelkezünk. A király által 1522-ben elrendelt kényszerkölcsön idején a párizsiaknak vagyoni helyzetüktől függően 300-tól 1200 livre-ig terjedő összegeket kellett befizetniük. Nicolas Versoris a legalsó kategóriába került, ami arra utal, hogy a vagyonosabb polgárok (a legszegényebbekre valószínűleg nem vonatkozott ez a kényszerkölcsön) szerényebb rétegébe tartozott.¹³

Nem tudjuk, hogy hogyan működött ez a rokoni hálózat a mindennapok viszontagságaiban, azt azonban megvizsgálhatjuk, hogy az emberi és a családi élet nagy fordulópontjain, különösen a gyermekek születésekor és keresztelesekor milyen stratégiák irányították a szereplők kiválasztását.¹⁴

A keresztszülők feladata az egyházi nézőpont szerint a megkeresztelt gyermek lelki életének irányítása és a segítségnyújtás a vér szerinti szülőknek a keresztényi nevelésben. A keresztszülők kiválasztásának azonban világiasabb céljai is voltak. A komaságot (*parraïnage, compérage*) szokás volt a rokonság kiterjesztésére, szövetségesek, támogatók szerzésére felhasználni. A késő középkori Itália nagyvárosaiban a keresztszülőket éppen ezért a vérrokonságon kívülről választották. Christiane Klapisch-Zuber kutatásai szerint¹⁵ ezek a keresztszülők nem is igen tartottak fenn szoros kapcsolatot keresztgyermekükkel (nem emlékeztek meg róluk végrendeletükben stb.), annál inkább kötődtek azok szüleihez. A köztük kialakuló komaságot a kölcsönös segítségnyújtás keretében használták fel. Keresztszülőnek így főleg meglett férfiakat kértek fel, az apa ismerőseit, pályatársait, gyakran a vele egy testületben tevékenykedők összességét. A keresztszülők száma néha elérte a tíz-husz főt is, és három alá nagyon ritkán süllyedt a létszám. A későbbiek folyamán vált egyre inkább szokássá a családból felkérni valakit keresztszülőnek, ezzel egy időben az egy gyermekre jutó keresztszülők száma is csökkent. Angliá-

¹² *Hommages...* 42.

¹³ *Versoris* 88.

¹⁴ Az általában vett rokonság (és ezen belül a keresztszülőség és a lelki rokonság) mostanában a történeti-antropológiai kutatások előterébe került. A keresztszülőkről szól az alábbi átfogó munka: Agnes Fine: *Parrains, marrains. La parenté spirituelle en Europe*. Paris, 1994.

¹⁵ Christiane Klapisch-Zuber: *La maison et le nom. Stratégies et rituels dans l'Italie de la Renaissance. Chapitre V. Parrains et filleuls. Étude comparative*. Paris, 1990. 109–122.

ban és Franciaországban ez a folyamat már a középkor végére lezajlott, amint ezt tapasztalhatjuk a mi számadáskönyvünkben is.

Nicolas Versoris 13 keresztelés szereplőit sorolja fel, ebből 8 a saját, a többi öt pedig testvérei illetve unokahúga gyermekeié. (A családban született három gyermek esetében nem adja meg a keresztelésben résztvevők neveit, nem tudni miért ezekkel tett kivételt). Az alábbi felsorolásból kiderül, hogy normális esetben mindig három keresztszülőt kértek fel, fiúk esetében két férfit, egy nőt, leányok esetében két nőt, egy férfit. Az is látható, hogy nem mindig a Versorisok általunk ismert rokonai közül választottak, ezekben az esetekben is nagyon valószínű, hogy létezik a rokonság a feleség vagy a családba beházasodott vő ájáról, (ennek azonban nem jutottunk nyomára), de lehetséges az is, hogy a család ismerősei közül kértek fel valakit keresztszülőnek.

Táblázat: Keresztelők Nicolas Versoris naplójában

Keresztelő éve	Szülők neve	Gyermek neve (ha ismert)	Keresztszülők neve	Megjegyzések
1521 ¹⁶	Nicolas Versoris Marie Regnard	? fiú	<i>maistre</i> Francois Rat <i>maistre</i> Feron Jean Versoris felesége	A keresztapákat a templomban „fogták”, kérték fel.
1522 ¹⁷	Michel Basanier Anne Beranjon	? fiú	Robert Turquan Jean Versoris Jeanne Hodon	Guillaume V. felesége
1523 ¹⁸	Nicolas Versoris Katherine des Moulins	Marie	Gilles des Moulins Loise Barjelone Radeconde Versoris	Guillaume V. felesége
1524 ¹⁹	Guillaume Versoris Loise Barjelone	Joseph	Louis Segulier Antoine Bouchart Katherine des Moulins	
1524 ²⁰	Jean Versoris Marguerite ?	Jean	Denis Pillois Pierre Herbert <i>Pierre Bataille</i> felesége	Jean V. veje
1524 ²¹	Pierre Rosée Étiennette Versoris	Nicole	Nicole d'Origny Gilles des Moulins Tavel tanácsos felesége	

¹⁶ Versoris, 49. A táblázatban a V. a Versorist jelöli.

¹⁷ uo. 61.

¹⁸ uo. 122.

¹⁹ uo. 157.

²⁰ uo. 167.

1525 ²²	Nicolas Versoris Katherine des Moulins	Pierre	Pierre Versoris Pierre Rosée Madeleine des Moulins	
1525 ²³	Nicolas Versoris Katherine des Moulins	Anne	Antoine Martin Anne Beranjon Pierre Herbert felesége	Gilles des Moulins veje
1526 ²⁴	Nicolas Versoris Katherine des Moulins	? fiú		A bábaasz- szony ke- reszteli meg.
1528 ²⁵	Pierre Rosée Étiennette Versoris	Jean	Jean Basanier Guillaume Versoris Claude Versoris	Jean V. fia
1528 ²⁶	Nicolas Versoris Katherine des Moulins	Marie	Robert des Moulins Francoise Versoris Claude Versoris	Jean V. lánya Guillaume V. lánya
1529 ²⁷	Nicolas Versoris Katherine des Moulins	Marie	Dehortis, orvos maistre Pot és maistre Nyvoisin felesége	
1530 ²⁸	Nicolas Versoris Katherine des Moulins	Gilles	Gilles des Moulins Louis Chivot Guillemette des Moulins	Nicolas V. sógora

Három kivételes esetet rögtön kiemelhetünk, ahol a minket érdeklő családi stratégiákat valószínűleg elsöpörte egy erősebb körülmény, az újszülött gyengesége, és a félelem attól, hogy keresztletlenül halhat meg. Nicolas Versoris legelső, meg sem nevezett gyermekét ilyen sietve kellett megkeresztelni (*fut baptisé en diligence*): még eljutottak a templomba Jean Versoris feleségével, de a két férfi keresztstülőt valószínűleg már nem tudták volna megvárni, ezért ott helyben kértek meg két esetleg ismerős úriembert, hogy vállalják el ezt a tisztséget. A két keresztapa társadalmi rangjánál fogva illik is a Versorisok közé, hiszen mindkettőt *maistre* címmel említi a naplóíró, az egyikről pedig az is kiderül, hogy ügyvéd a Parlamentben. Verso-

²¹ uo. 174.

²² uo. 208.

²³ uo. 291.

²⁴ uo. 325.

²⁵ uo. 375.

²⁶ uo. 378.

²⁷ uo. 400.

²⁸ uo. 430.

ris ötödik gyermekét még a templomig sem tudták elvinni, őt a bába-asszony keresztelte meg otthon. A három évvel később született Marie esetében három teljesen ismeretlen keresztszülő, egy orvos és két asszony nevét sorolja fel Versoris, és semmiféle magyarázattal nem szolgál kilétükről vagy felkérésük körülményeiről. Az egyik lehetséges válasz az, hogy ennek a gyermeknek a születésekor is félték a túl korai (keresztelés előtti) elhalálozástól, és a szülésnél segédkező orvost és tapasztalt asszonyokat kértek meg a szertartáson való részvételre. Ez azonban csak feltételezés, amit az is gyengít, hogy éppen ez a gyermek (Versoris harmadik Marie nevű leánya, az első kettő csecsemőként halt meg) a napló adatai szerint életben maradt. További adatok hiányában ezt az eseményt nem tudjuk biztosan értelmezni.

A többi kilenc eset azonban ad némi segítséget a családon belüli keresztelői stratégiák feltárásához. Egy elég könnyen észrevehető, bár nem kötelező elem a keresztszülő és a keresztgyermek azonos keresztneve. Keresztszülőjének a nevét kapja a tíz ismert nevű gyermekből öt, Jean és Nicole Rosée, Anne és Gilles Versoris, sőt, Pierre Versorisnak mindkét keresztapja ugyanezt a nevet viseli. Ez a gyakorlat, amely teljesen szemben áll a késő középkori itáliai szokásokkal, utalhat a keresztszülő és keresztgyermek közelebbi, bensőségebb kapcsolatára, vagy legalábbis erre az ideálra. A Versoris család tagjainak keresztnevei között felfedezhető három elsőbbséget élvező férfinév, Jean, Guillaume és Pierre. Ezek mindkét ismert generációban előfordulnak, a Versoris gyermekek körében nem is egyszer: az ismert 11 férfi keresztnévből öt Jean, kettő Pierre, egy pedig Guillaume. A többi három névből a Gilles-t magyarázza a Des Moulins nagypapa neve, Nicole Rosée-ét pedig magyarázhatná akár Nicolas Versoris keresztneve is, de nem ez a helyzet: a naplóíró nem kérték fel keresztapának az ő nevét viselő unokaöccse mellé.

A választást tehát befolyásolhatta a keresztszülő és a gyermek választott neve. Láthatóan illet ügyelni az egyensúlyra is, arra, hogy mindegyik rokon család sorra kerüljön, és a három keresztszülő lehetőleg más-más családot képviseljen. Mivel egyedül a naplóíró esetében ismerjük valamennyi gyermek valamennyi keresztszülőjét, először az itt felfedezhető törekvéseket emeljük ki. Nicolas Versoris első három gyermekének a családból választott hét keresztszülője (a számolásba tehát nem vesszük bele a két templomban fogott keresztapát) felöleli mind az öt Versoris testvér családját, valamint Katherine

des Moulins apját és egy testvérét. Az idősebb generáció, a naplóíró testvérei és azok házastársai után következett 1525-től a második generáció: Nicolas Versoris unokahúgai és házastársaik. Ez az életkori adottságokból fakadóan már csak Jean és Guillaume családjait (valamint Anne Beranjont) vehette számításba, hiszen itt voltak már elég idősek a gyermekek a megtisztelő szerep vállalásához. A naplóíró négy gyermekének esetében figyelhetjük meg azt is, hogy két keresztszülő a férj, egy pedig a feleség rokonságából érkezik. Ez a család többi kereszttelendő gyermekénél nem így alakult: Jean Rosée mindhárom keresztszülője a Versoris rokonságból került ki, Joseph és Jean Versorisnál viszont csupán egy-egy. Nicolas Versoris utolsó gyermekének, Gilles-nek keresztszülőit kétharmad részben biztosan, de feltehetően teljes egészében a Des Moulins rokonságból választották ki.

Úgy tűnik, hogy a családba beházasodókat az esküvőjük után hamarosan már megfelelőnek találták arra, hogy új rokonságában keresztszülői szerepet vállaljanak. Loise Barjelone 3 hónappal, Pierre Herbert 11 hónappal, az ő második felesége 2 hónappal, Antoine Martin szintén 11 hónappal házassága után lett keresztszülő. A gyermekek születését nyilván nem programozták az esküvőkhöz, ebben a sietős bizalomban viszont felfedezhetjük azt a szándékot, hogy az új rokont a házassági kötelék mellett még lelki rokonsággal (*parenté spirituelle*) is a családhoz fűzzék, és a keresztszülőséggel még inkább bevonják a rokonság kapcsolatrendszerébe. A felnövekvő fiatalok korát sajnos nem ismerjük, így nem tudjuk, hogy mennyi idős koruktól kezdve tartották őket alkalmasnak a keresztszülői szerep vállalására. Egyetlen esetben tudunk következtetni valakinek a korára: Claude Versoris, Guillaume leánya 1528-ban tartja keresztség alá a naplóíró egyik gyermekét, 1533-ban, apja halálakor pedig a hagyatéki leltárban kiskorúként említik,²⁹ vagyis feltételezésünk szerint a kereszttelő idején legfeljebb 16–17 éves lehetett.

Előfordul, hogy keresztanyának egy másik gyermeket váró anyát választanak: Jeanne Hodon saját gyermeke születése előtt két héttel tartja a keresztség alá Anne Beranjon újszülöttjét, Katherine des Moulins terhessége pedig még éppen csak nyilvánvalóvá válhatott (2-3. hónap), amikor Loise Barjelone gyermekének keresztanya lett. Ez utóbbi kapcsolat viszonzása volt egy háromnegyed évvel korábbi kereszttelőnek, ahol Loise Barjelone tartotta a keresztség alá Katherine

²⁹ Jurgens, i. m. 147.

des Moulins leányát. Ez a választási elv azonban egyáltalán nem kötelező erejű, hiszen 1524-ben 3 gyermek is születik a családban másfél hónap leforgása alatt, 1528-ban pedig 2 gyermek egy hónapon belül, és egyik anya sem lesz a keresztanya az ekkor keresztelt rokongyereknek.

Az így kialakuló komasági hálózatban szinte valamennyi családtag csupán egyetlen gyermek keresztszülője. Ez szintén utalhat a keresztszülő és keresztgyermek bensőségebb kapcsolatára. Mivel a napló csak egy tizenkét évnyi szeletet hasít ki a Versoris család életéből, Jean, Guillaume, Étiennette húguk és maga Nicolas például ez alatt az idő alatt egyáltalán nem kapnak keresztszülői szerepet: ők valószínűleg már korábban részesültek ebben a tisztességben, és így a családi ciklus eme későbbi szakaszában született gyermekeket inkább házastársaik, majd az évtized második felében gyermekeik tartják a keresztvíz alá. A naplóban találkozunk egy személlyel, akit Versoris komájaként (*mon compere*) említ,³⁰ tehát naplóíróknak már valóban volt keresztgyermek. Az általánosnak mondható kizárólagosság (egy embernek egy keresztgyermek lehet) alól kivételt egy személy (vagy kettő) jelent: Gilles des Moulins biztosan, őt feltételezhető nagy tekintélye miatt kérhették fel több, összesen három alkalommal keresztapának. A másik személy, aki két, a családban született gyermeknek lett a keresztanya, ráadásul ugyanabban az évben, a fent már említett Claude Versoris.³¹

A keresztszülő kiválasztásában nyilvánvalóan szerepet játszott a személyes rokonszenv vagy éppen ellenszenv is, ezt a tényezőt azonban a forrásadottságok miatt még utalás szintjén sem tudjuk számításba venni. Az is lehetséges, hogy egyszer csak elfogytak a családon belül a keresztszülőnek alkalmas és még szabad személyek: ilyenkor folyamodhattak az ismétléshez vagy egy külső, rokonságon kívüli személy felkéréséhez. A naplóból kiderül, hogy Martin Barjelone (aki Guillaume Versoris harmadik feleségének, Loise Barjelone-nak rokona, esetleg testvére) három másik férfival, köztük Antoine Bouchart-ral egyszerre lett tanácsos a kerületben (*conseiller au bailliage*) 1523-ban, két héttel Guillaume Versoris és Loise Barjelone esküvője után. A pár 1524-ben született gyermekének ez az Antoine Bouchart

³⁰ Versoris, 101. Nicolas Fourmentin 1523-ban halt meg.

³¹ Claude Versorisról csak az egyik esetben tünteti fel a naplóíró, hogy Guillaume Versoris lányáról van szó. Lehetséges, hogy a másik esetben egy másik testvér (pl. Jean) hasonló nevű gyermeke a keresztanya.

lett az egyik keresztapja, Louis Segquier-vel együtt, akiról annyit tudunk, hogy tanácsos a Parlamentben, ahol Guillaume, az apa ügyvéd. A munkatársi kapcsolatok kissé távolinak és közvetettnek tűnnek, de lehetséges, hogy régebbi barátsággal, ismeretsséggel párosulva elegendőnek bizonyultak a rokoni szál helyettesítésére. Más esetekben még ennyi összefonódást sem tudtunk felfedezni, például 1524-ben Jean Versoris és Étienne Versoris gyermekeinek kapcsán. Az esetek mindenestre kicsit fellazítják a rokonságot mindenáron lefedő komaság szabályát, és át is vezetnek Nicolas Versoris ismeretségi körére.

Ügyvédek és szomszédok

A szűk rokoni kör sűrűbb hálóját ugyanis az ismerősök lazább szövete veszi körül. A naplóíróknak azonban nem áll szándékában bemutatni ezt az ismerősi kört, nem is a rendszer működésének fordulópontjait rögzíti, mint más számadáskönyvek, amikor feljegyzik a szerződéseket és ezek tanúit, résztvevőit. Nicolas Versoris leginkább akkor jegyzi fel ismerőseit, amikor azok meghalnak vagyis végérvényesen kilépnek a rendszerből.

Hogyan lehet megközelíteni ezt az adathalmazt, ezt a kicsivel több, mint személyes halotti anyakönyvet? Lehet rangsorolni az ismerősöket az említések mennyisége alapján: a nagypolitika szereplőinek, gonosztevőknek a neveit fel sem vettük, hiszen ezek nem személyes ismerősöket, hanem közismert személyeket fednek. Figyelembe azokat a bejegyzéseket vettük, ahol valakinek a halálát, házasságkötését örökíti meg a naplóíró. A legtöbb emberhez csupán egy bejegyzés kapcsolódik, amely megemlékezik foglalkozásáról, halálának időpontjáról, esetleg temetésének idejéről és helyszínéről. A házasságok ritkábbak, és sokszor előfordul, hogy a résztvevő felek csak (Versoris által) ismert rokonaikhoz viszonyítva jelennek meg: egy parlamenti tanácsos unokahúgát elvette egy ügyvéd fia. Az ilyen egyszer említett személyeket vesszük az ismerősök legtávolabbi körének.

Más személyekhez ugyanis két-három bejegyzés is kapcsolódik: Versoris feljegyzi még a feleség, esetleg özvegy halálát is, egy családtag házasságát, vagy az ismerős híresebb ügyét, esetleg bekerülését a Versoris rokonságba. Ez a mennyiségi alapú rangsorolás meglehetősen esetleges, hiszen ha a közeli ismerős özvegye életben marad, fia pedig még nincs házasulandó korban, akkor nem születik róluk bejegyzés. Egyesek tehát igazságtalanul kiszorulnak a legkülső körbe. A több bejegyzés azonban mégis jelzésértékű: rámutat, hogy Versoris

ismerte az illető családját is, számon tartotta rokonságát. A többi közül így kiemelkedik néhány „fontos” család, amelyek tagjai közül a naplóíró több személyt említ, mégpedig többféle helyzetben, többféle típusú esemény kapcsán, esetleg rokonságba is kerül velük - komaság vagy sógorság révén.

Ilyen család például a Ruzé, ahonnan négy személyt, köztük egy nőt is megtalálunk a naplóban halálesetek, házasságkötés, házasságtörési per, a királlyal kapcsolatos konfliktusok miatt. (Az írásmód ingadozása miatt és további adatok hiányában nem tudjuk, hogy lehet-e kapcsolat Pierre Rosée, akinek a felesége *la Ruzée/la Rozée*-ként jelenik meg a naplóban és a néha Rusé alakban megjelenő Ruzé család között.) A Turquan család komasági kapcsolatban áll Nicolas Versoris rokonaival, a keresztapa, Robert Turquan 6 hetes Bastille-beli raboskodásáról is beszámol a napló, valamint két családtagnak feljegyzi a halálát, sőt a temetésük helyszínét is – talán részt is vett rajtuk? Ilyen fontosabb családnak tűnik a Sevin és a Loynes család is, amelyek házassági kapcsolatba is kerülnek a Versoris-Fournier rokonsággal. Több bejegyzést szentel a szerző három parlamenti elnöknek és családjaiknak (Baillet, Brinon, Olivier), és ez valószínűleg nem csupán a funkcióhoz kapcsolódó érdeklődés, hiszen a többi hat parlamenti elnököt rövid megemlékezéssel intézi el.

Az egyes személyekre, családokra vonatkozó bejegyzések gyakoriságán kívül felhasználható információ az említett személyek foglalkozása is, ami nagy valószínűséggel közösségteremtő és az ismeretségi kört alakító tényező. A foglalkozási csoportok rekonstruálását követően felvetődik a kérdés, hogy vajon milyen módon került ismeretségbe tagjaikkal Nicolas Versoris. A fellelhető adatok alapján azt feltételezzük, hogy minden csoporthoz egy-egy kulcsembert, általában rokon jelenti a kapcsolatot. Mivel a naplóíró erről nem nyilatkozik, nem tudhatjuk, hogy az ismeretségi kör létezett először, majd innen került ki a későbbi rokon (sógor, após vagy koma) vagy pedig valóban a rokon vezeti be Nicolas Versorist saját ismeretségi körébe. Egy esetben erősen ebbe az irányba mutatnak az adatok. Nicolas Versoris 13, a Notre-Dame katedrálishoz tartozó kanonokot említ naplójában. Közéjük tartozik Gilles des Moulins, aki 1523-ban az apósa lesz. Az ezt megelőző években négy kanonok tűnik fel a naplóban, mind nagyobb port felverő ügyek kapcsán (hárman a nepotizmus, egy pedig mérgezés gyanúja miatt). Az egyszerű halálesetek feljegyzése (8 személy) 1525-től jelenik meg. Így elvileg lehetséges, hogy a párizsi ka-

nonokokkal az apósa ismertette meg Nicolas Versorist. A többi foglalkozás kapcsán nem tudjuk ezt a kísérletet elvégezni, mivel a kulcsembert jelentő rokon már a napló kezdetén jelen van Nicolas Versoris életében, így a megjelenése előtti állapotról nincsen adatunk.

A legjelentősebb foglalkozási csoportot a párizsi Parlament személyzete jelenti, legkevesebb 43 személy tartozik ide (ebből 20 szerepel családja tagjaival és több bejegyzésben), az összes ismerősök kb. két ötöde. Érthető is a Parlament túlsúlya, hiszen mind Nicolas, mind Guillaume Versoris itt ügyvéd. A bejegyzések az intézmény összes jogászai munkát végző személyét érintik az első elnöktől a tanácsosokon keresztül egészen az ügyvédekig és prokurátorokig. A legtöbb „fontos” család ebből a körből származik, a foglalkozások közül ez a belső kör, a közelebbi ismeretségek helyszíne.

A Chatelet bíróságáról 21 személy jelenik meg a naplóban, ügyvédek és prokurátorok. Hat esetben említ valakit többször a napló vagy foglalkozik valakinek a családjával, az arány tehát jóval kisebb, mint a naplóíróval közös testületben dolgozóknál. Pedig a Chatelet-hez is erős szálak kötik a Versorisokat: itt ügyvéd Jean, a legidősebb testvér, és itt volt prokurátor Raoul Regnart, Nicolas első apósa.

Az első két nagy csoportnál kisebb, de nem jelentéktelen számban jelenik meg két, a naplóíróhoz feltehetően távolabbi szálakkal kötődő csoport, az orvosoké és a kanonokoké. A 13 kanonok közül senkit nem említ egynél több alkalommal a napló, a 11 orvos közül is csak kettőt, ezek közül egyik Versoris egyházközségének jeles tagja, a másik pedig a Nicolas Versorist felölelő városi milícia helyi vezetőjének (*quartenier*) fia, és mindkettőjük rokonságában találunk parlamenti vagy a Chatelet-hoz tartozó jogászt. Több orvos a párizsi egyetem orvosi fakultásának tanára, és a naplóíró egyetemi ügyek iránti érdeklődését jelezheti, hogy két licenciátus doktorra avatását is feljegyzte. Az ehhez a csoporthoz fűző kapocs minden bizonnyal Pierre Rosée, Nicolas Versoris sógora, aki mint *docteur régent* tanít a fakultáson. Lehetséges, hogy ezen a szálon keresztül került kapcsolatba a naplóíró második feleségével és családjával: Katherine des Moulins első férje szintén orvos volt. A Notre-Dame székesegyház káptalanjához pedig, már láttuk, második apósa, Gilles des Moulins jelentette a kapcsolatot és valószínűleg a belépőt is.

Néhány (5–4–4) ismerős kerül ki a párizsi polgárjoggal bíró kereskedők és iparosok, a jegyzők és a Számvevőszék (*Chambre des comptes*) tagjai közül. A polgárookra nem találtunk a többi forrásban

további adatokat, amelyek segítették volna elhelyezésüket az ismerősök körében. A négy jegyző és a Számvevőszék négy tagja közül valamennyi kötődik – nem foglalkozástól függő szálakkal is – a naplóíróhoz: ketten ugyanabban az egyházközségben laknak, mint ő, másik hármat házassági kapcsolat fűz Versoris egyéb ismerőseihez, ketten a Versoris rokonságba házasodtak be, az egyik (elárvelt) gyermekeinek pedig ő a jogi képviselője. Úgy gondoljuk, hogy ebben a két esetben, az előbbi négy csoporttal ellentétben, nem a foglalkozás teremtette meg az ismeretség lehetőségét, hanem a többi felsorolt tényező.

Ezenkívül még találkozunk néhány, a párizsi közigazgatásban szerepet betöltő személlyel, valamint 1-1 borbállal, szabóval és fegyverkováccsal, továbbá néhány, a foglalkozás megjelölése nélkül bejegyzett emberrel. Az előbbi csoport tagjaival ügyes-bajos dolgainak intézése vagy valamilyen szolgáltatás, megrendelés kapcsán is alakulhatott ki tartósabb kapcsolata, ez azonban csak feltételezés. A szabóról viszont magából a naplóból tudjuk, hogy Versoris szomszédja volt.

Ez át is vezet egy újabb tényező, a földrajzi közelség szerepéhez. A Versoris család a Saint-Severin templom plébániájához tartozik, amely a bal parton a Szajna és a környező (igen közeli) plébániák, a Saint-Julien-le-Pauvre, a Saint-André-des-Arts, a Mathurins és a Saint-Yves kápolna közötti néhány sűrűn lakott utcát foglalja magába, valószínűleg egy-két ezer lakossal. A legidősebb testvér, Jean il-lusztris tagja a plébániai közösségnek, ő az egyházközségi tanács elnöke (*premier marguillier*).³² Guillaume Versoris, hagyatéki leltára szerint, a templomhoz közeli rue de la Harpe egyik házában lakott. Ehhez a plébániához tartozott a naplóíró is, hiszen gyóntatója, a tudós és hozzáértő emberként jellemzett Pierre Getz itt volt pap. Ennek némileg ellentmond, hogy első gyermekét a jobb parton elhelyezkedő Sainte-Opportune templomba vitték – nagy sietve – megkeresztelni. Lehetséges, hogy ebben az időben itt lakott, talán éppen első feleségének családjánál? (A Basanier rokonság a Sainte-Opportune templommal szomszédos Aprószentek temetőjébe temetkezett.) Vagy csak Marie Regnart kívánta első gyermekét a szülői házban világra hozni? Bárhol is lakott ekkoriban a naplóíró, a Saint-Severin plébániához

³² Bourrilly, i. m. 56.

való kötődése megmaradt, és nyilván vissza is költözött ide felesége halála után.

Ez a Saint-Severin plébánia jelenti naplóírónk számára az ismerősök földrajzi értelemben vett belső körét. 27 személyről tudjuk – vagy a napló alapján, vagy a hagyatéki leltárakban feltüntetett lakhely szerint –, hogy a plébánia területén lakott, ez a naplóban szereplő összes ismerős körülbelül egy negyede, ehhez még hozzá kell vennünk Jean és Guillaume Versoris családját is. Lehetséges, hogy még mások is tartoztak ehhez a plébániához, csak a naplóíró nem említi. Az egyéb templomokban történő temetéseknek viszont valószínűleg csak elenyésző részét jegyzi fel, három-három esetben említi a jobb parti Saint-Merry és Saint-Germain templomokat, 1-2 alkalommal az ugyanitt található Saint-Paul és Saint-Martin-des-Champs plébániákat. A Saint-Severinnek szomszédos Saint-André-des-Arts templomában temetik el a Versorisokkal rokonságban álló Galoppe és Loynes család tagjait. Végül kiemelkedő, bár a Saint-Severinéhez nem is hasonlítható szerepet kap az Aprószentek temploma és temetője. Ide temetik a Basanier és a Fournier rokonság több tagját, Nicolas Versoris anyósát és a naplóíró itt született első gyermekét, valamint nővére, Radegonde Versoris és Jean Basanier fiát: ez a két család tehát nagy valószínűséggel ebben a kereskedők és iparosok által benépesített városnegyedben is élt, ami szintén ezen családok közelségét mutatja polgári gyökereihez.

Mennyire volt meghatározó a földrajzi tényező Nicolas Versoris ismeretségi körének kialakulásában és hogyan befolyásolta annak összetételét és jellegét? A városi plébánia rendkívül nagy jelentőséggel bírt a középkori és koraujkori szociabilitás területén. A vasárnapi misék, a férfiak komoly eszmecseréi a templom előtti téren, a vendég prédikátorok nagy tömeget vonzó beszédei egy helyre tömörítették a plébánia lakóit. A plébánia jelentette az emberi élet legfontosabb állomásainak keretét a keresztelőtől a temetésig. Ez jelentette az egyén számára a személyesen átfogható pátriát a néhány tíz- vagy százezer embert számláló nagyobb városokban.³³ Nicolas Versoris valószínűleg személyesen ismerte a plébánia lakosainak jelentős részét, a társadalmilag hozzá közel állókat pedig bizonyosan.

³³ A városi plébánia szerepéről: Robert Mandrou: *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique 1500-1640*. Paris, Albin Michel, 1961.

A Saint-Severin plébánia jelentőségét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a naplóíróval kapcsolatban álló személyek egy negyede ide tömörül, és bár nem kiemelkedően nagy a többszöri említések aránya, kitűnik, hogy a közös lakhely nagy szerepet játszik a rokonság kiépítésében: Nicolas fivérenek öt ismert nevű felesége közül négynek, Jean Versoris három veje közül kettőnek a családja lakik vagy temetkezik a Saint-Severin templomba vagy a szomszédos Saint-André-des-Arts-ba.

Nicolas Versoris naplóban említett barátai szintén az ő plébániájához tartoznak. Kettő személynek jár csak ki a barát megjelölés, foglalkozását egyiknek sem ismerjük. Az egyik *maistre* Julien Froessart, aki a naplóíró szomszédja és barátja, a másinak még a vezetéknevét sem jegyzi fel: „*maistre Alain, mon bon ami et familier*”, tehát igen közeli jó barátról van szó, akit a Saint-Severin templom egyik kápolnájában temettek el.³⁴ A legközelebbi barátok valószínűsíthető alulreprezentáltságáról már beszéltünk, a megjelenő kettőből pedig nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a közös lakóhely mellett a közösen viselt cím azonos társadalmi rangot takar. A szűkszavú bejegyzések mögött azonban lehetetlen felfedni a barátság érzelmi töltetét, hétköznapi gyakorlatát vagy akár csak a veszteség okozta fájdalmat. Nicolas Versoris barátai, barátságai nem elemezhetőek a napló segítségével.

A foglalkozáson alapuló kapcsolatok rekonstruálása egy meglehetősen zárt világot mutat Nicolas Versoris körül: a körülbelül 90 jogász – ügyvédek, parlamenti tanácsosok és elnökök, prokurátorok és jegyzők – mellett periférikus szerepben tűnik fel összesen 24 orvos és kanonok, akik társadalmi rangban valahol ugyanott helyezkednek el, mint az előbbiek, valamint néhány polgár, akik talán egy fokozattal kerülnek lejjebb a ranglétrán. A Saint-Severinben eltemetett ismerősök túlnyomó része is ügyvédekből és prokurátorokból áll, vagyis a földrajzilag legközelebbi körben megismétlődik a foglalkozási csoportok által nyújtott kép. Ennek egyhangúságát némileg megtöri a szomszéd szabó, a közeli patikus, az esetleg innen ismert fegyverkovács és borbély, akik rendkívül elütő színfoltot jelentenek a palettán, de számuk elenyésző a többieké mellett. Naplóírónk nyilvánvalóan nem számította ismerősei közé a plébánia lakosságának legszegényebb elemeit, akikkel pedig egy utcában lakott, és ugyanarra a misé-

³⁴ Versoris, 14., 60.

re jártak, a földrajzi közelség azonban mégis valamennyire kitágítja az ismerősök körének társadalmi határait.

Az eddig személyekként vagy családokként szemlélt ismerősi kör nem elszigetelt pontokból, hanem egyrészt 3–4 családot összefogó kisebb csoportosulásokból áll, másrészt pedig hosszabb családláncolatokból, amelyek egymással is összekapcsolódnak és az ismerősi kör különböző szintjeit összefüggő hálózatokká alakítják. A párizsi Parlament tagjait már vizsgálták a prozopográfia módszereivel. Françoise Autrand adatai szerint 1413-ban a 94 parlamenti tanácsosból 58 ugyanahhoz a rokonsági rendszerhez tartozott, 15 pedig 2-3 személyből álló rokoni csoportokba.³⁵

A *noblesse de robe*, a taláros nemesség a középkor végén kezd kialakulni, oly módon, hogy a kereskedelemből meggazdagodott polgárság királyi tisztségeket, majd hűbérbirtokokat szerez magának, nemeslevélre tesz szert, gyermekeit nemesi családok tagjaival házasítja össze és egyre inkább nemesi módon kezd élni. Eközben fokozatosan eltávolodik a gyökereit jelentő polgárságtól és minden módon igyekszik elkülönülni tőle. Törekvéseiket a királyság megkönnyítette azzal, hogy 1470-től a hűbérbirtokok tulajdonosait nemessé nyilvánította, valamint a koraujkor századai során kialakultak a bizonyos idő elteltével automatikusan nemesi címmel járó közigazgatási, igazságszolgáltatási tisztségek, amelyeket meg lehetett vásárolni, később a családban örökíteni is.³⁶

Ez az általános, makroszintű, több évszázadon átívelő folyamat. Mi ennek egy szeletét próbáltuk elemezni, lenyúlva az egyének, a családok, a konkrét kapcsolatok, stratégiák szintjére. Nem csupán a nemességbe vezető út és a polgárságból való kiválás lépéseit vettük figyelembe, hiszen a Versoris család naplójában tetten ért stratégiái nem csupán e cél felé irányultak: a gyermekek üdvösségét kellett biztosítani, a család összetartozását szorosra fűzni, a fiatalokat és a beházasodottakat integrálni a közösség felnőtt tagjai közé. Szükség volt a barátságra, a bensőséges kapcsolatra is, és ápolni kellett a jó viszonyt a rokonság polgári foglalkozást űző néhány tagjával is. Az

³⁵ Françoise Autrand: Le personnel du parlement de Paris: traitement automatique d'une prosopographie en vue d'une étude sociale. In *Informatique et histoire médiévale* par Lucie Fossier et André Vauchez. École Française de Rome, 1977.

³⁶ Jean Delumeau: *Renezsánsz*. Bp. Osiris, 1997. 244.; A taláros nemesség fogalmának kialakulásáról: Albert Cremer: *La genese de la notion de noblesse de robe*. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1999. 1. 22–38.

azonban bizonyos, hogy a valószínűleg orléans-i, vidéki eredetű Versoris család, a taláros nemesség újabb keletű, de a nemességbe vezető út jó néhány állomásán (tisztség, hűbértok, megfelelő házasságok) sikeresen keresztülhaladó tagjainak kapcsolatai jól mutatják az elzárkózásra való törekvést. Az ismeretségi kört alapvetően a testületek és a tisztségek közössége határozza meg, és jellemző a felfelé nyitottság: parlamenti tanácsosok és elnökök gyakran szerepelnek a naplóban. A házasság, érthető módon sokkal szűkebb rétegeket fog át, és inkább a szinten tartásra, mint az emelkedésre törekszik. Az endogámia a házasságban nem csupán társadalmi szinten jelentkezik, hanem a vizsgált esetek többségében a térbeli elhelyezkedésben is. A vizsgált személy ismeretségi körére jellemző elzárkózás a csoporton belüli kapcsolatok elburjánzásával jár együtt, a legtöbb család részét képezi a nagy rokoni hálózatnak, így a foglalkozási, ismeretségi és rokoni szálak nagyrészt fedik egymást.

**A családi alapokon szerveződő mikroközösség:
ötväscéh a 17. századi Kolozsváron
(1600–1659)**

A kolozsvári ötvöscéhet, mint mikroközösséget kívánom vizsgálni jelen tanulmányomban.

A 17. században a céheket már zárt közösségként tartják számon. Azt fogom megvizsgálni az elkövetkezendőkben, hogy ez az általánosítás mennyire áll a kolozsvári ötvöscéhre. Erről a céhről tudjuk, hogy a korban az egyik legjelentősebb volt Erdélyben.

A városi élet egyik fő szerveződő formája volt a céh. Kolozsváron az ötvösmesterséget űzők első szabályzatát 1473. július 12-én adták ki, amely nagyfokú hasonlatosságot mutat a szászöldiekkel.¹ Ezt a szabályzatot 1512 folyamán módosították.² 1561-ben fogadták el a teljesen megújított szabályzatot, melyet 1627-ben fordítottak le magyar nyelvre, ekkor ugyanis a céh többsége már a magyar „nációhoz” tartozott. A szabályzat szerint a céhbe való belépéshez – a remek elkészítése után – feltétel volt a tisztességes származás, a tisztességes név és hír, 6 forint és egy ebéd. Az előbbi feltételek csak a kolozsváriakra, ill. a tanulóesztendeiket itt letöltött személyekre volt érvényes, míg a máshonnan jövőknek újra el kellett készíteniük a remeket, a származásról és a tanuló időről pedig levelet kellett hozni, és az ebéd megadása is vonatkozott rá.³ A mester halála után felesége még egy évig és 3 napig fenntarhatta a műhelyét, egy hetibéres legény segítségével „dolgozhatott”, de társul már nem fogadhatta őt. A legényt társul fogadni tilos volt a mesterek számára.⁴ Ugyanakkor a mesterek fiainak belépését nem könnyítették – mint sok más szakma esetében – de az apródéveik száma kevesebb volt, mint másoké.⁵ Mindezekből kitűnik, hogy a szabályzatok ezen pontjai némiképp elősegítették a céhnek mint mikroközösségnek bizonyos fokú zártságát.

¹ Jakab Elek: *Kolozsvár története I.* 498–500.

² Jakab Elek: *Kolozsvár története I.* 580–581.

³ Jakab Elek: *Kolozsvár története II.* Oklevéltár 270.

⁴ Jakab Elek: *Kolozsvár története II.* Oklevéltár 271.

⁵ Jakab Elek: *Kolozsvár története II.* Oklevéltár 272.

1. Az ötvöscéh tagjainak származása és családi háttere a 17. században (1600–1660)

A polgárkönyv⁶ (1587–1614) szerint mintegy 20 ötvösmester lett kolozsvári polgár ebben az időszakban, akik közül 15 magyar nemzetiségű, 3 szász és 2 kettőről nem tudjuk pontosan. Származás szerint 8 kolozsvári, akik közül 5 magyar (köztük Desy István és Globich Mihály) és 3 szász (egyikőjük: Daniel Linczegh), valamint egy-egy várad-i, tolmácsi, nagybányai és nagykárolyi található, míg a többiek származásáról nem tudunk biztosat. (Lásd 1. táblázat.) Mindez azt jelenti, hogy a céh elmagyarosodása folytatódott, és a céh tagjainak több mint fele más településről jött és települt le Kolozsváron. Másrészt ez azt is mutatja, hogy a céh bezárkózása még nem juthatott el a csúcspontra – vagy már túl volt azon – sőt részben még – vagy már – nyitott is volt. Arról, hogy hogyan is lehetett ebbe a közösségbe bekerülni, már szóltam, de voltak olyan módok is, melyek ezt megkönnyítették. Itt játszottak fontos szerepet a házassági stratégiák. Álljon itt néhány példa: Széchy Seres István egy ötvös családba⁷ – Buday – házasodott be és sógora Ötvös Bartos lett.⁸ Vicei Máté családjának nőtagjainak házassága is figyelemre méltó, az egyik Pegreczi Bálint, a másik Igyártó Mihály, míg a harmadik Kassai István ötvösmesterhez ment feleségül.⁹ A Verner család leányági leszármazottai is más ötvös családok – pl. Radecius Bálint családjában – tagjai között voltak fellelhetőek.¹⁰ De volt olyan eset is mint például a Nyirő Jánosé, aki 1580-ban lépett be az ötvöscéhbe, 1623-ig, haláláig volt a céh tagja. Gyerekei nem lettek ötvösök, de fia egy ötvösmester – Balásfi Bálint – leányát, Annát vette feleségül. Leányai pedig jelentős családok tagjaihoz – Rázmán, Balk – mentek férjhez.¹¹

Mindezek elősegítették a mikroközösség erősödését. Az elkövetkezendőkben ennek rekonstruálására próbálok kísérletet tenni.

A tanulmány következő részében tehát azt vizsgálom meg, hogy melyek azok a családok, akik több generáción keresztül folytattak öt-

⁶ Köszönet a polgárkönyv adataiért Kiss András úrnak a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Fiókja nyugalmazott főlevéltárosának, az Erdélyi Múzeum Egyesület alelnökének.

⁷ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. 268.

⁸ Talán azonos a mesternévsor szerint a céhbe 1595-ben felvett Lengyel Bartussal Breasla aurarilor din Cluj nr. 4. 1556–1790. 95/1.

⁹ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. 304–305.

¹⁰ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. 188.

¹¹ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. 188.

vösmesterséget. Mivel a „teljes” polgárkönyv névsorai még kevésbé állnak rendelkezésemre, sok helyütt csak a céh névsorára támaszkodhattam.

Az első „család” az Almási, közülük az apa, András 1646-ban, lett a céh tagja, majd hasonló nevű fia 1690-ben.¹²

A Boncidai család mind a város, mind a céh életében nagyon jelentős szerepet töltött be a 16-17. század fordulóján. A család legidősebb tagja 1556-ban lépett be a céhbe, 1573-ban már céhmester, 1596-ban pedig főbíró lett, háza és telke a Farkas utcában volt, hasonló nevű fia 1588-ban lépett be a céhbe. 1600-ban apja halálakor már a város sáfárpolgára ill. százférfe volt. Többször is volt céhmester, 1627-ben halt meg. Farkas utcai házáat valószínűleg apjától örökölte, adója 1604 és 1614 között 1 és 11/4 dica között váltakozott. Talán az ő fia lehetett Boncidai Mihály, aki 1627-ben lépett be a céhbe és az a fia, aki szintén a Gergely nevet viselte 1651-ben lett céhtag.¹³

A Dési család a következő, akik közül nem mindet kell feltétlenül egy család tagjaként tisztelnünk, így Deesi István nevű ötvös 1599-ben, ennek fia 1642-ben lépett be a céhbe.¹⁴ Az idősebb 1614-ben sáfárpolgár lett, 1615–20 és 1622–24 között szenátorként látott el különböző tisztségeket, majd 1621-ben számvevő lett.¹⁵ Ugyanakkor két Deesi János nevű is található a mesternévsorban, akik 1604-ben ill. 1628-ban léptek be az ötvösök közé.¹⁶ Utóbbiak közül az idősebbnek a háza a Farkas utcában állt, és 1 dicát adózott utána 1604 és 1614 között. A felsorolt négy ötvös között a köteléket mindenestre a származási hely jelenthette számukra, hiszen mindannyian Désről származhattak el.¹⁷

A név alapján hasonló kategóriába sorolható az „Eperjes család” is, akik közül Bálint 1619-ben, míg Péter 1654-ben vált a céh teljes jogú tagjává¹⁸, őket követik az Erdődyek Imreh és István, akik 1590-ben ill. 1634-ben léptek be mesterként az ötvöscéhbe.¹⁹

¹² Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 161/1., 173/1.

¹³ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. 50–53.

¹⁴ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 102/1, 156/1.

¹⁵ Közgyj. I/6. 166., I/6. 203, 225, 245, 264, 284, 337, 372, 392; számvevő- Közgyj. I/6. 335.,

¹⁶ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 113/2, 140/2.

¹⁷ Erdély és a Részek térképe 42. Dés oppidum Belső Szolnok vármegyében (XVII. R. 60.)

¹⁸ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 128/1, 167/2.

¹⁹ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 85/2, 147/1.

A Filstich család története is igen hosszúra nyúlik vissza Kolozsváron, közülük az egyik legjelentősebb Péter, aki 1547-ben lett az ötvös céh tagja, majd 1580 és 1597 között mindössze három alkalommal nem volt céhmester. Hasonnevű fia 1587-ben lépett be a céhbe, 1603-ban már tanácstag lett, 1607-ben pedig a fejedelmi pénzváltó főnöke, kamarai praefectus, ekkor kapta Offenbánya mezővárosát meg, azzal, hogy a bányákat állíttassa helyre. A városban is fontos tisztségeket töltött be.²⁰

A következő két ötvös Globith ill. Globits Mihály közül az idősebbik 1599-ben, a fiatalabbik pedig 1638-ban lépett a céh tagjai közé,²¹ elképzelhető tehát, hogy rokonok voltak. A Kapusi család két tagját tisztelhetjük talán Kapusi Antalban és Bálintban, akik 1600-ban ill. 1638-ban léptek be a céhbe.²² Az ő rokonságukat illetően a névbeli hasonlóságon túl mást nem tudunk. Azonban biztosabbak lehetünk Linsigh Daniel és iffiu Lintzigh Daniel esetében, akik közül az apa 1609 márciusában, a fiú pedig 1647 májusában lett az ötvöscéh tagja.²³ Hozzájuk hasonló Minerker Mihály – az apa – és hasonnevű fia (Minerker Mihály) esete is. Az idősebről tudjuk, hogy 1607 és 1643 között volt a céh tagja, míg a fiatalabb 1639-ben lépett az ötvösmesterek sorába.²⁴

A következő család ill. családok a Sereseké, akiknek több ága is élt a 17. században Kolozsváron. A család több tagját találjuk az ötvösök között, akik emellett számos vezető tisztséget töltöttek be a város életében. Széchy Seres István 1574-ben lett tagja az ötvöscéhnek, 1584/5-ben céhmester volt, 1600-ban és 1602-ben a város főbírája lett. Fiúik Seres István 1611-ben lett ötvösmester és 1646-ban halt meg. 1625-29 között céhmester volt, 1621-ben pedig a város sáfárpolgára volt. Fia Seres Tamás volt, lehet hogy azonos azzal a Seres Tamással, aki – belépése évében 1646-ban – „ki buczuŝot”²⁵ – de ezt részben cáfolja az, hogy az elkövetkező évben már sáfárpolgári tisztet visel, és az ő házában száll meg a fejedelem kolozsvári tartózkodása idején. Ez utóbbi dolog már nem volt újdonság a családban, hiszen Bethlen Gábor, fejedelemmé választása idején, lakott Seres István házában. ²⁶ A

²⁰ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. 308., Novák J., 1913. 34-35.

²¹ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556-1790. 101/1., 151/2.

²² Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556-1790. 104/1., 150/2.

²³ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556-1790. 118/2., 161/2.

²⁴ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556-1790. 115/2., 153/2.

²⁵ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556-1790. 159/2.

²⁶ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei*. 268.

Seres család másik ágának tagjai között több János nevű ötvössel találkozunk, közülük a legidősebbéről tudjuk, hogy 1589-ben volt ötvös-inas, fia 1606-ban lépett be a céhbe, unokája pedig 1646-ban.²⁷ Az apa halála utáni körülményekre utal az ötvösök jegyzőkönyvének következő részlete: „Eodem Anno.(1651) Seres Janos Uram holta után elmaradot inassat Vyhelly Marcit az becsülletes ceh, eleiben hivatvan hogy az ő megholt ura helliet, mas urat adgyanak neki mivel hogy alkalmatlanak itilik lenni, hogy ot az Aszonyanal tölcse ki ideiet, rendelék ő kegyelmek Kerekes Janos urahoz mivel hogy Ceh mesteris volna ő kegyelme, de az inas az ceh elöt nagy embertelenül viselven magat hogy ő nem megyen, hanem csak ugyan ot marad a hol eddig lakot, Annak utannais meg intettek, hogy a hova rendeltek oda mennyen, Alioquin fel nem szabadittiak. Midön annak utanna ott az aszonnyanak, es iffiu Seres Janosnal, miuel az Annyaval edgyut lakot, az inas ideiet ki töltötte volna fel akarvan magat szabadittatni, igy vegezenek eo kegyelmek felölle mivel hogy olyyan vakmerősegre vetette magat, es az cehnek intesevel nem gondolt inas leven, addig fel nem szabadittiak hanem ha jo akarattyabol az drot vono szekre le fekszik, es ott egy nehany plagat veszen fel, avagy hogy az cehnek fel gira ezüstöt ad, de eö inkab annuala annak, hogy sem mint plagat vegyen fel, es igy ezen alkalmatossaggal fel szabadulvan. Soluit.”²⁸

A Totházi család két tagja, mindkettő Mihály: apa és fia 1594-ben ill. 1628-ban lett tagja a céhnek.²⁹ Az idősebb 1603-ban a város szenátorra ill. királybírája lett, és ilyen tisztsége miatt vitette el Basta Kolozsvár elfoglalása után túszként, Dévára hurcolták 1603 szeptemberében.³⁰

A Váradi család két generációja is tagja volt az ötvöscéhnek, az apa, István 1596. június 1-én lépett be, fia Péter pedig 1630-ban.³¹ Azt is tudjuk a mesternévsorból, hogy Váradi István is részt vett 1626-ban a „portai művek” elkészítésében, kardokat és sarkantyút aranyozott, de nem a megfelelő finomságú aranyat használta és ezért megbüntették.³²

²⁷ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei.* 269.

²⁸ Bresla aurarilor nr. 49. 9.

²⁹ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790 93/2., 141/2.

³⁰ Herepei: *A házsongárdi temető régi sírkövei.* 137.

³¹ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 97/2., 142/1.

³² Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790 97/2: 1626 Die 18 July Varadi Istuan Uram csinalt volt egy portai kardot, s egy vasmodra valo kardott eöt apro ... es egy sarkantyut, melyek mind együtt nyomnak m 7 p 10 Ezek itt meg probalvan talaltatak mind tizenkettő lattasokak melyerth vöttek ő kegyelmekmek raita cehül ezüsteot m 1 büntetést.

Említésre méltó még Vicei Máté is, aki 1580-ban lépett be az ötvöscéh tagjainak sorába, róla vélekedik úgy Kiss András, hogy valószínűleg később kereskedelemmel foglalkozott és nem mesterségét gyakorolta.³³ A város vezetésében tanácstagként, sáfárként is részt vett, 1615-ben az ő házában szállt meg Bethlen Gábor fejedelem.

Verner Mátyás, az apa 1644-ben vált tagjává az ötvöscéhnek, míg a fiú 1690-ben.³⁴ A házuk a Híd utcában állt, a család a 18. században férfiágon kihalt.

Talán szintén egy család tagja lehetett a két Zilahy Pál, akik közül az idősebb 1623-ban, a fiatalabb pedig 1654-ben lett a céh tagja.³⁵

Ugyanakkor működnek a korszakban olyan ötvösök is, akik nagyon tekintélyes kolozsvári polgárcsaládokból származtak és felmenőik között nem voltak ötvösök, de családi összeköttetések miatt itt meg kell említeni őket. Ide tartozik Gyulay János Junior³⁶, aki 1588-ban lett a céh tagja, iffiú Gyulay Márton, aki 1623-ban lépett a céhtagok sorába³⁷, Toroczka János 1638-ban³⁸, Kekesy Benedek iffiú, aki 1641-től lett az ötvöscéh tagja³⁹, valamint Razman (Adam) István, aki 1644-ben követte őt.⁴⁰ Érdekes adalékul szolgálhat mindehhez, hogy még 1639-ben, amikor is egy sír ásása miatt az ifjú mesterek és az ötvöslegények között „háborúság” tört ki, kik is szerepeltek – a céh jegyzőkönyvében a legények között: Kekesi Benedek, Verner Janos, Radecius Balint, Fenesy Istvan, Razman Istvan, Huşar Peter, Seres Istvan, Szeolóssi Peter, Váradi Janos.⁴¹ Csupa olyan név, akik személyesen vagy családjuk már említésre kerültek és legtöbbjük ötvösmeister lett. Sőt a céh meghatározó tagjává vált idővel.

³³ Kiss András: *Források és értelmezések* 375.

³⁴ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 158/2., 173/1.: Eodem anno et die Hasonlokepen jo emlekezetu Verner Matjas uram fia is iffiu Verner Matyas allott be az Betsületes Chebe akis a harom forintert adott zalagul egy arany gyurut be Ki váltotta ő kg'ne

³⁵ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 133/2., 168/1.

³⁶ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 80/2.

³⁷ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 134/2.

³⁸ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 152/1. – Toroczka Máté unitárius püspök fia, akit szombatosként 1639-ben megköveztek.

³⁹ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 155/1.

⁴⁰ Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. 158/1.

⁴¹ Breasla aurarilor nr. 49. 4. a.

2. Az ötvösök szerepe a város életében

Egy más alapokon folyó vizsgálatnak vessük alá most az ötvöscéh tagjait. A vizsgálat alapját az újévi és egyéb ajándékok ötvöstárgyai képezik. (Lásd erről összefoglalóan a 2. táblázatot.) Azt vizsgáltam, hogy ezek az ötvöstárgyak, kitől származnak, és milyen arányokat jelentenek.

A források alapján kiderült, hogy az ötvöstárgyakat 25–100%-ban azok az ötvösök adták, akik abban az évben különböző tisztséget viseltek, de legalábbis a százférfiak tanácsának voltak a tagjai. Egyik-másik évben az arányuk magas értéket is elérhetett, így 1609-ben 83%-ot, 1616-ban, 1621-ben 100%-ot, 1623-ban 85%-ot, 1637-ben 50%-ot, 1646-ban 55%-ot, 1656-ban 60%-ot. Érdeemes megnézni azt is, hogy név szerint kiktől is vették ezeket az ötvöstárgyakat: Boncidai Gergelytől, Filstich Pétertől, Seres Istvántól 1609-ben,⁴² akik szenátorok voltak. 1610-ben Boncidai Gergely szenátortól vettek egy mesterremek aranyos kupát,⁴³ és egy zafíros aranygyűrűt.⁴⁴ 1623-ban Désy Istvántól és Eppel Mihály szenátoroktól vett a város egy lóra való szerszámot és egy mesterremek kupát, mely 129 forintba került.⁴⁵

A következő kategóriát azok az ötvösök képezik, akik nem viseltek városi tisztségeket, ez a kategória sem elhanyagolható, hiszen például Broser István⁴⁶ is idetartozik, aki I. Rákóczi György egyik legjelentősebb ötvöse, tisztségeket nem viselt a város politikai életében. Az ebbe a kategóriába tartozó ötvösök ezeknek az újévi és egyéb ajándékoknak a 0–33–66% közötti részét szolgáltatták, ugyanakkor nem volt ritka, hogy ifjú mestereknek a termékeit vásárolták meg. Erre álljon itt néhány példa: 1608-ban Minerkj Ötvös Mihálytól vettek egy aranyos kupát,⁴⁷ 1610-ben is vásároltak tőle egy poharacskát,⁴⁸ 1612-ben Kapusi Antaltól vettek 3 kupát – közülük egy „körte” szabású fedeles kupa volt – és 3 poharacskát.⁴⁹ 1623-ban vettek Boncidai Mihálytól – a céhbe abban az évben belépő mestertől – egy mesterremek kupát és egy ezüstös szablyát.⁵⁰ Az is elképzelhető, hogy a kupa

⁴² Kv. szám 12b/IV. 296.

⁴³ Kv. szám 12b/VII. 408

⁴⁴ Kv. szám 12b/VII. 427.

⁴⁵ Kv. szám 16/III. 110.

⁴⁶ Kv. szám 27/XIV. 268. 1653.

⁴⁷ Kv. szám 12a/XVIII. 31., Minerkj Mihály 1607-ben lett ötvösmester.

⁴⁸ Kv. szám 12b/VII. 408

⁴⁹ Kv. szám 13a/XIV. 7.

⁵⁰ Kv. szám 16/III. 110.

a mesterremeke volt, ugyanakkor azt sem kell elfelejteni, hogy édesapja, Boncidai Gergely abban az évben szenátor volt.⁵¹

A harmadik csoportot azok a városi tisztségviselők fő és királybírák, szenátorok, százférfiak jelentették, akiktől az ajándékba adott ötvöstárgyak egy részét vették. Ezek aránya 7,14%-tól egészen az 57,14%-ot is elérte. 1608-ban például az előző évi főbírótól, Gelljen Imrétől vettek egy bokorvirágos kupát.⁵²

Az utolsó csoport, akiktől „végszükség” esetén vásárolt a város: a kereskedők voltak. Ez csak ritkán esett meg, de akkor ez az arány elérhette akár a 100%-ot is,⁵³ de átlagosan a 25% alatti érték volt a jellemző. Például a kereskedők között találjuk 1610-ben Krajczar Andrást,⁵⁴ Stenczel Jánost 1612-ben,⁵⁵ Stenczel Ferencet 1642-ben.⁵⁶

Ahhoz, hogy lássuk az ötvös céh milyen fontos szerepet játszott a város életében, adalékul szolgálhat a város vezető rétegének vizsgálata.

Kolozsvár városának vezetése az 1458. évi unió óta a „százférfiak” kezében volt, vagyis ez volt a városi önkormányzat jogszabályalkotó és kormányzati testülete. Ezt a megegyezést Szilágyi Mihály kormányzó hitelesítette. 1468. január 17-én Mátyás király megerősítette az uniót, ennek keretében csupán nációbeli hovatartozáshoz kötötték a százférfiak közé való bekerülést. Ez azt jelentette, hogy ötvenet a magyarok és ötvenet a szász polgárok közül választottak. Ugyanakkor az nem került előírásra, hogy pontosan mely rétegek közül választhatják ezt az ötven-ötven polgárt, és ez viszályt szült a városban. Ezért az uralkodó úgy rendelkezett, hogy a tisztségviselők választásánál azokat a szokásokat kövessék, mely szerint Buda él. A városi lakosok és a céhtagok közül (minden céhből 3-4 tag) választás útján kerülhettek be a testületbe. Ez tehát azt jelentette, hogy egy igen széles réteg volt választható. A későbbiekben egy 1568-as királyi ítéletet kövözően tökéletesedett a rendszer,⁵⁷ amikor azt a paritásos rendszert a szenátorokra is kiterjesztették. A felekezeti megosztottság

⁵¹ Közgyjk. I/6. 375.

⁵² Kv. szám 12a/XVIII. 32., 55., főbíró 1607-ben - Közgyjk. I/6. 22. , 1608-ban pedig számvevő - Közgyjk I/6. 56.

⁵³ Pl. 1607-ben.

⁵⁴ Kv. szám 12b/VII. 317., 408.

⁵⁵ Kv. szám 13a/III. 38.

⁵⁶ Kv. szám 23/XI. 445.

⁵⁷ Kiss András, 1997. 291–293.

miatt 1638-tól mind a százférfiak közé (25 főt), mind a szenátorok közé (3 főt) reformátusokat is kellett választani.⁵⁸

Sajnos a források nem teljes egészében álltak a rendelkezésemre ahhoz, hogy a százférfiak tanácsának pontos összetételét meg tudjam vizsgálni. Ezért csak az ún. alsó tanácsot, vagyis a 12 tagból álló szenátorok testületének vizsgálatát végeztem el. (Lásd 3. táblázat.) A közgyűlési jegyzőkönyveken túl a polgárkönyv és az ötvösmesterek névsora szolgáltatották mindehhez az alapot. A közgyűlési jegyzőkönyvek⁵⁹ nem tartalmazzák a 17. század első felének minden évében az alsó tanács összetételét, ezért az én vizsgálatom sem lehet teljes. Az 1601 és 1625 közötti anyag hiánytalanul megvan, a többi már csak néhány év anyaga szórványosan, 1647, 1653–1657, 1659. Ezekben az években, legalább 1–2 ötvös tagja mindig volt a szenátorok közösségének – 8,3–16,6% – erre néhány évben került sor: 1601, 1608, 1611, 1615, 1617, 1621, 1647, 1654, 1656, 1657 folyamán. A kiemelkedő években a 12 szenátor közül 5 tartozott az ötvös céhhez, erre már többször sor kerül – ez a tagok 41,16%-át jelenti –: 1604–5, 1620, 1622–24-ben. A közbülső években pedig a szenátus tagjainak 25–33,3% volt ötvös, vagyis legalább hárman vagy négyen tartoztak a céhhez.

Ami külön érdekesség lehet a témánk szempontjából az, hogy mely személyek vagy családok érték el ezt a tisztséget és viselték azt hosszú évekig vagy évtizedekig: Balásfi, Boncidai, Dési, Eppel, Fils-tich, Feneser (Fenesi), Huszár, Nyirő, Seres (Zechi), Tordai, Tótházi, Vicei. Ezek azok a családok, amelyekkel már találkoztunk. Megállapítható tehát, hogy az ötvösmestereken kívül talán csak az árus emberek – a kalmárok – viselhették érdekeiket ilyen arányban a szenátusban.

Összegzés

A kolozsvári ötvöscéhről a kutatás későbbi fázisában – több adat és forrás ismeretében – némileg változhat a kép, de lényeges kérdésekben kevésbé. A céh bezárkózása csak egy részlegesen elindult folyamat, hiszen a bekerülés feltételei ezután is adták a más városokból érkezők számára is. Az ötvöscéhet mint mikroközösséget ugyanak-

⁵⁸ Binder Pál: *Közös múltunk*. 207–208.

⁵⁹ Közgyűlési jegyzőkönyvek I/5. 89/1., 200/2., 216/2, 233/1. 246/2. 273/2., I/6. 22., 44., 58., 72., 90., 126., 146; 166; 186, 203, 225., 245., 264., 284., 303., 337., 375., 392., 423., I/7. 21., 46., 57., 73., 73., 90., 107., Binder 1982. 304.

kor erősítik a családi-rokoni kapcsolatok, nemcsak egymás között, hanem a város vezető rétegének tagjaival is.

Mindezzel együtt a céh tagjai állandó jelenléttel bírnak a város vezetésében is, sőt esetenként túlsúlyt is képezhetnek. Ebben egyetlen másik céh sem képes versenyre kelni velük. Ez a politikai szerep utóbb gazdasági erősödéshez is vezet (ld. ajándékvásárlások).

A 17. század utolsó harmadában a már megváltozott politikai körülmények között a céh mozgástere is beszűkül, a folyamatok is más irányt vesznek, de ez már egy másik kérdés, mely újabb kutatókat igényel.

Levéltári források és rövidítések

Bresle aurarilor nr. 49. – ötvösök jegyzőkönyve (Kolozsvár város levéltára, céhíratok)

Breasla aurarilor din Cluj, nr. 4. 1556–1790. – mesternévsor (Kolozsvár város levéltára, céhíratok a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Fiókjában)

Közgyjk – Közgyűlési jegyzőkönyvek Kolozsvár város levéltárában a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Fiókjában

Kv. szám – Kolozsvár város számadáskönyvei 1600–1658. 11/I. – 29/XXI Kolozsvár város levéltárában a Román Nemzeti Levéltár Kolozsvári Fiókjában ill. OL Filmtár 28959–28977.

Irodalom

- Binder Pál, Kovách Géza (szerk.): *Céhes élet Erdélyben*. Bukarest, 1981.
- Binder Pál: *Közös múltunk*. Bukarest, 1982.
- Jakab Elek: *Kolozsvár története első és második kötet*. Buda – Budapest, 1888.
- Herepei János: *A házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*. Budapest, 1988.
- Herner János (szerk.): *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Szeged, 1987.
- Kiss András: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994.
- Kiss András: *Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1458-as királyi ítélettel*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum 1997. 3-4. füzet 289–297.
- Novák János: *A kolozsvári ötvös czéh a XVIII. századig*. Kolozsvár, 1913.
- Pach Zsigmond Pál – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Magyarország története 1626-1686 3/I.*, Budapest, 1987.
- Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és céhek története Magyarországon I-II.*, Budapest, 1913.

Ötvösök a kolozsvári polgárkönyv (1587–1614) adatai alapján

Felvétel ideje	Név	Származási helye	Apja neve	Anyja neve	Natio	Mesterség
1587. dec.11.	Joannes Symandi				hungarus	aurifaber
1588. febr. 11.	Joannes Giulay als Zabo	waradien'	Gregory Zabo Giulay		hungarus	aurifaber
1588. jún. 17.	Nicolaus Giulay		Ambrosius Giulay ¹	Sohpia relict ²	hungarus	aurifaber
1588. június 1.	Ifj. Daniel Was tholmachy	Tholmach	Gregorius Was	Catherina Iweges	hungarus	aurifaber
1589. márc. 14.	Blasius Nag'Baniay				hungarus	aurifaber
1595. febr. 13.	Stephanus Somogy ³				hungarus	aurifaber
1595. ápr. 6.	Caspar Seres				hungarus	aurifaber
1596. máj. 17.	Paulus Ombozi				hungarus	aurifaber
1598. márc. 16.	Valentinus Magiarý	Coloswariensis	Bartholomeus Magiari ⁴		hungarus	aurifaber
1598. dec. 15.	Michael Globich ⁵ als Eötwes				hungarus	aurifaber

¹ néhai aranyműves

² özvegy

³ igazolta, hogy az aranyműves céhbe tartozik a teljes szenatus előtt.

⁴ egykori, néhai

⁵ másként Gerbich; megjegyzésként a szövegben még szerepel: megfizeti a pénzt amit kell, családról, leszármazásról egy év alatt bemutatja a papírokat.

1598. dec. 15.	Michael Papay				hungarus	aurifaber
1599. febr. 5.	Andreas Garay				hungarus	aurifaber
1599. márc. 12.	Ifj. Stephanus Deesy				hungarus	aurifaber
1599. aug. 13.	Joannes Kechkemetj als Eotwes				hungarus	
1599. aug. 13.	Paulus Somerer				saxo	aurifaber
1601. jan. 13.	Nocolaus Aztalos				hungarus	aurifaber
1612. máj. 9.	Daniel Linzegh				saxo	aurifabrer
1612. máj. 9.	Gregorius Teübel				saxo	aurifabrer
1614. máj. 26.	Joannes Kallai					aurifaber
1614. nov. 10.	Petrus húszar ~	~ de Caroly				aurifaber

2. táblázat

Újévi és egyéb ajándékok a számadáskönyvek⁶ alapján

Év	Ajándék kupa, pohár (db) összesen	Ötvösök adták, tisztségviselő volt	Ötvösök adták nem volt tisztségviselő	Városi tisztségviselő adta	Kereskedő
1603	7 (1 ø ⁷)	2	-	4	-
1605	1	-	-	-	-
1606	2	-	-	-	-
1607	arany lánc kiváltása; 1	-	-	-	1
1608	4	1	1	1	1

⁶ Csak az OL-ban meg levők alapján OL Filmtár 28959–28977. vagyis KvSzám 11/I. - 29/XXI.

⁷ ø – a készítőjét nem ismerjük ezeknek az ötvöstárgyaknak

1609	6	5		1	-
1610	9 (2 ø), 1db nürnbergi	1; 1 db gyűri	2	-	2
1612	14	2	8	1	3
1613	?	Több ?	-	-	-
1616	3 (ø késeket)	3	-	-	-
1617	2	-	2 kevésbé jel.	-	-
1621	1	1	-	-	-
1623	7	3 + 3	-	1	-
1631	1	-	-	1	-
1637	6	3	3	-	-
1640	3 (1ø)	1	1	-	-
1642	7 (1 x 3 gyűri)	2	1	4	-
1646	9 db + Képíró János munkája	5	-	3	-
1649	3	-	2	1	-
1653 ⁸	6 (1 egyházi, 2db Dálnoki Lőrinc lek- tortól)	1	2	-	-
1654	1	1	-	-	-
1655	1	1 nürnbergi munka	-	-	-
1656	5 (2 db. ötvös céh, de ø)	3	-	-	-
1658	3; 1 db. kardhüvely	1	1	1	-

⁸ Novák, 1913. 58.

Az ötösök aránya a kolozsvári esküdt polgárok soraiban (szénátus)⁹

év	1601	1602	1603	1604	1605	1606	1607	1608	1609	1610
fő	2	4	4	5	5	3	3	2	3	4
év	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617	1618	1619	1620
fő	2	3	3	4	1	3	1	3	4	5
év	1621	1622	1623	1625	1647	1653	1654	1655	1656	1657
fő	2	5	5	5	1	3,5	1,5	3	2	2
év	1659									
fő	3									

⁹ Közgyűlési jegyzőkönyvek I/5. 89/1., 200/2., 216/2, 233/1. 246/2. 273/2., I/6. 22., 44., 58., 72., 90., 126., 146, 166, 186, 203, 225., 245., 264., 284., 303., 337., 375., 392., 423., I/7. 21., 46., 57., 73., 73., 90., 107., Binder, 1982. 304.

Háztartások és gazdaságok Szőlősardón (1830–1870)

Szőlősardó, egy dél-tornai falu 19. századi társadalmának rekonstruálásához azzal a szándékkal fogtam hozzá, hogy megkíséreljem feltárni és leírni egy történeti faluközösség alapvető gazdasági-társadalmi működéseit. A konkrét elemzéseket a helyi társadalom szerveződésének a forrásokban megragadható szintjein (falu, nemzetség, szomszédság, gazdaság, háztartás stb.) végeztem el, a cél a részek egymáshoz való viszonyának (kapcsolathálójának az egyes szinteken belül és hierarchiájának az egyes szintek között), a részek egészé szerveződésének, és mindenekelőtt a rendszer funkcionálásának megértése volt.

Szőlősardó a szendrői uradalom néhány száz lelkes jobbágyközsége volt, népességének alaprétegét középkortól kontinuus református magyarsága adta. Az őslakos nemzetségek a faluban területileg is jól körülhatárolható részekben (sorokon, udvarokon) laktak. A nemzetségen belüli összetartozás halványuló tudata a 19. században végig tartotta magát, az ágazati együvé tartozást az utódok a mai napig vallják. 1880 előtt a megélhetés fő forrásai a jó hírű bor, az állatok, a föld és az erdő haszna, valamint a fuvarozás voltak.

Az elemzett források részletező ismertetésére ezúttal nincs lehetőség, így az alábbiakban csak felsorolásukra szorítkozom.¹ A népesség, a háztartások vizsgálatának legfontosabb kútforrása az 1850-es, 1857-es és 1869-es népszámlálások fennmaradt felvételi ívei, illetve községi összesítői voltak. Ezek hitelességének megmérése az anyakönyvekből rekonstituált családok, valamint néhány további nominális forrás (egy 1869-ben keltezett magtári jegyzőkönyv, egy szintén 1869-es tűzvész kárfelvételi jegyzőkönyve) kínáltak lehetőséget. A gazdaságok által birtokolt földterületre részben az 1850-es évek kataszteri munkálatai, de főként az 1869/71-es határrendezés (birtokelkülönítés és tagosítás) után hátramaradt iratanyag, az állatállományra az 1850-

¹ A források bemutatását lásd a KSH-nál megjelenés alatt álló *Történeti Demográfiai Évkönyv* I. számában. Heilig Balázs: *Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlősardón a 19. század második felében*.

es és 1869-es népszámlálással együtt eszközölt állatszámleléások lakófelénkenti adatai, a gazdasági épületekre az 1869-es számlálás adatai szolgáltatottak részletes információkat.

Az adatfeldolgozás első lépése egy olyan hierarchikusan szervezett adatbázis felépítése volt, amelynek alapját a személyi szintű adatok adták (népszámlálások, anyakönyvek). Az adatbázis úgy épült fel, hogy a legnagyobb felbontású adatok a hierarchia a legmagasabb szintjeiről is elérhetők legyenek, azaz az elemzés bármely lépése során vissza lehessen lépni akár az egyéni szintre is. Az átjárhatóságot az adatbázis felépítése és a feldolgozásban alkalmazott módszerek biztosítják.

Az adatbázis hierarchiáját elsősorban a források kategóriái szabták meg, erről a következő lépésben át kellett térni a feldolgozás során alkalmazni kívánt, s a társadalmi folyamatok leírására alkalmasabbnak ítélt kategóriákra. Így a háztartás és a gazdaság fogalmai sem adódtak triviálisan a források szerkezetéből, ezek a kategóriák is hosszas összehasonlító-értelmező munka eredményeként álltak elő.² Háztartáson a következőkben olyan emberek közösségét értem, akik a megtermelt, megkeresett élelem és egyéb javak tárolását, beosztását, felélését, a felesleg eladását együtt szervezték meg. Általában egy fedél alatt éltek, legalábbis egy fedél alá tartoztak, esetleg más háztartásokkal is megosztva azt. Önálló termelési funkciókat is elláttak, mint például a ház körül tartott jószágok (tehenek, sertések, baromfik, méhek) gondozása, a kertföldek művelése, de nem feltétlenül gazdálkodtak önállóan. A más egységektől már elkülönülten gazdálkodó egységeket nevezem gazdaságoknak. A szántóföld művelése, a határbeli munkák szervezése és elvégzése már e gazdaságok keretében történt. Ezek olykor több háztartás munkaerejére épültek fel (ld. 3. ábra). A gazdaságok elhatárolásának domináns kritériuma az önálló tulajdon (föld, igásállat) volt. A csúrközösségek meglétét, a kölcsönmunkák gyakorlatát, a patrónus-kliensi viszonyrendszert már a gazdaságok közötti kooperációként értelmeztem.

A kis közösségek statisztikai vizsgálatának egyik legfőbb módszertani nehézsége a sokaság csekély mérete, a tárgyalni kívánt esetek sokszor kritikusan alacsony száma. A kis népességekben lejátszódó folyamatokról készült statikus felvételek (forrásaink többsége ilyen) elemzése, értékelése különösen nagy körültekintést igényel. A termé-

² Az adatbázis felépítéséről, a fogalmak körülhatárolásáról bővebben uo.

kenység, halandóság stb. átmeneti változásai is jelentősen módosíthatják egy népesség korösszetételét, az átlagos háztartásnagyságot, a háztartástípusok eloszlását stb. és általában is minden átlaggal, eloszlással jellemzett mennyiséget. A statikus felvételek másik komoly problémája, hogy azokban a folyamatok különböző fázisai együtt jelennek meg, s gyakran az sem világos, milyen folyamat vagy folyamatok eredményeként álltak elő. De még csak abban sem lehetünk biztosak, hogy hasonló eloszlások ugyanannak a folyamatnak, eltérő eloszlások pedig különböző folyamatok produktumai. A térben és időben is távoli statikus felvételek, átlagok és eloszlások összehasonlítása veszélyesen félrevezető lehet. Ehelyett célszerűbb magukat a folyamatokat rekonstruálni és azokat összehasonlítani. Jó példa erre Lutz Berkner klasszikus tanulmánya az alsó-ausztriai törzscsaládokról. Berkner kimutatta, hogy a nukleáris háztartásszerkezeteket nagy arányban akkumuláló alsó-ausztriai falusi társadalmakban a törzscsaládos háztartásciklus a meghatározó norma, a nukleáris családok elsősorban mint a törzscsaládos ciklusok fázisai vannak jelen. A különböző formációk arányát hasonlító okoskodások éppen ezért félrevisznek, amennyiben nem veszik tekintetbe a háztartás-szerkezeteket kialakító főbb mozgásokat, és a háztartásciklus menetét befolyásoló demográfiai tényezőket.

Szólószárdon végzett vizsgálataim egyik célkitűzése is az ott a 19. század derekán tipikusnak tekinthető háztartásciklus(ok) rekonstruálása volt. A feladat megoldásához új háztartástipológiát kellett kidolgozni, mert a lasletti osztályozás a vizsgált közösség háztartásainak legsajátságosabb típusait teljesen összemosta, másrészt a kevert szempontokat érvényesítő lasletti rendszer a folyamatok követését igen nehézkesé tette. A statikus háztartás-eloszlásokból a ciklikus változások kibontását a háztartásfők és a nem háztartásfő férfi család-fők koreloszlás vizsgálata tette lehetővé. A kapott eredmény összhangban volt azzal, amit a fázisátmenetek vizsgálata hozott. Végül kibontakozott egy olyan ideáltipikusnak nevezhető háztartásciklus, amelyet a közösség normaként fogadott el (1. ábra), s amelyet lehetősége szerint követni próbált. Ugyanakkor az ideáltipikus ciklustól mint fősodortól való eltéréseknek is megragadhatóak voltak tipikus útjai (pl. 2. ábra).

Az 1. ábrán látható tipikus háztartásciklus lényegében ugyanúgy nukleáris és törzscsaládos fázisokból áll össze, mint a Berkner által vizsgált törzscsalád-ciklus, azonban Szólószárdon a vizsgált időszak-

ban sem a nukleáris sem a törzscsalád nem jelent meg mint háztartás-ciklus. Ezek a formációk szinte kizárólag csak az ábrán vázolt ciklus-alaptípusban és annak variánsaiban fordultak elő. A fiatalok általában az új férj apjának háztartásában alapítottak családot, s első gyermekük is ott született meg. Az ifjú házaspár mellett a családban élhetett az öreg szülők több, még nem házas gyermeke is. A következő gyermek házasságakor azonban nem alakult ki nagycsaládos formáció, az elsőként házasodott fiú ugyanis családjával kivált apja háztartásából, s ott helyét fivére (rendszerint öccse) családjának adta át. Ez a szerepváltás néha többször is lejátszódott egy ciklus során, ha a fiak közül többen is részesedtek az ősi föld örökéből. Kettőnél több fiúgyermek esetén gyakoribb megoldás volt a vőnek áll(it)ás. A háznál végül rendszerint a legutoljára nősült, legkisebb fiú maradt. Az ő kötelessége volt az öregek támogatása, segítése, cserében övé lett az ősi ház. Atyja azonban, ha egészsége engedte, élete végéig gazda és háztartásfő maradt. Azok a fiak, akik nem álltak vőnek, hanem az ősi funduson marad(hat)tak, mind részt kaptak a gazdaságból is. Házait az ősi belsőségen építették fel (ily módon a településszerkezetre fokozatosan rávetült a vérségi kötelékek hálózata). Az idős gazda halála esetén a háztartás és a gazdaság vezetése ideiglenesen az özvegyasszony kezébe került (2. ábra). Ha már felnőtt fiai voltak, nem házasodott újra. Mindaddig felügyelte a háztartást, a gazdaságot, míg azt az utolsó örökös házasságával teljesen fel nem osztották.

A Szőlősardón jellemző háztartásciklus tehát az örökség továbbadásának, megosztásának egy technikájához kötődött. Ugyanakkor segítségével cselédek fogadása nélkül is kiegyenlítetté vált a gazdaságban mozgósítható munkaerő mennyisége. A fiatalok önálló gazdaságának megalapozásához, otthonuk megteremtéséhez is hozzájárult az egész nagycsalád. A szerepváltó, fázisaiban formális törzscsaládként megmutatkozó háztartásciklus mögött tehát jól felismerhetők a nagycsaládi ideológia körvonalai. A modelltől eltérő egyedi esetek vizsgálata, az atipikus háztartásciklusok végigkövetése is csak megerősítette a fentieket. Az özvegyemberek újraházasodási gyakorlata, az özvegyasszonyok átmeneti háztartásfői szerepe, a fiúutód nélkül maradt családokban a vőség, az örökbefogadás magtalan családokban mind részei annak a rendszernek, amely változékonysága ellenére is az ideáltípusos ciklusban kódolt program végrehajtására törekedett.

Az eddigiekből következik, hogy a háztartás alakulását szabályozó ciklikus program következetes megvalósulása esetén a háztartás,

háznép és a gazdaság fogalmai fednék egymást, azaz a folyamat vég-eredménye: ahány ház, annyi háztartás és annyi gazdaság lenne. De éppen az ebbe szükségessé e fogalmak szétválasztását, hogy azok a gyakorlatban, Szőlősárdó 19. századi valóságában nem feleltek meg egymásnak. Számos esetben lehetett tapasztalni, hogy két háztartás közösen működtetett egy gazdaságot, azaz a termőföld és a termelő-eszközök megosztása elmaradt.

Meg kellett vizsgálni, mi lehetett az oka az osztozkodások elmaradásának. Ehhez a sajátosan fejlődött gazdaságokat közelebbről is szemügyre kellett venni (3. ábra). A 74 parasztgazdaságból tíz alapult két háztartás együttes munkaerején. E tíz esetből hatban a háztartások egyazon házban, további két esetben egyazon beltelken, de külön házban laktak. A kooperáló háztartások egymással többnyire (8 eset) közvetlen oldalági rokonságban álltak: a háztartásfők fivérek, mostohafivérek, illetve egy esetben sógornók voltak. Apa és fia, a modellel összhangban, nem alkotott közösen gazdálkodó, de önálló háztartásokat. A fiak ugyanis vagy apjuk háztartásában éltek, s vele gazdálkodtak, vagy már különálló háztartást, külön gazdaságot vezettek. A közösen gazdálkodó háztartások között csak egyetlenegy esetben tűnt fel az alárendelő viszony: Ráki Mihály és veje Osvárt Mihály közös gazdaságában. A paraszti üzemek népesség-szerkezetében megfigyelhető meghatározóan homogén mellérendelő jelleg arra engedett következtetni, hogy a birtokmegosztások elmaradásának hátterében valamiféle közös célszerűség vagy éppen ellenkezőleg, az ideáltipikus háztartásciklus hasonló sérülése, leginkább valamilyen demográfiai vagy gazdasági kényszer állhat. Ennek ellenőrzésére az egyes gazdaságok alakulásának menetét, azaz a megvalósult ciklusokat egyenként is meg kellett vizsgálni.

A Kóházi Porcs ágazat őse Porcs János (1782k–1837) 1804-ben vette nőül ns. Ambrus Máriát (1782k–1852). Házasságukból 21 év alatt előbb öt lány, majd három fiú született, de a felnőttkort csak két lány és két fiú érte meg. Erzsébet 1830-ban, húga, Éva 1836-ban ment férjhez. A következő esztendőben meghalt a gazda, Porcs János, 55 éves özvegyét és két fiát: a 16 éves Jánost és a 13 éves Istvánt hagyva hátra. Négy év múltán (1840) János megnősült, majd újabb hét év múlva, 1847-ben öccse is követte. A második fiú házasságától fogva önálló háztartásban, de bátyjával és édesanyjával közös házban élt. A birtokot (1/8 telek) nem osztották szét, még 1869-ben is közösként művelték.

A Kéri Porcsok (Alsó) Porcs János (1774–1835) ns. Kéri Máriával (1797k–1861) kötött második házasságából származnak. Porcs János első házasságából született három fia 1820–1824 között házasodott: István és ifj. János elkerült az ősi fundusról (Göndör Porcs ág), András a szülői házban alapított családot. 1825-ben és 1831-ben Porcs Jánost második felesége is megajándékozta két fiúgyermekkel: Józseffel és Pállal. Amikor 1835-ben a gazda meghalt, a 38 éves özvegye vezette háztartásban lakott még a 30 éves András nejével, valamint András 10 illetve 4 éves kisöccsei. 1846-ban Kéri Porcs József is feleséget hozott a házhoz. András családjával ugyanekkor levált mostohaanyjának háztartásáról, részét a birtokból is megkapta. Ezt az állapotot tükrözi az 1850-es népszámlálás is: az özvegy és Porcs András háztartásai ekkor egyazon ház két lakófeleként szerepelnek. Nem sokkal később a legkisebb fiút, Pált elvitték katonának, így a szülői háztartásban megmaradt egyetlen fiú, József vette át a gazdaság irányítását. Az 1857-es népszámlálás az özvegyet és a katonaként huzamosan távollevő Pált Kéri Porcs József vezette háztartásához számította. József ekkorra már az atyai belsőségen épített új házában lakott, András gazdaságától és háztartásától most már térben is elkülönülve. A katonai szolgálatból leszerelt Pál 1860 körül hazatért, s 1864-ben, 33 évesen megnősült. Bátyja, József házába költözött, s a későbbi forrásokban ott mint önálló háztartásfő szerepelt. A gazdaságot azonban nem osztották meg, a 2/8 telket közösen művelték.

A Katona Porcs ágazat Porcs István (1792–1849) két házasságából – Doszpoly Máriával (1797k–1824) és Pozsgai Máriával (1807–1861) – ered. A házasságokból született hat gyermek közül két fiú és egy lány érte meg a felnőttkort. Közülük József 1843-ban vőnek állt. Ráki Pál lányát vette el, s a Ráki-sorra költözött. Apósának kapóra jött a fiatal munkaerő: ő maga 48 éves volt, nyolc gyermekéből öt kisdéd korában meghalt, 1843-ban egy 19 és egy 10 éves lánya, és mindössze egy 14 éves fia volt. Rákiék nem várhattak 7–8 évet fiúk házasságára, gondoskodni kellett a gazdaság jövőjéről, működtetésének folytonosságáról: a vő házhoz fogadása tehát gazdasági kényszer volt. 1849. január 12-én a Porcs házban elhunyt a gazda. Akik utána maradtak: 42 éves özvegye, 21 éves fia, Pál, és 16 éves lánya. Pál nem késlekedett a házassággal, mindössze 5 nappal atyja halála után megnősült. A nyilván már korábban kitézött esküvőt nem halasztották el, a gazdaság érdekének szem előtt tartása előbbre való volt, mint a családi gyász. 1850-ben, az osztrák számlálás idején a Katona Porcs portán

még az özvegyasszony volt a háztartás feje, vele lakott családjával Pál és a még hajadon Juliánna. 1857-re azonban egy, a portán felépített új házban megjelent a Ráki-sorról hazaköltözött József is. Időközben ugyanis Ráki Pál fiacskája ifjúvá serdült, s 1851-ben feleséget hozott atyja házába, ezzel Katona Porcs József helyzete a Ráki-soron meggyengült. A Katona Porcs fivérek az atyai örökséget a továbbiakban osztatlanul birtokolták.

Vido Rito István 1827-ben nősült. Kiss Erzsébettel kötött házasságából hét gyermeke született, de csak hárman éltek túl a gyerekkor veszélyes éveit. 1848-ban tragikus egymásutánban mind a két szülő meghalt, a három árva feletti gyámkodás öreganyjukra és az éppen nősülő nagybátyjukra, Vido Rito Péterre hárult. Az árvák közül a legidősebb, István a következő esztendőben, húszévesen megházasodott, az 1850. évi számláláskor már háztartásfőként írták össze. Közben Erzsébet is elkelt, a legkisebb fiú viszont, az akkor 14 éves József még házasságáig, 1862-ig bátyja háztartásában maradt. A birtokot azonban később sem osztották meg, egy telken, de külön házban laktak, ám önálló háztartásokként is közösen gazdálkodtak.

Az elősorolt családtörténet-mozaikokban minden sokszínűség, tarkaság ellenére is megragadható néhány közös elem. Az örökség megosztása, vagy meg nem osztása szempontjából a gazda korán bekövetkezett halála a legfigyelemreméltóbb mozzanat. A megválakozás kritikus pillanatát, a második otthon maradó fiúgyermek házasságkötését, az áttekintett esetekben a gazda már nem érte meg. Ugyanez mondható el másik három esetről is (Varga Ritók, Szász János-Ritó László, Hajdúk), azaz az oldalágon rokonságban álló nyolc háztartáspár közül egyetlen kivétellel mindegyikről. Sőt, még e hét esetből is ötben a gazda már első fia házasságkötésének sem lehetett tanúja. Úgy tűnik, mintha éppen a vagyon továbbadását felügyelő gazda, az örökhagyó apa kontrolljának hiánya teremtette volna meg a lehetőséget vagy éppen a kényszert a válakozások elhalasztására. Továbbra is kérdés maradt azonban, hogy ezek mögött a döntések mögött álltak-e valamiféle gazdasági megfontolások vagy egyéb célszerűségek, avagy éppen annak lehetünk tanúi, hogy az apa korai halála a gazdaság vagyoni helyzetét ingatta meg, s a közösködés csak egyfajta gazdasági kényszer hatására állandósult. A válasz megadását megnehezíti, hogy az a demográfiai mozzanat, amely ezekben a családtörténetekben közösnek mutatkozott, egyáltalán nem nevezhető rendkívülinek. Az apa idő előtti elhalálása nem szükségszerűen vezetett

nagycsaládi gazdaságok kialakulásához, láttuk, az ideáltipikus ciklusmodellben megvolt az érvényes válasz erre az eshetőségre is (2. ábra).

A kérdést más oldalról is meg kellett vizsgálni. A gazdaságok vagyoni helyzetének, felszereltségének vizsgálata vitt közelebb a helyes válasz megfogalmazásához. A 4. ábrán a legalább 2/8 telekkel bíró gazdaságok összes földterületét (1200 öles magyar hold) vettem össze a gazdaságok igaerő-ellátottságával, amit az egy igaesra eső szántóterület mértékével jellemeztem (magyar hold). Mivel a lovak és az ökrök igaereje nem tekinthető egyenlőnek, a számítást ezekre külön-külön végeztem el. A legalább negyed telkes gazdák között egy ökre átlagosan 5,0 mh, egy lóra 3,3 mh jutott. Az átlagtól való átlagos eltérés az ökröknél 1,1 mh, a lovaknál 0,7 mh volt (a 4. ábrán folytonos vízszintes vonallal az átlagokat, szaggatott vonalakkal az eltérés sávját is feltüntettem). Az átlagsávokból kilógó gazdaságok igaerő-ellátottsága az átlagnál jelentősen jobb (sáv alatti) illetve jelentősen rosszabb volt (sáv feletti). A viszonylagosan kevés igással rendelkező gazdaságokat az ábrán a gazdák nevének feltüntetése mellett külön is megjelöltem. Ugyancsak megjelöltem az igavonókkal egyáltalán nem rendelkező gazdaságokat is.

A megjelölt esetek között számos ismerős név tűnt fel (vö. 3. ábra). Az átlagnál csekélyebb igaerővel rendelkeztek a Nagy Porcs fivérek, az Ötvös fivérek, Ráki Mihály és veje közös gazdaságai. Egyáltalán nem volt igaállata a Hajdúknak, A Katona és Kéri Porcsoknak. Az Ötvös testvérek összetett háztartásban éltek, a másik öt gazdaság két-két háztartás együttműködésén alapult. A Nagy Porcsok, Ötvösök és Ráki Mihály – Osvárt Mihály közös üzemében a látszólagos igaerőhiány mögött talán a gazdaság célszerűbb megszervezése, az igavonók hatékonyabb kihasználása húzódhat meg. A másik három esetben viszont az igaesok teljes hiánya egyértelműen arra mutat, hogy azok kényszerből fenntartott birtokközösségek voltak.

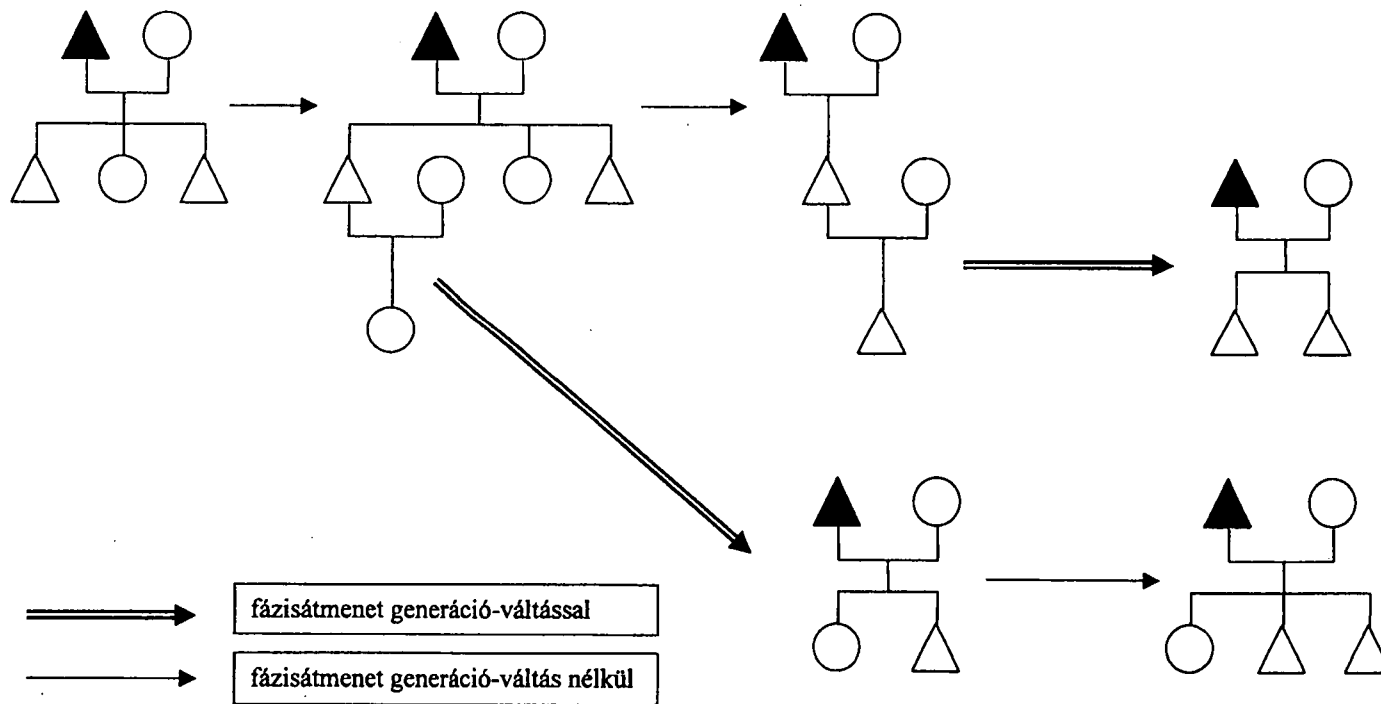
Összegezve tehát az eddigi eredményeket az összetett, nagycsaládos gazdaságokról ugyanazt mondhatom el, mint amit a háztartásokkal kapcsolatban már korábban megmutattam: a nagycsaládos szerkezetek a 19. század derekán Szőlősardón inkább csak valamilyen kényszer hatására jöttek létre. Mindössze egy-egy egészen kivételes esetben lehetett feltételezni, hogy a birtokközösséget a felek saját akarata, a nagycsaládi együvé tartozás kifejezésének szándéka, a könnyebb boldogulás reménye vagy egyéb szándék tartotta fenn. Bár

a nagycsalád – mint láthattuk – ideológiai síkon az ideáltipikus ciklusmodellben is kifejezést nyert, a nagycsalád mint funkcionáló egység a háztartás és a gazdaság szintjén ott és akkor csak ritkán jelent meg.

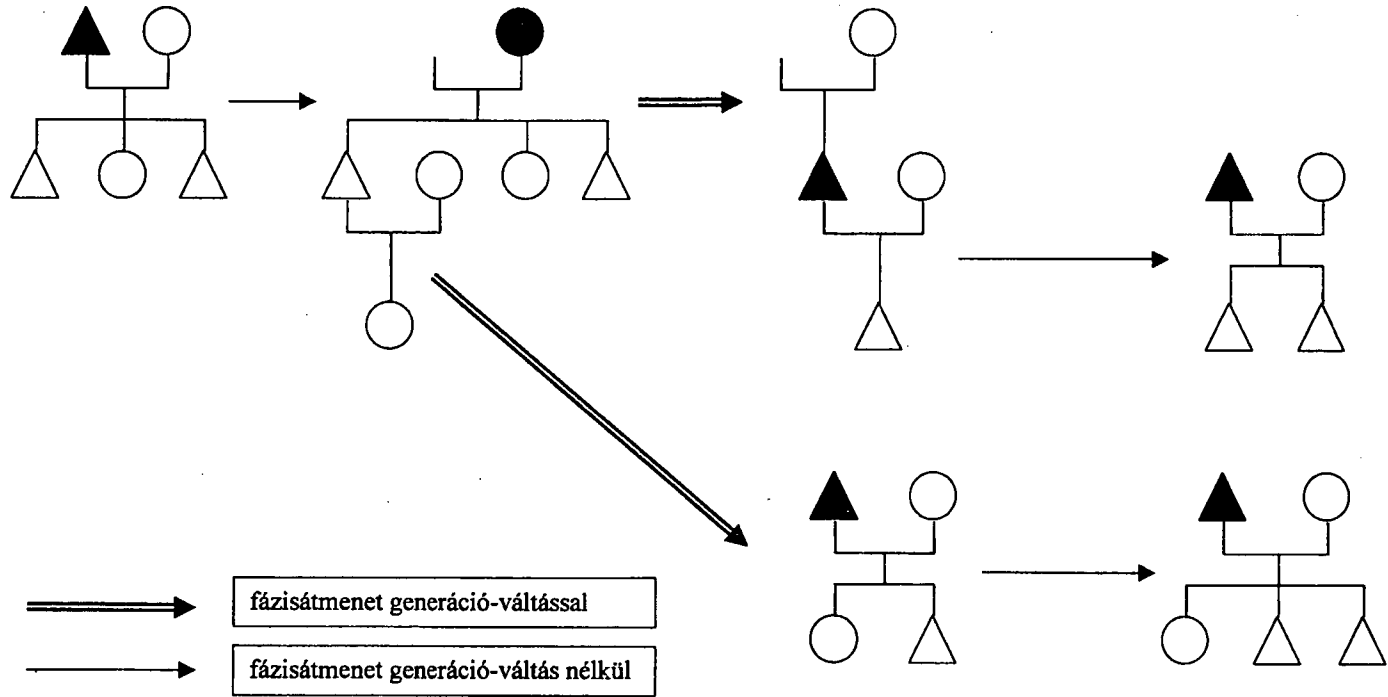
Irodalom

- Andorka Rudolf – Faragó Tamás: Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* (XXIV.) 1984. 402–437.
- Berkner, Lutz K.: The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth–Century Austrian Example. *American Historical Review* (77.) 1972a. 398–418.
- Berkner, Lutz K.: Rural Family Organization in Europe: a Problem In: Comparative History. *Peasant Studies Newsletter* (I.) 1972b. 145–156.
- Faragó Tamás: Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények kapcsán. *Ethnographia* (XCIV.) 1983. 216–254.
- Faragó Tamás: Paraszti háztartás- és munkaszervezettípusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között. Bp. 1985. KSH 187 p. (*Történeti Statisztikai Füzetek* 7.)
- Peter, Laslett (ed.): *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over time.* Cambridge, 1972. University Press.

Az ideáltipikus háztartásciklus főbb fázisai Szőlősardón (1850-1870)

Az ideáltipikus háztartásciklus egy jellemző variánsa Szőlősardón (1850-1870)

Az önálló háztartások közös gazdaságai és az összetett háztartás-gazdaságok

Az egy házban lakó közösen gazdálkodó háztartások

háztartás		háztartásfő		telekrész/ foglalkozás	lakás			gazd. épület			magtári jkv.		tűzkárfevételi jegyzőkönyv					
házzám	lakóféj nr.	név	rokonl viszony		szoba	kamra	konyha	szín	istálló	csűr	búza	rozsa	búza	rozsa	tenkely	zab	kukorica	széna
5	1	Kőházi Porcs Istvánnó		zsellér	1		1/2		1/2		1,5		3v				2kő	
5	2	Kőházi Porcs Jánosnó	sógornője	1/8	1		1/2		1/2		1,5				24v		1sz	3
20	1	Varga Rito István		4/8	1	1	1/2	1	1/2	2,5								8
20	2	Balog Porcs Péter	(veje)	(+2/8)	1	1	1/2	1	1/2	1,5		1kő						6
74	1	Kéri Porcs József	bátyja	közös	1	1	1/2	1	1/4	2								
74	2	Kéri Porcs Pál	öccse	közös	1	1	1/2	1	1/4	1								
27	1	Nagy Porcs Pál		4/8	1	1	1/2	1/2	1	3								
27	2	Nagy Porcs Péter	öccse	közös*	1	1	1/2	1/2	1	3,5								
45	2	Száz János		zsellér	1		1/2	1			1	10k	10k+5kő	3k	6k	4kő	4	
45	1	Vido Rito László	mostohaöccse	közös	1		1/2	1		1		1	a kár az előző lakóféjlel együtt felvéve					
65	2	Réki Mihály		4/8	1	1	1/2	1	1/2	1,5		26k	4k	4k	18k	1sz	5	
65	1	Osvárt Mihály	veje	közös	1	1	1/2	1	1/2	1		26k	4k	4k	18k	1sz	5	

Jelmagyarázat

k kereszt
v véka
kő kőből
sz székér
.. nincs ada

Az egy telken, de külön házban élő, közösen gazdálkodó háztartások

4	Katona Porcs Pál		2/8	1	1	1		1	1/2	1	0,5						1sz	2
72	Katona Porcs József	öccse	közös*	1	1	1		1	1/2	1,5		4v	4v					4
79	Vido Rito István		2/8	1	1	1				1								1
18	Vido Rito József	öccse	közös	1	1	1		1	?	1								1

A nem szomszéd telkeken ülő, de közösen gazdálkodó háztartások

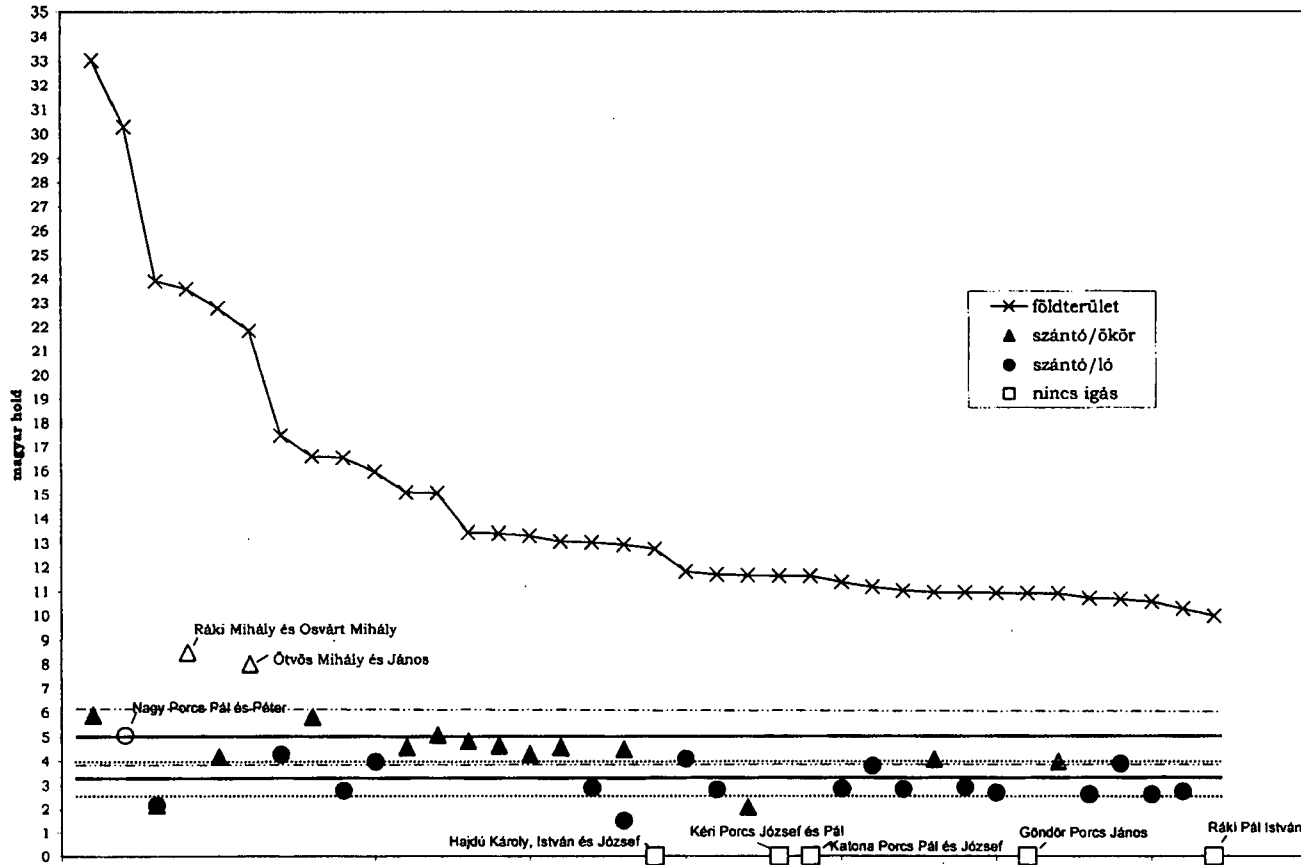
26	Porcs János		3/8	1	1	1		1	1	2								
35	Osvárt Mihály	nem rokon	közös*	1	1	1		1	1/2	1,5								
46	Hajdú Károly		2/8	1	1	1		1		1,5								
55	Hajdú István és József	öccse	közös	1	1	1	1	1	1/2	1,5+1		8k+10v	8k	5v	5k+5v			2

Az egy lakóféjként szereplő összetettebb háztartás-gazdaságok

2	Otvös Mihály és János	testvérek	4/8	1	2	1	1	1	1	1,5		17k	9k		18k			2
										1,5		34k	6k	6k	18k	4kő		5
43	Veres István és András	testvérek	4/8	1	2	1	1	1	1	3		38k	12k	11k	35k	16v		15

4. Az egy igásra jutó szántó és az összes földterület eloszlása 1870-ben a 2/8-os és a nagyobb gazdaságokban

4. ábra

A vállalkozás, mint a társadalmi felemelkedés lehetősége és útja a bonyhádi keresztény vaskereskedő családokban

Egy helyi témát feldolgozó munkának a jelentőségét az adhatja, hogy megmutatja milyen országos vagy nagyobb térségi általános vonásoktól eltérő helyi sajátosságok, és milyen azonosságok mutathatóak ki, mennyiben következnek ezek a vidékre jellemző adottságokból, vérségi vagy familiáris rendszerekből, társadalmi tudatból. A helytörténetírás gyakorlóinak legjobbjai mindig is „mikrotörténeti esettanulmányokat” írtak abban az értelemben, hogy konkrét esetekre, személyekre és körülményekre fókuszáltak és ezzel a tárgy intenzív tanulmányozását tették lehetővé. A mikrotörténelem jelentőségének a növekedése remélhetőleg a helytörténetírás felértékelődését hozhatja.

Előadásom tárgya a három legjelentősebb bonyhádi keresztény kereskedőcsalád: Straicher, Novotny, Riege, vizsgálata családi iratok, levéltári források és visszaemlékezések alapján a múlt század közepétől kiterjedő száz esztendőben. A kereskedővállalkozói rétegnek volt egy „zsidó” stratégiája Bonyhádon is, amit Szilágyi Mihály tárt fel kitűnő alapozó tanulmányaival. A Pirnitzer család felemelkedése pedig a hazai polgárság, a vidéki kereskedő tipikus útját tükrözi, hogyan válik az egyszerű szatócsból nagykereskedővé, a pénzügyi-kereskedelmi élet irányítójává. „...Bonyhád nagyközség kereskedelme majdnem teljesen zsidó kezekben van... Nem is a nyers számok fejezik ki a két réteg közötti gazdasági erő súlyát, hanem a tény, hogy a nagyobb hasznot hozó, pl. liszt, gabona, nyerstermény üzletek többsége zsidó kézben van.” fogalmazta meg Vörös László 1942-ben kiadott szociográfiájában. A zsidó kereskedőréteg felemelkedésének ténye mellett Szilágyi Mihály figyelt fel arra is, hogy a 19. század második felétől néhány német nyelvű keresztény család irányította Bonyhádon a vaskereskedelmet. Éppen azért fontos a keresztény vaskereskedők felemelkedésének értékelése, mert sajátos szempontú mert főleg német (sváb) gyökerű, egy üzleti profilt fed le és nem „zsidó”, azaz keresztény.¹

¹ Szilágyi Mihály: A bonyhádi kereskedők. In *Bonyhád a 18–20. században*. Szerk.: Kolta László. Szekszárd, Bonyhád Nagyközségi Tanács 1975. E tárgyhoz szorosan kötődő munkái: A tolna megyei kereskedelem története 1848-tól 1914-ig. In *Tanulmá-*

A paraszti léttől az elsőgenerációs kereskedőig

Az úttörő szerepet a Straicher család játszotta. A családi hagyomány szerint a Straicherek ezen ágának „ősatyja” a „swarczwaldi rothenburgi születésű” Bene Streicher. Sírkövén a kisdorogi temetőben az áll, hogy 1832-ben 82 éves korában hunyt el, tehát 1750-ben született. A teveli kereszteltek anyakönyvében a kisdorogi filia lakója Simon Streicher és neje, Salome gyerekeként 1754. május 5-én van bejegyezve Benedictus. Az anyakönyv adatai, a korabeli összeírások azt valószínűsítik, hogy Bene-Benedictus egyugyanazon személy. Az első telepes ős Simon Streicher Kisdorogról. 1701-ben Tevel és Kisdorog még pusztá hely. A Rákóczi szabadságharc után indul az első telepítési hullám, amelyet a Bánát 1718-as visszafoglalása tovább gerjeszt. Tudjuk, hogy a teveli jobbágyok visszatérő panasza az 1730–60-as évtizedekben, hogy a birtokos Dóry család újabb és újabb bevándorlókat fogad be. Bél Mátyás írja, hogy Tevelt német lakói nemrég szállták meg, 1829-ben a kisdorogiak úgy nyilatkoztak, hogy 100 esztendeje érkeztek oda.²

A második nemzedékhez tartozó Benő I. Mária és Joannes Caspar után harmadik gyerekként született. Első házasságát 1780-ban kötötte Agathával, öt évre rá el is vesztette feleségét. Lehet, hogy Johann fiúk születésénél, vagy a gyerekágyban. Újra nősült, másik fia Jakab néven látta meg a keresztséget. Jánosé a föld, Jakab mesterséget tanult, Tevelre nősült. A tolnai német jobbágyok kontraktualisták, könnyebb helyzetben vannak, a rendi korlátok nem olyan áthághatatlanok, mint a magyaroknál.³

nyok Tolna megye történetéből II., Szerk.: Puskás Attila, Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára 1969. 267–333., Egy szekszárdi kereskedőcsalád története. *Dunatáj* 1978. 34–45. A legfrissebb irodalom az 1994. évi „A bonyhádi zsidóság történetéhez ...” című kiskonferencia előadásai. *Dunatáj* 1995. 1. sz.

² Cserna Anna–Kaczián János: *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről*. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár, 1986. 127. Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica*. In *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX.* Szerk.: K. Balogh, Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár, 1979. 356. Johann Eppel: *Tevel. Teveli és Eppingeni Önkormányzat*. Bp., 1988. 204–206., 518., 521. A matriculában a kisdorogi Josephus és Simon: Az 1742 és 1754 között világra jött gyerekek közül Benedictus csak Simonnak Salome nevű feleségétől született.

³ Király István: A bonyhádi tájfa jata szarvasmarha kialakulása. In *Bonyhád a 18–20. században*. 48. Kocsis Gyula: Egy mezővárosi család hat nemzedékének sikeres és sikertelen mobilitási kísérletei. In *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás*. Szerk.: Kocsis Gyula, Cegléd, Kossuth Múzeum, 1995. Ceglédi Füzetek 20., 22.

A tevelivé váló iparosságból nő az első hajtás, Jakab tímármesternek éppen apja halálának évében, 1832-ben születik fia, ő Benő II. a bonyhádi kereskedő. A „bőrös szakmában tanult”, teveli születésű Benő II. 24 éves korában, az 1855. augusztus 21-én kelt szerződés szerint megvásárolta Perczel Mór tábornok feleségétől azt az épületet, amely ma is Straicherház néven ismert. Ő alapította meg talán atyja S. Jakab teveli tímár anyagi segítségével „Vasemberhez” névvel a vaskereskedést. Az egyházi anyakönyvek tanúsága szerint Benő II. foglalkozása kereskedő, még az ősz végén vette nőül – az akkor már két éve elhunyt községi bíró – Willinger Vencel Katalin nevű leányát. A házasság üzleti alapon kötött, hiszen minden bizonnyal a hozomány is segítette a házvásárlást és az üzlet beindulását. Miért látott fantáziát a bíró özvegye egy teveli ifjában? Presztízsmeghatározó lépés volt a bíró leányát nőül venni Bonyhádron! Állandó, saját tulajdonú boltot az nyithat, aki hitelképes, megfelelő anyagi erővel rendelkezik. Ez az a korszak, amikor megkezdődött a hazai kereskedelem modernizációja. Erőteljessé vált a vásári kereskedelem, a piacozás, és megjelennek az üzletek a tőkés árutermelés kibontakozásának jeleként.⁴

Gyerekei közül már ketten viszik tovább foglalkozását, Lajos a pécsi vaskereskedő és Benő III. Cajetán Márton, akinek személyével a család a csúcsra emelkedik. Húga a pécsi virilis építész – háztulajdonos – magánzó asszonya lesz. Felesége révén rokonsága került a Novotny családdal, amikor N. György járási állatorvos Irma nevű leányával lépett frigyre. Apósa abban az évben került Bonyhádra, amikor Benő III. megszületett.⁵

Novotny György 1822-ben született a netolitzai plébániához tartozó Hlavatecban Csehországban, foglalkozását tekintve „faber ferri” – kovácmester. A jó fejű kovácslegényt a hadsereg kiképezte gyógykováccsá, felcserré. 1862-ben szerelt le a lovasságtól, s mivel ez a vidék tetszett neki, itt korábban szolgálata idején megfordult, Bonyhádra költözött. Az új lakóhely kiválasztásában az is döntő tényező le-

⁴ Szilágyi Mihály idézett művében Solymár Imre és Straicher Zoltán adatközlésére támaszkodott. Korábban a Fischer és Kolivoda vegyeskereskedő társas cég bérelte az üzletet. Csató Tamás: A külföldi tőke szerepe a magyar belkereskedelemben a két világháború között. *Történelmi Szemle* 1984. 12. sz. 258.

⁵ Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. In *Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1975–1976. Pécs, 2021. 1977. 123. Szóts Zoltán: Egy bonyhádi német nagykereskedő a harmincas években. In *A Völgység két évszázada*. Szerk.: Szita László–Szóts Zoltán, Bonyhád, Völgységi Múzeum 1991. 242. 6.; Özv. Bese Ádámné, 1995.

hetett, hogy jó lovakat tartottak a környékbeli gazdák, s a hadsereg nyelvét, a németet beszélték a német telepesek. 1863 januárjában lépett frigyre az ugyancsak katolikus morvaországi születésű Cserny Máriával.⁶ A kivándorlás ebben az esetben egybeesett egy nemzedéken belüli mobilitással, sőt egy intragenerációs váltással is. A házaspár felmenői parasztok, illetve iparosok voltak. György apja Jakab „inman” parasztbérlő Thiergartenben, saját gazdasággal rendelkezik. Nagyatya, Johann Netolicban saját földdel bíró gazda, akinek „ptacnik” solymár mellékneve arra is utalhat, hogy a földesúri vadászatokon igénybe is vehették speciális tudását. Anyai ágon a Barta családban három generáción át földművesek (broz) az ősök. A Cserny családban pedig heger-csösz foglalkozás öröklődik, s itt az első váltás éppen Mária apja, aki asztalos ipart űzött.⁷ Az első itt született generációban a 6 gyerek közül 5 élte meg a felnőttkort. Lujza, Hoffer Józsefné egy jól menő rövidáru porcelánkereskedő felesége lett, a másik leány Irma Mária Scraicher Benőé. Ferenc apja örökébe lépett, állatorvos lett, az első kereskedő pedig Rezső. Atyjuk házat vásárolt, ahol istállót tartott fenn, a környék parasztjainak kólikás lovait gyógyította. Később a magánpraxis kiegészült a járási állatorvosi megbízással, pénzügyekkel is foglalkozott, 10%-ra adott fedezet nélküli hitelt. A bankok ugyanezt 6–8%-ra, de jelzálogra adták, kockáztatott és bizonyára sikerrel, hiszen taníthatta fiait, megalapozhatta egzisztenciájukat.⁸ Honi fejlődésünk kettősségét jelzi, hogy a megszilárduló kapitalista rendszer egyre inkább az egyéni vállalkozás elveit és gyakorlatát érvényesítette, ugyanakkor ezt a folyamatot még feudális maradványok is terhelték. A magyarországi jobbágyfelszabadítást megerősítő úrbéri pátenst megtartotta az úrbéres földek feloszthatatlanságát, ezzel korlátozta a szabad birtokforgalmat, így az átalakulás egyértelmű veszteséneket, a parasztságnak a helyzetét súlyosbította. A vidéki hitelviszonyokban az uzsora általánossá válását jelentette.” Ilyen körülmények... a heverő pénz tulajdonosát könnyen tett alkalmi esetleg rendszeres pénzkölcsönzővé, uzsorássá...származásától függetlenül.” Szabad György intett attól a korabeli általánosítástól, amely „az uzsorás zsidó” és a „szegény földművelő” drámai szembeállításra

⁶ Özv. Bese Ádámné, 1995.

⁷ Az 1939. évi IV. tc. után a Straicher és a Novotny család anyakönyvi kivonatokat alapján rekonstruálta származását.

⁸ Özv. Bese Ádámné, 1995.

egyszerűsítette a problémát. Felismerte azt, hogy a falvakban időszakosan heverő pénztőkéjük elsősorban a zsidó kereskedőknek és a regálébérlőknek volt.⁹ Tóth Zoltán állapítja meg viszont, hogy a múlt század ipari átalakulása folytán „... tömegesen jelennek meg a városokban a monarchia nagy termékenységű régióiból származó, társadalmi felemelkedésre törő, felhalmozói mentalitást hordozó, hagyományos terrénumaiktól elszakadt egyének.”¹⁰ Ezek közé tartozott Novotny György is.

A kiegyezés utáni tőkebeáramlás, a tőkés hitelszervezetek, a liberális hiteljog érvényre jutása érezte hatását, a hitelintézetek jelzálogkölcson állománya viharosan növekedett.¹¹

A családi szájhagyomány szerint ez a pénzügylet akkor hanyatlott le, amikor a Bonyhádi Takarékpénztár megalakult és alacsonyabb kamatjával letörte az egyéni hitelezőket.¹² Novotny György bizonyára tudta, hogy a Bárány Sándor, Perczel Mór veje igazgatta Rt. konkurenciája erősebb nála, azt természetesen nem sejtette, hogy vasnagykereskedő fia versenytársának karrierje is erre a bankra alapozódik. Nem gondolta volna, hogy a takarékpénztári hivataloszolga Rieger Ádám, akinek ősei a Perczelek szolgaszemélyzetéhez tartoztak, Andor fia révén veszélyezteti majd családjá pozícióját.¹³

A boldog békeidők: Novotny Rezső

Rezső fiát gondos nevelésben részesítette, az 1870-ben Sárszentlőrincről Bonyhádra települt ágostai hitvallású evangélikus algimnáziumba íratta, el is végzett négy évet, de nem akart továbbtanulni, s amikor szülei egy pécsi gimnáziumba erőltették, hogy mégis folytassa tanulmányait, inkább megbukott, nagy bánatot okozva ezzel édesanyjának. A tradíció már megvolt a rokonságban, gondoljunk Hoffer

⁹ Szabad György: A hitelviszonyok. In *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914*. Szerk.: Szabó István. Bp. Akadémiai Kiadó 1965. 201.

¹⁰ Tóth Zoltán: Négy parasztlány Bécsben. A bevándorlók alkalmazkodási modelljeihez. In *Történeti antropológia*. Szerk.: Hofer Tamás. 1984. Bp. MTA Néprajzi Kutató Csoport 352–353.

¹¹ Szabad György, 1965. 205–206.

¹² Özv. Bese Ádámné 1995.; Galántai Nagy Sándor szerk. *Nagy Magyar Compass* (azelőtt Mihók féle) 1936–37. I. Pénzügyintézetek, Globus Műintézet RT. 1936. 242. szerint a bank 1870-ben létesült.

¹³ Szóts Zoltán: A vasárnapi kereskedelmi munkaszünet bevezetése Bonyhád községben. In *A völgyesség ezeregy száz éve*. Szerk.: Szita László–Szóts Zoltán, 175–183.

József jólmenő üzletére, a vő mellett az apatárs Straicher Benő kereskedésére, aki első virilis volt már 1880-ban Bonyhádön. Egy Halász nevű bonyhádi vaskereskedőhöz adta inasnak, majd ott lett segéd, aztán Straicher Lajos pécsi vaskereskedésében folytatta. Szekszárdon, Nagyváradon, Aradon szerez még tapasztalatokat. Utóbbi városban már egy társas vállalkozásba kezd, de társa, gyakorlatlanságát kihasználva be akarta csapni, nagy nehezen sikerült Hoffer József segítségével kis tőkéjét kimentenie. Budapesten is szerencsét próbált. 1891-ben a bonyhádi Traiber Av. féle vas, fűszer és vegyiáru cégnél alkalmazott. Apja nyomdokaiba lépve K. und K. vartüzérség fegyvermestere lett. 1895-ben szerelt le, három évi szolgálat után Komáromból.¹⁴ Önálló cégét a millennium után alapította 1898-ban, Bonyhádön. A következő évben nősült. Marx Emmát, egy pécsváradi jó módú malomtulajdonos család leányát vette el. Az új századot a család gyarapodása jegyében ünnepelték. Margit leányuk született 1901. január 10-én, rá egy évre Lajos, majd a következő évben Irma. Ekkor távozott az élők sorából Novotny György, szívbaj, szívvízkor vitte el. Asszonya 4 évvel később követte, súlyos cukorbeteg volt. A századforduló a sógor Straicheréknél is három gyerek: Edit, Benő IV., Zoltán érkezése jegyében telt. Mindkét család a nagyközség főterén álló üzletházzal rendelkezett.¹⁵ A családfőket az üzlet foglalta le teljesen, a jó módú polgárcsaládok asszonyai a gyereknevelés és az üzlet, valamint a háztartás között osztották fel idejüket. Novotny Rezsóné számára korán kezdődött a nap, mire bement az üzletbe, már előkészítette az ebédet, hogy a cselédlány megfőzhesse. A pénzt ő kezelte, mindig a kasszában ült. Fél 11-kor visszament, hogy ellenőrizze a cselédet. Mosóasszonya, kertésze is volt. Nagyon jószívú volt, gyakran vásárolt húst a mosónőjének. Gyakran készített piskótát, tésztát, és szétosztotta a tbc-sek között. Ez összefért mély vallásosságával is. Gyerekeivel szemben sosem volt szigorú, szeretetteljes légkörben nevelkedtek. Polgári iskolát végzett, és szerette volna, ha lányai tanulnak. Irma lányát a Marhauser utcai óvodába is beíratta, a kedves nő-

¹⁴ Tolna vármegye adattárja. Szerk.: Zsadányi Oszkár. Haladás Nyomdarészvénytársaság, Pécs 1937. 225., Özv. Bese Ádámné, 1995.; Tolna Megyei Levéltár: A Völgységi Járás Főszolgabírájának Iratai / továbbiakban: VJF/495/1880. A bonyhádi legtöbb adót fizetők névjegyzéke. Baranya Megyei Levéltár: A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1863–67. évben. Sopron, 1867. Nyomatott Reichard Adolfnál 180.

¹⁵ Özv. Bese Ádámné, 1995. A Straicher család iratai.

véreknél kezdte az első osztályt, majd polgáriba járt. Apjuk azonban azt mondta, úgyis férjhez megy, a lányok jövője a házasság. Az óvodában magyarul tanultak, a németet eltanulta korán a háztartási alkalmazottól. Otthon a Novotny családban magyarul beszéltek, a Straichereknél a német szó dívott. Egy polgárlánynak illet franciaórát is venni, egy kicsit zongorázni, énekelni. Herczeg Ferenc szerint minden olyat tanultak a lányok, ami pénzbe került, de pénzt nem hozott. Anyjuk azonban megtanította őket főzni, kenyeret sütni, rétest nyújtani. Édesanyjuk példáját követve a kasszába is beültek, meg is szólta őket a rokon Hoffer Lajos, aki katonatiszt volt, hogy nem veszi el őket a tisztt, ha ott ülnek. Apjuk erre úgy tromfolt, nem fogom egy sapkás adósságait fizetni, utalt ezzel a kaucióra és a tisztek pazarló életmódjára. „Az asszonyokat rövid gyeplőn tartották.” Ez azonban látszólagos, hiszen a kassza kezelésével valójában irányító szerepük volt. „A házasságok az égben köttetnek, de vannak segítőtársak”, fogalmazott így adatközlőm a kommandálásról. Idős nagynénik boronáltak össze fiatalokat, de a lányok akarata is érvényre jutott, szerelmi házasságok is köttettek. Amikor Novotny Irma Benő III. felesége lett azt mondta: „Nem bánom milyen bolondos, csak pénze legyen.” Unokahúga, Novotny Irma, aki az orvos Schreck (Bese) Ádám neje lett, okos férfit akart, mert pénze az volt... Testvére, Margit Czencz Béla csurgói bőrgyároshoz kötötte életét, olyan férjet keresett, akinek ő dirigálhatott. Így történt.¹⁶

A fiúk nevelésére mindhárom család nagyobb gondot fordított. Straicheréknél futotta a felsőfokú végzettség megszerzésére, hiszen Benő IV. jogot, Zoltán kereskedelmi akadémiát végzett. Lassúbb, de gyakorlati tapasztalatokban gazdagabb utat követett Rieger Andor, aki végigjárta a ranglétrát a kereskedelmi szakmában, áruházi, sőt vasgyári praxissal is bővítette tudását. Unokatestvére, Kirchner Andor a családi tradíciót követve szabómesterséget tanult, és az ipart felhagyva nyitotta azután varrógép-kereskedését.

Novotny Lajosnak meg volt a lehetősége a tanulásra, atyja nyomdokaiba lépve a bonyhádi gimnáziumban érettségizett. Rossz tanuló volt és rossz magaviseletű, így felsőbb iskolába nem adhatták, a híres nagyvasas debreceni Sesztina cégnél volt előbb, majd Grázban később fizetetlen gyakornok. Ott tanult meg lumpolni. „Veszekedett, ivott,

¹⁶ Özv. Bese Ádámné 1995.

folyton pörbe volt.” Méltatlannak bizonyult az örökségre, a család szerencséje, hogy Novotny Rezső még évtizedekig irányíthatta a céget.¹⁷ Ezek voltak a boldog békeidők. Bonyhád a dunántúli városiasodó községek sorában helyezkedett el. 1900-ban az 5749 fős lakosságból 279 kereső élt kereskedeleméből és 119 közszolgáltatból. Mindegy 200 iparos fizetett adót 1906-ban. Járási székhely. Jelentős számú a középrétegek aránya.¹⁸

A kispolgári lét üzemszervezeti minimuma a legalább egy segéd, inas alkalmazása. A világháború előtt adott fel a Novotny Rezső cég egy hirdetést a vaskereskedők lapjában, üzletvezetőt kerestek. Erre jelentkezett Mális Endre Páparól. Az önálló üzletvezető a cég erősödésének a tünete, de az üzleti vagyon nagyságrenddel eltért még a Staicher Benő cégtől, nem is tartozott a legtöbbet adózó 25 virilis közé. Novotny Rezső 1913. évi keresti adója 103 korona, Straicher Benőé 452 korona. Utóbbi ezzel a legtöbbet adózó kereskedő, messze kiemelkedve a mezőnyből, hiszen az átlag mindösszesen 63,2 korona. Mivel magyarázható, hogy ezzel megelőzte a bonyhádi zsidó nyersterménykereskedőket?

Meglepőnek tűnő adat a történeti forrásközlésben, hogy a 19. század első felében Győrben a leggazdagabb kereskedők a marhasertés, épületkereskedők mellett éppen a vasasok. A nyugati agrártechnika import áll e jelenség mögött. A 19. század második felében ez az üzletembergárda a társadalom különböző félkész és kész vasárúkkal való ellátásával fontos és nélkülözhetetlen szerepet játszott, ez a tőkés fejlődés kibontakozásával még fokozódott, sőt a hazai vasipar kialakulásával még erősödött.¹⁹ Mindez nemcsak a nagyobb

¹⁷ Özv. Bese Ádámné, 1995.

¹⁸ 1906-ban 115 kereskedő és 229 önálló iparos adózott Bonyhádön, VJF 5527/1906. *Kereskedők, iparosok névjegyzéke*. Beluszky Pál: A polgárosodás törékeny váza, városhálózatunk a századfordulón I. *Tér és Társadalom* 4. 1990. 34. sz. 36. Beluszky Bonyhádöt a cselédek által ellátott népesség tekintetében a 16–20 százalékos csoportba sorolta, ez a pécsi arálynak felel meg. uo. 54.

¹⁹ Bácskai Vera: A polgári vagyon nagysága és szerkezete a XIX. század első felében. In *Emlékkötet Győr szabad királyi városi jogállásának 250. éves jubileumára*. Szerk.: Bana József–Horváth József. Győri Tanulmányok 13. Győr, 1993. 51. Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Bp. Akadémiai Könyvkiadó, 1979. 16. Straicher Benő a fővárosban az első kétszázba nem kerülhetett volna be, Pécssett már kereskedőnek számított volna.

városokban tendencia, hanem érvényesült egy olyan agrárkörzet városiasodó településén mint Bonyhád.

A csúcson és a mélyben: háború, válság, fellendülés...

A világháború Európa csataterére vitte a hadköteles férfiakat a bonyhádi kereskedő családokból is. Rieger Andor 4 évig az orosz, lengyel és román frontokon harcolt, II. osztályú és bronz vitézségi érem, koronás arany érdemkereszt, Károly csapatkereszt, háborús emlékérem kitüntetésekkel tért haza. Novotny Béla muníciót szállított Boszniába, maláriás lett, néhány békeévet élt még, tüdőgyulladás vitte el negyvenes éveiben. Novotny Rezső egy húsz évvel későbbi adattár szerint az olasz és román frontokon harcolt. Leánya emlékezete szerint 1914. július 26-án Anna-napkor vonult be Kaposvárra, majd Debrecenben és végül Karintiában szolgált. 1918 őszén tért haza az összeomlás után. A család számára az ő élete volt a legfontosabb. Sok pénzbe került, hogy ne osszák menetszázádba, irodába, raktárba helyezték. Amikor az üzletvezető is bevonult, Novotny né vitte tovább a boltot, de nehezen tartotta fenn az üzletet, az áruhiány, a fizetőképes kereslet csökkenése okozott gondot. A Straicher Benő cég segédkönyve szerint, 1914-hez viszonyítva, a következő évben a forgalom a felére csökkent. Ha a pénz értékcsökkenését is figyelembe vesszük, ez még drasztikusabb.²⁰

A kintlévőségek növekedése, a pangó üzletmenet és az értékpárp piac összeomlása a Straicherek üzletét a csőd szélére taszította. Az 1918 augusztusában kelt bérleti és adásvételi szerződés értelmében az üzlet épületére és a melléképületekre a Bonyhádi Takarékpénztár Rt. 15 évi időtartamra bérleti jogot szerzett. Benő Cajetánt a csőd vitte a sírba 1920-ban.²¹

Rieger Andor számára az 1921-es esztendő a saját cég alapítását hozta, üzletinek mondható házassággal erősítette meg ezt a következő esztendőben.

A Novotny vaskereskedést a háború nem ingatta meg. Bár sok kintlévőségük volt, amit soha nem tudtak bevasalni a vidéki iparo-

²⁰ Tolna vármegye adattára. 234, 225.; özv. Bese Ádámné, 1995., A Straicher Benő cég segédkönyve szerint 1914 utolsó öt hónapjában csaknem 9000 Korona, 1915-ben alig több mint 4000, a bevétel havonta. Utóbbi évtől ugyanakkor csaknem 300.000 t vettek fel a Gazdasági Banktól.

²¹ Bonyhádi Földhivatal iratai.

soktól, sokat sikerült kényszeregyezséggel megoldani. A korona nagy inflációja alatti üzleti stratégia része volt a pénz ingatlanokba fektetése. A családfő 1924-ben szőlőt, villát vásárolt a bonyhádi Óhegy oldalában, kiházasította leányait gazdag hozománnyal. Irma Schreck Ádám orvos felesége lett, s a jó stafirung is lehetővé tette, hogy 1926-ban emeletes udvarházat vásároltak a fiataloknak Wéber Kálmántól.²²

A csőd természetrajzát Staicher Zoltán ismerhette meg. Atyja által 1913-ban vásárolt és a kereskedőház telkéhez ragasztott házudvar ingatlanrészt kénytelen volt eladni 1922-ben Jozgits János plébánosnak. 1925-ben még 2 inast, 5 segédet és egy pénztárosnőt alkalmazott a boltban. Az üzlet féléves mérlege ekkor nem éri el a 3000 korona egyenleget, az inflációs idő kellős közepén ez a vegetálást jelzi. 1927-ben a családi szőlőbirtok rá eső részére csaknem 6000 pengős jelzáloghitelt kényszerül fölvenni. 1929 szeptemberében ezt sógorára, Bitter Károly ügyvédre hárítja át, sőt az üzlet ingatlana is fedezetül szolgált ugyancsak sógora kezességével. Októberben pedig fivére vállalja át újabb 3500 pengős hitelét.²³ Rendelkezésünkre áll egy-két kritikus év ceruzás mérlege, ezek alapján képet alkothatunk azokról az erőfeszítésekről, amit a cégvezető tett a talponmaradásért. Ha a vagyon alakulását nézzük, akkor az eredmény az annak kétszerese, ez nem rossz, de ha a bevétel-kiadás mérlegében nézzük, akkor az gyenge nyereség. A következő évben a tiszta bevétel is kevesebb, a tiszta haszon meg minimális. Segédet ebben az évben csak három hónapig vett igénybe, 11 munkást pedig teljes évig, illetve csak négy hónapig. Nagyon nehéz évnek számíthatjuk. Ennek realitását esetleg megkérdőjelezheti az, hogy az éves adóbevallás adatait vettük figyelembe. 1932 januárjában a „Tek. M. Kir. Adóhivatal”-tól az éves kereseti adómérséklését kérte, indoklásul a 11.000 pengős jelzáloghitelt említette, ami miatt hitelképességét elvesztette. 1933 januárjában bejelentette az adóhatóságnak, hogy keresete olyan mértékben megcsappant, hogy nem is tud fizetni.

A Novotny Rezső cég egy pénztárkönyve alapján összehasonlíthatjuk a két vállalkozás helyzetét. 1934. január 1-jén csaknem háromszorosa volt Straicherének, bár igen jelentős hitelei voltak, s a bank-

²² Lásd: *A vasárnapi kereskedelmi munkaszünet bevezetése...*; özv. Bese Ádámné, 1995. A mai Perczel Mór utca 16 emeletes épület korábban a Perczel családé volt. A hozományban 100.000 korona részvény is volt, ami teljesen elértéktelenedett.

²³ Bonyhádi Földhivatal iratai: A Straicher család iratai.

tartozása a készlet értékének 40%-át is elérte, igen sok kintlévősége mellett is, tiszta vagyona meghaladta a 34.000 pengőt, ehhez viszonyítva minimálisnak mondhatók az adóterhek.²⁴

A világválságot követő stabilizációs periódus két éve után valószínűleg a háború idején meglóduló infláció segítségével szabadult meg adósságaitól. Árukészlete reálértékben kisebb 1941-ben, a vevőállomány is szűkült, ez már a „háborús izgalmak” első évét is jelentette.

Straicher Zoltán számolt a realitásokkal, nem tarthat állandó alkalmazottakat. A megélhetés szintjén csak detailista lehet. 1934-ben újabb jelzáloghitelt vett fel szőlőrészére. A következő esztendőben rákényszerült, hogy birtoktestét Edit nővérének adja el, feltehetően ebből fizette ki a bankhiteleket. 1936-ban lejárt a bank bérleti elővásárlási joga az üzletre, sikerült tehermentesítenie vállalkozását.²⁵

A harmincas évek közepe a vasszakmában Rieger Andoré és Novotny Rezsőé. Straicher vegyesvasas profiljával szemben Novotny vasáru és mezőgazdasági felszerelésekre szakosodott, Rieger a modern áruházi rendszer meghonosítója Bonyhádön. Novotny Rezső köztisztviselőként álló, tekintélyes embernek számított a községben. A Bonyhádi Tűzoltó Egylet elnöke, virilis polgár, a helyi képviselőtestület tevékeny tagja. A bonyhádi kerület adófelsőszólamlási bizottságában a kereskedelmi és iparkamara képviselője, a törvényhatóság által megválasztott rendes tag. Ő volt a római katolikus egyházközség világi elnöke.²⁶ Rieger Andor felfelé ívelő karrierjét 1938-ban törte ketté korai halála. Ez és a következő is gyászév a családokban, Novotny Rezső elveszti feleségét, a híres pesti Kuzmics professzor sem tudta megmenteni. Majd a családban nőágon öröklődő betegség, cukorbetegség viszi el testvérét Novotny Irmát. Az anyai örökségen mindkét helyen három gyerek osztozik. Az anyai hagyaték nagyságáról néhány irat alapján tájékozódhatunk. Novotny Rezső az 1939. január 21-én kelt egyezségben elismeri, hogy néhai feleségének a bonyhádi üzletben egyharmadrész erejéig közszerzeményi jogosultsága van, mely üzletrészt gyermekeinek, örökösökének a rendelkezésére bocsátja. Lujza és Irma, Lajos javára lemondanak az üzletrészeiről, Lajos viszont nem tart

²⁴ A Novotny Rezső cég pénztárkönyve. A Novotny család iratai.

²⁵ Bonyhádi Földhivatal iratai. Lásd 20. sz. jegyzet. 1942-ben az összes adója a házáddal együtt mintegy 1.500 pengő. VJF. 4688/1942.

²⁶ VJF. 1479/1938, 4688/1942., VJFj. 302/1945. özv. Bese Ádámné, 1995.

igényt az őt illető szőlő és üzletház 1/6 részére. Ezen ingatlanok fele-fele arányban a leányok részére adatnak át. A hagyatéki vagyronra az örökösök kijelentik, hogy édesanyjuk életében kapott mindennemű előadományt kölcsönösen kiegyenlítettnek tekintenek. Az egyezség rendelkezik az üzletről apjuk halála esetére is, nem szól viszont az ingóvagyron sorsáról, erről az általunk nem ismert végrendelete döntött. (A családfő 1952-ben bekövetkező halála után ez lett a hagyatéki tárgyalások, majd per tárgya, s bár az állami közjegyző megállapította, hogy a teher miatt a hagyatéknak tiszta értéke nincsen, a felvett leltár mégis képet ad arról, hogy egy bonyhádi tehetős polgár lakása miként volt berendezve. Novotny Lajos számított értéke 157.550 Ft volt akkori áron, ez jelentős összeg.)²⁷

A házasságok esztendei is voltak ezek az évek. A legszebb férfikorba lépő, negyven felé járó Straicher Benő IV. és Straicher Zoltán nősült ekkor. Az idők változását jelzi, hogy Benő egy máriagyúdi magyar köztisztviselő leányát vezeti oltárhoz, Zoltán egy elszegényedő siklósi magyar református gazda lányának a férje lesz.²⁸ Az 1939. évi IV. törvénycikk hatása a családok életében csak annyi, hogy felmenőik származását kutatják, hiszen a vaskereskedelem egy keresztény ágazat Bonyhádon. A világháború idején a vizsgálódásunk tárgyát képező 3 kereskedő cég segédeinek iparúzése, iparengedélye a friss konkurencia jelentkezését, a többi pedig a szakosodás-specializálódás folyamatát is mutatja. Az erőviszonyok alapvetően nem változtak, bár a Rieger Andorné Kft. kijelölt petróleum-nagykereskedővé válása mutat javára egy kis presztízsnövekedést.²⁹

Háború és rendszerváltás: A tőkés osztályellenség

A második világháború a katonák megjelenésével tudatosult az emberekben. A lengyel menekültek menete, majd a Délvidék visszafoglalása, a doni magyar hadsereg felvonulása és maradványainak visszatérése sem bolygatta fel azonban a hátország rendjét. A hadszín-

²⁷ A Novotny család iratai.

²⁸ Lásd Egy Bányhádi német nagykereskedő ...

²⁹ 1937-ben csak két kerékpárjavító nyílt üzlettel rendelkező zsidó iparos volt Bonyhádon a vasas szakmában, a többiek mind keresztények. VJF. 136/1938. Deckmann Radó és Petró László iparengedélye 1941-ben kelt. VJF. 668/1941., 5922/1941. Meghívó a Pécsi kereskedelmi és Iparkamara véleményező bizottsága ülésére. Kultúra Könyvnyomdai Műintézet Mayer A. Géza és Társai, Pécs. 1942. 35. Baranya Megyei Levéltár.

térré válás az 1944-es esztendőben következett be. Március 19-e a német megszállás időpontja, a szövetségesek légitámadásai, a GESTAPO-nak a bonyhádi hűségmozgalom elleni fellépése, a kényszer SS-toborzások, az év végén ideérkező menekülthullám illetve a front, a szovjet és a német hadsereg összecsapásai tették kézzelfoghatóvá a háborús helyzetet.³⁰ A „M. Kir. Adóhivatal” töredékes iratanyagából követhető, hogy a három családnak 1943-ban még nincs adóhátraléka, a következő évben Novotny Rezső a csaknem 5000 pengős adóját megfellebbezte, és 1945 februárjában is csak annak felét fizette ki. Az 1945-ös évben Novotnyékra, apa és fia, előírás szerint több mint 11.000, Straicher Zoltánra 2000 és Rieger Andornéra 25.000 pengő adót róttak ki. A háborús évek meglóduló inflációja, s különösen az 1945-ös év hiperinflációja közepette ezek az adatok alig értékelhetőek. A Pénzügyminisztérium 1945. június 10-én a 120.268/ 1945. VII. sz. rendeletével az általános kereseti adó, továbbá a jövedelem- és vagyonadó jogossága ellen beadott fellebbezések elbírálására hivatott 1944-ben újjáalakított adófelszólamlási bizottságokat felmentette. A bonyhádi Novotny Rezső is tagja volt ennek még 1943-ban, és valószínű, hogy 1944-ben is.³¹

Az 1945 februárjában megalakuló új hatalmi szerv, a Nemzeti Bizottság pártalapokon szerveződött és a virilizmus megszűnését hozta. Ezzel a tehetős polgárság kiszorult az önkormányzatból.³² Az igazoló bizottságok felállítása után pedig az összes kereskedő és iparos előző rendszerben játszott politikai szerepe is górcső alá került. Vér Béla járási főjegyző 1945 augusztusában a Völgységi Járási Igazoló bizottság elnökének megküldte a kereskedők igazoló nyilatkozatát. A felterjesztésben az általunk vizsgált kereskedőcégek igazolásra lettek utalva. Nem ismerjük az igazoló bizottság döntését velük kapcsolatban. Csak következtetni lehet a végeredményre. Az év nyaratól teléig húzódó procedúra kimenetele a szenvedő alanyok számára nem sok jóval kecsegtetett.³³

³⁰ Nem térünk itt ki a háború helyi eseményeire, csak annyit villantunk fel, amennyi feltétlenül szükséges.

³¹ Völgységi Járás Főjegyzőjének Iratai (Továbbiakban VJFj.) 105/1945., 96/1945., 448/1945. özv. Staicher Benőné nem is élt már akkor, S. Zoltán vitte a boltot.

³² VJFj. 176/1945., 2906/1945. Solymár Imre: Az élet megindul... In *Bonyhád a 18–20. században*. 96.

³³ VJFj. 257/1945.

A mélyen vallásos katolikus családokat a nácik egyházellenisége tartotta távol a Volksbundtól, egyáltalán minden szélsőséges megnyilvánulást eleve elutasítottak. Straicher Zoltán politikai állásfoglalásáról annyit, hogy 1930-ban még aláírta a pángermán eszméket elutasító bonyhádi felhívást a Declarationt, de később a harmadik birodalom csodálója lett, s a Novotny-család fekete báránya, Lajos révén rokonszenvezett a bunddal. Lehet, hogy számított arra, hogy nem fogják leigazolni. 1945 júliusában 200.000 pengő jelzálog tőkehitelt vett fel a pécsi Takarékpénztártól. Ügyes kereskedőként ekkor már alkalmazkodott a körülményekhez, ez a batyuzó világ volt, vásározni járt. Később őt is pellengérré állították, mint a feketéző, árurejtegető, más vérét szívó osztályelleneséget. Bonyhádon nemcsak az elfekvő készletek begyűjtéséből csinált pénzt, hanem a zománcgyári edény értékesítéséből is. 1948-ból maradtak fenn úti elszámolások saját tehergépkocsijuk felesége nevében futott üzemanyag felhasználásáról. Nem igazolták le valószínűleg, az üzlet bezárása nem változtatott sokat a helyzeten, több házat is vásárolt Pécsen is és Bonyhádon is. Amikor az ötvenes években végképp nem tehetett mást, állást vállalt a bonyhádi malomnál, majd az ÁFOR kútnál.³⁴ A Novotny cég tevékenysége ha mozaikosan is, de követhető az 1952-ben bekövetkező államosításig, illetve a családfő haláláig. 1946 szeptemberétől az év végéig az árukészletéhez viszonyítva igen kis bevételt könyvelhetett el az új pénzben a forintban, igen magas forgalmi adó sújtotta, a csőd jelei mutatkoztak. A 47-es év nyereségesnek látszik, de 48 őszén kénytelen táviratilag S.O.S. jelzéssel 6.000 Ft-ot kérni egy rokonától adóhátralékának sürgős rendezésére. Az utolsó három év adófőkönyvi kivonata szerint, az általános jövedelem és kereseti adó összegének csökkenéséből ítélve, folyamatosan haladt az üzlet a csőd felé. Amikor az idős kereskedő halála előtt egy évvel megbetegedett és ápolásra szorult, az üzlet egyharmadával rendelkező Lajos fia vette kezébe az irányítást, akkor vált rohamossá a folyamat. 1952. június 20-án hunyta le szemét örökre Novotny Rezső, fél évszázad kereskedőtapasztalata szállt vele a sírba. Fia az utolsó évtized kinkeserves örökségét kapta. A piaci viszonyoktól idegen és ellenséges környezetben Lajos fia erkölcsi tartás hiányában a csőd betetőzője, mert amikor ál-

³⁴ Bonyhádi Földhivatal iratai., Özv. Selényi (Staicher) Benőné, 1995., Declaration: Hűségmozgalom Fasciculus. A Perczel család iratai a Tolna Megyei Levéltárban.

lamosítják az üzletházat, a csődöt előzik csak meg. Lajos a romokkal még egy elvetélt kísérletet tesz, de hamarosan bevonják engedélyét a Vörösmarty téri boltjából. Sorsa a perifériára szorulás, téglagyári nap-számos, a deklasszáció tipikus példája.³⁵

Összegzés

„Amikor a (gazdaság)történész elrendezi és értelmezi anyagát, legfeljebb annyit remélhet, hogy felfedez valamilyen korlátozott érvényű témát, amely bizonyos helyeken és bizonyos időszakokban magyarázó értékű lehet, másutt viszont abszolút alkalmazhatatlan.” Állapítja meg A. Gerschenkorn a gazdaság bonyolultságának és az ezzel szemben álló tudományos eszköztár korlátainak ellentmondásra reflektálva.³⁶

A vállalkozás fogalmának értelmezésében a közgazdász Schumpeter és a szociológus Weber kategóriáiból indulok ki és a gazdasági változások társadalmi vetületeire koncentrálok. Schumpeter szerint a tőkés gazdasági fejlődés alapjelensége, hogy a termelésben meglévő dolgok és erők hirtelen új kombinációba rendeződnek. Ennek megvalósítása pedig a vállalkozók funkciója, a vállalkozóké, akik gyakran csak akaratukkal, tetteikkel járultak hozzá a folyamathoz, hiszen az innováció nagy kockázattal jár, ugyanakkor a vállalkozás sikere valamilyen vállalat birtoklásában testesül meg.

„A vállalkozói funkció... nem csupán a gazdasági rendszer szakadatlan újjászervezésének eszköze, hanem a társadalom felső rétegeiben bekövetkező szakadatlan változások eszköze. A sikeres vállalkozó társadalmilag felemelkedik, és felemelkednek vele családtagjai”.³⁷ Ennek alapján a schumpeteri értelemben vállalkozónak tekintem a cégalapító kereskedőket Straicher Benő II-t, aki a vegyes vasas profilú bolti értékesítést alapozta meg és fiát Benő III. Cajetánt, aki a sikert szívós munkával kiteljesítette. A harmadik kereskedő generációt képviselő Straicher Zoltánt e családból, aki a meghatározott erők által hagyott margón fennmaradó mozgástérben küzdő egyén típusa,

³⁵ A Novotny Rezső cég pénztárkönyve, a Novotny család iratai. Özv. Bese Ádámné, 1995. Az özv. Reiger Andorné Kft. államosítása 1949-ben történt. A Straicherek üzletházát 1952-ben államosították. Stocker Károly, 1995., Bonyhádi Földhivatal iratai.

³⁶ Gerschenkron, A.: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Bp. Gondolat Kiadó, 1984. 141.

³⁷ J. A. Schumpeter, J. A.: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 111., 187–189., 211.

szerencsétlenségére a 20. században született. Annak tekintem a pénzügyletekkel tőkét felhalmozó Novotny Györgyöt, a többlábon állás tőkés stratégiájával és fiát Rezsőt, aki a kereskedelmi cég gründolója, és a vasas profil mezőgazdasági eszközökre orientálásával specializálódott.

A cégalapító Rieger Andort is ide sorolom, az áruházi rendszer bonyhádi meghonosítóját. A sikertelen vállalkozók közé tartozik a második generációs kereskedő Staicher Lajos és Novotny Lajos, sőt utóbbi a deklasszáció sorsára jut, amely ugyancsak tipikus a csere-társadalomban, „E sors fenyegeti az erejét vesztő vállalkozót is vagy azokat az örökösöket, akik a vállalkozó gazdaságát örökölték ugyan, képességeit azonban nem.”³⁸

Max Weber fogalomalkotásában Benjamin Franklin utilitarista elméletéből indul ki, amely végső soron a hasznosság szempontjából ítéli meg az emberi cselekvés értékeit. Az ember egyetlen erénye a hasznosítás, amely a modern kapitalizmusban teljesen öncélúvá válik, azaz a vagyonszerzés nem az anyagi életszükségletek kielégítésének eszköze, hanem az emberi lét célja. Ezt kizárólag a nyugati világ sajátjának tartja és a protestáns etikából vezeti le. A modern kapitalizmusra jellemző a tőkés vállalkozó, nevezetesen olyan embertípus, akit egyetlen gondolat vezérel, mégpedig, hogy majd pénzzel és javakkal megterhelten szállhasson a sírba. Ebből adódik látszólagos puritánsága, hiszen kifelé csakis az átlagos életvitelnek megfelelően nyilvánulhat meg.³⁹

A Straicherek a Dél-Dunántúl elnéptelenedett vidékére telepített sváb telepes parasztságot sikeres társadalmi mobilizációját példázzák. Az ezen az úton először iparossá, majd kereskedővé váló Staicher Benő II-t még két kereskedőgeneráció követi a tőkés korszakban. A cseh eredetű, de német nyelvű Novotny György emigrációját követően sikeresen illeszkedett be és alapozta meg családjának felfutását a társadalmi ranglétrán. Az ő morva ősei is falusi parasztságot, iparosok voltak. Összegezve, a kereskedő-vállalkozóvá válás mint felemelkedési stratégia a németajkú katolikus családokban is érvényesült Bonyhádon. A paraszti polgárosodás svábtelepes változatában a max weberi értelemben szerveződött tőkés vállalatokat hozott létre ez a há-

³⁸ Schumpeter, 211.

³⁹ Weber Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp. Gondolat Kiadó, 1982. 67–98., 109., 143., 329–339.

rom család. A célracionális emberi cselekvést a zsidókeresztény hagyományban gyökerezik, így a katolikus német telepesparasztság számára sem idegen a kapitalizmus szelleme. A sváb paraszti mentalitás a szorgalmat és a takarékoságot tartotta szem előtt, és egy, a magyarországinál fejlettebb, árutermelésre orientált gazdasági ismerettel könnyen ötvöződött a kapitalista szellemmel.⁴⁰

⁴⁰ Solymár Imre: Regionális mentalitás és történeti életmódmodell a völgyeségi sváboknál. *Dunatáj* 1983. 2. sz. 61–70.

A LOKÁLIS KÖZÖSSÉG

Murány várának kis léptékű vizsgálata

Murány Gömör megye északi részén, a végvárrendszer legmagasabb pontján helyezkedett el.¹ Fülel 1554-es török kézre kerülése után a végvárrendszer legészakabbra elhelyezkedő váraként² észak felé akadályozta a török terjeszkedését. Előadásom a vár történetét mutatja be a 16. század második felében.³ Előadásom szerkezete a várról fellelhető forrástípusok szerint épül fel, ezeket igyekszem bemutatni. Arra keresek választ, hogy a koraujkori magyar történelem egy végváránál a források alkalmasak-e mikrotörténeti vizsgálatot folytatására.

Azokra az eltérésekre is felhívnom a figyelmet, amelyek a történeti irodalom és az általam végzett kis léptékű kutatás során mutatkoztak.

Vizsgálataim forrásai

A végvárrendszer egészére vonatkozó feldolgozások, mint például Szegő Pál és Szántó Imre máig is gyakran használt végvár-monográfiái⁴ nem nevezik meg a várat, mint olyat, amelynek jelentős szerepe lett volna a végvárrendszerben. Szűcs Jenő, aki a felsőmagyarországi végváraknak a szepesi kamarában őrzött irategyüttesét jól ismerte, Murányt a nagyobb várak között sorolja fel, majd a fontosabb 17. századi felső-magyarországi véghelyek között, (pedig ekkora már Fülel ismét királyi kézre került). Pálffy Géza azonban már kiemeli

¹ A Murány elnevezés ebben az időszakban a Cigánka hegy tetején elhelyezkedő várra vonatkozik, amely a középkorban illetve a koraujkorban nem alakult át településsé, polgári funkciója kizárólag a birtokigazgatás feladataiból adódott. A hegy alján található település, amely jelentős távolságra van a vártól, a vári uradalomközpont gazdasági épületei mellett, a 14. században jött létre Murányalja, Váralja vagy Murány elnevezéssel. Ila Bálint: *Gömör megye I–IV. A megye története 1773-ig*. Bp. 1944–1976. I. (1976), 192.

² Tőle északra csak Libet-, és Breznóbánya megerősített városai helyezkedtek el.

³ Kutatásaim az ELTE BTK Koraujkori doktori program keretein belül folynak a következő címmel: *Egy hegyvidéki végvár a XVI. század második felében; Mindennapi élet és a védelem Murányban*.

⁴ Szántó Imre: *A végvári rendszer és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Bp., 1980. és Szegő Pál: *Végváraink szervezete és fénykora a török betelepedésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593)*. Bp., 1911.

szerepét, és a Garam menti bányavárosokat védő zóna fontos elemeként nevezi meg.⁵ Kutatásaim egyik legfontosabb feladata, hogy választ találjak arra a kérdésre, hogy Murány hadászati szempontból milyen szerepet vállalt a végvárrendszerben.

Vármonográfiák

A vár történetét Droppa József és Samuel Tomasik dolgozta fel,⁶ ezek a művek azonban, szinte csak Istvánffy Miklós krónikája⁷ alapján tárgyalják Murány 16. századi történetét. Tomásik felhasználja még Türck Dániel krónikáját⁸, az Iglói krónikát és Bartholomeides művét is.⁹ A 16. századra vonatkozóan a vár tulajdoni helyzetét és 1549-es ostromát tárgyalják. Korszerű, alapos feldolgozás tehát nem áll rendelkezésre a vár iránt érdeklődő kutató számára.

Területi vagy tematikus feldolgozások

Murány várának uradalma mint Magyarország legjelentősebb vastermelő vidéke kitüntetett figyelmet kapott Heckenast Gusztáv Magyarországi vaskohászatról szóló munkájában.¹⁰ Ő bizonyította a 16. századi murányi urbáriumok alapján, hogy a török terjeszkedése nem okozott visszaesést az uradalom vasbányáinak számában, sőt valamelyes emelkedést feltételezett.

Ila Bálint munkájában a gazdaság- és népesedéstörténet kapcsán sokat foglalkozott a Murányban állomásozó katonaság és a török hatásával a megye lakosságára.¹¹ Megállapítása az, hogy elsősorban a török előretörése és a Murányban állomásozó katonaság erőszakos-

⁵ Szűcs Jenő: *A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813*. Bp. 1990. 51., 82. Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle*. 1996. 2–3. sz. 190.

⁶ Droppa József: *Murány várának története*. Poharella, 1905. és Tomásik, Sámuel: *Das Murányer Schloss*. Pest, 1882. Magyarul: Tomásik, S.: *A murányi vár*. Németből szabadon átdolgozta: Traum Péter. Szlovák fordítása: Bedrich Heckel: *Pamitihodnosti Muránskeho zámku*. In *Baron Trenck, vodca pandurov*. Bratislava, 1974.

⁷ Nicolaus Istvánffy: *Historiarum de rebus hungaricis libri XXXIV* (Köln, 1622). Fordítása: Vidovich Miklós: *Magyarország története 1490–1606*. Debrecen, 1867.

⁸ Hain Gáspár: *Lőcsei Krónika*. Lőcse, 1910–1913. Türck naplóiból Hain csak részleteket vett át.

⁹ Ladislaus Bartholomeides: *Incltyti Superioris Hungariae comitatus Gömöriensis notitia... Leutschoviae*, 1806–1808.

¹⁰ Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Bp. 1991. 117–127.

¹¹ Ila, i. m.

sága eredményezte a terület (Gömör megye) demográfiai változásait. Ila és Heckenast megállapításaira a forrástípusok elemzésekor térek vissza.

Kamarai vizsgálatok, tisztviselői instrukciók

Egyik leggyakrabban használt forrástípus az egyes végvárok történetének feldolgozásakor. Murány esetében eddig egy esetben a kapitány katonai feladataira, illetve a provizor gazdasági feladataira, illetve két esetben a kapitány provizori feladataira vonatkozó utasítások állnak rendelkezésemre. (A kapitányi és provizori tisztséget a kamara 1559-ben Maskó Menyhért kinevezése alkalmából egyesítette.) Az egymást követő provizori utasítások alapján nyomon lehet követni, hogy a kamara ismerete hogyan bővül a vár gazdasági helyzetéről.

A provizori utasításokban első helyen a vasbányászat fellendítésére vonatkozó rendelkezések találhatók. Itt rögzítették a bányászok kiváltságait. Ezután térnek rá a tizedjövedelmek beszedésével és elosztásával kapcsolatos teendőkre, majd a tisztviselők javadalmazására. Ez a sorrend azért érdekes, mert a vár vasbányászatból származó jövedelmei elenyésznek a tizedjövedelmekhez képest. Az, hogy mindhárom utasításban a vasbányászat élen szerepel, részben annak tulajdonítható, hogy az új utasítások készítésekor a kamarán az előző utasítást elővették és mintaként használták, részben pedig annak, hogy mindvégig kiemelt, országosan is fontos feladatnak tartották a provizor ez irányú ténykedését.

A várról készült összeírások

Első helyen kell említenem a Magyar Kamara Archívumának Városi és Kamarai iratok elnevezésű fondjában talált udvarbírói számadáskönyvet. A kötetet a várból küldött részletes számadások alapján állították össze a kamara adminisztrációján.¹² Általában évenként, néhány esetben azonban hosszabb vagy rövidebb időszakokban összesítették bennük a pénz-, a termény- stb. elszámolásokat. Ezekből az összesítésekből adódik egy (általában egyéves) számadási ciklus.

A csaknem 23 évre terjedő számadás segítségével lehetőség adódott arra, hogy a vasgazdálkodást nagyobb időszakon keresztül vizsgáljam. Heckenast Gusztáv említett feldolgozásában nem tudott választ adni arra, hogy mekkora volt a vastermelés mennyisége az általa

¹² MOL, MKA, Városi és Kamarai iratok, Fol. Lat. 1275. 1–632.

számba vett bányákban. Azzal a problémával szembesült, hogy hiába veszi sorra Magyarország összes vasbányáját, időszakos működésükre nem talált adatokat, így nem tudta megbecsülni, hogy mennyi vasat állítottak elő. E kimutatás segítségével azonban meglehetősen pontosan meg tudtam állapítani, hogy mekkora volt ez a mennyiség, milyen időszakokban és mennyi ideig működtek a hámorok és huták.¹³ Négy év vas cenzusának részletes elszámolását a tized elszámolások mellett találtam meg. Ezek az összeírások megerősítették a számadáskönyvnek a vasművek folyamatos termelésére vonatkozó adatsorait.

A vasbányászat azért érdemel különös figyelmet, mert a korszakban egyre nagyobb számban jelennek meg a tűzfegyverek, amelyeknek alapanyaga a vas. Királyi kézen lévő uradalomról lévén szó, az uralkodó elsődleges érdeke a bányászat fejlesztése és védelme. A számadáskönyv alapján bizonyítható, hogy ezt sikerrel tette. Annnyira, hogy időszakosan Murányban ágyúöntő műhely is üzemelt. Murány várának tehát fontos szerepe volt a magyarországi vasbányászat védelmében, a földesúri vasjövedelem adminisztrációjában.

A számadáskönyv helyett talán pontosabb kifejezés a kimutatás kifejezés, ugyanis e forrásnak a szerkesztése, lényegi számadatai nem arra szolgáltak, hogy számot adjanak a kamarának a rájuk bízott javakról, különféle jövedelmekről – erre sok más, pl. tized elszámolások, dica elszámolások stb. szolgáltak –, hanem annak értékelése, hogy ez a gazdasági szervezet hogyan gazdálkodott a rá bízott javakkal, monopóliumokkal, gazdasági és katonai erejével. A kamara a hasonló kimutatások alapján rugalmasan kezelte az egész végvárrendszer ellátását. Amennyiben – külső támadás hatására, vagy a gömöri tized felének elvonása miatt – a természetbeni jövedelmek csökkenését eredményezték, a kamara pénzt adott a hiányzó élelem pótlására vagy más váraktól irányított át élelmet. Más várak is kaptak Muránytól élelmet vagy vasat. Az így gazdálkodó kamara sokkal olcsóbban oldotta meg a végvárak ellátását, mintha készpénzes vásárlásokból fedezte volna az ellátást. (Valójában készpénze nem is volt a fela-

¹³ Sarusi Kiss Béla: Vasgyártás és vasközelítés Murányban a XVI. században. *Foyns IV.* (1997). 1. sz. 79–98. – „Tizedik szám”. A vízzel hajtott vashámorok időszakos működésének problémája a mezei hadseregek élelem ellátása kapcsán is kérdéses ld.: Perjés Géza: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg élelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Bp. 1963. c. munkájának vitáját. *Agrártörténeti Szemle.* 1964. 533.

dat megoldására. Meg kell jegyeznünk, hogy az 1598-as urbárium azon adatai, miszerint a török szinte kizárólag készpénzt követelt a lakosságtól, arra utal hogy a török végvárellátás más utat követett.) A hasonló kimutatások a kamarának és a katonai vezetésnek – 1556-tól a Haditanácsnak – azt mutatták, hogy a rendi Magyarországon, ahol az abszolutista kormányzati módszerek és a központosítás nem járt olyan eredménnyel, mint az örökös tartományok esetében, a feudális jövedelmek mind nagyobb mértékű kisajátításával és kézben tartásával hasonló eredményeket lehet elérni a legfőbb állami cél a honvédelem elérésében, mint a nyugati területeken. Márpedig a magyar végvárrendszer technikai és személyzeti minőségében nem maradt el a hadügyi forradalmat átélő nyugati területektől, de felvette a versenyt az oszmán birodalom haderejével is.

Urbáriumok és tizedjegyzékek

Az urbáriumokban azokat az adókat vették számba, amelyek a földhasználat után a földet művelő jobbágy, vagy a földterületen lévő egyéb természeti kincsek bérlője, használója a terület birtokosának tartozott.

Az urbáriumoknak nem az a célja, hogy a valós bevételeket számszerűsítse. Így az is értelmetlen, hogy általánosító értékelést tegyünk az urbárium adatai alapján az uradalom gazdasági erejére. Ezeket jórészt azért vették fel, hogy hozzávetőlegesen számba vegyék az uradalom gazdasági létesítményeit, erejét, a mentességeket. Ezek alapján kérte számon a vár, a kamara és a tized adminisztráció az őt illető jövedelmeket. A mentesség vagy a vlahosodás gyakori számbavétele azt a képet sugallja, hogy az uradalom gazdasági ereje csökken, holott inkább arról van szó, hogy a kétségtelen csökkenés ellenére az uradalom urbáriumának összeállítói igyekeznek a változásokat követni. A zsellérszám növekedése a murányi uradalomban azt is jelentheti, hogy sokan közülük a vasművek mellett vállaltak munkát. Mint a vár számadáskönyve bizonyítja, az urbáriumban szereplő értékeknél a cenzus esetében kevesebbet szednek, a vasbevétel azonban több, sőt a 23 év tized és más természetbeni bevételei is növekedtek, annak ellenére hogy ennek legfőbb forrása a gömöri tized a Muránytól délre, a török által jobban ellenőrzött területekről származott.

Ila, véleményem szerint nem tudta meghaladni azt az előzetes feltevését, miszerint az adózó népességet, a jórészt magyar etnikumú népet, a török illetve a magyar végvárak fenntartásának költségei és

az ezt előteremtő török és magyar adminisztráció a mértéktelen adóztatással tette tönkre.

Ila Bálint, bár Gömör megyéről szóló monográfiájának adattárában rendszeresen hivatkozik tizedjegyzékekre, mégis az összegző kötetben a tizedjegyzékeknek meglehetősen kevés szerepet szán. Pedig a számadáskönyvből kitűnik, hogy az 1560-as évektől a tizedből származó bevétel nagyjából egyenletesen emelkedett a gömői tizedbúza, évi 940 mázsa körüli értékről a hetvenes évekre 1250 mázsa körüli mennyiségre. A számadáskönyv utolsó időpontja után keletkezett tizedjegyzékből kitűnik, hogy 1582-ben 980 mázsa, 1583-ban, 1587-ben és 1589-ben is 1500 mázsa körüli tizedmennyiséget szednek be a tizedszedők. Ebből a mennyiségből általában 75%-ot adnak át Murálynak, a többit Szendrőnek juttatták.

A tizedjegyzékeket azért kezdtem el átnézni, mert a gömői tizedek ebben az időszakban leginkább Murányhoz tartoztak, és ezért kíváncsi voltam az 1572 után beszedett termények mennyiségére. Az eredményből kiindulva pedig – az 1572-ig terjedő időszak gyakorlatát figyelembe véve – meghatározhatom a terményben befolyt jövedelmek pénzben (zsoldban) számított értékét.

Ezzel a hosszadalmas munkával még nem végeztem, de a kutatás más szempontból is nagy haszonnal járt. A mikrofilmre felvett tizedjegyzékek között ugyanis egy sor olyan adatot találtam, amelyek a vár alatti kastélyra és katonaságára utaltak. A kastély létezéséről eddig jóformán csak feldolgozásokból, elszórt forrásközlésekből tudhattunk, annak szerepét, feladatát nem lehetett megnyugtatóan tisztázni. Az itt talált zsoldlista és tizedelszámolásaik bizonyítják, hogy a vár alatt lévő kastélyban magyar és délszláv lovasság tartózkodott, akik leginkább a tizedszedésnél működtek közre.

Események kapcsán keletkezett naplók, levelek

1549 nyarán Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok (1546–1550) vezetésével spanyol és német zsoldosok, valamint Bebek Ferenc nemesi csapatai Murányt elfoglalták, Basó Mátyást elítélték és kivégezték.

Az ostrom leírását a Bernardo de Aldana emlékiratából¹⁴ valamint Aldana és néhány a környezetében lévő személynek az udvar-

¹⁴ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Közreadja: Szakály Ferenc. Fordította Scholz László. Európa Könyvkiadó. Bp. 1986. 91–106, 261–263. Az emlékirathoz írt bevezető szerint Szakály Ferencnek nem sikerült kétséget kizáróan

hoz küldött levelei alapján ismerhetjük meg.¹⁵ Az udvarhoz küldött levelekben sokszor olyan részletek is találhatóak, amelyek kimaradtak a naplóból. Tinódi Sebestyén Krónikájában szintén részletesen tárgyalja Murány ostromát.

Az ostromra vonatkozó források azért fontosak, mivel ezek alapján lehet vizsgálni Murány hadászati erejét, egy megvalósult ostrom esetében. A végvárakkal foglalkozó irodalomban gyakori az állítás, miszerint a hegyi várak nem képesek ellenállni a korabeli modern tűzfegyvereknek, mivel a legtöbb ilyen vár a középkorban már létező alapokra épült, és gyakran olyan magaslat található a közelükben, amelyekről az ostromágyúk nemcsak a várfalat, hanem a vár területét is rombolni tudták.¹⁶ Az ostromra vonatkozó forrásokból kiderül, hogy a támadók részéről óriási erőfeszítéseket követelt a vár bevétele, pedig a védőknek alig állt rendelkezésre komoly fegyverzet, az elenyésző számú védő pedig még árulással is segédkezett az ostromlóknek. Ha az ostrom idejébe nem számítjuk a Bebek Ferenc által már tavasz óta (május 25.) biztosított ostromzárat, akkor július 6, augusztus 4 között helyszínen voltak a királyi csapatok, rendszeres ostrom pedig augusztus 4–12-ig tartott. Valószínű, hogy a török ezért még Füle bevétele után sem vállalkozhatott a vár rendszeres ostromára. Tudjuk ugyanis, hogy a töröknek ritkán állt rendelkezésére több hónap egy ostromra, de még 39 nap (július 6.–augusztus 12.) is ritkán.¹⁷

A leírásokból kiderül hogy azért került ekkora erőfeszítésbe az ostrom, mivel a vár nehézfegyverzettel szinte megközelíthetetlen

azonosítani a szöveg szerzőjét, de a forrás tartalmi elemzése után arra a megállapításra jutott, hogy az emlékiratot Aldana vetette eredetileg papírra: „Az első lapjától az utolsóig megtörtént eseményeket beszél el, más forrásokból jól ismert- és általában találóan jellemzett – helyszíneken, valóságos szereplőkkel.” uo. 46. A kötet végén függelékben közölt 5 levél közül négyet Bernardo de Aldana, egyet pedig testvére, Juan írt. Az ezek közül 1549-ben írt levél részletesen tudósít a Murány elleni ostromról.

¹⁵ Ezúton szeretnék köszönetet Korpás Zoltánnak, aki a Murány ostromára vonatkozó spanyol nyelvű leveleket számomra lefordította. Ugyancsak fennmaradtak Salm főhadparancsnok levelei az ostromról, ezeket azonban még nem sikerült átnézni. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten. Salm jelentései az 1549-es hadjáratról. Mikrofilmen a MOL mikrofilmtárában.

¹⁶ Csorba Csaba: Vár és környezete a leírások és ábrázolások tükrében. In *Végvár és környezet*. Studia Agriensia 15. Eger, 1995. 103–136.

¹⁷ Szántó, 1980. 26. szerint a nagyobb erődítések a török főerők ellen 10–30 napot, a kisebb várak 4–5 napig tudtak ellenállni. Ennyi idő állt rendelkezésre, hogy a mezei hadak, vagy a környező várakban állomásozó katonák a védelem segítségére siessenek.

volt, a várfalak ugyan nem voltak különlegesek, de mivel meredek sziklákra épültek, gyalogosan is nehéz volt a közelükbe jutni.

A török jelenlétére vonatkozó adatok

Időszakunkban meglehetősen egyenletesen fennmaradt urbáriumokból arra következtethetünk, hogy 1554, Fülek eleste után, fokozatosan tolják előre a hódoltatás határát. Csak Fülek visszafoglalása után tűnnek el a török adóztatására utaló bejegyzések. Az ekkor felvett urbáriumban rögzítették, hogy az azt megelőző időben hogyan adóztak a töröknek az uradalom falvai. Csak Murány, valamint a tőle északra fekvő inkább vlach falvak, Vernár, Helpa, Polonka, Telgárt, Sumjác nem fizetett.

Ila Bálint úgy véli, a török hatására 1553 után kezdenek feltűnni a hódolt falvak, 1566-ra az egész megye behódol – kivéve Krasznahorka és Murány várát „amelyek szerencsés fekvésüknek következtében elkerülték a hódoltatást”. Azt állítja, hogy 1548-ban a kettős királyság zavaros adóztatása miatt viszonylagosan alacsony, 6 évvel később 1554-ben (5 évvel a Gömörben is harcoló Salm vezette királyi hadsereg elvonulása után), pedig egynegyedével emelkedett. A török pusztítás részletezése után pedig kijelenti, hogy a megye lakossága: „1570-re a középkori számának legkevesebb negyedére csökkent”. A murányi uradalomban az 1556-os pusztítás után mint ahogy az urbáriumok alapján meggyőződtem – folyamatosan nő a népesség. A megye tizedjegyzékeiből pedig az derül ki, hogy a tizedjövedelem állandó mennyiségű illetve lassan emelkedik. Úgy gondolom, hogy az Ila Bálint által bizonyítani kívánt demográfiai mélypont, amely után a vlach népesség előretörése bekövetkezett, nem volt nagymértékű.

Megállapíthatjuk, hogy a töröknek fizetett összeg a Murány várához fizetett cenzus értékéhez képest kb. tízszeres. Bár valószínű, hogy ez az összeg teljes mértékben soha nem került a törökhöz, mégis azt mutatja, hogy ezen a területen eltért a magyar és a török adóztatási gyakorlat.¹⁸ Murány nagyobb hatásfokkal tudta a hódoltsági területen termelt terményekből a tizedet beszedni, mint a szemben elhelyezkedő Fülek. Mégis a végeredmény ugyanaz: pénzre átszámított értékben kb. ugyanannyit hajtott be a két fél.

¹⁸ A hódolt területek magyar adóztatására Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Bp. 1981.

A törökök adóztatás természetére néhány kiadott török forrásból is értesülhetünk.¹⁹ Sajnos azonban ezek Murányra vonatkozóan nem közelítik meg a kamarai összeírások részletességét és teljességét.

Várrajzok és térképek

Az Udvari Haditanács megbízásából, 1740-ben Claude de Rochet mérnök-ezredes felmérést készített Murányról (alaprajz, keresztmetszetek és oldalnézeti kép), amelyek alapján rekonstruálni lehet a várban történt építkezéseket, a vár elhelyezkedését a hegyen, a bevezető utakat és a várban található létesítményeket, amelyeket részben már a forrásokból is ismertem (épületek, kút, emelőcsiga stb).²⁰ E felmérés oldalnézeti képe alapján érthető meg, hogy a sokszor említett *machina tractatoria* (emelőgép) hogyan működött. Mivel a várba a meredek úton nem lehetett szekérrel felhajtani, a várkapuhoz vezető legmeredekebb útról, amely a kapuhoz vezető utolsó szakaszon a várfallal párhuzamos volt, ezzel a csigával húzták fel a súlyos terheket. Mivel azonban túl nagy távolságot kellett volna áthidalni, a várfal és az út közötti sziklákat lefaragták, és a sziklán csúsztatva vontatta fel a gépet hajtó két ló a súlyt. A szerkezet működésének megértése azért lényeges, mert megmutatja, hogy a szállítás milyen mindennapi nehézséget jelentett a más várakhoz képest. A francia ezredes felméréséből kitűnik, hogy ekkorra már a vár létesítményeinek többsége már teljesen romokban állt.

A 18. századi katonai felmérések Murányra vonatkozó térképszelvényeiből az utak és a vasművek elhelyezkedését jól fel lehet ismerni.

Források, amelyek hiányoznak

Forrásaim sajnos társadalomtörténeti szempontból meglehetősen szegényesek. Fontos lenne a várban lakó német katonaság származási helyére fényt deríteni, vajon német nyelvterületről vagy a felvidéki, jórészt német nyelvű városaiból származtak. Egyelőre úgy tűnik számomra, mintha az állandó és bőséges élelem- és italellátás kötötte

¹⁹ Velics Antal–Kammerer Ernő: *Magyarországi török defterek*. Bp. 1890.

²⁰ Kriegsarchiv. K. u. K. General archiv. Kartensammlung, Inland C: V. Murány No. 1. 485/12. A–D. A Hadtörténeti Intézet Térképtárának segítségével Budapesten nézhettem meg az eredeti rajzokat.

volna őket a várhoz.²¹ Zsoldellátásuk ugyanis egyáltalán nem volt jobb, mint a magyar etnikumú végvárakban. Előfordul, hogy négy évig csak élelmet kapnak, zsoldot nem. Ki nem fizetett zsoldjuk terhére nagy mennyiségű élelmet és italt kölcsönzött számukra a vár provizora. Felvetődik tehát az a kérdés, hogy miért maradtak a várban, miért nem kerestek kiszámíthatóbb, biztosabb megélhetési lehetőséget.

Összegzés

Számomra úgy tűnik, hogy Murány esetében az egyes forrásaim mélysége nem ad hasonló lehetőséget egy olyan mikroszintű vizsgálathoz, mint ami esetleg egy nyugat-európai várnál lehetséges, mégis úgy érzem a források hiányosságát részben pótolni lehet a mind szélesebb forrásfeltárással és a kis részletek egymáshoz illesztésével.

²¹ Érdekes megjegyzést tesznek az 1558-ban a várat vizsgáló biztosok, akik azt állítják, hogy a várban kétszer annyi nő és gyerek tartózkodik, mint katona. Mivel ezek élelemmel való ellátása nehezen megoldható, eltávolításukat javasolják. Ezt azonban csak úgy tartják megvalósíthatónak, ha a katonákat elküldik. Illéssy János: Várvizsgálatok 1557–1558-ban. *Hadtörténeti Közlemények* 1894. 233.

Összetartó erők és leváló elemek a 17. századi székely társadalomban

A székely társadalom sajátos felépítése, berendezkedése minden korszak külső szemlélője számára bizonyos zavart okozott. A kortársak saját berendezkedésük alapján igyekeztek megragadni a székelység lényegét. Így jártak el a fejedelmek és így a székely összeírások kirendelt készítői is. A 16. század közepén létrejött erdélyi fejedelemség első fejedelmei határozottan úgy találták, hogy a székely sajátosságok mihamarabbi kiküszöbölése a helyes útja az erdélyi társadalomba való betagolesnak. A 16. század végének sorozatos felkelései mutatták meg ennek az elképzelésnek és kísérletnek a kudarcát.

A székelység lényegét kívülről megragadni igyekvő kutató számára ma is kérdés, hogy miben fogható meg a leginkább a székelység lényege, hogy lehetséges-e árnyaltabb képet adni a székelységről a hagyományos társadalmi tagolódás mellett vagy azon kívül. A rendelkezésre álló források alapján jelen dolgozatban azt kísérlem meg, hogy a székelységet mint közösséget értelmezem. Arra igyekszem rákérdezni, hogy hogyan definiálta magát a 17. századi székely közösség tagja, és hogyan határozták meg őt a külvilág szereplői. A források vizsgálata során úgy tűnt, hogy létezett egy nagyon erős közösségi tudat a székelységeen belül, az egyének pedig elsősorban mint a közösség tagjait határozták meg önmagukat. A legfontosabb közös cselekvés a katonáskodás volt. A közösség tagja ezt igyekezett minden eszközzel megvédeni, ám ennek ellenére, úgy tűnik, a 17. század elején egyszerre hatottak a közösséget összetartó és a leválást elősegítő erők is. A dolgozat a székely társadalom összetartó erőit és a leválás természetét vizsgálja, valamint a leválás irányait, és azt a kérdést, hogy hogyan igyekezett a székelység választ adni a leválási kísérletekre. Kérdés továbbá, hogy ki tekinthető ebben a kontextusban „benn maradónak” és ki tekinthető kiválónak, valamint hogy a kiválók is kiválásként értelmezték-e mozgásukat. A rendelkezésemre álló források a következők voltak: az Erdélyi Fejedelemség Királyi Könyveinek székely vonatkozású oklevelei, a széki, elsősorban az udvarhelyszéki törvénykezési iratok, a székely összeírások, lustra-jegyzé-

kek adatai, valamint a székelyek által készített önéletírások, történeti munkák.

A dolgozat első részében azzal foglalkozom, hogy miben ragadható meg a székely közösség lényege, illetve mit tartottak erről a 17. század székelyei. A második részben a lehetséges leválási irányokat vizsgálom, a leváló elemeket illetve csoportokat, majd az ezekre a leválási tendenciákra a közösség részéről érkező válaszokat.

A 15–16. század fordulóját a székely társadalom úgy érte el, mint egy rendkívül zárt entitás, a Magyar Királyság sokszínűségéhez és a különböző részeket jellemző fejlődésbeli különbségekhez képest is rendkívül archaikus egysége, társadalmi csoportja. A 16. századra is áthagyományozódott az a közös tudás, amely szerint a székely társadalomhoz tartozó úgy határozta meg saját identitását, ahogyan ezt a külvilág is tette: a székely társadalom egyúttal nemes székely társadalom is volt, a székelységhez tartozás egyet jelentett egy kollektív nemesség birtoklásával. A dolgozat keretei nem teszik lehetővé azt, hogy részletesen elemezzük, vajon mi biztosította ilyen hosszú ideig a székelység sajátosságainak megőrződését. A 17. századi változásokhoz azonban elengedhetetlen, hogy legalább nagy vonalakban megpróbáljuk felvázolni azokat a különbségeket, amelyek a székelységet megkülönböztették a hasonló típusú társadalmi csoportosulásoktól. A középkor során ugyanis a Magyar Királyság területén több hasonló funkciót betöltő társadalmi szerveződés létezett. Ilyenek voltak a jászok, a kunok, és ide sorolhatjuk a 16. században szerveződött hajdúságot is. Valamennyi közös jellemzője, hogy katonáskodó csoportok voltak, sajátos jogokkal. Amíg azonban a többiek esetében jól látható a feudális társadalomba való betagozódás folyamata, addig a székelység nagyon sokáig képes volt megőrizni sajátosságait, különleges kiváltságait és archaikusnak, vagy legalábbis egyedinek tekinthető társadalmi tagozódását. Érdekes megemlítenünk, hogy Imreh István vizsgálatai szerint, noha a székelységet a 16. századtól folyamatosan érték a hatalom részéről olyan hatások, melyek a sajátosságok mérséklésére, megszüntetésére irányultak, a székely társadalom összetétele még 1848 körül is nagyjából ugyanazokat az arányokat mutatta, mint a 17. század legelején, azaz többé-kevésbé megőrizte egy szabad paraszti társadalom jellegzetességeit¹. A szabad, legfőképpen pedig a paraszti társadalom kifejezés használatakor azon-

¹ Imreh István–Pataky József, 1979. 164.

ban nehézségekbe ütközünk, a székelyek ugyanis nem tartották magukat parasztoknak, noha gyakorta foglalkoztak földműveléssel. A társadalom szerkezetének vizsgálatakor azt találjuk, hogy a döntő többség szabad állapotú, önmagát elsősorban egy közösség részeként definiálja. A közösségi önértelmezés rendkívül erős, hiszen a tradícióban gyökerezik. Ismert példája ennek az az oklevél, amelyben Nagy Lajos egy bizonyos Sényői Pál nevű székely esetében, aki szülőföldjéről elköltözve a Magyar Királyság más részén kívánt letelepedni, miután székelységét bebizonyította, biztosította számára a nemesi jogokat, csupán a székely mivolta okán². Mint azonban ezt már többen megírták, így Egyed Ákos³, Imreh István⁴ vagy Jakó Zsigmond⁵, a székelység ekkor egyet jelentett a katonasággal. Amint a nemesség fejenkénti katonáskodása nemessége sajátossága volt, ugyanúgy a székelység mint kollektivitás élvezte ezen kiváltságokat. És bár a gazdasági tagolódás a székelységben is azt eredményezte, hogy a szegényebbek, különösen a gyakori háborúk idején, képtelenné váltak ellátni katonai kötelezettségüket, a közösségi gondolkodás és a személyes szabadság, valamint a jogi értelemben vett egyenlőség sarkalatos pontja maradt a székely identitástudatnak.

A székely társadalom alapvető egysége, mint azt Imreh István több művében bemutatta, a faluközösség⁶. Ha nem is ismerjük pontosan a székely letelepedés illetőleg letelepítés körülményeit, az világosan látható a falvak utca- és dűlőneveiből, hogy a falvak lakossága katonai egység is volt egyszermind. A sok helyütt a mai napig élő *feltíz*, *altíz* elnevezések, amelyek a települések egy-egy részét jelölik, megőrizték annak a gyakorlatnak az emlékét, amikor a székelység tízeseekben és százasokban, azaz tizedekben és századokban vonult hadba hadnagyai vezetése alatt. A falvak úgynevezett lófő-telkekre voltak osztva, és a lófő-telkek birtoklása biztosította a jogot a közösség életében való részvételre. Az úgynevezett lófő-telkekhez járhattak a még a 17. században is gyakorolt nyílhúzások alkalmával a szántó- és egyéb területek. A székelység földje, minthogy a szokásjog szerint ősfoglalás útján szerezték, mentes volt minden királyi jogtól, így a székely közösség számára biztosítva, hogy a területek akkor is a szé-

² Szabó Károly–Szádeczky Kardoss Lajos, 1872. 52–53.

³ Egyed Ákos, 1979. 47–59.

⁴ Imreh István, 1992. 5–6.

⁵ Jakó Zsigmond, 1979. 19–35.

⁶ Imreh István, 1973. 1983.

kely közösség birtokában maradjanak, hogyha a birtokosukat fej- és jószágvesztésre ítélnék. A székely falu közösségének életét a jogszo-
kás szabályozta, majd a késő-középkortól, kora-újkortól kezdődően
megjelentek a falutörvények is, amelyek írásba foglalták a korábbi
gyakorlatot⁷. A közösség ügyeit a választott testület intézte, amelybe
a 16. századig a székelység mindhárom rendje – a főnépek, a lófők és
a gyalogok – küldtek tisztviselőket.

A székely társadalom – vagy ahogyan magukat hívták, a *székely
nemzet* – tagjai tehát önmagukat mint a közösség tagját definiálták,
még hozzá három szinten. Az egyik, első szint a helyi közösség, a falu
szintje volt, a második a hét székely szék, a harmadik pedig a szé-
kelység összességét jelképező székely nemzetgyűlés, amelyet katonai
vagy egyéb szükséghelyzetben leginkább a székek között központi
szerepet betöltő Udvarhelyszék valamely településén hívtak össze. A
három szint működése biztosította a székely társadalom önrendelke-
zési szabadságát. Maguk választhatták tisztviselőiket, valamint peres
ügyeiket is első fokon a falu bírása, majd a székbíró, ezután pedig az
egész székelység által választott bírák előtt intézték. A bírói tiszttel
mellett a hadnagy vagy kapitány szerepe volt a legfontosabb, sőt a
kapitány a 17. századig rangban és tekintélyben mindenképpen a bí-
rók előtt állott⁸.

A tisztségek betöltéséhez szükséges anyagiak hiánya azonban az
elszegényedett székelyek közül sokak számára lehetetlenné tette
mind a hadba vonulást, mind pedig a tisztségviselést. Ezért az 1506-
os agyagfalvi székely nemzetgyűlést követően egyre kevésbé fordult
elő az, hogy a legszegényebb, a gyalog rétegből származó bírakat vá-
lasztottak. A 16. század elején pedig már egyértelmű jelei mutatkoz-
tak az egységes székely társadalmon belüli feszültségeknek. A szé-
kelység legnagyobb számú rendje még hosszú ideig a középréteg, a
lófő-primipilusi réteg maradt, azonban megindult és egyre erőtelje-
sebbé vált a kiszakadás ebből a közösségből. Ez a kiszakadás többirá-
nyú volt, és a megmaradó székely közösség rendkívül indulatosan
reagált rá. A leglátványosabb a felfelé történő kiszakadás volt. Szere-
pet játszott ebben bizonyos természetes vagyoni differenciálódás, ami
a székely katonai társadalomban az átlagosnál könnyebb volt. Emel-
lett megjelentek olyanok is a székely társadalomban, akik szolgálatot

⁷ Imreh István, 1973.

⁸ Liviu Moldovan–Pál Antal Sándor, 1979. 35–47.

vállalni kényszerültek, és ezáltal mentesülni igyekeztek a katonai szolgálatok vállalása alól. Ez azonban azzal a veszéllyel járt, hogy⁹ elveszítik jogalapjukat a kollektív nemesi kiváltságok birtoklására. Többek között ez is fogalmazódott meg az Ulászló által 1499. július 13-án kiadott oklevélben¹⁰, amely kimondta, hogy a székelyek azért tekinthetők valódi nemeseknek, mert fejenkénti katonai szolgálattal tartoznak. Ezzel azonban azt is állította, hogy azok tekinthetők nemeseknek, akik részt vállalnak ebből a kollektív kötelezettségből¹¹. Ezt az értelmezést mutatja az 1562-ben történt segesvári rendezés is, amelyben János Zsigmond az országgyűlés támogatásával a legalsó székely réteget, a gyalogokat a fejedelem jobbágyaivá tette, azaz kivette őket jogilag a székely közösségből. A harmadik kiszakadási irány az oldalirányú, a városba költözött székelyek törekvése volt, akik lerázni igyekeztek magukról a közösség, a székely szék gyámkodását és kötelezettségeit. Az átalakulás első komolyabb jelei a 15. században mutatkoztak, a folyamat azonban a 17. századra gyorsult fel. Dolgozatomban éppen ezért azt vizsgáltam, hogy a 17. század első harmadában hogyan változott a székely társadalom különböző rétegeinek – leszakadóknak és megmaradóknak – az öndefiníciója.

A 15–16. század során, sőt a 17. század elején is ezt mutatják az adatok – a székely társadalom még őrizte alapvető hármastagolódását, amely a katonai jellegéből következett. Ez a hármastagolódás valójában azonban egy kettes tagolódás volt, ugyanis a székelység 85%-a beletartozott abba a két nagy csoportba, amely a székelységet alkotta. Az egyik az úgynevezett tisztviselő réteg volt, akik lóval katonáskodtak és a tisztségeket betöltötték, a másik pedig a gyalogosok rendje. A tisztviselő rétegen belül létezett egy rendkívül szűk csoportja azoknak, akik tekintélyük, később növekvő hatalmuk következtében a székelyek elsői voltak, őket leggyakrabban primoroknak vagy főnépeknek nevezték. Ez a klasszikus tagolás azonban a székely közösség önértelmezése vizsgálata szempontjából használhatatlan, és ugyanígy nem tudjuk használni a nemes–jobbágy kategóriákat sem. A székely nemesség kialakulásának vizsgálatára tett kísérleteim során vált világossá, hogy mindazon kategóriák, amelyekkel a történetírás hagyományosan dolgozik, sok esetben megnehezítik a székely közösség mélyebb elemzését. A székelység egészéről, minden egyes tag-

⁹ Szilágyi Sándor, 1875–1898. II. k. 202–208.

¹⁰ Szabó Károly–Szádecky Lajos–Barabás Samu, 3. k. 138–145.

¹¹ A kérdéssel részletesen foglalkozik Jakó Zsigmond, 1979. 22.

járól a legtöbbet a lustra-jegyzékekből tudhatunk meg. A jegyzékek tartalmazzák a falu felnőtt lakosságát, az özvegyeket vagy a fiúgyermekeket. Az 1634-35-ben készült lustra tartalmazza a lovak számát is, ami alapvetően lovas katonáskodó népesség esetében feltétlenül szükséges.

A többi, általam vizsgált lustra inkább a székely társadalmat térképezi fel, felsorolva a nemesi vagy primori, lófői és gyalogréteget, valamint az úgynevezett jobbágyi csoportot is. A jobbágyi kategória azonban esetünkben megint csak nehezen értelmezhető, ugyanis a székely jobbágy jószerivel egyetlen, a klasszikus jobbágyságot jellemző sajátossággal sem rendelkezik¹².

Ahhoz tehát, hogy bármi többet mondjunk a székelységről, más viszonyrendszereket és kapcsolódási pontokat kell találnunk. Kéznevelőknek tűnik a közösség vizsgálata, illetve a közösséghez tartozás kritériumainak elemzése. A közösség szervezőereje a faluközösség, amely jogilag egyenlő katonákból áll. Hadba vonulás esetén a székely a falubelijeivel együtt vonult hadba, és vezetője a katonai parancsnok, a székely hadnagy volt. A periratokból azt mondhatjuk, hogy a legfontosabb esemény a hadi vállalkozás vagy hadi szemle volt, a székelyek életének eseményei ezen alkalmak köré szerveződtek, ilyenkor, ilyen események kapcsán történtek köztük hatalmaskodások, veredések is. Ha megpróbáljuk megállapítani, hogy ki vagy kik voltak a közösség vezetői, akkor azt találjuk, hogy a faluközösség két vezetőt választott, az egyik a bíró, a másik a hadnagy volt. Az egyik a polgári, a másik a katonai ügyek felelőse volt. A peres iratok azonban azt mutatják, hogy a bírónak nem, vagy csak ritkán volt hatalmi szava a székely faluközösségben. Jellemző példája ennek egy 1612-ből származó peres irat. Ebben Szentalmási László György hívta perbe a szentábráni bírót, Kedey Pált, azzal az indokkal, hogy a falutól nyílföldet kért szerzett lófő birtokához, és a falu ezt többszöri kérésre sem volt hajlandó neki megadni. A bíró válasza az igazán érdekes, aki válaszul elpanaszolja, hogy a falu neki sem adott még nyílföldet¹³. Ezen a szinten olyan megtartó erők működtek, amiről jelen pillanatban még csak vázlatos elképzeléseink vannak. A közösség védte a régi rendet. A nyílföldekkel kapcsolatos legtöbb per arról szól, hogy a faluba újonnan érkezett a közösség nemcsak nem látta szívesen, de

¹² Imreh István, 1992. 5–6.

¹³ Arhivele Nationale, Cluj-Napoca, Székely Láda, Scaunul Odorhei, Protocoale, II/5. 164. sz.

az esetek nagy százalékában egyáltalán nem akarta megengedni, hogy részt vegyen a közösség életében teljes jogú tagként. A teljes jog itt a lófő-telek birtoklását és az ehhez kapcsolódó jogok gyakorlását jelentette. A székely közösség alapeleme, a falu tehát alapegysége volt az életnek és a katonáskodásnak is. Az előbbieken azt láttuk, hogy megtörtént, hogy a bíró nem volt valódi tekintély ebben a közösségben. A szervezőerő a források szerint egyrészt egy nagyon mély közös tudása az összetartozásnak, másrészt pedig a katonai vezető volt. A lustrák sok esetben tartalmazzák a kitételt: Kapitánya/hadnagya mentette¹⁴. A szavak jelentése az, hogy a székelyek egy-egy elhúzódo háború alkalmával bizonyos szívességeket tettek a katonai parancsnokoknak, akik ezért felmentették őket a hadba vonulás egyébként mindenkire érvényes kötelezettsége alól alkalmanként. Sajátos kapcsolódási pontok jöttek tehát létre a katonai vezetők és bizonyos, a katonai terheket nem vállaló székely családok között. Ez azonban nem hasonlítható a jobbagyi viszonyhoz, viszont sajátos függőségek kialakulását eredményezte. Az önmagát katonaként definiáló székely közösség azonban érzékenyen reagált ezekre a kapcsolódásokra. A 17. század első harmadának peres iratai között több, mint 66%-ban találunk büntető pereket, illetve testi sértésekről beszámoló dokumentumokat. Több ilyen típusú pert találtam a székely törvénykezési iratok között, mint ahány birtok- vagy örökösödési pert. Az indulatoknak csupán részben magyarázata a katonai mivolt, a 17. századot ugyanis a korábbi időkkel összehasonlítva kiugró ez az arány. A jelenségre a források alapján egyik lehetséges magyarázatként kínálkozik a székelység rendkívül mobil volta. A klasszikus kategóriák annyira átjárhatóak, hogy a valóságról vajmi keveset mondanak el. Az összeírások legalábbis azt mutatják, hogy aki 1602-ben a nemesek között említetik, az 1614-ben már csak a lófők között van összeírva, 1627-ben pedig a neve mellett megjegyzik, hogy „szolga mostan”¹⁵. Az állandó katonáskodás nagyon sok rizikófaktort épített a székelyek életébe. Egy-egy hadjárat után az összeírások egész falvak férfilakosságáról állítják, hogy *debilis*, azaz súlyosan sérült, esetleg béna. Ilyen körülmények között a kategóriák folyamatosan cseré-

¹⁴ Legnagyobb számban ezzel az 1634–35-ös I. Rákóczi György által készített lustrában találkozunk: MOL. F136, Gubernium Transylvanicum Levéltára, Cista Diplomatica, Székely lustrajegyzékek és nemesi összeírások.

¹⁵ Erről a kérdésről, a székely lustrák feldolgozásáról bővebben Tüdösné Simon Kinga, 1986. 224–240.

lődtek. A 15. századtól megjelenő sajátos székely jobbágyi kategória ugyanilyen bizonytalanságot mutat, a székely jobbágyok többsége ugyanis a *subiugāti*, azaz fejekötött kategóriába soroltatik. Ezek azok, akiknek a legtöbbször csupán a hadjáratok idejére kötötte magát jobbágyul, esetleg éppen a saját hadnagyának, a hadjáratok végeztével azonban visszakövetelte saját szabadságát. Az iratok közül nem egy esetben találjuk azt, hogy adott időre szerződést kötöttek egymással a szolgálatra, utána azonban felszabadultak. Olykor ítélet előli menekülés volt az oka a bizonyos ideig tartó szolgálatnak, vagy, ha nem sikerült megszabadulni belőle, a székely jobbágyi státuszának.¹⁶

A nagy bizonytalanság és az állandó változások biztosítottak egyfajta állandóságot, egyenlőséget is, hiszen bárkinek volt esélye a kiemelkedésre, és erre mindvégig találunk is példákat. A Királyi Könyvek tanúsága szerint jobbágyok nagy számban kaptak nemességet, lófőiséget. A vagyon azonban könnyen elveszíthető volt, mint ahogy az átlagéletkor is jóval alacsonyabb volt a szokásosnál. A mobilitás azonban magában rejtette a felemelkedés vagy kiemelkedés lehetőségét is. Míg a közösség többsége féltékenyen őrizte a közösség kereteit, addig mások igyekeztek a közösségi jogokat megőrizve többletjogosítványokat szerezni. Jellemzőnek mondható példa az 1610-es években a lófőből lett nemes, Lippai András esete, aki 1619-ben halt meg. Életéről és cselekedeteiről az 1620-tól kezdődő perekből kapunk tudósítást¹⁷. Lippai, mivel fiú örökös nélkül halt meg, mindenét bizonyos Fancsali Jánosra hagyta, akit 1620 után három éven keresztül hat ízben pereltek be más-más személyek ugyanolyan okból. A vallomásokból kiderül, hogy Lippai András mint katonai vezető, olyan tekintéllyel bírt a környezetében, hogy jelentős vagyonokat kért és ka-

¹⁶ A peres eljárások több esetben foglalkoznak a kérdéssel, illetve azzal, hogy a magát elkötő nem jobbágyságra, csupán bizonyos ideig tartó szolgálatra szegődött. A lustrák közül az 1614-ben készült összeírás tartalmazza a jobbágyok neveit is, valamint mellette azt az okot, ami miatt jobbágy lett. Itt többször említik a megkérdezettek, hogy csak a hadjárat idejére szegődtek el. A jakabfalvi István Márton özvegyének azért kellett szolgálnia, mert Péterfi István deák kétrendbeli szerelemgyereke születése miatt a páter elől mentette, hogy „se perengérezzék, se ne szalmakoszorúzzák”. Idézi Imreh István–Pataki József M., 1992. 77. A felperes Péterfi István deák szerint Margit asszony ígért három forintot és egy napi robotot, ám Margit asszony tanúsította, hogy orsót, viaszt adott és dolgozott is, de hogy jobbágyként szolgáljon, azt nem vállalta.

¹⁷ Arhivele Nationale, Cluj-Napoca, Székely Láda, Scaunul Odorhei, Protocoale, II/6, 73–93. sz.

pott kölcsön, és soha senkinek nem adta meg az adósságát. A perekben elhangzott tanúvallomásokból nem derül ki, ám könnyen elképzelhető az is, hogy a katonai ügyekben befolyásos Lippaitól egyszerűen nem is merték volna visszakérni mindazt, amit lehet, hogy éppen saját érdekükben adtak oda korábban. A kiemelkedés másik módja az erőszak volt természetesen. Az összeírásokban szereplő jobbágyként összeírtak nem kevés esetben a jobbágyvá válás indokaként a nemes erőszakosságát említik. Ha végignézzük a lustrákat, az erőszakosság nagyobb mértékben főleg arra a rétegre jellemző, akik éppen felemelkedni szándékoztak. Tipikus példa erre a székelységen belül a 17. században a viharos gyorsasággal felemelkedő Béli Kelemen, vagy Ugron Pál, akik pár esztendő leforgása alatt emelkedtek a legtöbb jobbágygal rendelkező és legnagyobb birtokokkal bíró főemberek közé. A kiválás azonban lefelé is megtörténhetett. Aki jobbágyul kötötte magát, az valamiképpen sértette a közösség érdekeit. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy azt a székelyt, aki saját lófő-birtokáról szolgált valakinek, azt nem bántották. Ellenben ha valaki be szeretne volna telepíteni egy faluba a saját jobbágyát, annak ugyanúgy nem adtak nyílföldet, mint a vásárlás útján bekerülőnek, hiába pereskedett érte akár a saját ura is.

A legerősebb kötődés tehát, megint csak ezt láthatjuk, a falu közössége, majd a szék és végül a saját törvényeit meghozó székely nemzet. Aki a katonáskodó és földjét művelő, faluközösségben élő székely rendjét megbontotta, az nemcsak szabályos erőszakot hívott ki maga ellen, de megeshetett, hogy elveszítette székely identitását is. Ez a folyamat két csoport esetében a legszembetűnőbb. Az első a városlakó székelyeké. A székelység, az előbb elmondottak alapján, hangsúlyozottan nem városlakó. Nagyobb településeinek, amennyiben a középkor során egyéb funkciója is volt, akkor az leginkább a szék összegyülekezési helye, adminisztratív központja szerepet töltött be. A 15. században azonban Zsigmond jóvoltából sokan közülük olyan kiváltságokat szereztek, mint a szabad királyi városok, és ezen kiváltságok egy részét az erdélyi fejedelmek is megerősítették¹⁸. A város azonban, attól kezdve, hogy városként kezdett viselkedni, kívül rekedt a jogok és kötelezettségek nagyon is szigorú rendszerén, magán a közösségen. A 16–17. század a székely városok számára a székkel szembeni állandó küzdelemben telt. A városlakó ugyanis

¹⁸ Balogh Judit, 1994. 27–29.

nem kívánt fejenként katonáskodni, sem viselni a közösség terheit. A közösség pedig igyekezett visszatéríteni a saját rendjébe. A legfejlettebbnek tekinthető Marosvásárhely a legtipikusabb példa erre, hiszen ott játszódott le a leggyorsabban ez a változás, és ott volt a legmélyrehatóbb, a legteljesebb a kiszakadás is¹⁹. A 17. század marosvásárhelyi krónikása, a napló- és emlékiratíró Nagy Szabó Ferenc²⁰ például, maga is székelyként, úgy írt „a székelyekről”, mint számára idegenekről, ha részvételt is, de maga és köztük megtéve a distinkciót. A szintén marosvásárhelyi bíró majd diplomata, Borsos Tamás²¹ pedig szabályos megvetéssel írt róluk, önmagát mintegy velük szemben definiálva. Ezek a székkel folytatott küzdelmek azonban minden székely város esetében megfigyelhetők. Az uralkodó, később pedig a fejedelmek rendelkezéseikben védeni igyekeztek a városokat a szék minden kiválást letörni igyekvő tevékenységével, gyakran az erőszakkal szemben. 1530-ban Szapolyai János Kézdivásárhelynek adományozott heti vásárokat és évenkénti három országos vásár tartásának a jogát²². 1625-ben Bethlen Gábor Sepsi és Kézdiszék közössége ellenében Sepsiszentgyörgy, Ilyefalva, Kézdivásárhely valamint Bereczk mezővárosokat kivette a széki bíraskodás hatásköre alól. A székely város lakója tehát kívül került ezen a közösségen, és ugyanez történt azokkal is, akik – kb. tíz-tizenkét családról van szó – jelentősebb vagyona tettek szert, és az országos nemesekhez kezdtek hasonlítani. Ők birtokolták a legfontosabb országos és székely tisztségeket, ezáltal ők voltak azok is, akiknek a kiválása a 17. század közepére már befejeződött. Bár nem bizonyos, hogy ők voltak a legnagyobb jobbjogtartók, a hagyomány mégis őket tisztelte a legkiválóbakként.²³ Ezek a családok, csakúgy, mint a városok, külön csoportot

¹⁹ A városnak már a 15. század legvégén is voltak összeütközései a székkel, ezért kellett Losonczy László vajdának és székely ispánnak 1493. április 28-án oklevélben elrendelnie, hogy Székelyvásárhelyt és Szereda mezővárosokat kiváltságaikban és szabadalmaikban tartsák meg.

²⁰ Nagy Szabó Ferenc, é.n. 1–46.

²¹ Borsos Tamás, é.n. 175–186.

²² Szabó Károly–Szádeczky Lajos–Barabás Samu, 1934. 282.

²³ Nagyon érdekes, hogy míg 1576-ban valóban ezek a régi székely családok voltak anyagi erejüket tekintve is a legnagyobbak, addig 1614-re ez a helyzet megváltozott, sőt a 17. század első felében szembetűnő, hogy milyen sok egyéni karrier indult el, legfőképpen a Bethlen Gábor fejedelemsége idején. Ennek ellenére szinte mindig voltak olyan családok, akik a katonai vezető pozíciójuk következtében bizonyos ideig rendkívül jelentősek voltak, később azonban eltűntek vagy jelentéktelenebbé váltak. 1576-ban az első öt család a székelyek között: Kornis, Lázár, Geréb,

alkottak, és saját azonosságuk is kettős kötődést mutatott. Érdekes sajátosság, hogy magukat nem definiálták székelynek, elég, ha Apor Péter Metamorphosisára gondolunk²⁴. Úgy írt a székely szokásokról, mint amelyeknek ő már nem tevékeny részese. Amennyiben önmagáról nyilatkozott, úgy magát mint a nemesség tagját említette, értékei a nemesség értékei voltak. Ugyanakkor kimutatható, hogy ez a pár család a leggyakrabban éppen ebből a székely nemesi csoportból házasodott, és nemcsak a 15–17. században, hanem egészen a 19. századig.

Házasodási stratégiák a székely nemességén belül

Mint azt az előzőekben már kifejtettük, a székely nemesség megnevezés meglehetősen nehezen értelmezhető a 17. századi székely társadalomban, legalábbis nem azzal az egyértelműséggel, mint a korszak magyar társadalmában általában. Ennek ellenére már a 15–16. századtól különbséget tettek az úgynevezett felsőbb rétegek vagy előkelők és a közsékelyek között. Az első kategóriába az első rendbe tartozó primorok és a gazdagabb lófók, a másodikba a szegényebb lófók és a gyalog vagy közsékelyek tartoztak. Az 1562-es székely felkelést követő segesvári országgyűlés rendezése szerint pedig nemesnek nevezték a primort és a lófót, míg a közsékelyeket a „fejedelem jobbágyai”-nak tekintették, akik ennek következtében adót voltak kötelesek fizetni. Ez a besorolás ugyanakkor nem esett minden esetben egybe azzal, hogy a székely közösség tagjai minek tartották magukat. Gyakran előfordul, hogy a nemeslevéllel rendelkezés, sőt a primori családba születés sem jelentette azt, hogy ettől az illetőt nemesnek tartották. Kialakult viszont a társadalmon belül egy meglehetősen szűk réteg, akik külön csoportot képeztek a székely közösségen belül. Többnyire ők azok, akik a későbbiekben grófi, bárói címet szereztek. Ők azok, akik a felfelé leválók voltak. Házasodási szokásaikat vizsgálva azt láthatjuk, hogy a leggyakrabban saját köreikből házasodtak, tehát a székely előkelő családok gyermekei leginkább egymással kötöttek házasságot. Amennyiben mégsem így tettek, akkor az erdélyi arisztokráciával építettek kapcsolatokat, de csak elvétve fordult elő, hogy a székely közösség egyéb rétegeivel is kapcsolatba kerültek volna. Így a székely előkelők eme csoportja meglehetősen zárt csoporttá lett, tagjai szinte mindannyian rokonai voltak egymás-

Becz, Petki, 1614-ben: Kornis, Balassi, Basa, Geréb, Petki, 1619–27-ben: Kornis, Balassi, Béli, Geréb, Ugron.

²⁴ Apor Péter, 1978. passim.

nak. Érdekes ugyanakkor, hogy ebbe a körbe, bár be lehetett kerülni, mégsem jellemző, hogy az újonnan felemelkedettek meggyökereskedtek volna benne. Az általam ilyen szempontból vizsgált családok a következők: Apor, Balásy, Basa, Becz, Béldy, Bernáld, Daczó, Henter, Imecs, Kálnoki, Kornis, Lázár, Mikes, Mikó, Sándor, Ugron.

A házasodási gyakorlatot és az ezzel együtt járó kapcsolatrendszerek kialakulását a 15. századtól a 18. századig vizsgáltam. Ebben az időintervallumban a családok házasodási szokása a következő módon alakult:

- Apor család: 15. század: Apor Ilona férje Mihálcz Benedek
16–17. század fordulója: Apor András felesége Lázár Borbála
17. század: Apor Lázár felesége Nagy Borbála Imecs Judit
17. század: Apor András felesége Sándor Judit
17–18. század fordulója: Apor Péter felesége Kálnoky Borbála
18. század: Apor János felesége Mihálcz Zsuzsa
- Becz család: 16. század: Becz Imre felesége Lázár Kata
16. század vége: Becz Klára férje Andrassy György
16. század vége: Becz Erzsébet férje Apor Balázs
16. század vége: Becz Zsófia férje Andrassy Péter
17. század: Becz Erzsébet férje Mihálcz Miklós
17. század: Becz Katalin férje Béldi János
- Béldy család: 16. század: Béldi Pál felesége Ugron Anna
16. század: Béldi Krisztina férje Burczia Apor Lukács
16. század: Béldi Kelemen felesége Lázár Anna
16. század vége: Béldi János felesége Becz Kata
17–18. század fordulója: Béldi Kelemen felesége Henter Krisztina
- Bernáld család: 16. század: Bernáld Ferenc felesége Mikes Klára
17. század: Bernáld Klára férje Lázár Farkas
17. század: Bernáld Antal felesége Imecs Éva
17. század vége: Bernáld János 1. felesége Mihálcz Franciska
Bernáld János 2. felesége Daczó Klára
18. század: Bernáld József felesége Apor Ágnes
- Daczó család: 16–17. század fordulója: Daczó György felesége Lázár Borbála

17. század: Daczó Borbála férje Mikes Mihály
 17. század vége: Daczó Klára férje Bernáld János
 17. század: Daczó Ferenc felesége Mikes Mária
- Damokos család: 17. század: Damokos István felesége Lázár Judit
 17. század: Damokos Ilona férje Imecs Mátyás
 17. század: Damokos Kata férje Kálnoki Mihály
- Henter család: 16. század: Henter Benedek felesége Burczia
 Apor Borbála
 17. század: Henter Benedek felesége Petki Borbála
 17. század: Henter Dávid felesége Kálnoki Anna
 18. század: Henter Ferenc felesége Mikes Éva
- Imecs család: 17. század: Imecs Borbála férje Mikes Zsigmond
 17. század: Imecs Judit férje Apor Lázár
- Kornis család: 16–17. század fordulója: Kornis Farkas felesége
 Petky Kata
 17. század: Kornis Anna férje Székely Mózes
 17. század: Kornis Judit férje Péchy Simos
 17. század: Kornis Kata férje Petky János
 17. század: Kornis Gáspár felesége Balassi Erzse
- Lázár család: 16. század: Lázár Péter felesége Damokos Margit
 16–17. század fordulója: Lázár Borbála 1. férje
 Daczó György
 Lázár Borbála második férje Apor András
 16. század: Lázár János felesége Dersi Borbála
 16. század: Lázár Erzsébet férje Petki Farkas
 16. század: Lázár Kata férje Becz Imre
 16. század: Lázár Mihály felesége Mikó Anna
 16. század: Lázár István felesége Kornis Kata
 16–17. század fordulója: Lázár Farkas felesége
 Bernáld Klára
 17. század: Lázár Judit férje Damokos István
 17. század: Lázár Orsolya férje Petki János
 17. század: Lázár István felesége Petki Kata
- Mikes család: 16. század: Mikes Kata férje Basa Tamás
 17. század: Mikes Erzsébet férje Henter Ferenc
 17. század: Mikes Mihály felesége Daczó Borbála
 17. század: Mikes Zsigmond felesége Imecs Borbála
 17. század: Mikes Boldizsár felesége Dániel
 Zsófia

17. század: Mikes Mária férje Daczó Ferenc
 17. század: Mikes Kelemen felesége Kálnoki Zsuzsa
- Mikó család: 16. század: Mikó Anna férje Lázár Mihály
 16. század: Mikó Ferenc felesége Kornis Ilona
 17. század: Mikó Miklós felesége Mikes Anna
- Petky család: 16. század: Petky Farkas felesége Lázár Erzsébet
 16–17. század: Petky Kata férje Kornis Farkas
 17. század: Petky Borbála férje Henter Benedek
 17. század: Petky János felesége Kornis Kata
 17. század: Petky János felesége Lázár Orsolya
 17. század: Petky Kata férje Lázár István
 17. század: Petky Ferenc felesége Lázár Erzsébet
 17. század: Petky Erzsébet férje Toldalagi Mihály

A fentiekből látható, hogy ez a néhány székely család, amely a legtekintélyesebb volt a székely primorok között, leggyakrabban egymás gyermekei közül választott házastársat gyermekének, és ezáltal egy-két generáción belül szinte valamennyi, a csoporthoz tartozó családdal rokonságba került. Érdekes megfigyelni azt is, hogy a 17. század folyamán felemelkedett családok, mint például a Basa vagy az Ugron család, gazdasági súlyukhoz képest ritkán szerepelnek ebben a kapcsolatrendszerben, ami a csoport viszonylagos zártságát mutatja.

Összegzésül elmondható, hogy a 17. századi székely közösségben egyszerre működtek a kohéziós erők azon csoportok törekvéseivel, akik igyekeztek kiszakadni a közösségből. A szakadás folyamatát a székelység erőszakkal igyekezett meggátolni, ami mindennaposá tette az egymás közti fegyveres konfliktusokat, valamint a faluközösség igyekezett maga közül kiszorítani a rendjét megbontani igyekezőket. Ugyanakkor a 17. századra már az is világossá vált, hogy némely csoportok leválása végbement. Az erőszak így mindig azok ellen fordult, akik éppen a kiválás fázisában voltak. Érdekes jelenség emellett, hogy az egész székely közösséggel szemben leválónak tekinthető nemesség egymás között viszont meglehetősen szilárdan őrizte közösségi kapcsolódásait, és ezáltal, ha magát nem is nevezte székelynek, mégis ezeket a hagyományokat folytatta. A székely város ebből a szempontból, úgy tűnik, felemás képet mutat a 17. század elején. A Bethlen Gábortól szabad királyi városi kiváltságot kapott Marosvásárhely ugyanis fokozatosan megszerezte a különállás feltételeit és ezzel együtt elveszítette székely identitását is, míg a többi város esetében, éppen mivel nem rendelkeztek a várossá válás egyéb feltételeivel, a küzdelem maradt a szék bekebelező törekvéseivel szemben.

Egy borsodi mezőváros kapcsolatai a középkorban és a koraujkorban*

Az újabb történeti kutatások egyre inkább felismerik és hangsúlyozzák a mezővárosok szerepét a középkori és koraujkori gazdaságban, kereskedelemben és kultúrában. Ennek következménye, hogy a mezőváros-kutatás a modern történetírásnak talán az egyik legvirágzóbb területévé vált: ezt nemcsak az általános és módszertani jellegű tanulmányok bizonyítják, hanem az azok eredményeinek a közvetlen felhasználásával készült monografikus feldolgozások is.

Az alábbiakban egy tulajdonképpen nem igazán jelentős borsodi mezőváros: Sajószentpéter esettanulmánya segítségével teszünk kísérletet arra, hogy rekonstruáljuk, milyen hatások formálhatták a késő középkorban és az azt követő időszakban az ilyen jellegű településeken lakók életét. Hogy egy efféle rekonstrukció korántsem könnyű feladat, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy például ennek a korszaknak mindössze két építészeti emléke maradt fenn a településen: a gótikus templom sekrestyéjének ablak- és ajtókerete – pedig a kő a pergamennél és a papírnál jóval időállóbb.

Néhány szót az előzményekről, illetve a gazdasági és közjogi kezeletről. Sajószentpéter a Sajó-völgy és a borsodi Bükkalja azon települései közé tartozik, amelyeket a szőlőművelés és a bortermelés indított el a mezővárosi fejlődés útján a 13. század második felében. Ennek ma is látható jele az új piactér kiépülése a következő század közepétől, központjában az új templommal, amely a 14. század elején már eskütétel színhelye – e templom patrocíniuma, Szent Miklós egyébként az etnográfiai kutatások tanúbizonysága szerint közvetlen kapcsolatban állott a bortermeléssel és -kereskedelemmel. A mezőváros ilyenképpen való településszerkezeti megnagyobbodása akár tudatos telepítésre is utalhat.

A gazdasági fejlődést jól mutatják az ilyen típusú privilégiumok. A részleges vám kiváltságokat – amelyek szerint a lakosok kereskedési tevékenysége Gömör vármegye felé irányult – a 15. század első felében kellett a vármegyei tanúbizonyságokkal igazoltatni, s ezekhez a

* A jelen előadás egy nagyobb szabású tanulmány egy részének jegyzetek nélküli változata.

század közepén új kiváltságok is járultak. Ugyancsak a század közepén nyert a város a régi, középkori eredetű hetipiac- és országos vásár-kiváltság mellé új vásárkiváltságokat: hogy éppen Szent Gergely- és Szent Miklós-napra, az ismét csak a borkereskedés fontosságát hangsúlyozza.

A gazdasági jellegű kiváltságokkal együtt jártak az igazgatási típusú privilégiumok – ezekről azonban oklevelek nem maradtak fenn, meglétük és gyakorlásuk viszont jól kikövetkeztethető más iratokból. Már a 14. század közepén nyilvánvaló a város vezetőségének komoly beleszólása a büntetőtörvénykezésbe; a bíraskodási jog megszerzésének folyamatát azonban csak a viszonylag későn, a 16. században kapott teljes pallosjog tetőzi be. A véletlennek köszönhetően tudjuk, hogy Sajószentpéter a késő középkorban anyavárosának, Budának a joggyakorlatát követte a polgári törvénykezésben. A város vezető testületét más északkelet-magyarországi mezővárosok nem tudni, honét származó gyakorlatának megfelelően a bíró és négy esküdt polgár „jegyezte” az oklevelekben. Az oklevélkiadás, nem utolsósorban a szőlőbirtok különleges jogi helyzetének következtében, már a 14. században általános.

Végül ami a birtoktörténetet illeti: Sajószentpéter a 14. század első harmadáig a diósgyőri királyi uradalom része volt, majd a Pálócziak kezébe és dédesi uradalmuk kebelébe került. 1526-tól a két Perényi: Péter és Gábor volt a földesúr. A birtokjogi egységet előbb négy pálos kolostor: Gombaszög, Hangony, Dédes és Újház telek- és főleg szőlőszerzései törik meg; e kolostorok pusztulása után jószágaik egyesültek és zálogbérlok kezébe kerültek. A pálosok mellett a kereskedéssel vagyont szerző, majd hivatali-értelmiségi állást betöltő és végre nemességét is nyerő Merth család, illetve örökösei jelennek meg birtokosként a 15. században. És csakúgy, mint a közeli Miskolcon, egy teljes utcát lakó és nyilván szőlőket művelő zsellérséget birtokol az egyház.

* * *

A kérdés tehát, amelyre választ kísérelünk adni, az, hogy a 15–16. században milyen kapcsolatokkal rendelkezett a mezőváros és a lakossága, s hogy ezek révén a kapcsolatok révén eljuthatott-e a reneszánsz szellemisége az országnak ebbe a csücskébe, amely sem akkor, sem később nem volt igazán exponált helyzetben? Vagy más szavakkal: megvolt-e a lehetősége az információk és eszmék áramlásának? A módszerünk pedig annak vizsgálata, hogy merre jártak-keltek a sajó-

szentpéteriek és honnét érkeztek mások a városba, azaz milyen mozgások célpontja lehetett maga a város?

A gazdasági körülmények felvázolása során már utaltunk a kereskedelmi tevékenység fontosságára – kézenfekvőnek látszik feltételezni, hogy a kereskedésnek köszönhetően végig a korszakban mindennapos dolog lehetett a lakosság nagy része számára a hosszabb-rövidebb utazás. Az ugyancsak hivatkozott részleges vám kiváltságok alapján az is valószínű, hogy e tevékenység az ország északnyugati területei felé irányult, hiszen az arra vezető útvonalakon fekszik Kálló és Méhi, ahol a lakosok vámmentességet élveztek. Sőt, konkrét adatunk is van arra, hogy egy sajószentpéteri kereskedőt, aki miskolci társaival együtt hazatérőben volt arról a vidékről, 1409-ben „baleset” ért ezen az útvonalon: Rudabánya környékén elrabolták a lovát. Az elsődleges célpont tehát Gömör vármegye bányavidéke lehetett, amely terület lakosságát nyilvánvalóan borral kellett ellátni. Hogy azonban a tevékenység jóval messzebb terjedhetett ebben az irányban, azt a mezőváros vezetőségének a 16. század közepén a nagyszombati városi tanácshoz írott levelei bizonyítják: ezekből kiderül, hogy a sajószentpéteri lakosok állatokat vittek Nagyszombatba – olykor nem is a sajátjaikat, hanem a földesurukét –, s hogy jelentős összegekről szóló pénzügyleteik voltak a nagyszombatiakkal; a kapcsolat és az utazás tehát mindennapos esemény lehetett. Egy másik kiváltság, amely a tiszalúci révén átkelők számára biztosított vámmentességet, az ország keleti részeivel való kereskedelmi kapcsolattartásra utal: ennek tényleges helyszíneiről azonban nem rendelkezünk forrásadatokkal.

Egy rongált és hiányos, s ezért kicsit nehezen is értelmezhető oklevél talán még jobban hozzásegít bennünket ahhoz, hogy hozzávetőlegesen meghatározhassuk a területeket, amelyek felé a sajószentpéteri polgárok kereskedelmi tevékenysége irányult. Az oklevél szerint három itteni lakos, név szerint [- -]rius János, Szuhay Miklós és Kalmár János – akik közül ez utóbbinak a neve önmagában is utal kereskedő voltára! – 1519-ben az egri káptalan előtt több személyt is prokurátorul (ügyvédül, azaz jogi képviselőül) vallott. Mármost nyilvánvaló tény és számos forrás bizonyítja is, hogy egy kereskedőnek ott volt szüksége ilyesfajta érdekképviseletre, ahol a kereskedelmi tevékenysége zajlott. A mondott oklevélben felsorolt prokurátorok neve kivétel nélkül származási helyre vagy lakóhelyre utal, tehát a segítségükkel egyértelműen kiderül, hogy kereskedőinknek Budán, Gö-

mörben, Miskolcon, Kassa és Eger környékén, valamint a Zemplén megyei Csicsván voltak jogi képviselőik, s következésképpen kereskedelmi érdekeltségeik is.

A kereskedelmi tevékenység természetesen soha nem egyirányú, és szempontunkból, vagyis az információk áramlásának lehetőségét vizsgálva az is hasonlóképpen fontos, hogy honnét érkeztek árucikkek és kereskedők, s velük nyilván információk és eszmék is a mezővárosba? A kör megint csak eléggé tágasnak tűnik. Bártfa város számadáskönyveiből kiderül, hogy az ottani kereskedők szinte mindnaposak voltak Sajószentpéteren a vásárokon és azokon kívül is: mindig borért érkeztek és gyakran olyan árucikkeket hoztak ellentételezésül, amelyek messze földről származtak, és ők is valószínűleg csak közvetítőkön keresztül jutottak hozzájuk: így például 1520-ban heringet adtak el a Gergely-napi vásáron. Tudunk egri püspöki gazdatisztekerről, akik sertések vétele céljából jelentek meg sajószentpéteri vásárokon, vagy esetleg piacokon is. E vásárok nagy forgalmának közvetett bizonyítékai, hogy gyakran voltak a késő középkorban kihirdetés helyszínei. Az ide érkező árucikkek távoli származási helyére pedig egy másik bizonyíték, az úgynevezett szentpéteri végzés, amelyet a múlt századi kutatás a 15. század legelejére datált, de tévesen: bizonyítható ugyanis, hogy a 16. század második harmadában kelt. A mezővárosi státútum a szerémségi boroknak a városba való behozatalát korlátozza, s így arra bizonyíték, hogy volt és a hódoltság alatt sem szakadt meg a kereskedelmi kapcsolat az ország déli területeivel.

Kapcsolattartás tekintetében külön vizsgálatot kíván a mezőváros tanácsának a szerepe, hiszen a választott tisztségviselők egyik legfontosabb feladata per definitionem a lakosoknak és érdekeiknek a kifelé való képviselése volt. Ezt a képviselést jól bizonyítják a sajnos nagyon kevés számban fennmaradt levelek, amelyeket a tanács küldött más városokba: Budára, Bártfára, Nagyszombatba. Nagyon gyakran azonban nem volt elég a levél, a tisztségviselőknak maguknak is utazniuk kellett: akár a földesurak közelebbi birtokközpontjaiba, akár távolabbra is, mint például a 15. század közepén Gömör várába, mivel az ott székelő husziták egy adóügyben csak az esküdt polgár tanúságtételét fogadták el hitelesnek. A 16. század második feléből fennmaradt források pedig egy olyan jelenségről tudósítanak, amely önmagában is bizonyítéka lehet egyfajta polgári tudat megjelenésének, s ez csak nehezen képzelhető el másnak, mint a másutt tapasztaltak közvetlen felhasználásának. Arról van szó, hogy lépten-

nyomon tapasztalhatjuk: a környékbeli mezővárosok bírái és esküdt polgárai rendszeresen részt vettek egymás tanácsulésein, mégpedig nem feltétlenül valamilyen konkrét ügy kapcsán, azaz az együttműködés, amelyet a részvétel egyértelműen jelez, általánosabb lehetett. S ha mindehhez hozzávesszük, hogy Sajószentpéter vezetősége földesúri adományból, 1552-ben jutott telekhez, amelyen felépülhetett a városháza – és amelyen mind a mai napig városháza is áll –, akkor ki mondhatjuk: az önkormányzat megerősödése teljesen megfelelt a korszellemnek és maga után vonhatta az érdekek kifelé való képviselésének a kiterjedését, s ezáltal természetesen a kapcsolattartás kiszélesedését is.

Csak érintőlegesen utalunk itt arra, hogy milyen „idegenforgalmat” jelenthetett az a tény, hogy Sajószentpéter gyakran volt színhelye megyegyűléseknek, illetve olyan speciális eseményeknek, mint például az Ötváros gyűlése az 1540-es évek elején. Ezek az alkalmak két fontos társadalmi réteg: a nemesség és a polgárság elitjét hozták el mezővárosunkba: volt tehát kiktől tanulni, vagy pontosabban: voltak, akik mintát adjanak a lakosoknak.

Végezetül egy olyan adatot emelünk ki, amely valószínűleg nem általánosítható, de eléggé meglepő és mint ilyen, bizonyíték lehet arra, hogy a lakosokban, akik persze megengedhették maguknak, megvolt a befogadás készsége. Az események számai a huszita időkre nyúlnak vissza: akkor történt, hogy az egyik sajószentpéteri lakos „adócsalása” miatt az akkori főbíró, Szeles Domonkos is 20 arany nagyságú kárt szenvedett, mivel a csehek visszatartották az ő lovait is. A kárvallott aztán 1474-ben szánta rá magát, hogy lépéseket tegyen pénze visszaszerzésére: mégpedig azért, mert elhatározta, hogy „lelke üdvösségére Rómába, a pápai udvarba” zárandokol. Hogy eljutott-e aztán Rómába, vagy sem, tulajdonképpen mindegy; a fontos az, hogy szándéka önmagában is bizonyíték: megvolt az igény a polgároknak (sőt, az anyagi alap is a zsebükben) a világot-látásra és még egy római utazás sem tűnt megvalósíthatatlannak egy olyan korú ember számára, aki több, mint másfél évtizeddel azelőtt már bírói hivatalt viselt.

Volt azután a sajószentpéteri lakosoknak egy köre, akik esetében az utazás nyilvánvaló célja a hatások és eszmék befogadása volt: természetesen azokra gondolok, akik tanulás céljából keresték fel a kül-

földi egyetemeket, majd tértek vissza szülőföldjükre – vagy nem tértek vissza, de szempontunkból ennek tulajdonképpen nincs is jelentősége annyiban, amennyiben kicserélhető azokkal a személyekkel, akik ugyan nem innét indultak, de lelkészekként vagy tanítókként itt terjesztették el az ugyanazokban az intézményekben kapott hatásokat. És még egy különbség az eddig vizsgáltakhoz képest: most már nem csupán a kapcsolatokban rejlő lehetőségek feltárására van mód, hanem a lehetőségek megvalósulását, illetve a hatások konkrét minőségét is egyre inkább megtagasztalhatjuk.

Az a tény, hogy a késő középkori források alapján egyértelműen leszögezhetjük: a valószínű túlreprezentáltság ellenére is feltűnően magas az értelmiségi jellegű foglalkozásokat űző *litteratusok*, illetve a magasabb iskolákat végzett *magisterek* száma (és nemcsak az egyháziak között) az északkelet-magyarországi mezővárosokban, egyértelműen bizonyítja, hogy a vagyonosodó polgárság fontosnak tartotta a műveltségszerzést, és a helyi iskolák segítségével meg is teremtette annak lehetőségét, hogy fiai külföldi egyetemekre eljussanak. A 16. század közepéig területünk számára a legfontosabb egyetem Krakkó volt. Több sajozsentpéteri ifjúról is tudunk, akik ott szereztek magisteri és baccalaureusi fokozatot; közülük talán a legsikeresebb az a Gál fia Péter volt, akinek a nevét 1516. június 28-án vezették be a bursa regisztrumába, és aki a baccalaureusi fokozatot már a következő esztendő nyarán elérte. Ezután pár évig nem találkozunk a nevével: lehetséges, hogy Krakkóban maradt és tanított, de az is elképzelhető, hogy hazatért egy időre, vagy máshol folytatott tanulmányokat. 1521-ben azonban – ha hinni lehet egy, a regisztrumban olvasható lapszéli javításnak – újra Krakkóban van: őt választották ekkor a bursa szeniorává. Az viszont már egészen biztos, hogy 1523-ban, a téli félévben tanácsosa, a nyári félévben pedig szeniora volt a magyarországi tanulók közösségének. 1524-ben, rögtön Újesztendő ünnepe után megszerezte az újabb egyetemi fokozatot: magister lett. Még ugyanabban az évben ismét szeniorrá választották: a tanévnek mind a két szemeszterében ő vezette a magyar bursát. Ezután nem találkozunk többet a nevével a regisztrumban: nyilván elhagyta az egyetemet és Krakkót is, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt gondoljuk, hogy hazatért szülővárosába, sőt: nagy szerepet játszott a reformáció itteni elterjedésében is. Ezt azért kell egészen komolyan feltételeznünk, mivel a regisztrumból kiderül, hogy az ő szeniorsága alatt iratkozott be a magyar bursa tagjai közé Dévai Bíró Mátyás és

Kálmáncsehi Márton, a két későbbi hírneves reformátor. Ha pedig valóban együtt érték őket azok a hatások, amelyek e két utóbbi személyt a korai reformáció vezéregyéniségei közé emelték, akkor ez az első konkrét adatunk a hatások minőségére.

Krakkó szerepét a 16. század második felében Wittenberg vette át. Hogy sok sajószentpéteri ifjú tanult a lutheri reformáció ezen központjában, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy voltak olyan időszakok, amikor egyszerre 5-6 „Sajószentpéteri” vezetéknevű személy volt lelkész vagy tanító a borsodi esperesség területén. Azonban egy sem Sajószentpéteren: ámde azokat, akik lelkészként vagy tanítóként ide kerültek, nyilván ugyanazok a hatások érthették, mint sajószentpéteri tanulótársaikat. S hogy nem akárhány voltak ezek a személyek, annak bizonyítására legyen szabad két nevet kiemelni: Thuri Farkas Pálét és Szikszai Fabricius Balázsét. Az előbbi mint lelkész, az utóbbi mint tanító töltött éveket Sajószentpéteren.

Thuriról legyen szabad egy kicsit részletesebben beszélni. Mezőtúron született, majd Wittenbergben tanult Melanchton tanítványaként. Ezután a hódoltságban, Tolnán működött - itteni élményei alapján született jellegzetes humanista műfajban, azaz levél formájában írott, a török uralom borzalmait bemutató műve -, majd Sajószentpéterre került. Itteni tartózkodása alatt a kálvini reformációt előkészítő egyházkerületi zsinatok vezéregyénisége. Földesura, Perényi Gábor engedélyével és megbízásából többször is jár Wittenbergben, hogy kikérje az ottani tekintélyek véleményét, amely természetesen csakis elutasító lehetett a kálvini tanokkal szemben; mivel pedig ő ennek ellenére sem tagadta meg a kálvinista irányt, mennie kellett a Perényi-birtokokról. Bihari lelkészként a híres debreceni hitviták aktív résztvevője. Perényi Gábor halála után visszatért Északkelet-Magyarországra: Abaújszántón élt haláláig. Kortársai jelentős költőként tartották számon, noha mindössze az a disztichonja maradt fenn, amit az Institutio elé írt, s amely közel korabeli fordításban így hangzik:

Az szent könyvek után, kiket az nagy apastalok írtak,

Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt.

Fia, György is költő lett. A hatások minőségét azonban igazán Thuri kapcsolatai mutatják és bizonyítják. Nemcsak volt tudós tanáraival maradt kapcsolatban, mint láttuk, és nemcsak a korszak vezető reformátoraival (többek között Méliusz Juhász Péterrel) tartott kapcsolatot, hanem Ilosvai Selymes Péterrel is, aki Thuri kislányának:

Katicának a keresztelőjére szerezte „Különféle neveknek magyarázatja” című énekét.

* * *

Összegzésül tehát bátran elmondhatjuk, hogy a példának kiválasztott Sajó-völgyi kis mezőváros: 15–16. századi Sajószentpéter lakosainak a világa egyáltalán nem lehetett valami szűk, bezárt, hatásoknak ki nem tett, kicsiny világ, hanem a Rómától a Balti tengerig és Krakkótól Wittenbergig terjedő, meglepően távoli területekről értek és nyilván érték is hatások, még ha sokszor közvetetten is. Ez a világ sok-sok szállal – amelyek egy része még ma is, a kedvezőtlen forrásadottságok ellenére könnyen kibogozható, más része pedig okkal feltételezhető – és szervesen kapcsolódott szűkebb és tágabb környezetének világához, s nincs okunk azt gondolni, hogy az e szálak mentén érkező hatások nem öltöttek testet és nem jelentek meg kézzelfogható valóságként ennek a területnek a mezővárosaiban, még ha egyetlen konkrét emlékük csupán egy ajtó és egy ablak párkánya maradt is például Sajószentpéteren.

Lokális hálózatok – városi mikrotörténetek a 18. századi Miskolc példáján

Munkánk során két általános kérdés foglalkoztatott: egyrészt az, hogyan növekedett az egykori 4000 lelket számláló mezőváros a 18. század közepére 8-9000, majd a század végére 14000 főre?¹ Másrészt az érdeklődésünk középpontjában az állt, hogy az egyének, családok, társadalmi csoportok életében miféle társadalmi helyzetváltoztatások, mobilitási irányok figyelhetők meg? Mindezzel összefüggésben leginkább három tényezőt érdemes megvizsgálni: a foglalkozási és a társadalmi szerkezet átrétegződését, a demográfiai fejlődést és migrációt, valamint a mentalitástörténeti jegyeket. További, minden korszakban érvényesülő tényezőként a hatósági és állami beavatkozás szerepét és elemzési lehetőségét emelnénk ki.² Kutatásunk során rendszer szempontú ábrázolásra törekszünk. Tehát azt feltételezzük, hogy Miskolc társadalma, még pontosabban a város és vidéke egy rendszert képezett, amelynek természetesen további alrendszerei nevezhetők meg, mint például: természeti környezet, gazdaság, társadalom, kultúra, politika. Mi ezek sorából – egy szükségyszerű elválasztással – csupán a társadalommal kívánunk foglalkozni. Nyilvánvaló, hogy e rekonstrukciós kísérlet során az általunk feltételezett „társadalom” valójában további kisebb-nagyobb egységekre, rétegekre bontható. Alapvetően fontosnak tartottuk, hogy egy jól kiválasztott, másokkal is egyeztetett fogalmi készlet és kérdések birtokában vizsgáljuk a forrásokat. További kiindulópontunk az, hogy az alap kutatás az egyének és a családok legmélyebb szintjéig lemenően kövesse nyomon a társadalmi szerkezet változásait és a „társadalom életét”. A társadalomtörténeti források nagy részét itt is a makrotörténetiek, el-

¹ Lásd bővebben Szendrei János: *Miskolcz város története 1000–1800*. (Második kötet) Miskolcz, 1904.; Marjalaki Kiss Lajos: *Régi népszámlálások Miskolcon*. Miskolc, 1929. Itt csak a minimális szakirodalom megnevezésére szorítkozunk. Munkánk kiindulópontjaira ld.: Ö. Kovács József: *Társadalomtörténeti kérdések és források a 18. századi Miskolc példáján*. 159–176. In *Levéltári évkönyv VIII*. Miskolc, 1997.

² Hartmut Kaelble: *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich*. Göttingen, 1983. 18–21. Ld. még: Andorka Rudolf et al. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Bp. 1995.

sősorban az összeírások alkotják, amelyek Miskolcon bőségesen rendelkezésre állnak. Azonban ezek is a város lakosságának csupán a töredékét reprezentálják. Teljesebb képet csak több összeírás (adó, lélek, egyéb speciális) egymás mellé illesztésével remélhetünk. Azonban ezek összekötése azért is ütközhet nehézségekbe, mert a népesség jelentős része rövid időn belül más, feltehetően ragadványnevet kapott, így a személyekre lebontott azonosítás csak nagy hibaszázalékkal lehetséges. Ennek csökkentésére igyekeztünk alkalmazni a személyek név és utca szerinti meghatározását. Adataink térképen való megjelenítése még nem történt meg, ez esetleg egy későbbi munkafázisban - akár a Miskolc-monográfia időkereteit meghaladóan - valósítható meg. A makrotársadalmi szempontokat (létszám, népmozgalmi adatok, jogállás, foglalkozás, vagyoni helyzet, vallási hovatartozás, területi tagolódás) követve három idősíkot vizsgáltunk: a 18. század elejét, közepét és az 1770–80-as éveket. A társadalom egészének ábrázolása természetesen nem tekinthető befejezettnek a fenti kérdések és források elemzésével. Az életmódvizsgálatok, a mobilitási lehetőségek, társadalmi konfliktusok, nevelés, társas érintkezések a modern társadalomtörténet-írás nélkülözhetetlen területei. És ugyanakkor ezek a kérdések azok, amelyek átvezetnek a mikrotörténethez is. A Jacques Revel által is megfogalmazott léptékváltás szemlélete igen figyelemreméltó, ennek megfelelően a hangsúlyt úgymond a hétköznapi valóság bemutatására helyeztük³. Mindazzal a kritikával együtt, hogy a mikrotörténeti források szűkössége, rapszodikussága sokszor nem teszi lehetővé az egyes megállapítások mikroléptékről makroléptékre való mechanikus áthelyezését. A mikroszint azt jelentette, hogy megváltozott az „információ természete”, és a mi viszonyunk a forrásokhoz. A mikrolépték veszélyforrása lehet az is, hogy az apró részletek sokasága csábítóan hat az adatközlésben való elmerülésre. Ezért is, a mechanikusság lehetséges kizárásával, a mikrotörténeti vizsgálódások alapja az volt, hogy továbbra is figyelünk a makrotörténeti elemzések eredményeire.

Forrásfeltáró munkánk első fázisában az összeírások számbavételére összpontosítottunk. Azért is, mert ezek a dokumentumok a nyilvánvaló és közismertnek tekinthető hiányosságok ellenére már eleve valamilyen reprezentatív képet nyújtanak a helyi társadalomról.

³ Jacques Revel: A mikroszintű vizsgálatok és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 1996. 235–237.

Ugyanakkor ezek vizsgálata kvantitatív szempontból is indokolt. Eddig mintegy 80 helyi – Miskolc városi és Borsod megyei – összeírást vettünk kézbe, részben elemeztünk, amelyek szinte kizárólag mind adóztatási célból készültek. Szemben más települések lélekösszeírásainak jól hasznosítható adataival, ezek alapján a család- és háztartás-szerkezet rekonstrukciója sem lehetséges. Mindezt figyelembe véve, a Rákóczi-szabadságharc vége és az 1730 közötti időszakból a következő összeírásokat felhasználva igyekeztünk megteremteni egy számítógépes adatbázis alapjait: az 1711. és 1715–16. évi adóösszeírások, az 1715. és 1720. évi országos adóösszeírás Miskolc városi és járási adatai, az 1724–25. évi nemesi összeírás, az 1730. évi adófizetési lajstrom. Az említettek feldolgozását azért tartottuk fontosnak, mert a jelenlévő és összeírt népességre vonatkozóan mindenekelőtt megismerhetjük a neveket, a hézagosságok és pontatlanságok ellenére az adótárgyak alapján egy vagyoni és társadalmi szerkezet alapvonalai is kirajzolódnak. Mindezeket egy hosszabb távú vizsgálat szempontjából is fontosnak tartjuk, amely talán későbbi idők hasonló metszeteit fogja bemutatni. Összeírásaink vizsgálatával – például a megjegyzés rovatból – olykor megállapítható, ellenőrizhető a rendi (lásd nemesi cím), a családi és a rokonsági státus. Más forrásokkal, mint például a kéményösszeírásokkal való összevetések révén az utca-, városrész- és tizedbeosztások is rekonstruálhatók. A 18. század elején rendszerint csupán néhány száz fő (400–700), majd a század végén, 1790-ben már megközelítőleg 2400 személy adatait kell számításba venni. Közismerten szembetűnő azonban az, hogy ezekben a forrásokban a nőkről és a gyerekekről, valamint a vallási hovatartozásról szinte semmit sem tudunk meg.

Miskolcon és Borsod megyében sajátosan magas volt a nemesek aránya. A nemesi neveket is tartalmazó különböző összeírásokban megközelítően 200–250 fő adatait összegezhettük az 1710 és 1740 közötti időszakból. Mindezeknek az 1754–55. évvel való összehasonlítása, azonosítása további tanulságok megfogalmazására alkalmas.⁴ Az 1730-as évektől egyre gyakrabban megtalálható görög- és zsidó-összeírások viszont a fent említettekkel ellentétben jóval többet elmondanak a család- és háztartás-szerkezetéről is.⁵ Egyéb társadalmi csoportokra, rétegekre vonatkozóan az 1770-es évektől rendszeresen

⁴ A névsort közli Szendrei J., i. m. 504–509.

⁵ B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/b. Acta pol. 56–57.d., 93., 96. k.

közölnek információkat a feudális jog- és társadalmi rendben sajátos helyet elfoglaló cigányok, a „csavargóknak” nevezett jövő-menő idegenek (1751), vagy éppen az ún. „spekulánsok” névsora 1788-ból, akiket gabonakereskedelmi tevékenységük miatt írtak össze. A más szempontból készült további jegyzékek kiegészítésképpen szintén jól hasznosíthatóak, mint például a forspont-összeírás 1778-ból, vagy a tizedesek névsora.⁶

Kiragadott példáink remélhetően alkalmasak arra, hogy érzékeltesük ezen források nélkülözhetetlenségét, hiszen csak egy ilyen adatbázis alapján lehetséges a helyi társadalom átrétegződésének ábrázolása. Megítélésünk szerint csak a városi népességre vonatkozó - bár nyilvánvalóan hézagos - összeírások időmetszetenkénti elemzése után lehetséges és célszerű más források vizsgálata. Ezek közé soroljuk a számadásokat (1760–1790), az iskolai anyakönyveket (a minori-ták esetében 1742-től), a végrendeleteket, amelyekről még a továbbiakban szó lesz.

Az örök-, zálog- és cserevallások, szerződések iratai társadalomtörténeti szempontból is fontosak, hiszen az időpont, az aláírók, a tanúk, a tárgy, valamint az összeg ismerete mellett az írni-olvasni tudásról is értesülhetünk. A mintegy 300 darab korabeli osztálylevél, vagyonleltár és becslést tartalmazó iratcsomók közel kétharmada szintén az 1770–80-as évekből való, tehát más forrásokhoz való kapcsolása csak ekkortól lehetséges. Az egyénekre lebontott vizsgálataink során jóval többet megtudhatunk a 18. század második feléről és végéről, mint a századelőről. A be- és a kitáblázási jegyzőkönyvek, tekintettel a Tóth Tibor által elindított somogyi kutatás tanulságaira is, önmagukban is nagy feladatot jelentenek a gazdaság- és társadalomtörténet-írás számára. Pedig a vagyonértékről, a forgalomban résztvevő személyekről, hitelezők és adósok foglalkozási és társadalmi státusáról, a konkrét összegekről és időpontokról, valamint az alfabetizációról jóval többet megtudhatnánk. A rendelkezésre álló két miskolci kötet (1756–1790) első része mintegy 1000 esetet rögzít, bár ezek többnyelvűsége forrásfeldolgozási nehézségeket jelent. Az előbbi típushoz hasonló tárgykorúak a kezesvállalási ügyek iratai (1761–1769), valamint a vizsgálati és tanúvallomási dokumentumok. Társadalomtörténetileg is értékelhetőek a limitációk, valamint a tanácsülési jegyzőkönyvek, amelyeket elsősorban a tisztségviselők és a helyi

⁶ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b. 64., 85-89., 62.d. 247. sz.; IV. 1501/b. 111.d. 16. cs.

elit megismerése szempontjából tartunk fontosnak. Ha a statutumokat, a levelezéseket és egyéb elszórt forrásokat nézzük, akkor azok mennyisége alapján is a kutatás igen nehezen lezárható. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az említett források elsősorban a helyben keletkezettek közül valók. Az uradalmi, egyházi, családi, kamarai levéltári irategységek elemzése még messzebbre vezetnének.

Lokális makroszint – összeírások

Elsőként az 1711. évi adóösszeírást vizsgáltuk, melynek hasznosítható adatai nyilvánvalóan történeti rekonstrukciónknak egyelőre csak a regisztrációs szintjét jelentik.⁷ Arról bővebben nem is szólva, hogy minden korban, így ekkor is igyekeztek az adótárgyakat kivonni az összeírás alól. Egyszerűen a kisebb és nagyobb kategóriái szerint rendeztük az adatokat, hogy így is közelebbről lássuk a miskolci gazdasági-társadalmi hierarchiát. Hogy ezek az eredmények mennyire felelnek meg a korabeli helyi elit valóságosan elfoglalt helyének, azt más forrásokra támaszkodó vizsgálatnak kell megerősítenie. Adataink részletes közlése nélkül most csupán a legfontosabb következtetések elmondására vállalkozunk. Leginkább a szőlőművelés jelentett a városi társadalom több mint kétharmada számára valamilyen mértékű megélhetési forrást. A többi esetben feltűnő volt az, hogy a felsorolt adótárgyak egy igen szűk körben összpontosultak. Természetesen szinte kizárólag nemesek alkotják az élcsoportot. Illusztratív példaként kiemelhető, hogy a szőlőterülettel, pontosabban borral rendelkező első 100 fő között a nagyságrend szerint csupán 20 nem-nemes nevét rögzítették. Ugyanakkor egy másik, sajátos összefüggésre is rávilágíthatunk, miszerint az első száz fős tömbhöz 18 kézműves tartozott, közülük többen nemesek is voltak. Ez is jelzi az ipari és mezőgazdasági tevékenység ekkori munkaszervezeti, háztartási összekapcsolódását: az összes kézműves (62 fő) 73%-nak bora, szőlője is volt. Háztartásaik 40%-ban állatokat is tartottak.

Az 1711. és az 1725. évi adóösszeírások elemzése és összehasonlítása több módszertani kérdést is felvethet, amelyekkel részletesen most nem foglalkozhatunk. Leginkább a jegyzékek valódi értékét nehéz meghatározni. Ha csupán az élmezőnyhöz tartozók nevét vetjük össze a két időszakból, akkor alapvető átrendeződést, név- és sorrendváltozást tapasztalhatunk. A döntő különbség a két összeírás kö-

⁷ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b. III. Fs. I. 515. 9. d.

zött az, hogy látványosan csökkent az összeírt adótárgyak száma és a tulajdonosi kör. Az állatok közül a sertések és a méhrajok száma növekedett meg. A növénytermesztésben jellegzetesnek számított az árpa és a zab területi növekedése. Az első 20 szőlősgazda majdnem fele 1711-ben is a jelentősebb birtokosokhoz tartozott. Az 1715. évi összeírás alapján elemeztük a kézművesek nevét is. Egyébként a megszokottnak mondható, 18. századi városi értéket mutatja a csizmadiák magasabb aránya (23%). Őket követték még jelentősebb számban a mészárosok és a szabók. A korábbi állapothoz hasonlóan a kézművesek rendszerint állattartással és földműveléssel is foglalkoztak. Igyekeztünk a pontatlanságokat is magában rejtő, de bizonyos tanulságok megfogalmazására alkalmas egyéb összehasonlítást is elvégezni. Az 1711. és 1715. évi összeírások névanyagának egymás mellé helyezésével azt tapasztaltuk, hogy a nevek 45–50%-át lehet azonosítani. Talán még pontosabban fogalmazva azt lehet mondani, hogy a népesség ugyanezen részét ismét Miskolcon írták össze. Mindez egyúttal azt is jelentheti, hogy ezek az adóösszeírások eleve nehezen használhatók, másrészt adataink ugyanakkor utalhatnak a lakosság igen jelentős mobilitására is. Azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy forrásaink a miskolciak kisebb-nagyobb csoportjaira vonatkozóan nem közölnek információkat. Újabb kísérletképpen 50 személy esetében megvizsgáltuk azt is, hogy 1711-hez képest négy évvel később hordóik száma, szőlőterületük milyen mértékben változott. 68%-nál egyértelmű csökkenés tapasztalható, 12%-uk megőrizte a helyét, csupán 4%-uk mutat növekedést. Feltételezve, hogy a megadott mennyiségek valóságosak, ez a csökkenés-tendencia további vizsgálatokra ösztönözhet.

Az 1730-ból való adóösszeírás csupán jelzésértékű lehet a kiválasztott 1710-es évekbeli forrásainkhoz képest. Arra voltunk kíváncsiak, hogy 15–20 évvel később milyen névanyaggal találkozhatunk, illetve kik alkotják az adófizetőket? S azok közül is, kik a legtöbb adófizetők? Futólagos áttekintés alapján is látható és joggal feltételezhető, hogy Miskolc korabeli társadalma egyáltalán nem volt mozdulatlan. Szerintünk mind a külső helyekről történő betelepedés, mind pedig a belső társadalmi átrétegződés jelentős volt. Egyébként egy valóságos hierarchikus társadalmi piramis képe rajzolódik ki, amelynek szélesnek mondható alsó bázisa volt, majd őket követték a több adót fizetők fokozatosan kisebbedő rétege. Utalva a korábbi nagyságrendi sorainkra, bizonyossággal állapítható meg, hogy a jelentősebb nemesi va-

gyonok tulajdonosai alkották szinte teljes egészében az 1710-es évek városi vezetői körét, tanácsát.

Forrásaink szerint 234 nemes adatait tudtuk bevonni a vizsgálatba. 1711-ben a nemesi háztartások 90%-ában jelöltek szőlőművelést és bortartást. Ez az arány megfelel a Miskolcra és környékére eddig kialakult képünknek. Az állattartás – minimálisan – mintegy egyötöde a nemesi gazdálkodás körébe tartozott, ennél kevésbé a földművelési ágak. Összeírásunk iparos nemeseit igyekeztünk az 1724–25. évi alapján is megnevezni. 39 fő közül 11 fő esetében ez sikerült, tehát több mint egynegyedük saját maga vagy már fia, rokona révén továbbra is Miskolcon üzte mesterségét. Ugyanakkor, a nyilvánvaló tévedések beszámításával is, egy igen jelentős változásra, kicserélődésre utalhatunk. Egyáltalán csökkent a nemesi iparosok száma. A névadással kapcsolatban érdemes azt is megjegyezni, hogy a vezetéknevek 46%-a egyúttal a megadott foglalkozást is jelölte. Ezek sorrendben a következők voltak: lakatos (5), szabó (4), borbély, csizmadia, kovács, mészáros, molnár, ötvös, szűcs, varga. Az illetők földrajzi mobilitásával lehetnek kapcsolatosak a kéttagú vezetéknevekben található településnevek: Debrecen, Böszörmény, Bánya, Szendrő, Torda, Munkács, Várad.

Lokális mikroszintek – végrendeletek, osztálylevelek, vagyonelektárak

Lokális vizsgálatunkba igyekeztünk bevonni a végrendeleteket, az osztályleveleket és a vagyonelektárakat is. Ezek a források olyan összetett információk hordozói, hogy többféle szempontú kutatást kellett folytatnunk. Egyelőre nem a kvantitatív szempontokat követtük, hanem sokkal inkább a mentalitásjegyeket. A jelenleg feldolgozott és rendelkezésre álló más források összekapcsolásával egy, esetünkben többnyire rövidre szabott életpálya felvázolásával igyekeztünk kiegészíteni a statikus képet. A rendelkezésre álló szakirodalom arra is ösztönzött bennünket, hogy ezeket az eredményeket másokéval összevessük.⁸ A végrendeletek és az osztálylevelek forrásértéke közötti

⁸ Gajary István: A városi tanácsi hagyatéki irategyüttesek az 1848 előtti társadalom történetének kutatásaiban, 59–64. In *Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan*. Gyula, 1989.; Ráczy István: *Debreceni végrendeletek 1595–1847*. Debrecen 1983.; uő: *Debreceni vagyonelektárak 1717–1848*. Debrecen 1984.; uő: Hajdúvárosi végrendeletek és osztálylevelek, 135–156. In *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve*. 12. k. Debrecen 1985.; uő: *A debreceni cívisvagyon*. Bp. 1989.; Horváth József: *Győri végren-*

különbséget saját kutatási szempontjaink szerint érdemes árnyaltabbá tennünk. A végrendeletek összetettebb forrástípust jelentenek. Bár a vagyona vonatkozó adataik pontatlanabbak, de ugyanakkor a végrendelező személyéről többet mondanak, mint az osztálylevelek vagy a vagyonelektárak. Bár Rácz István megállapítása szerint a debreceniek osztályleveleit bővített végrendeletnek is tekinthetjük, azaz ugyanúgy a vagyon elemeit tartalmazzák, csak részletesebben.⁹ Valóban, az osztálylevelek jó részéből megismerjük a végrendelező akaratát abban a tekintetben, hogy mire mit testált. Ha azonban a döntés okaira, módjára, a feltételekre kérdezzük rá, akkor már nem kapunk kielégítő feleletet. Tapasztalatunk szerint az osztálylevelekből inkább az örökösökről tudhatunk meg többet, míg a testamentumokból inkább a végrendelező személyéről. Bencsik János tokaji kutatásai alapján is egyetérthetünk abban, hogy a vagyonelektárakban megtalálható tárgyi kultúra reprezentálja a kor emberének életminőségét. És abban is, hogy a gazdasági és vagyoni állapot személyre szabott felmérése jellemző képet adhat az egykori tulajdonosról.¹⁰ A vizsgálataink magját képező végrendeletek száma (mintegy 200) sokkal csekélyebb Miskolcon, mint Debrecenben vagy Tokajban. Az osztálylevelek több mint másfélszáz, ugyanakkor az egyéb helyeken található vagyonelektárak sem bővítik jelentősen a lehetőségeinket. A források időbeli megoszlása is egyenetlen. A végrendeletek túlnyomórészt az 1760–80-as évekből maradtak ránk, és ugyanez a megállapítás érvényes az osztálylevelekre is, azzal a kiegészítéssel, hogy a felső időhatár kibővült az 1790-es évekkel. Ha tartalmi szempontból nézzük, akkor a végrendeletek elemzésekor az 1770-es, az osztálylevelek esetében pedig az 1770–80-as évekre kell koncentrálnunk. Tehát a 18. századi hagyatéki források közül csak két évtized vizsgálata lehetséges. Ez Miskolc történetének egy rövid, a város fejlődése szempontjából azonban jelentős időszaka volt.

deletek a 17. századból. 1–3. k. Győr, 1995–1997.; Bencsik János: *Tokaj társadalmá a tárgyak tükrében (1774–1849)*. Sátoraljaújhely, 1993.; Tárkány Szücs Ernő: *Vásárhelyi testamentumok*. Bp. 1961.

A miskolci szakirodalmi előzményekre ld. Fügedi Márta: 18–19. századi miskolci kereskedő számadáskönyvek, limitációk és vagyonösszeírások viselettörténeti adatai, 129–140. In *Borsodi Történeti Évkönyv (6)*, Miskolc 1979., uő. A miskolci polgárok 18. századi lakáskultúrájához, 169–176. *HOM Közl.*, Miskolc, 1991. A városra vonatkozó további szakirodalmat ld. ez utóbbiban.

⁹ Ld. Rácz I., i. m. 1984. 7.

¹⁰ Bencsik J., i. m. 11–12.

Említettük, hogy a mikrotörténeti forrásokat igyekeztünk kiegészíteni néhány összeírással. Mivel a figyelembe vett időszakot csak az 1770–80-as évekre szűkítettük le, így ebből a két évtizedből vettünk lélek-, adó- és pinceszíráásokat.¹¹ Sajnos, a már említett névváltások miatt viszonylag kevés sikerrel jártunk. Mindezekkel együtt, a tartalmi és formai jellegzetességeket illetően, a következőket mondhatjuk. Végrendeletet tehetett a város minden jogállású, nyelvű, vallású tagja, ha azt „tanácsbeli hitesemberek” hitelesítették. A küldöttek száma általában 2–4 fő volt, akik közül a tanácsbeli jegyző segített az írásban. Saját kezűleg írt végrendelettel nem találkoztunk Miskolcon. Bár ez általában is így volt a 18. században. A végrendeletek hármas tagolása (bevezetés, tárgyalás, záradékolás) Miskolcon is elfogadottnak számított. A végrendelező a bevezetőben közli elhatározásának az indoklását. Rendkívüli esetben tett végrendelezésre nem találtunk példát. A tárgyalási szakaszt a vagyonmegnevezés, annak felosztása és indoklása alkotja. Általában az ingatlannal kezdik, amelyet változó részletességgel jellemeznek. A lakóház helyét, az utcát ritkán adják meg. Könnyebb a helyzet a város határában fekvő fundusokkal, amelyeket mindig pontos határmegjelöléssel azonosíthatunk. A tárgyi anyag részletes elemzésére itt nem térünk ki. Erre Fügedi Márta tanulmányai nyújtanak makroszintű alapot. Fontos még megemlíteni az örökösök felsorolásánál a családrekonstrukciós lehetőségeket, amelyeket szinte minden esetben el lehetne végezni. Bár az esetek többségében a végrendeletek az egyeneságú örökösök megnevezésén túl nem nyújtanak többet, de a rokonokra hagyott kisebb értékek megnevezései itt is jól használhatók. Rácz István utalt arra a debreceni gyakorlatra, hogy a vagyon csoportosításakor éles különbséget tettek az örökölt és a vásárolt között.¹² Míg az előbbit szigorú rendszerint kellett továbbadni, addig az utóbbi esetben teljesen szabad elosztást lehetett alkalmazni az örökösök között. Ilyen különbségtételre Miskolcon nem találtunk adatot. Hasonlóképpen nincs nyoma a végrendeletek hitelességének megkérdőjelezésére, inkább az öröklés arányairól folyt vita. A kegyes adományok általában a végrendeletek fontos részei. Ezek rendszerint a végrendelező személyes és hivatalos kapcsolataira is visszavezethetők. Miskolcon az egyház, az ispo-

¹¹ Az egyes összeírások megtalálhatók: B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 1501/b. Species névű anyagaiban. Egy részük számítógépes adatbázisban is kutatható. Ld. Rémiás Tibor egyetemi doktori disszertációját.

¹² Rácz I., 1983. 13.

tály, a szegények javára tett adományok gyakoriak, Debrecenben jellegzetesen a Református Kollégium javára adakoznak. Rácz szerint a nagy összegű kegyes adományt tevők elsősorban az örökös nélküli végrendelezők közül kerültek ki. Miskolcon tetemes összegű kegyes adományra, különösen a teljes vagyon hagyományozására nem találtunk példát.

A végrendeletek a hitelélet tekintetében is fontos források. A tartozások és követelések pontos megnevezését minden végrendelező fontosnak tartotta. Sajnos egyelőre az igazi lokális hálózatok megrajzolására a rendelkezésre álló anyag kevésnek bizonyult. Eladósodott szegény végrendelezőre éppúgy találunk példát, mint nagy kintlévőségekkel és adósságokkal bíró kereskedőre.

A végrendeletek harmadik része a záradékolás. Ez tartalmazza a végrendelet megerősítését, tehát az örökhagyó aláírását, a kirendelt tanácsi személyekével együtt. Átokformulával nem, tutorkijelöléssel viszont találkoztunk a miskolci forrásokban. Feltételezhetően a fennmaradt és az általunk kutatott végrendeletek csekélyebb száma az oka annak, hogy nem találtunk fiókvégrendeletet.

Az osztálylevelek a fentiekől annyiban térnek el, hogy nem a végrendelező a szerző, hanem az összeírást végző tisztviselők. A bevezetésben a kirendelés okát részletesen meghatározzák, közölve az örökhagyó és az örökös nevét. Ezek után a vagyonleltár következik, kezdve az ingatlan megnevezésével, folytatva a külterületi fundusokkal, majd az ingó javak részletezésével. A valóban aprólékos névsor – a pénzbeli érték megjelölésével – a tárgyi világ elemzésének lehetőségét is megadja. Az adósságok és kölcsönök felvétele is megtalálható. Azonban nem minden osztálylevél adja meg részletesen a leltárba vett javak pontos, örökösök közötti felosztását – a voltaképeni „osztályt”. Tapasztalataink szerint a vagyonleltárak, osztálylevelek közvetlen, személyre szabott elemzése nehezebb, időigényesebb, mint a végrendeleteké. Bár a tárgyi világ rekonstruálásában jóval sokkal több lehetőséget nyújt, de a tárgyakat használó személy gondolatvilágát sokkal közvetettebben lehet csak jellemezni, szemben a végrendeletekkel. Itt is megmutatkozik az egyéb forrásokkal való összekapcsolás lehetősége.

Néhány mikrotörténeti példát sorolnánk fel a korántsem teljesen feldolgozott osztálylevelek és végrendeletek alapján. Azonban, hogy kövessük módszertani megfontolásainkat, előbb röviden felvázoljuk a vizsgált időszak makroléptékű városképét. Miskolc a 18. század

második felében egy népességében egyre gyarapodó, a század elején még teljesen református, a század végére lassan rekatolizálódó, jogilag kamarai függésben lévő mezőváros volt. Földrajzi fekvése kedvező volt a kereskedelem számára. Mint már említettük, Borsod vármegyében és Miskolcon az országos átlag felett volt a nemesek aránya, akik iparral, kereskedelemmel és szőlőműveléssel foglalkoztak.¹³ A város lakosai – jogi értelemben – a nemeseken kívül a szabadokból és a zsellérekéből álltak.

A kamarai függés azt is jelentette, hogy a jobbágyok, a zsellérek és a nemesek telkére évi adót vetettek ki. A század második felétől már egyértelműen a „görög” társulás volt a legjelentősebb a város és a vidék kereskedelmében, az ekkor még csekély számú zsidó mellett. Az iparosok magas aránya szintén jellemző volt, de a szőlőművelés és a bortermelés is meghatározó maradt. Bár a lakosság túlnyomó része magyar ajkú volt, a „görögökön” kívül éltek itt német, szlovák és elenyésző számban más nyelvű emberek is.

A fenti elemzési szempontok szerint egy nemesi és egy görög kereskedői mikroképet mutatunk be, amelyek egyben az eltérő források különböző információit is illusztrálják. Nemes Iván Mihály 1779-ben halt meg, két örököst hagyva maga után: Mihályt és Jánost. Az 1780-as években a Fábián utcában laktak.¹⁴ Azon nemesek közé tartoztak, akik a házukban található boltból éltek. Bár a vagyon egésze alapján nem keltették különösebben gazdag család benyomását, de mindenképpen jómódúnak számítottak. 1787-ben két szolgáló segített a háztartásban. A boltos nemesek különös státusát jelzi a vagyonelejtárban található két-két rossz pisztoly és kardvas.¹⁵ A falióra és az ezüstgombokkal díszített kék dolmány a még használható vagyon része volt. Az ingatlanhoz Miskolcon szinte elengedhetetlenül tartozó szőlők, pincék és az ott tárolt bor tekintélyes értéket jelentett. Az osztálylevél adósságról nem, kintlevőségről annál inkább tudósít. A háznál található készpénz összege is jómódra vall. Mindezen vagyontárgyak mellett csupán kiegészítésképpen említhető meg négy, vallásos tárgyú könyv, amiket Iván Mihály 1779-ben birtokolt.

¹³ Dányi Dezső-Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Bp. 1960. 44–45. 1784-ben a 13402 lakosból 1958 nemes volt.

¹⁴ B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 1501/b. Sp. XXI. Fs. No. 105/13. Miskolc mezőváros 1781. évi kémény- és pinceösszeírása., valamint: Sp. XXI. Fs. II. No. 12. 1784–85.

¹⁵ uo. IV. A. 1501/b. III. 25. (1779)

Dona Miklós a miskolci népes görög kolónia tagja volt. 1776-ban keletkezett végrendelete egy mobil kereskedő életéről tanúskodik.¹⁶ Eszerint, noha korábban Miskolcon lakó kereskedő volt, de erre az időre már a lengyelországi Poznan városának a lakója. Hogy honnan és mikor érkezett, arra nézve az 1770. évi miskolci görögök összeírásában találunk utalásokat. Rosa Naum, aki Macedonia Moscopolis nevű településén született, azt nyilatkozta, hogy 1755-ben Dona Miklóssal jött Miskolcra. Albanczky Demeter, aki szintén az előbbi helyen született, bevallása szerint szintén Dona Miklóssal jött Magyarországra 1764-ben. Az összeírásban szereplő miskolci görögök jelentős része származott ugyanerről a településről, minden bizonnyal maga Dona Miklós is. Ezt megerősíti egy másik görög állítása Dona testvéröccséről, aki szintén Moscopolisban született. Feltűnő viszont, hogy az alapos, görögökről szóló összeírás egyik Donát sem említi a miskolci kompánia tagjai között. Az egyik 1777–78. évi kimutatás is csak az ifjabb Dona Mihály nevét közli, a csak váltságfizető miskolci görög családokhoz sorolva, hat családtaggal.¹⁷ Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy Dona Miklós 1755 táján jöhetett Moscopolisból Miskolcra, ahova testvére is követte. Majd üzleti érdekei szem előtt tartásával még 1770 előtt működése új színhelyétül Poznant választotta, de miskolci kapcsolatai végrendelete tanúsága szerint továbbra is megmaradtak. Magyar nyelvű testamentuma jó példája a végrendelet szerkezeti felépítésének is. A bevezetőben halálát már várható időre teszi, de a „jó rendet” még ép elmével szándékozik megtartani. A záradékolásból tudjuk meg azt is, hogy végrendeletét külön kérésére helyezték el a miskolci iratokban, jóllehet már nem számított itteni lakosnak. A hivatalos küldöttek megerősítő aláírásai mellett feltűnő Dona kézjegye, amely inkább az írástudatlanságra, mintsem az erőtlen testi állapotra utal.

A végrendelet tárgyalási részében Dona Miklós családjáról és rokonairól rendelkezik. Első felesége meghalt, akinek hozományával még török földön alapozta meg kereskedői tevékenységét. Két fia közül a kisebbik neveltetését testvéröccsére bízta, a nagyobbik számára pedig az örökség mihamarabbi kiadását írta elő. Bátyjairól is szól,

¹⁶ A miskolci görögökről általában is ld. Dobrossy István több borsodi munkáját. Dona esetében használtuk még: Horváth Rita: A miskolci görögök összeírása. 1770. július 20. 134–164. In *Levéltári évkönyv IX.* Miskolc, 1997.

¹⁷ Komáromy József: Adatok Miskolc XVII–XVIII. századi kereskedelmi viszonyaihoz, 367. In *HOM Évkönyv VII.* Miskolc, 1968.

akik minden bizonnyal Miskolcon és Poznanban vele együtt kereskedtek. Második felesége feltehetőleg római katolikus vallású lengyel nő volt, aki gyermekei mellett a végrendelet szerint egyenlő arányban osztozott Dona minden vagyonán. Mivel éppen várandós volt, ezért a férj a születendő gyermek vallási hovatartozására külön is figyelmet fordít. Lengyelország nemesi „alkotmányára” hivatkozva előírja, hogy fiú esetén görögkeletinek kell keresztelni, egyébként, ha lány születne, akkor a „lengyel rend” azt kívánja, hogy az az asszony vallását kövesse, ill. követheti. Ha ezen rendelkezését felesége nem tartaná meg, akkor a gyereket gyámokra kell bízni, akiknek kötelessége a görögkeleti nevelés. Ebben az esetben felesége, az eljegyzés alkalmával ígért 200 arany megtartásán kívül, elesik az örökségtől.

Dona, vagyona szerint egy igen tehetős kereskedő volt. Kiterjedt magyar- és lengyelországi pénzügyletei voltak. Több mint 1000 aranyról rendelkezett. A vagyon ingatlan részét egy Miskolc melletti pince jelentette, amely értéke (340 arany) a borkereskedés igen fontos bázisa volt. Bár csak az ezüstedényeket, az órát és a gyűrűt sorolja fel, de ingósága így is 600 arany volt. Mindamellett 510 arany készpénzt is megemlített. A családon és a rokonságon kívül a miskolci görög kompániára, az egri görög templomra, valamint az ispotálybeli szegényekre és „vallásabeli lelki atyjára” hagyományozott.

Most nem tudjuk tovább követni a fenti életpályát. Dona végrendelezésének szerintünk a legfontosabb oka a várt gyermek családba való belépése volt. Példáinkkal azt szándékoztuk igazolni, hogy a történeti forrásokban megbújó általános különbségeket, egyenlenségeket valamelyest ellensúlyozni lehet több forrás együttes és mikroszintű elemzésével. Így a lokális közösségek családi, rokonsági, egyházi és még inkább foglalkozásbeli kapcsolatrendszere egészen konkrét térben és időben ábrázolható. Hogy kiválasztott példáink mennyire tekinthetőek átlagosnak, arra nehéz felelni. Fontosnak tartjuk elkülöníteni és ugyanakkor komplexitásában egyszerre látni a gazdasági, társadalmi, foglalkozási, kulturális hálózatokat. Ha így közelítünk a tárgyunkhoz, akkor szereplőink pályáit sokkal inkább „normális kivételnek” tarthatjuk.

Ami a sokkal inkább makroszintű és statisztikai jellegű városi összeírások elemzését illeti, a fő feladatot abban látjuk, hogy a táblázatokban olvasható, önmagukban látszólag érdektelen adatokat nevekhez, struktúrákhoz és időhöz kellene kötni. Ugyanakkor világosan látható a gazdaság- és a társadalomtörténet elszakíthatatlansága

is. Számaink és arányaink segítségével is jobban láthatóvá tehetjük a társadalomképeket. Eszerint konkretizálhattuk az agrárgazdaság meghatározó szerepét. Ezért is volt fontos az állatszám alapján a hierarchia leírása, noha közismerten Miskolc az előiparosodásban már ekkor is aktív szerepet vállalt. Mindezzel összefüggésben kell és lehet bemutatni az egyébként más, sokkal inkább mikroszintű forrásokban fellelhető kereskedelmi kapcsolatrendszert. Azt is mondhatjuk, hogy a gazdasági helyzet szinte abszolút módon meghatározta a városi elit, a döntéshozók körét.

Összességében tehát a mikroszintű elemzést egy módszernek és szemléletmódnak tartjuk, amely kellő számú és gazdagságú források esetén nélkülözhetetlen a történeti rekonstrukciókban. Ezek segítségével a makroszintű, azaz ebben az esetben az egész helyi népességre vonatkozó összeírásokban meglévő ellentmondásos adatokat, hiányokat jó eséllyel lehet korrigálni. A mikrolépték követése sokban segíthet abban is, hogy az egykori valóságot sokkal inkább mozaikszerűen írjuk le. Feltételezhetően így lehet leginkább azt is megmondani, hogy milyen okokból fakadóan, és milyen módon minősíthető egy-egy jelenség lokálisnak, azaz ebben az esetben miskolcinak. További nehézséget jelenthet az is, hogy egy-egy lokalitás leírása nem elegendő, munkánknak igazából csak az összehasonlítás ad értelmet. Ez pedig azt feltételezi, hogy egyszerűen kell ismerni a makro- és mikroszinteket.

Az 1839/1840. évi szegedi adófókönyv

Szeged szabad királyi város tanácsa az adókiivetés módját, az adómennyiség adózók közti felosztását, jogállásánál fogva saját hatáskörében szabályozta. Az adóösszeg arányos felosztásában, az adóztatás szemléletében állandó változások voltak, amelyek egyes ágazatok konjunkturális, vagy dekonjunkturális állapotával álltak összefüggésben és szolgálták a rendszer ésszerűsítését, az igazságosabb köztelherviselés elvét. Mellesleg megjegyezzük, hogy az adókiivetések ezt az utóbbi elvet igyekeztek következetesen képviselni, nem voltak kivételek, nemesek, polgárok, zsellérek azonos jövedelem, vagy birtokolt javak után azonosan adóztak. A szabad királyi városok számos jövedelemforrása mellett egyik fontos bevétele a lakosság adóiból származott. Szegeden az érintett korszakban ezt az összeget a város által szedett és továbbított királyi adóhoz arányosították. 1 forint királyi adó után annak kétharmadát vetette ki a város saját adóként, azaz 40 kr-t (1 Ft = 60 kr) ehhez adtak még 3 kr útjavítási és 1 kr hadfogadási adót. Az adókiivetés úgy történt, hogy a királyi adó összegéből levonták minden adózó személy, „munkás személy” 1-1 Ft-os kötelező adóját. Ezek száma 1839/40-ben 6464, 1842/43-ban 7223, 1845/46-ban 7847 fő volt. Az így kapott összeget összevetették az adózók jövedelmével és az adózás tárgyát képező javaik értékével. Ez az adóztatási forma rendszeres vagyonszeírásokat, jövedelembecslő felméréseket, nyilvántartásokat követelt meg.

Az adókiivetés alapult az éves jövedelmeken, ezeket pl. az iparosoknál, kereskedőknél felbecsülték és a becsült jövedelem nagysága alapján adóosztályokba sorolták őket és így vetették ki éves adóikat. Egyszerű és elfogadott forma előre tervezhető bevétellel. Az adóztatás tárgyát képező vagyontárgyak, lábasjóságok stb. adóit azok becsült értéke alapján vetették ki. 1842-ig meglehetősen bonyolult rendszert alkalmaztak: a vagyontárgyak és a jövedelmek becsült értékét, illetve mennyiségét dica-ba számolták át. Az adóösszeget, melyre szüksége volt a városnak, közelítették az adózók forintban becsült jövedelméhez, illetve vagyontárgyainak össz mennyiségéhez. Így 500 Ft-ot 1 dica-ban fejeztek ki és $\frac{3}{4}$ dica után kellett 1 Ft adót fizetni. Aki egy 3000 Ft értékű vízimalommal rendelkezett - 6 dica - fizetett utána 8 Ft adót évente az 1 Ft személyi adóval együtt 9-et, ez volt a királyi

adó, ehhez jött minden forint után 44 kr városi adó, vagyis összesen ez 15 Ft 46 kr-t jelentett.

Az 1842/43-as évtől új, differenciáltabb értékbecslő összeírást és új, egyszerűbb adókiivetést készítettek el. Ez a kiivetés újabb adótárgyakat is tartalmazott, ezek közül leglényegesebb a bérházak jövedelmeinek megadóztatása volt. Az új adókulcsokat tartalmazó táblázat egyszerűsödött annyiban, hogy kiküszöbölte a dica közbeiktatását, és minden 1 forint jövedelem, vagy vagyontárgy után 0,16 kr adót kellett fizetni.

Az értékbecslő vagyonösszeírások alapján fektették fel az adókiivetési főkönyveket. Ezek a főkönyvek városrészenként, utcánként sorra tartalmazták minden adózó adatait. Szerepelt az adózó neve, jogállása, foglalkozása, valamint tételesen felsorolták a birtokában lévő azon javakat, melyek adóalapot képeztek azok adótételeivel együtt. Így ezek az adófőkönyvek rendkívüli történeti értéket képviselnek, képviselhetnének, ha fennmaradtak volna.

Sajnálatos módon a máig tartó oktan levéltári selejtezések áldozatául estek. Szeged szabad királyi város feudális kori történetéből a selejtezések során egyetlen mintapéldányt hagytak meg, az 1839/40-eset. Így vált ez az egyedüli példány sajátos, egyedi mikrotörténeti forrássá (1–2. sz. táblázat). A forrás a maga információival leginkább egy szociográfiához hasonlítható, egy olyan szociográfiához, mely egy pillanatnyi állapotot tükröz, ebből következik, hogy igazi értékei más forrásokkal való összevetésből adódnak igazán. Ilyen egyéb források a feudális kori összeírások, az adókiivetési kulcsokat tartalmazó tanácsai iratok stb. Mint alább látni fogjuk ez a forrásanyag más források értékét és azokból levonható következtetések egész sorát módosítja.

1. sz. táblázat

Az 1839/40-es adókiivetés részletezése

Adózó tárgy és jövedelem	Mennyisége	Értéke (Ft)	Dicában	Az adó összege egyenként		Összesen	
				Ft	kr	dica	Ft
Személyek adója 1 Ft-jával							
Házhelyek							
1. rendű	28722 €öl	5 •öl	1/100	–	8/10	287	387
2. rendű	107724 •öl	2,5 •öl	1/200	–	8/20	538	718
3. rendű	119152 •öl	2 •öl	1/250	–	8/25	476	634
4. rendű	217256 •öl	1 •öl	1/500	–	8/50	434	578
5. rendű	647351 •öl	30 kr./•öl	1/1000	–	8/100	647	862

Összesen	1120194 •öl					2382	3176
Kertek	1312 kapa	40 kapa	1/12	–	6 2/3	109	145
Szőlők	20602 kapa	20 kapa	1/25	–	3,2	824	1099
Kaszáló	72374 m.hold	22 48 kv/h.	1/22	–	3,7	3289	4385
Szántó	13499 m.hold	60 m. h.	3/25	–	9,7	1619	2158
Ingtal. össz.:						5841	7788
Haszonbérleti jövedelem	27374 Ft	–	1/56	–	1,8	488	650
Kereskedők							
1. rendű	12 fő	15000 Ft	30	40	–	360	480
2. rendű	11 fő	7000 Ft	14	18	40	154	205
3. rendű	18 fő	3000 Ft	6	8	–	108	144
4. rendű	86 fő	1500 Ft	3	4	–	258	344
5. rendű	183 fő	750 Ft	1,5	2	–	274	366
6. rendű	1013 fő	375 Ft	3/4	1	–	759	1013
Összesen	1323 fő	–	–	–	–	1913	2550
Kalmárok							
1. rendű	4 fő	15000 Ft	30	40	–	120	160
2. rendű	5 fő	7000 Ft	14	18	40	70	93
3. rendű	14 fő	2750 Ft	5,5	7	20	77	102
4. rendű	11 fő	1250 Ft	2,5	3	20	28	36
5. rendű	15 fő	560 Ft	9/8	1	30	17	22
Összesen	49 fő	–	–	–	–	312	416
Gyárosok							
1. rendű	5 fő	6000 Ft	12	16	–	60	80
2. rendű	5 fő	3000 Ft	6	8	–	30	40
3. rendű	3 fő	1500 Ft	3	4	–	9	12
Összesen	13 fő	–	–	–	–	99	132
Mesterségek							
1. rendű	5 fő	5500 Ft	11	14	40	55	73
2. rendű	20 fő	2500 Ft	5	6	40	100	133
3. rendű	196 fő	1250 Ft	2,5	3	20	165	220
4. rendű	196 fő	375 Ft	3/4	1	–	147	196
5. rendű	1052 fő	187 Ft	3/8	–	30	394	526
Összesen	1339 fő	–					1148
Keresk. és iparosok	2724 fő						4246
Malmok							
száraz belső	10 db	2000	4	5	20	40	53
száraz külső	31 db	1000	2	2	40	62	88
vízi	80 db	3000	6	8	–	480	640
Összes m.	121 db	–	–	–	–	582	776

Szőlőprés	37 db	125	¼	–	20	9	12
Olajütő	13 db	1500	2,5	3	20	33	43
Pálinka kaz.	82 db	1000	2	2	40	164	218
Eszk. együtt	253 db	–	–	–	–	788	1050
Lábas jószág							
kocsis ló	4762 db	55 Ft	1/9	–	8,9	529	705
ménese ló	567 db	62 Ft	1/8	–	10	70	93
jármos ökör	4181 db	55 Ft	1/9	–	8,9	464	585
tehén	2282 db	62 Ft	1/8	–	10	285	380
harmadfű	921 db	45 Ft	1/11	–	7,3	84	112
tavalyi	1056 db	23 Ft	1/22	–	3,7	48	64
juh	94904 db	28 Ft	1/18	–	4,8	5272	7028
kijáró sertés	759 db	23 Ft	1/22	–	3,7	34	45
állatáll.	109432 db	–	–	–	–	–	9048

Az 1839/40-es adófékönyv külön értékét képezi, hogy egy olyan évkör adatait tartalmazza nagy részletességgel, mely a reformkori fejlődés regisztrálásához nélkülözhetetlen. Szeged történetét illetően az 1828-as, teljesnek és megbízhatóbbnak ítélt összeírás után 1830 és 1847 között csupán részleges adatsorok állnak rendelkezésre, közülük is kiemelkednek az adóztatás céljából készült összeírások. Ezek tükrében jól érzékelhető pl. az iparúzóknak számának állandó gyarapodása. 1828-ban 1058 mestert írtak össze, 1839/40-ben 1339-en, 1842/43-ban 1747-en adóztak iparúzás címén. Mielőtt azonban ebből a számsorból messzemenően következtetéseket vonnánk le, az adófékönyv adatai megfontolásra intenek. Ha megnézzük a legnépesebb szakmát, a csizmadiákét, akkor azt látjuk, hogy a mesterek száma 1828-ban 219 fő, 1830-ban 395, 1847-ben pedig 431 volt, ezzel szemben 1839/40-ben csupán 213 fő adózott csizmadia – mesterség után. A takácsoknál ez a számsor 86, 114, 112 és adózott 72 fő, a szűcsöknél 104, 160, 184 a létszám és 98-an adóztak. Mielőtt arra a következtetésre jutnánk, hogy nem minden iparos fizetett mestersége után adót, álljon itt egy sor ellenpélda pl. a szegényebb mesterségnek vélt vargáké, létszámuk a tárgyalt időszakban 13-14 fő volt, ám vargaként 31-en adóztak. Az átlagosan 6 fős kőművesek 62! fővel, az ácsok, akik 3 fős nyilvántartással rendelkeztek, 27 fővel adóztak. Ha az utóbbi szakmánál csupán a szigorúbb, konzervatív céhes keretekben látnánk az okot, ez is hiba lenne, hiszen ez a tendencia a szabad iparágakat is jellemezte. 1828-ban 102 faragót regisztráltak és 1840-ben 160-an adóztak, vagy a 12 halász és 41 legény ellenében 85 fő adózott. Már az adófékönyv

eddig információi is alaposan megkérdőjelezik a különböző összeírások hitelességét. Egyes mesterségeknél a mesterek és legények együttes létszámát is meghaladóan adóztak, ami azt jelenti, hogy magas volt a kontárok létszáma.

A fenti kiragadott adatsorokból is következik, hogy a jövedelmek szerint osztályokba sorolt iparúzóknak valóban az elért jövedelem alapján adóztak. Ez nem függött attól, hogy céhes, vagy nem céhes, mester vagy legénynek minősül az illető, netalán kontár. Az iparúzás címén kivetett adó nem függött az egyéb javaktól – azokat külön adóztatták –, és nem függött önmagában a segédek számától sem. Ezek az információk megerősítik a céhes keretek erőteljes bomlását. Az ácsoknál, kőműveseknél, vargáknál jól szemléltető a régi konzervatív céhes szemlélet, ami a mesterek számának stagnálásában jut kifejezésre, figyelmen kívül hagyva pl. az építőipari ágazatok konjunkturális jellegét – ácsok, kőművesek, asztalosok – az élet szükség-szerűen túllépett a konzervatív céhes kereteken. Alig találunk ágazatot, ahol a régi, tisztességes megélhetést célzó létszámkorlátozás célravezető lett volna. Erre egy tökéletes példa akad csupán, a kádároké, akik az összeírásokban 10 fővel szerepelnek, és ennyien is adóznak mesterségük után. A céhes keretek bomlását fejezik ki az ún. tömegszakmák is, mint a csizmadiák, szűcsök, takácsok, fazekasok stb. Létszámuk felduzzadásával túlkínálatot idéztek elő, ami azt jelenti, hogy szakmájukból a többség már képtelen megélni. Alig képzelhető el, hogy egy város eltartson közel 400 csizmadiamestert, 150 segédet, vagy 180 szűcsöt stb. különösen annak tudatában, hogy tudjuk, hogy a város határába beékelődött Dorozsma mezőváros kontárai is szerepet játszottak a lakossági igények kielégítésében, nem beszélve a hagyományos vásári beszerzésekről. Az sem véletlen, hogy a legnépesebb szakma képviselőinek a csizmadiáknak alig több, mint a fele adózik és a 213 főből csupán 4 fő nyert besorolást a 4. adóosztályba, a többiek a minimális adóosztályt jelentő 5. kategóriába kerültek. Zömmel az 5. adóosztályba kerültek a tömegszakmák közül a szűcsök, faragók, takácsok, molnárok. Ám a szűcsöknél 10 fő a 4. kategória szerint adózott, a molnárok közül egy sem. A kőműveseknél már 3. osztályba tartozó mestert is találunk. A kovácsok közt pedig akad 1 második és 7 fő harmadik osztályú mester is. A tömegszakmák közül legjobban a szabók éltek, közülük 16-an a negyedik, 6-an a harmadik és 1 fő az első kategória szerint adózott. Krammer Mihály szabómester volt az egyetlen tradicionális iparos, aki 1840-ben a hat első osztályba sorolt

mesterember közt szerepelt. A többiek, mint Grün János könyvnyomtató, vagy Bauerfeind Ferdinánd gyógyszerész, Felmayer Antal kékfestő inkább a kuriózumot képviselték.

Az előkelő második adóosztályba került 5 mészáros – hatan voltak –, 3 tímár, 2 szűrös, 2 asztalos, 1 üveges, 1 gyógyszerész, 1 kéményseprő, 1 bábos és mutatóba egy kovács, 1 pék és 1 varga. A fentebbi megállapításokat igazolandó, a második osztályba szerepelt a polgárjogot még nem szerzett, „zsellér” Reiter József – nem lehetett céhes mester – asztalos, aki vagyontalansága ellenére, de jóhírű mesterré válhatott. A mesteremberek, s ez igaz a kereskedőkre is, kevesen éltek kizárólag a szakmájukból. Az iparúzők 78%-a az 5. adóosztályba került és évi 187 forint becsült jövedelme után 30 kr adót fizetett. Az évi jövedelem 3 tehén becsült értékének és adójának felelt meg. Aligha szorul további bizonyításra, hogy az egyébként iparpártoló adózási rendszert feltételezve sem lehetett ebből megélni. Ha az illető egyúttal 6. osztályba sorolt kereskedőként is adózott, vagyis ő maga, vagy felesége rendszeres piaci árusként értékesített, kereskedett is, már ezért többet, 1 forint évi adót fizetett. Az adófükönyv adatai szerint 1839/40-ben 208 iparos adózott kereskedőként is, vagyis az iparúzők több mint 15%-a. Zömük 6. osztályú, vagyis inkább kofaként adózott. A kofa a feleséget is feltételezi, mégis arra int, hogy a kereskedők létszámát illetően kritikával kell kezelni a forrásokat. Számos volt a három foglalkozásúak száma is – pl. iparos, kereskedő, kalmár, vagy gyáros, kalmár és kereskedő, stb. – különösen elterjedt volt a kereskedelmi tevékenység a szűrösöknél. A 16 szűrösből 1 fő második, 1 harmadik, 2 negyedik, 2 pedig 5. osztályú kereskedőként is adózott. Ezek már nem kofaságot jelentettek. A 208 kereskedő iparosból 70 fő adózott egyébként 5., vagy annál előkelőbb osztályú kereskedőként is.

A szűrösök közül érdemes konkrét példát is kiemelni, mint Czimeg János özvegyét, az egyik fia 2. osztályba sorolt szűrös és 3. osztályú kereskedő, két vízimalom tulajdonosa, kocsmát üzemeltet, van 189 kapa szőlője, két háza és 4 házhelye. A másik fia szintén szűrös, de csak 5. osztályba sorolták, ellenben 4. osztályú kereskedő, neki is van egy vízimalma, háza és házhelye. Az iparosok közül a vagyonos réteghez tartoztak a mészárosok. Közülük is kiemelkedett Hentz János, másodosztályú mesterként, negyedosztályú kereskedőként adózott. Tulajdonosa volt 2 vízimalomnak, 18 jármos ökörnek, 12 tehénnek, 3309 juhnak(!), 350 hold kaszálónak. Az egyik városi mészárszék árendátora volt és együtt 529 Ft adót fizetett, ezzel a város negyedik

legtöbb adót fizető polgára lett. Ebből a 2. osztályú iparosként fizetett 6 Ft 40 kr elenyésző tételt tett ki.

Az iparosok a korábbi évtizedekben hagyományosan a mezőgazdasághoz kötődtek. A kert, a szőlő és az állatállomány nagysága fejezte ki a gazdaságot. Az iparosoknak ez a kötődése fennmaradt, de már alapvetően apáról fiúra történő öröklés révén. Az iparosok zöme ezekből a javakból élt. Újabb kori kötődést jelent a kereskedelmi életbe történő bekapcsolódás. Ez együtt egy sajátos kettős kötődést testesít meg. A harmadik kötődés szintén újabb keletű, már nem földbirtokot vásárolnak, hanem jövedelmező eszközöket – vízimalmot, olajütőt stb. Szegedi sajátosság, hogy itt vízimalom-készítő műhelyek működtek, és a tárgyévben 80 db vízimalom után vetettek ki adót. A 80 malomból 33 volt iparosok kezén, a kereskedők 22-t birtokoltak. Jellemzően ebből csak 3 volt molnárok birtokában. 7 db volt a készítő superek és faragók birtokában, 6 db szabóké volt, a halászok közül 4-nek, csizmadiák, szűrösök, kovácsok 3-3 db-ot birtokoltak. Korábbi beszerzésű szárazmalomból viszont csak 5 db volt iparosok kezén. Ez is mutatja, hogy az iparosok módosabb rétege érdeklődve fordul az olyan divatos jövedelemszerző eszközök felé, mint a vízimalom, olajütő, pálinka kazán. Mindezekkel együtt az iparúzóik gazdasági súlya jelentősen lecsökken és ezzel párhuzamosan nő meg rohamosan egy új, elit kereskedő rétegé.

Az adófékönyv nyújtotta információk szerint ők képezték a város leggazdagabb rétegét. A város első 50 legtöbb adót fizető adózója közt szerepel mindegyik első osztályba sorolt kereskedő, továbbá az első 50 adózó fele kereskedő is.

Szeged fekvésénél fogva a kereskedelmi forgalom egyik meghatározó bázisa lett. Különösen a gabona, gyapjú, dohánykonjunktúrák idején. Ehhez járult, hogy a városban manufakturális méreteket öltött a hajóépítés, megjelent a hajós vállalkozók népes tábora. A Tisza és a Maros mentén termelt dohány kizárólag Szegeden keresztül jutott el a célállomásig. A dohányforgalmazás kizárólag a Szegedről indult báró Sina György bécsi és Wodiáner Sámuel pesti kereskedőkön keresztül történt, a szállítást azonban szegedi hajósok végezték. Szegeden át történt a Tiszán és a Maroson érkező só országos forgalmazása is. A szegedi hajósok egyaránt bejárták a Tiszát és a Dunát, valamint azok mellékfolyóit. A szegedi hajós, szállítási vállalkozók nábobja Zsótér János volt, akinek közel 100 hajója járta az említett vizeket. A kereskedők egyik csoportját a hajósgazdák új rétege jelentette, akik

bérben fuvaroztak. Voltak saját hajóik a szegedi kereskedő elitnek is. A kereskedők új elitjét létszámban legtöbben, a II. József türelmi rendelete után a városba települt zsidó kereskedők adták. Weisz Bernát, Levy Mátyás Pestre költözik, de a Spitzer, Polyák (Pollák), Deutsch, Ausländer, Kohn, Ráth, Schwartzenfeld, Lichtenberger, Schmidlinger, Veiner stb. családok hamarosan Szeged vezető kereskedői lesznek. A kereskedő elit korábbi képviselői az állat- és borkereskedelem lehangyatlásával eltűntek. Különösen áll ez a rác kereskedők népes táborára, akik korábban a város kereskedelmi életét uralták. Képviselőik közül azok tudtak a legtöbb adót fizetők szűk táborába maradni, akik jelentős árendátorsággal, mezőgazdasági javakkal, elsősorban nagyszámú juhnyájjal rendelkeztek.

Az adófőkönyv egyik igen fontos értéke, hogy tükrözi a kereskedők táborában az új kereskedelmi elit megjelenését és a kereskedő réteg gazdasági súlyának megnövekedését. A másik, de nem ettől független értéke, hogy a gyapjúkonjunktúra idején készült, közel 100 ezer juh legelt a város határában. Ez volt eddig a legtöbb, mivel 1828-ban 75204, 1839/40-ben 94904, 1847-ben 61460 juhot tartottak számon. A juhtartás nem csupán a gyapjúkereskedelmet lendítette fel és a kereskedőket tette gazdaggá, hanem azokat is, akik idejekorán felismerték a juhtenyésztés jövedelmezőségét. Ez megmutatkozik abban is, hogy az első 50 adózó birtokában 32979 juh volt, az állomány 34,7%-a, közülük a 25 kereskedő 20074 db-ot tartott. Ezekben az években a juhok számában mérték Szegeden a gazdagságot. Míg korábban a göbolyök fejezték ki azt, erre az időre a rideg szarvasmarhák száma már nem számottevő. A tőkeerősebb és tőkét dinamikusabban váltani képes kereskedőréteg vagyonosodásának viszont egyik kulcsa lett a juhtartás. Érdekes módon a kizárólag mezőgazdaságból élők széles táborára is élni tudott a lehetőséggel, ha nem is olyan volumenben, mint a kereskedők, csupán az iparosok maradtak le erről.

Az első 50 adózó listáját tanulmányozva az is világossá válik, hogy azok a kereskedők váltak a város első számú juhos gazdáivá, akik jelentős mezőgazdasági vagyonnal, háttérrel rendelkeztek, bizvást meg is fordítható a megfogalmazás, vagyis a város legmódosabb parasztpolgárai, civisei alkották a kereskedői elitet. Az öreg Kőrösi József, második a listán a 692 Ft évi adójával, 432 hold mezőgazdasági ingatlan tulajdonosa, 112 kapa szőlővel bír. Az első osztályba sorolt kereskedő 4200 juhot tart. Számára a mezőgazdasági ingatlan nem csupán vagyontárgy, azt nem adja bérbe, hanem maga gazdálkodik,

ezt bizonyítja a birtokában lévő 16 jármos ökör és a 6 ló. A 3. helyen szereplő Bába Ferenc, 2. osztályba sorolt kereskedő vagyona 223 hold ingatlan, hozzá 20 ló, 26 jármos ökör tartozik, és tart 4000 db juhot. Hogy a mezőgazdasági és merkantil tevékenység teljes legyen, egy-egy vízi- és szárazmalma van, továbbá egy olajütője. Példája kifejezi a tőkeáramlás dinamizmusát, a jövedelemszerzés összes előnyeit kihasználva. Történetesen a mezőgazdasági termények feldolgozására is képes, kereskedőként azt maga értékesíti, és a szállításért nem fizet, hiszen rendelkezik a szükséges igaerővel. Mellesleg malmi bérben örölnék, ő maga nyilván bérben fuvarozik is, mint nagybani kereskedő pedig közel áll a mezőgazdasági termelőkhöz, ami számára a felvásárlásnál jelent előnyt.

Érdemes elidőzni a rangsorban 6. helyen adózó Arzenovics Tamás, 3. osztályba sorolt kereskedőnél is. A legtöbb mezőgazdasági ingatlannal, 650 holddal rendelkezik, van hozzá 40 db jármos ökre, van egy vízimalma és természetesen juhokat tart, 2500 db-ot. Van 39 db tehene is, de nem pusztai ridegtartásban, hanem belterjes tartással. Hasznat adnak ezek is, de feltételezhető, hogy a régi rác marhakereskedő réteg túlélő tagja még reménykedik abban, hogy a marhakereskedelem ideje ismét eljön, vagyis több vasat tart a tűzben. Az eddig felsorolt három kereskedővel érdemes párhuzamba állítani a 11. helyen adózó Szávay Józsefet aki 418 holdon gazdálkodik, 16 lova, 30 jármos ökre és 12 tehene van. A 2 szárazmalom és a vízimalom viszont már ipari, kereskedési lehetőséget jelent a számára.

Feltehető a kérdés, hogy miben különbözik előbbi társaitól, csupán abban, hogy kereskedelmi vagy ipari tevékenység után nem adózik. Az első, valóban parasztpolgár, gazdálkodó a 14. helyen adózó Veszelka Ferenc 414 hold ingatlan, 60 kapa szőlő, 12 jármos ökör, 9 ló, 11 tehén birtokában tipikus módosgazda, civis, ám ő is tart 900 db juhot, mellyel a város adózóinak elitjéhez tartozik, sőt két zsellér fiának is van fejenként 450 db birkája. Ez együtt a családban már 1800. Igen szép szám egy parasztgazdaságban.

A legnagyobb adófizetők 1839/40-ben

Név	Besorolás (oszt.)			Árenda da (Ft)	Juhok száma	Malom		Egyéb javak	Igaerő		Szőlő, kert (kapa)		Szántó, kaszáló (hold)	Évi adó (Ft)
	keres- kedő	kal- már	iparos			vízi	száraz		ló	jármos				
1. Götz János	1	-	1	10 080	-	2	-	gyár	6	-	41	-	-	837
2. Kőrösi József, öreg	1	-	-	-	4200	-	-	-	6	16	112	7	432	692
3. Bába Ferenc	2	-	-	-	4000	1	1	olaj satu	20	26	17	3	223	647
4. Ns. Hentz János	4	-	2	65	3309	2	-	-	9	18	-	-	352	529
5. T. Korda János úr	-	-	-	8200	-	-	-	-	5	-	13	14	183	472
6. Arzenovics Tamás	3	-	-	132	2500	1	-	39 tehén	-	40	-	-	650	462
7. Ns. Adamovics Ferenc	-	-	-	-	3000	-	-	-	2	4	2	-	-	383
8. Joó Pál, öreg	3	-	-	-	1500	2	-	-	51	20	-	3	514	323
9. Riger Mihály(né)	3	-	-	-	1000	1	1	kocsma	-	16	-	-	459	316
10. Tary Pál	4	-	-	-	1600	1	-	-	46	24	6	-	367	299
11. Szávay József	-	-	-	-	1300	1	2	12 tehén	16	30	11	1	418	273
12. Kordás Pál	3	-	-	-	1400	-	-	-	10	12	-	-	331	241
13. Vedresné Asszony	-	-	-	-	800	-	1	9 tehén	2	16	45	6	480	215
14. Veszélka Ferenc	-	-	-	-	900	-	-	11 tehén	9	12	60	-	414	194
15. Konrád Keresztély	-	-	2	2701	-	-	1	gyár	-	-	-	-	-	168
16. Dugonics Antal	-	-	1	-	450	-	-	1 p. kazán	4	18	-	21	339	157

17. Czimeg Jánosné	3	-	2	-	-	2	-	3 ház kocsma	3	-	219	-	38	157
18. Imre Mihály	-	-	-	-	700	-	2	15 tehén	10	18	7	1	243	153
19. zsell. Szegál Ferenc	1	1	-	-	-	-	-	3 tehén	4	-	-	-	-	146
20. Zseravitz János	1	2	1	-	-	-	-	gyár	2	-	2	-	12	143
21. zsell. Ráth Testvérek	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	142
22. zsell. ifj. Götz János	-	-	-	-	1000	-	-	-	-	-	-	-	-	135
23. Kraller Miklós	-	-	-	1148	-	-	-	-	-	-	-	-	-	134
24. Bauer Mihály	2	-	-	1024	-	-	1	-	-	-	4	-	35	122
25. Máhr Ferenc	3	-	2	1040	-	-	-	-	2	-	95	3	-	117
26. Kopasz István	1	-	-	-	-	-	-	-	3	-	57	-	64	116
27. zsell. Biehbauer Mihály	-	-	-	-	850	-	-	-	-	18	-	-	-	114
28. Zsótér János	1	-	-	120	-	1	-	hajók	4	-	-	-	6	112
29. Ábrahám Pál	-	-	-	-	300	1	1	1 olajsatu	4	6	11	4	270	112
30. Világos János	-	-	-	-	550	-	-	-	2	6	-	-	209	104
31. Kőrösi Péter	-	-	-	-	300	-	1	1 p kazán	3	20	22	1	399	104
32. Béró Jánosné	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	719	103
33. Bárkányi Ferenc	-	-	-	-	450	-	-	11 tehén	12	26	1	1	176	102
34. Tóth János	4	-	-	-	340	-	-	17 tehén	9	12	2	1	175	98
35. Waldmüller Lázár	1	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	6	95
36. Míg János	-	-	-	-	450	-	-	-	2	8	-	-	210	94

37. Fogas Ferenc	-	-	-	-	550	-	-	-	4	12	37	-	66	91
38. Polyák Simon	1	-	-	228	-	-	-	2 tehén	3	-	-	-	-	86
39. Csávojszkyne Asszony	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	11	1	656	85
40. Deutsch Salamon	1	-	-	-	-	-	-	1 tehén	-	-	-	-	-	82
41. Róka József, öreg	-	-	-	1084	-	1	-	-	-	-	35	4	7	80
42. Tápai József	-	-	-	-	500	-	-	-	3	4	-	-	68	79
43. Ns. Tóth János	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	79
44. Kohn Ábrahám	1	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	79
45. Vetró János	6	-	-	-	225	1	-	8 tehén	2	6	2	1	237	78
46. Lippai István	-	-	-	-	260	-	-	1 kazán	3	6	30	1	211	79
47. Deutsch Heszli	1	-	-	-	-	-	-	2 tehén	3	-	14	-	2	78
48. zsell. Schwartzfeld Sámuel	1	-	-	-	-	-	-	1 tehén	3	-	-	-	-	78
49. Szűcs Pál Mihály	-	-	-	-	245	-	-	7 tehén	9	14	47	-	172	78
50. Süveg Mihály	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	626	78

A fentebbi példák további felsorolása helyett néhány következtetés levonása kínálkozik. Az egyik legfontosabb, hogy egy szabad királyi város lakosságának iparúzókra, kereskedőkre, parasztokra és honoráciorokra történő merev tagolása hamis. Az utóbbiak is kötődtek a mezőgazdasághoz és más ágazatokhoz is. Nincsenek merev réteghatárok, azok átjárhatóak, sőt sok tekintetben élesebb határok mutatkoznak a módos és a szegény rétegek közt. A vagyonnal nem rendelkező bérmunkások egyre népesebb tábora markánsan kirajzolódik, míg egy módos paraszt és egy kereskedő gyakran azonos személyt takar.

A régi kereskedő egyben módos parasztpolgársága és a módos paraszttok kereskedővé válása a gyapjúkonjunktúra idején dinamikus tőkefelhalmozást tett lehetővé. A kereskedők elitjét mégsem ez a réteg alkotja. Közülük egyedül Kőrösi Józsefet sorolták az 1. osztályba. Rajta kívül a 12 első osztályban szereplő kereskedő mindegyike a város első 50 adózója közé tartozik, – őket emeltük ki – de ezek mezőgazdasághoz kötődése már hiányzik, vagy egészen minimális, számos közülük még polgárjoggal sem bír. Természetesen a többséget képező zsidó kereskedők nem is szerezhettek mezőgazdasági ingatlant, s nem tarthattak juhokat. A város legtöbb adót fizető polgára minden tekintetben kivétel. Götz Jánost még 1828-ban iparosként (salétromfőző) írták össze. 1839/40-ben már 1. osztályú kereskedő és 1. osztályú gyáros. Elsőként ismerte fel a bőven gyűjthető sziksóból a salétromfőzést, a salétromot pedig kiválóan lehetett értékesíteni a szappanfőzéshez. Götznek két gyára is volt, s mint salétrommal kereskedő, a környező városokba is szállította termékeit. Jövedelmi bevételei között kiemelkedett, hogy a városi javak első számú árendátora is ő volt. Egyéb javai elhanyagolhatóak, a 41 kapa szőlő saját szükségletet elégített ki, mint a közlekedést és szállítást biztosító 6 ló is. A család azonban nem hagyta ki a juhtartást sem, fia, ifj. Götz János 1000 db juhot tartott minden mezőgazdasági háttér nélkül, s ez őt a 22. helyre emelte az adózók közt.

Az adózók listáján a 19. helyen szerepel az első olyan 1. osztályú kereskedő, akinek a mezőgazdasághoz semmilyen kötődése nincs. Zsellér Szegál Ferenc azonban úgy kerülhetett erre az előkelő helyre, hogy egyúttal 1. osztályú kalmárként is adózott, vagyis jól jövedelmező üzlete is volt a városban. Ugyancsak nem egyedül a kereskedő tevékenység után fizetett adója alapján került a 20. helyre Zseravitz János. Ő 1. osztályba sorolt kereskedő, 2. osztályba sorolt kalmár és 1.

osztályba tartozó gyáros volt egy személyben. A 21. helyen szereplő zsellér Ráth testvérek is az előkelő kereskedelmi tevékenység mellett, 1. osztályba sorolt kalmárságért is adóztak. A kereskedelmi tevékenységből élő, mással nem foglalkozó 1. osztályba soroltak döntő többsége a második 25 adózó soraiba tartozik. Őket a juhtartó gazdák egész sora előzi meg. Mielőtt azonban azt gondolnánk, hogy a kereskedők zöme igazán nem tartozott a városi elithez, hanem azt a „civisek” képviselték, egy másik szegedi mikrotörténeti forrás, a hídkinyitási napló tanúsága szerint a 44–45. helyre rangsorolt Kohn Ábrahám csak vízi úton évi 12.000 mázsa dohányt forgalmazott, vagy a Ráth testvérek, akik ugyancsak vízi úton évi 30.000 pozsonyi mérő gabonát forgalmaztak, ebből 20.600 pozsonyi mérőt saját hajóikon. Említésre érdemes még a 45–50. helyen rangsorolt zsellér Schvartzenfeld Sámuel, aki közel 20.000 pozsonyi mérő gabonát forgalmazott, ebből 15.000-et saját hajóin. Mind a Ráth testvéreknek, mind Schvartzenfeldnek 2–2 hajója volt. A hajók értéke 3800 és 14.000 forint közt mozgott. Középpértékkel számolva ez becsült érték alapján 320 juh értékének felelt meg, csak hogy a hajók nem adóztak Szegeden. Ez azt jelenti, hogyha a hajók értéke juhokban lett volna, ezek a kereskedők az adózók élmezőnyében foglaltak volna helyet. További példák közül csak kettőt említenénk még meg: Decsi Adolf, Szeged egyik legnagyobb gabonakereskedője, közel 50.000 pozsonyi mérőt forgalmazott, saját hajói voltak és nem kapott 1. osztályú besorolást, s mint adózó sem került az első 50-be, vagy a hasonló adatokkal bíró Schmidlinger és Lichtenberger. Mindez a város liberális adópolitikájának volt köszönhető.

A legkirívóbb eredménye volt ennek az adópolitikának, hogy a város két legnagyobb hajós vállalkozója, Zsótér János és Kopasz István 28., ill. 26. helyen nyert besorolást mint első osztályú kereskedő. Zsótér közel 1000 embert foglalkoztatott és legkevesebb 60 hajója járta a vizeket. Ezek értéke 19.000 juhnak felelt volna meg, s ezek után adózva fizetett volna 1520 forint adót, közel a dupláját, mint Götz János. Mindebből következik, hogy csupán a kivetett adó mennyisége után nem ítélt meg a gazdaság.

A kereskedőréteg gazdagságát, tőkeerősségét mutatja, hogy a gyáralapításban is ők jártak az élen. A városban 1839/40-ben 13 „gyárost” tartottak nyilván. A „gyárosság” után kivetett adó alig haladta meg az iparosok adóit, s messze nem érte el a kereskedőkét. A város ezzel is kifejezésre juttatta iparpártoló politikáját. Ha a gyárosok lis-

táját közelebről megnézzük, látható, hogy a zömük kereskedő, kalmár vagy árendás is egy személyben. A listán utolsó helyen álló Poltner József zsellér ecetfőző, „ecetgyára” van, mindössze 9 Ft adót fizet.

3. sz. táblázat

	Név	A gyárosság osztálya	Foglalkozás	Évi összes adó
1.	Götz János polgár	1. o.	kereskedő, gyáros, árendás	837 Ft
2.	Konrád Keresztély polgár	2. o.	gyáros, árendás	168 Ft
3.	Zseravitz János polgár	1. o.	kereskedő, kalmár, gyáros	143 Ft
4.	Gábiel János polgár	1. o.	kereskedő, kalmár, gyáros	47 Ft
5.	Sandhaus János zsellér	1. o.	gyáros	30 Ft
6.	Maglétter Izsák polgár	2. o.	gyáros, árendás	25 Ft
7.	Kilián Károly polgár	2. o.	gyáros	17 Ft
8.	Vogel Jakab zsellér	2. o.	gyáros, árendás	18 Ft
9.	Nagy Pál polgár	2. o.	gyáros (asztalos?)	16 Ft
10.	Szűcs Mihály polgár	4. o.	gyáros	12 Ft
11.	Poltner József zsellér	3. o.	gyáros, ecetfőző	9 Ft

A lista 7. helyén szereplő Kilián Károly 2. osztályba kapott besorolást, szeszgyárat létesített, ez volt a legáltalánosabb, kettős gőzgéppel dolgozott, napi 20 akó 30 fokos szesz előállítására volt képes és árspaszárítóval, szárazmalmokkal, hatalmas raktárépületekkel felszerelt létesítményeiért csupán 17 Ft-ot adózott.

A fentiekből következik, hogy a város adóterheinek zömét a mezőgazdaság fedezte. Mindez a különböző társadalmi rétegek alapvető mezőgazdasági kötődése mellett korántsem azt jelentette, hogy a parasztpolgárok fizették a legtöbb adót. Ennek a szemléletnek tradicionális okai voltak, de igen komoly súllyal szerepelt a városvezetés liberális szemlélete, mely arra irányult, hogy a felhalmozott tőke ne mezőgazdasági javakba - birtokszerzés, állatállomány - vándoroljon, hanem kereskedelmi és ipari vállalkozásokba. Ha csupán a királyi adót nevezzük, világossá válik, hogy az adóbevételekből a mezőgazdasági ingatlanok és az állatállomány után kivetett adó 16.836 Ft-ot tett ki, vagyis az összes adó több, mint 65%-át. Ha a fentiek ismeretében a nem tisztán mezőgazdaságból élők birtokában lévő mezőgazdasági javakat nézzük, akkor az is világossá válik, hogy az adóterhek

zömét a mezőgazdaság viselte, vezető ágazat maradt, de nem azt jelentette, hogy terhek a parasztságot sújtották a legjobban.

A kettős, hármas foglalkozásúak számát levonva az iparosok, gyárosok, kereskedők, kalmárok együttes létszáma 2500 fő, ha rajtuk kívül a 6464 adófizető létszámából még levonjuk az árendátorokat, javaikat bérbeadókat, értelmiségi foglalkozásúakat stb., akkor az adózóknak alig több mint fele minősül tisztán mezőgazdaságból élőknek. Zömük a kisebb összeget fizető adózók kategóriájába kerül. Azonban már az első 50 adózó listáján találunk 13 ilyen személyt. Ha a 24.230 Ft felett adózók táborát nézzük, akkor ez a szám megtízszereződik, vagyis az adózók több mint fele már parasztnak minősül. 30 Ft adó pedig még erős gazdaságot fejez ki, átszámítva 108 hold szántó, vagy 220 juh adójának felelt meg. Az is világossá válik, hogy a 30 Ft-nál kevesebb adót fizetők táborába már nem tartoztak tekintélyes juhos gazdák. Zömük alig árutermelő, önellátó parasztgazdaságnak minősíthető.

Az adófékönyv adatai más forrásokkal is összevetve azt igazolják, hogy a városban – hagyományosan – az állattenyésztés volt a jövedelmezőbb és a vezető ágazat. A magánkézben lévő mezőgazdasági ingatlanokból csupán 13.499 hold (10.123 kh) volt szántó, ez az összterületnek mindössze 15%-a(!), kaszálónak minősített terület volt 72.374 hold (54.280 kh), ez a összterületnek közel 82%-a, elenyésző 3%-ot tett ki a kertek és a szőlők aránya. Ezeket az arányokat még inkább az állattartás felé módosítja az a tény, hogy a szántókon is a szemestakarmány-termelés dominált. Ami az állatállomány megoszlását illeti, a közel 100 ezres juhállomány mellett 2282 tehén után adóztak, vagyis nagyjából minden harmadik adózóra jut csupán egy tehén. A paraszti adózók jelentős része sem rendelkezik még tehénnel. A növendék szarvasmarhák száma 1977 db, ez azt jelenti, hogy tehenenként sem jut belőlük egy-egy, vagyis ez a létszám csak gyengén szolgálja az utánpótlást is. Az 1842/43-as adókivetésből tudjuk, hogy az akkor adó alá eső kecskék száma is mindössze 100 db volt. Ez azt jelenti, hogy a kecske, a „szegény ember tehene” nem pótolta a tehén nélküli parasztcsaládok tej és tejtermék szükségletét. Ehhez csak annyi megjegyzés kívánkozik, hogy mindezt ezekből az adatokból nehéz megítélni, mivel ez a korszak átmenetinek tekinthető a juhtejből készült termékek (vaj, sajt, túró) és a tehéntejből készült korszakváltása szempontjából.

Az igaerő tekintetében a 4181 igás ökör és a 4762 kocsis ló imponálóbb létszám. Ez azt jelenti, hogy minden 5 kh szántóra jutott egy pár jármos ökör(!). A kereskedő város forgalmát alapvetően lovas kocsik bonyolították, de az ökrök nagy száma arra utal, hogy az ökrös fogatok száma is tekintélyes volt. A város ezt azzal kívánta ésszerűsíteni, hogy a következő ciklusban már közel duplájával adóztatta az ökröket, mint a kocsis lovakat. A sertésállomány tekintetében nincsenek megbízható adatok, mivel a tanács csak a kijáró sertéseket adóztatta (759). A sertésenyésztés azért sem lehetett jövedelmező, mert Szegeden hiányoztak a makkoltatáshoz szükséges erdők.

A hajdan jövedelmező szarvasmarhatartás erre az időre már a múlté, kijáró marhákról, közlegelőn hízó göbolyökről az adófókönyvet hiába vallatjuk, nincs ilyen adata. Helyüket a juhok foglalták el, soha nem tapasztalt létszámban. A gyapjúkonjunktúra a juhok számát tette meg a gazdagság fokmérőjének. Ahogy erről már szóltunk, a legtöbb birkát tartók kerültek az adózók élére. Ez a konjunkturális jelenség át is alakította a gazdagabbak és a kevésbé gazdagok hagyományos hierarchiáját. A korábban tejjgazdaságra beállított kisebb juhállományok természetes szaporodással évtizedek alatt jelentős létszámra duzzadtak. Így az addig vegetáló juhászok előtt megindult a felemelkedés lehetősége. Az adózók között a 27. helyre rangsorolt házatlan zsellér, Biehbauer Mihály – szinte jelképes, hogy épp Zsótér Jánost előzi a sorban – 850 juh után adózik. Tipikus juhos gazda, aki külön juhászt tart, és juhászának is van 30 birkája, ő is meg tud indulni a felemelkedés útján. Jellemző volt egyébként, hogy juhászok részesedtek a szaporulatból és így érdekük volt gazdáik állományának gyarapítása, ami reményt táplált az önálló juhos gazdává váláshoz is. Biehbauernek sem szántója, sem kaszálója nem volt, de 18 jármos ökörre arról tanúskodik, hogy bérelt szántót és kaszálót valamint juhainak szálláshelyet. Az ő esetében csak sejthető a meggazdagodás lehetősége. Az 50. helyen álló Süveg Mihályról tudjuk, hogy juhászból lett módos gazda, 626 hold mezőgazdasági ingatlant szerzett a juhok hasznából, ami után már nem adózik, de fiai összesen 540 juh után adóznak.

A szerencsés évkörből megmaradt adófókönyv igen jól szemlélteti azt a tényt, hogy az 1840-es évek elejére egy komoly parasztpolgárosodási folyamat indult el, és a gyapjúkonjunktúrából alapvetően hasznot húzó kereskedő és módos paraszti réteg mellett a szabad királyi város kevésbé módos parasztpolgárai és zsellérjei közül is szá-

mosan fel tudtak emelkedni és komoly tőkét felhalmozni. Szegeden nyoma sincs annak, hogy ebben a folyamatban a kisszámú nemesség vezető szerepet játszott volna. Az adófőkönyv egy fontos bizonyítéka annak, hogy a szabad királyi városok civisei, kereskedői meghatározó szerepet játszottak. Ha ehhez hozzávesszük a nagy határokkal rendelkező mezővárosok szabad, vagy szabadabb parasztjait, a kiváltságos területek – Jász- és Kunkapitányságok, határőrvidék, bánáti német telepések stb. – parasztjait, figyelembe vesszük, hogy a török kiűzése után a török által tartósan birtokolt országrészekben lecsökkent a nemesség szerepe és megnőtt a volt jobbágyoké, akkor bizvást állíthatjuk, hogy korábbi történetírásunkban a paraszti polgárosodás sokkal kisebb hangsúlyt kapott, mint a középnemesi. Csak egy árnyaltabb, sok hasonló mikrotörténeti forrás felhasználásával nyert kép segíthet igazán megérteni, hogy Kossuth 1848-as toborzó útja hová és miért oda irányult. A Cegléd–Nagykőrös–Kecskemét–Szeged útvonal nem volt véletlen, csak a tiszántúli mezővárosokkal és Debrecen szabad királyi városával folytatható, és nem cserélhető fel egy dunántúli hasonló útvonallal.

KÖZÖSSÉG ÉS SZABÁLYOZÁS

A szentmártonkátai tumultus (Egy esemény mikrotörténete)

Több mint húsz éve megjelent már Carlo Ginzburg és Carlo Poni cikke, amelyet a mikrotörténelem egyik legfontosabb manifesztumának tartanak.¹ Ginzburg és Poni szerint a kvantitatív társadalomtörténet makroszintű kategóriái nem teszik lehetővé a valóság megismerését, ezek ugyanis a kutató előtt már előre szétszabdadják a valójában egységben létezett társadalmat. A makrokategóriák szerinti elemzés nem teszi lehetővé a társadalmi élet különböző szférái közötti alapvető összefüggések feltárását. E nehézségek megoldását ígérheti az, hogy a kutatást nem a kategóriák, hanem az egyén felől kezdjük. Ha forrásainkat nem előre adott társadalmi kategóriák, hanem a bennük szereplő egyedi személyek köré csoportosítjuk, akkor felfedhetővé válnak a társadalom különböző, egymástól látszólag független szférái közötti összefüggések. Egy név (egy személy vagy egy család életútjának) végigkövetése egy csapásra egységbe tudja rendezni a társadalmi valóság szerteágazó szeleteit.

Az olasz mikrotörténészek szerint a kutatás kiindulópontjának és vezérfonalának az egyénnek, illetve a forrásokban őt reprezentáló névnek kell lennie. A cselekvő egyén középpontba helyezéséhez hasonlóan a társadalomtörténeti megújulást szolgálhatja az esemény fogalma is. A társadalomtörténet számára az esemény sokáig tabunak számított, az eseménytörténet kifejezés pedig egyet jelentett a nem tudományos, lényegtelen dolgokkal foglalkozó történetírással. Ha elemzés tárgyává is tettek egy eseményt, az csak illusztrációul szolgálhatott az általános szinten megfogalmazott elméletekhez. Az eseményt pedig, a konkrét egyénhez hasonlóan a társadalmi valóság egyik alapvető egységének tarthatjuk, és a történeteket események formájában rögzítjük, fogalmazzuk meg.

Az esemény az egyéni életúthoz hasonlóan olyan csomópontként vagy fókuszként működhet, ami koncentrált formában, egységben

¹ Carlo Ginzburg és Carlo Poni: Il nome e il come. In *Quaderni Storici*. 1979. 181–190. Angol fordításban: The Name and the Game. In *Microhistory and the lost peoples of Europe*. 1991. 1–11.

képes megmutatni az embereket és a társadalom különböző aspektusainak a mindennapi életben gyakran láthatatlan összefüggéseit.

Különlegesen izgalmas helyzet adódik akkor, ha egy esemény elsőrendű forrása a bírósági jegyzőkönyv. Ilyenkor maguk a résztvevők, a szemtanúk mondhatják el, hogy szerintük mi történt. Tanúvallomások és vizsgálatok sorozatát vizsgálva lényegében a születés állapotában figyelhetjük meg az esemény kialakulását.

Az alábbiakban egy, a 18. század folyamán Pest megyében lefolytatott per anyagán keresztül mutatom be egy esemény elemzésének lehetőségeit. A vizsgálatot 1719-ben folytatták le Szentmártonkátá falu protestáns közössége ellen. A közösséget zendülés (a forrásokban használt eredeti latin kifejezés a *tumultus* volt) vétkében találta bűnösnek a vármegyei bíróság.²

Az „ügy”

Első megközelítésben a jegyzőkönyvekben fellelhető kérdések és tanúvallomások alapján lehet rekonstruálni a *tumultus*, illetve az ahhoz elvezető események menetét. Az ügy valójában már 1715-ben elkezdődött. Ebben az évben kezdte meg vizitációit Berkes András prépost a váci egyházmegyében. A látogatások célja minden bizonnyal nem csak a megye egyházi viszonyainak megismerése volt, sokkal inkább a katolikus egyházat igyekeztek újjászervezni. Szentmártonkátára érve a falu minden bizonnyal protestáns lakói még arra sem voltak hajlandóak, hogy Berkes Andrást beengedjék a faluba. 1718 során már az új püspök, gróf Althann Frigyes Mihály vezette a vizitációt. Szentmártonkátára érve a korábbi engedetlenség büntetéseként a falu templomát lepecsételte, a protestánsok vallásgyakorlatát betiltotta. A templom lepecsételésénél Bajtay István megyei nemes is jelen lehetett. Néhány nappal később jelent meg a faluban az olvasókanonok a váci püspöki uradalom egyik tisztartójával együtt, ők jelentették be, hogy a falu ezentúl a szomszédos mezőváros, Nagykáta filiája lesz, és így a falu plébánosa a nagykátai pap lesz. A falu harangját is átadták a harangozónak, akinek meghagyták, hogy már este harangozzon a katolikusoknak.

A falu kálvinista bírója, Molnár Mihály a harangozót harangozás közben, vagy amikor épp harangozni készült, két esküdt társaságá-

² Pest megyei Levéltár (PLt.), A vármegyei közgyűlések jegyzőkönyvei (Vmi jvk), XII. kötet, 377-426.

ban, egyesek szerint Makádi Istvánnal és Szabó Györggyel együtt botokkal felfegyverkezve megtámadta, felmentek a templomtoronyba, ahonnan a harangozót lerángatták a földre. A torony körül minden bizonnyal több protestáns is volt. Egyesek szerint ekkor rohant oda néhány katolikus lakos, többek között Pap István és Lesti Márton is a harangozó védelmére. Saját bevallásuk szerint igyekeztek nyugtatni a bírót, de az társaival rátámadt a két védtelen emberre, és megverte őket. Nagy csődület támadhatott, verekedés tört ki az emberek között. A tanúkihallgatások során erre az estére a *larma* kifejezéssel hivatkoztak.

Az események 1719. január 25-én vettek újabb fordulatot. Szt. Pál megtérésének ünnepnapján a nagykáta plébános az iskolamester és a jegyző társaságában átment Szentmártonkátára. Talán ezen a napon szándékozta elkezdni papi szolgálatát a faluban. A bíró két társával a pap elé állt, és kijelentette, hogy nem fogják beengedni a templomba. Azt mondta, hogy amíg a Bécsbe küldött követek nem térnek vissza, addig senki nem mehet be a templomba. A kálvinisták mindenféle fegyverekkel a templom körüli temetőben, illetve a közeli házakban gyűltek össze. Feltörték a templom püspöki pecsétjét, és elfoglalták a templomot. A kihallgatás során nem derült ki, hogy sor került-e valamilyen összeütközésre ezen a napon a protestánsok és a katolikusok között. Valószínűnek látszik, hogy a plébános és társai jobbnak láttak visszavonulót fújni, és meghátrálni. Ezeket a Pál-napi eseményeket nevezték a per során *tumultus*nak.

E nap eseményeihez tartozik még, hogy a bíró egy követséget küldött a megyében, Vác közelében található Zsidó helységbe, az itt élő Bajtay István nemeshez. Itt Bajtay arra kérte a kálvinistákat, hogy semmiképpen ne támadják meg a katolikusokat, hanem maradjanak békében.

A történet lezárásához tartozik, hogy a váci püspök panaszára, nádori rendelet alapján kezdték meg a megyében a vizsgálatot. Február és április folyamán tartottak kihallgatásokat Szentmártonkátán és Nagykátán. Egy március 17-én kelt királyi rendelet alapján a szentmártonkátaiakat a sedria elé idézték. A per április 18-án kezdődött, ítéletet végül szeptember elsején hoztak, ami ellen a kálvinista egyházközség fellebbezett.³ Az ítélet szerint most már a vármegye nevében is elvették a protestánsoktól a templomot, emellett a közsé-

³ Nem sikerült megtalálnom a per esetleges folytatását a magasabb bíróságokon.

get 200 forint pénzbírsággal, a szervezőket pedig 200 börtönbüntetésre büntették.

Azonban az eseményekből nem az az igazán érdekes, ami így általánosítva, személytelenül derül ki, hanem pont a különböző nézőpontok, a különböző nézőpontokból előálló eltérő olvasatok és ezek összekeveredése. Ha a történeteket egy valamifajta felső, személytelen nézőpontból akarjuk elmondani, akkor csak általánosításokra juthatunk és elveszítjük a résztvevők eltérő akaratait, szándékait. Egy ilyen konfliktus arra lehet alkalmas, hogy tetten érjük a különböző társadalmi helyzetben élő emberek találkozását. Ki hogyan értette meg vagy értette félre a másikat, ki milyen eszközökkel próbálta keresztülvinni a saját igazát. E templomfogalás illetve ennek során kibontakozó *tumultus* kapcsán az uralkodótól a falu bírójáig nagyon sokféle ember, nagyon sokféle társadalmi csoport kerül kapcsolatba egymással. Az embereknek a sajátjuktól sokszor nagyon eltérő érdekeket, szándékokat, egyszóval nézőpontokat kell megérteniük és kezelniük ahhoz, hogy saját céljaikért eredményesen küzdhessenek. Lényegében egy ilyen egyszerű eseményben, ugyanúgy, mint minden más társadalmi eseményben, annak lehetünk tanúi, hogy a különböző kontextusokon keresztül, ezek összjátékából hogyan születik meg, konstruálódik a társadalmi valóság.

Ez a kis történet látszólagos egyszerűségével, konkrétságával, jól körülhatárolható forrásaival talán alkalmas lehet arra, hogy egy tanulmány keretein belül is megragadható legyen a társadalom. A különböző nézőpontok érzékeltetése céljából a következő részben három különböző léptékben szeretném megvizsgálni, és mintegy újra elmondani a történetet. E három léptéket a történet három, „főszereplője” köré szervezem, az ő nézőpontjukat próbálom meg rekonstruálni. Az első a váci püspök, Althann Frigyes, aki birodalmi, sőt európai nézőpontot képvisel. A második Bajtay István nemes, ebben az időben megyei főbiztos, akinek a személye rendkívül problematikus, mivel mint a falu esetleges felbujtója kerül szóba. A harmadik „főszereplő” maga a falu közössége lenne. Amennyire az általam felhasznált források lehetővé teszik, igyekszem árnyalni a falun belüli összetett viszonyokat is. A lépték szót azért használom, mert, hogy a mikrotörténetesek kedvelt hasonlatával éljek, a történet szereplői más-más méretű, léptékű objektívet használva tekintették az eseményeket, és így mást és mást is láttak.

1. *Althann Frigyes származása, élete*

Althann Frigyes Mihály egy dél-német eredetű, a Habsburg udvarnál befolyásos család tagja.⁴ A váci püspök 1728-ig nagy ívű diplomáciai karriert fut be. Bíborosként III. Károly első számú követe Rómában, majd Nápolyi alkirály, innen azonban kegyvesztettként kénytelen távozni. Élete hátralevő részében Vácon él, és azt a püspökséget igazgatja, amit eredetileg (1718-ban) csak azért kapott, hogy megfelelő jövedelmet biztosítson a római, bíborosi élethez.

Althann életét a kisebb és nagyobb konfliktusok egész sora kísérte végig. Életrajzírója találónan jegyzi meg: "Összekülönbözött a római szent birodalom császártól kezdve a pesti alispánig majd minden hatósági emberrel."⁵ Mindezen túl még a váci káptalan tagjaival, az egyházmegye papjaival is, hogy a protestánsokról már ne is beszéljünk. Ez magyarázható személyiségével is, de minden bizonytalansággal nem véletlen, hogy élete legeredményesebb időszakai római tartózkodásaihoz köthetők. Althann mindenütt és elsősorban bíborosnak, a tridenti katolicizmus hívének tartotta magát.

Althann és a váci egyházmegye

Talán nem túlzás feltételezni, hogy egy ilyen egyoldalú, magabiztos fellépéssel érkezett Vácra is 1718-ban. Nem tudni, hogy váci működését hosszabb időre tervezte-e, vagy csak átmeneti állapotnak gondolta. Azonban legfőbb feladatának mindenképpen az egyházmegye újjászervezését tartotta.

A váci egyházmegye nagyobbik része a felszabadító harcok után, a 17. század végén került vissza a Magyar Királysághoz. Ezen a területen lényegében nyomtalanul eltűnt a katolikus egyház. 1689-ben mindössze öt plébánia volt a megyében. Althann előtt még senki sem foglalkozott huzamosabb ideig az egyházmegye újjászervezésével. Althann a munkát azzal kezdte, hogy kiadta egy munkáját, amiben a tridenti zsinat szellemében, pontokba és paragrafusokba szedve pontosan meghatározta, hogy mit kell hinnie, valamint hogyan kell viselkednie és élnie egy katolikus papnak. A gyakorlati munkában a legnagyobb segítsége Berkes vikárius volt, aki már 1689 óta az egyházmegyében dolgozott. A rövid ideig itt dolgozó püspökök közül szinte mindegyiknek ő volt a „jobbkeze”, helyismerete nélkülözhe-

⁴ Az Althann család és Frigyes életéről ld. Nagy J. Győző-Klekner Tibor: *A két Althann váci püspöksége, 1718–1756*. Vác, 1941. 22–28.

⁵ i. m. 76–77.

tetlen lehetett a jórészt német származású főpapoknak. Althann is megpróbált minél gyorsabban tájékozódni. 1718 folyamán először elkészítette Vác telekkönyvét, valamint elrendelte, hogy minden plébánia készítsen kimutatást jövedelmeiről. 36 plébániától kapott visszajelzést, amelyek között Szentmártonkáta neve is megtalálható. Althann célja egyrészt úgy látszik valóban egyházmegyéje anyagi lehetőségeinek felmérése volt. Másrészt a protestáns vallási viszonyokat is felmérte. Semmit sem véka alá rejtve még 1718 tavaszán elindította visitatióját, hogy a szerinte jogtalanul használt katolikus templomokat visszaszerezze. Egy 1714-es királyi rendeletet kívánt felhasználni, amely szerint a katolikusok által épített templomok visszavehetők.⁶ Rómába való elutazásáig Szentmártonkátán kívül még hat faluban vette el a templomot a protestánsoktól.⁷ Ennek a hat falunak részben vagy egészben a püspök vagy a káptalan volt a földesura, így ezeken a helyeken a püspök minden bizonnyal könnyebben tudta keresztülvinni az akaratát.⁸ Althann nem csak a szentmártonkátai közösséggel került konfliktusba. A püspök vagy vikáriusa mindegyik faluban katonákkal jelent meg. Több helyen megverettette az embereket. Hartyánban a korabeli feljegyzések szerint valóságos csata alakult ki a templom körül. Az egyik oldalon Berkes András több pap és katona mellett a bottyáni katolikusokat vezette a rohamra, míg a másik oldalon Gosztonyi Miklós helybeli protestáns nemes irányításával vették fel a küzdelmet a protestáns falusiak.⁹ A váci püspökség azonban nem csak a templomok ügyében különbözött össze a protestánsokkal. Még 1719-ben, szintén Althann püspökségének első hónapjaiban több faluban a protestánsok nem voltak hajlandók megfizetni a tizedet. Arra hivatkoztak, hogy a 150 éves török megszállás alatt elévült a püspök joga a tizedszedésre. Ezért a püspök hosszas pereskedésre kényszerült, hogy egyáltalán joga legyen az adót beszedni.¹⁰

⁶ A rendelet 1714. április 28-i keltezésű.

⁷ Hartyán, Szada, Veresegyháza, Mogyoród, Alsónémedi, Üllő.

⁸ A falvak birtokosairól ld. *Magyarország vármegyéi és városai, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, I-II.* Szerk.: Borovszky Samu, Bp. é.n., 33., 95., 130., 157., 159., 161. A püspök birtoka volt: Alsónémedi, Mogyoród, Szada, Veresegyháza (utóbbi kettő részben), a káptalané: Üllő. Szada és Veresegyháza másik része a nagyváradai káptalan birtoka volt. Hartyán egy részét ebben az időben Berkes András bírta. Ld. Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyház történetéhez, I-II.* 1898. 297.

⁹ A dunamelléki protestánsok küzdelmeiről sok adatot találhatunk Földváry könyvében.

¹⁰ Nagy-Klekner, m. 26.

Althann és Szentmártonkátá

Bár már addig is sok konfliktussal kellett megküzdenie Althannak, mégis biztosan meglepődött azon, hogy egy protestáns egyházközség néhány tagja szembeszegült "Szent Sabina bíbornokával". De nemcsak megdöbbsent, hanem nagyon gyorsan intézkedett is. 1719. március 17-én már megszületett az a királyi rendelet, ami utasította a vármegyét az ügy kivizsgálására.¹¹ A megye respektálta a bíboros jó kapcsolatait. A vizsgálatokat még április hónap folyamán lefolytatták, és az ítélet az év szeptemberében megszületett.

Althann számára mindenképpen fontos volt, hogy a kálvinisták minél rövidebb ideig használhassák újra a templomot. Bár hivatalból a megye járt el az ügyben, a vádat a megyei ügyész emelte a közösség ellen, de a vármegye készséges magatartásából ítélve a vád valójában az egyház és Althann gondolatait tolmácsolja. A vádiratból azt tudhatjuk meg, hogy Althann püspök szerint mi történt Szentmártonkátán.

Althann interpretációjára nézve leginkább a vádirat két eleme árulkodó. Az egyik az általa felhozott törvények, a másik a *tumultus* szó használata. A püspök a protestánsokat a vádirat szerint kétfajta, a királyi és a püspöki hatalommal szembeni engedetlenséggel vádolja. Tehát nem egyszerűen vallási problémát lát, nem azzal vádolja őket egyszerűen, hogy „eretnekek”. Itt már nem csak az a baj, hogy a valamikor a katolikusok által épített templomot a protestánsok jogtalanul használják, hanem az, hogy a falusiak a királynak és a királyi hatalom egyik megjelenítőjének nem engedelmessé váltak. A vádiratban nem véletlenül hivatkoznak újra és újra arra, hogy mind Berkes András, mind Althann püspök a királyi rendeletével a kezében és a királyi parancsára jelent meg a faluban. Ezeket a rendeleteket a falusiaknak is megmutatták, nekik is tudniuk kellett róla. Így azzal, hogy Berkest nem engedték be, illetve hogy később a templomajtót lezáró pecsétet, a püspöki hatalom és döntés jelképét feltörték, egyenesen az állammal, a királyi hatalommal szálltak szembe.

A katolikus retorika ismert eleme a korban, hogy a protestánsok vallásgyakorlatát, a protestáns alattvalókat azért sem szabad megtűrni az országban, mert állandóan lázonganak, veszélyt jelentenek az államra, a rendre nézve.¹² Mint a szentmártonkátái *tumultus*ból is lát-

¹¹ Földváry, im. 290.

¹² Ld. *A magyar nemzet története*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1898. VIII. köt. Marczali Henrik. III. *Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815)* Bp. 1898. 145.

ható, ezt az érvet nem csak általánosságban, hanem ha lehetett, konkrét esetben is alkalmazták.

Hasonló dolog történt két, ugyancsak Pest megyei településen, ugyanebben az időszakban. Az egyik a szentmártonkátainál súlyosabb, a megyében nagy vihart kavart eset a kiskörösi templom ügye. A kiskörösi templomot ugyan maguk a protestánsok építették, de Althann 1728-ban kijárta, hogy a Helytartótanács utasítására a megye küldjön ki egy bizottságot. A kiskörösiek itt is botokkal és fejszékkel fogadták a küldöttséget, és el is zavarták őket. Az ügy kapcsán (később elengedett) halálbüntetések is születtek, a templomot pedig lerombolták. Ebben az esetben is azt használták ki, hogy a küldöttség a királyi parancssal érkezett, így a kiskörösiek a királlyal szemben voltak engedetlenek. Az ellenszegülés volt a vád a monokiak ellen is, akiknek földesura, Andrássy Ferenc szintén lepecsételte a templomukat.¹³

Nem csak a hivatkozott törvényeknek volt köszönhető, hogy a hangsúly a vallás helyett a politikán, a hatalomgyakorláson volt. Már az események elnevezése is ezt az értelmezést segítette elő. A *tumultus* szó használatával már eleve eldőlt, hogy milyen kontextusban beszélnek az eseményekről, vagyis hogy mit lehet róla mondani és mit nem.

A *tumultus* szó a korban büntetőjogi kifejezés volt, zavargást, lázongást jelentetett¹⁴, a korban „zene-bonaként” is fordították. A *tumultus* nem egyszerűen valamilyen hatalom rendelkezésével szembeni engedetlenséget jelölt, hanem tömeges, szervezett tiltakozást; aminek szervezői könnyen kaphattak börtönbüntetést.¹⁵ A *tumultus* kifejezés ebben az időszakban még egy mellékjelentéssel is gazdagodott. A Pest megyei közgyűlés jegyzőkönyveiben ugyancsak 1719-ben találkozhatunk egy régóta húzódó kecskeméti ügygel. Rákóczi csapatai betörték a városba, és felprédálták. Az ezzel kapcsolatos kártérítési perek még 1719-ben is folytak.¹⁶ A jegyzőkönyvben Rákóczi katonái, mint *tumultuarii Rakocziana* (Rákóczi-felkelők) jelennek meg. 1703-ban szintén Rákóczi párti „*tumultuánsokról*” beszél a vármegyei

¹³ i. m. 129.

¹⁴ Ld. Antonius Bartal: *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni hungariae*. Bp. MCMII. 678.

¹⁵ A *tumultus* fogalmáról és használatáról ld. Hajdú Lajos: *A büntetőbíráskodás Magyarországon a XVIII. század hetvenes éveiben*. Bp. 1996. 90–92., 189.

¹⁶ Ld. Borosy-Kisfaludy-Szabó: *Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1712–40. I–V*. 119.

jegyzőkönyv.¹⁷ Althann még ezt a vörös posztót is meglengette a király és a megye előtt.

A megnevezéssel Althann lépéselőnybe került. A püspök adott nevet az eseményeknek, ő határozta meg először, hogy mi történt, és az elnevezés már az egész vizsgálódást meghatározta. Adott volt, hogy mit kell keresni, és már eleve eldőlt, hogy a kátaiak bűnösök. A pontos kifejezés nem csak a vád megfogalmazását tette lehetővé. A tanúkihallgatások során mindenkinek ugyanazokat az előre megfogalmazott kérdéseket tették fel. E kérdések eleve meghatározták, hogy miről lehet beszélni, hogy mi történt egyáltalán. A kérdésekben vissza-visszatérően arra keresték a választ, hogy ki volt a szervező, a felbujtó, ki izgatta fel az embereket. Mivel a kérdezők szerint lázadásról volt szó, szerintük kellett lenni lázítónak, vagyis valaki biztosan szervezte az eseményeket.

A *tumultus* nem egyszerűen csak erőszakos eseményeket jelentett, hanem a királyi, illetve az azt képviselő hatalommal szembeni ellenállást. Ez abból is látszik, hogy csak a Szt. Pál-napi eseményeket nevezték *tumultus*nak. A korábbi, a harangozó megverését *larmanak* nevezték, ennek ráadásul nem is voltak következményei. A harangozó megverése, a falusiak összetűzése csak a *tumultus* után kapott értelmet, visszatekintve lett fontos. A védtelen harangozó és katolikus társai elleni támadás visszamenőleg igazolta a szemtmártonkátai protestánsok elvetemültségét. Az igazán fontos persze a pecsét feltörése, a fegyverek megjelenése volt, de a *tumultus* felől nézve már a korábbi eset is értelmet kapott, hiszen ott is a bíró volt a főszereplő, és akkor is a paranccsal szálltak szembe.

Althann számára Szentmártonkáta egy eset volt a sok közül, még ha talán az egyik legkellemetlenebb is. Althann egyrészt a világegyház, másrészt a király, az államhatalom képviselőjének tartotta magát. Feladatát, a vallási mellett politikai, igazgatási kérdésként is kezelte. Célja a török hódoltság előtti egyházi állapotok visszaállítása volt. A régi katolikus plébániák visszaszerzése az országrész pacifikálásának része volt. Ebben a megyében, ahol a nemesség köreiből is még sok protestáns élt, talán különösen is fontosnak tarthatta Althann, hogy ő itt a királyi hatalom igazán hű és megbízható képviselője. Berkesnek köszönhetően valószínűleg jól ismerhette a helyi vi-

¹⁷ Idézi Kosáry Domokos: *Pest megye a kuruc-korban*. 1965. (Klny.: Pest megye múltjából) 42. Az 1703. évi közgyűlés jegyzőkönyvének 849. oldaláról.

szonyokat, de főleg ebben az első időszakban inkább műveltségére, származására és leginkább az uralkodóval való jó kapcsolatára támaszkodva a megyében mindent könnyen elérhetett, legalábbis papíron. Így életrajzírója is büszkén elmondhatta, hogy élete során egyházmegyéjében közel kétszeresére emelte a katolikus plébániák számát.¹⁸

A törvény világa

Althann Frigyesnek a hatalomgyakorlásról és a rendről vallott koncepciója jól megragadható e *tumultus* esetében. Az (állam)rend csak szabályokkal és törvényekkel tartható fenn. Az uralkodó parancsokkal, közvetlen beavatkozással irányíthat, az alattvaló számára pedig csak két magatartás lehetséges: az engedelmesség vagy az engedetlenség. Az engedelmesség a törvények és rendeletek pontos betartását jelenti. Az engedetlenség pedig csak lázadást, a fennálló rend felforogatását jelentheti. Ez mindenfajta uralmi viszonyra igaz. Már említettem, hogy Vácra érve az első dolga volt kinyomtatni *Instructio*it.¹⁹ 69 paragrafusba szedve határozta meg, hogyan kell megfelelően hinnie, gondolkodnia, tevékenykednie és a magánéletben viselkednie a plébánosnak. E pontokat mindig szigorúan igyekezett betartatni. 1728-ban Nápolyból való visszatérése után azonnal igyekszik véget vetni a bíbor színű reverenda, a bajusz és szakáll viselésének.²⁰ Egy plébánost pedig felfüggesztett, amikor – az *Instructio* 57. §-t megszegve – egy nővel utazott egy kocsin.²¹ A gyakorlat ellenében ragaszkodott az írott szabályaihoz akkor is, amikor Berkes vikárius kérésére sem volt hajlandó engedélyezni, hogy protestáns temetés alkalmával katolikus templomban harangozzanak. Ugyan az egész országban ez volt az elterjedt gyakorlat, de az *Instructio* szabályainak ellentmondott.²²

Ezt a magatartást, ha akarjuk nevezhetjük makacsságnak, konokságnak, magyarázhatjuk egyéni, pszichológiai tulajdonságokkal. De értelmezhetjük a mögötte álló hatalmi koncepció fényében is. Mivel a szabályok a rend biztosítékai, fenntartói, azok megszegése a rend fel-

¹⁸ Nagy-Klekner, i. m. 25.

¹⁹ A munka teljes címe: *Instructio brevis pro Archidiaconis ruralibus ac Parochis aliisque curam animarum exercentibus Diocesis Vaciensis*. 1719-ben jelent meg Bécsben.

²⁰ Nagy-Klekner, i. m. 55–56.

²¹ i. m. 58.

²² i. m. 47.

bomlásával fenyeget. Nincs minőségi különbség kis és nagy vétség között, egy pecsét leverése vagy a trónfosztás kinyilvánítása egyaránt nyílt lázadás, a királyi hatalom elleni támadás.²³

2. Bajtay István a lázító?

A *tumultus* napján Szentmártonkátáról egy követség ment Zsidóra, nemes Bajtay Istvánhoz.²⁴ Molnár Mátyás, egy negyvenéves jobbágy járt Bajtaynál. A bíró vallomása szerint azért küldték ezt a követséget, hogy Bajtay Istvánt megismertessék a templom állapotával, aki megígérte a tanúnak, hogy pártjukat fogja. A tanúk szerint Bajtay azt „üzente és parancsolta” a kálvinistáknak, hogy semmiképpen ne bántsák sem a katolikusokat, sem pedig a templom ajtaján lévő pecsétet. Ezentúl még levelet is írt mind a kálvinistáknak, mind a katolikusoknak.

Ez a küldöttség több kérdést is felvet. Miért ment követség a *tumultus* napján Zsidóra? Az egész falu vagy csak a protestáns egyházközség küldte? Miért mondta azt Bajtay, hogy „*tartozom pártotokat fogni*”? És kinek a pártját? Hogyan került bele az ügybe? A mindezek mögött álló legfontosabb kérdés, milyen kapcsolatban áll egyáltalán Bajtay a faluval.

Életének kevés nyoma lelhető fel hivatalos iratokban. Bajtay István 1702-ben kapott nemesi címerlevelet.²⁵ 1713-ban Nógrád megyei táblabíró, 1719 folyamán Pest megyében főbiztos, az állandó katonaság ügyeivel foglalkozó megyei tisztségviselő, 1720-tól pedig helyettes alispán. Szintén 1720-ban kapta meg Bács megyében a Kis-Malios nevű pusztát nádori adományként.²⁶ 1722-ben halt meg.²⁷ A család leghíresebb tagja Bajtay Antal lett, aki a piarista rend egyik vezető személyisége, II. József nevelője volt. Később Erdély püspöke, majd a

²³ Ez a „bolhából is elefántot” gondolkodásmód általában is jellemző a 18. században a Habsburg kormányzatra. Megtalálhatjuk ezt a kor „parasztlázadásai” után kibontakozó nagyszabású perekben is, amikor mindenhol kurucokat, külföldi felbujtókat kerestek. Ld. erről Hadrovics–Wellmann: *Parasztmozgalmak a 18. században*. Bp. 1951.

²⁴ Ezzel az április 14-i vizsgálat foglalkozik.

²⁵ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1911. I. 226., pontosan 1702. augusztus 18-án.

²⁶ Ld. uo.

²⁷ Ld. Borosy–Szabó, i. m. 1722. június elsejei bejegyzés.

Gubernium vezetője lett.²⁸ Bajtay István egy újkeletű, valószínűleg katolikus nemes²⁹ volt. A megyei közélet aktív szereplője, a közgyűlések gyakori résztvevője.

Bajtay István a vizsgálatok folyamán úgy kerül bele az ügybe, hogy az első kihallgatás során egyesek azt vallják, hogy némely protestánstól azt hallották, hogy azok állítólag 20 tallért/aranyat és két meddő tehenet ígértek Bajtaynak. Arról senki sem beszél, hogy miért ígérték ezeket neki, ha egyáltalán volt ilyenről szó. A dolognak külön érdekessége, hogy egyesek bizonyos Bajtay Péterről tudnak. Ilyen nevű családtagról egyéb források nem szólnak. Valószínű, hogy tévedésről van szó. Ezek szerint talán tényleg létezett valamilyen szóbeszéd a faluban, de az egész rendkívül bizonytalan.

Mindesetre ez is elég volt Bajtay Istvánnak ahhoz, hogy saját maga tisztázására ő is vizsgálatot kérjen. Érthető, hiszen neve a nyolcadik kérdés során került említésre, ami pedig arra kereste a választ, hogy ki volt a *tumultus* szervezője, ki lázította fel a falusiakat. Bajtay István azonnal megtette a szükséges lépéseket az országbírónál, egy április 5-én kelt levelében új eljárást kezdeményezett helyzetének tisztázására. A peres eljárás továbbra is példás gyorsasággal folytatódott, a szükséges kihallgatásokat már április 14-én megejtették Szentmártonkátán. Ezek legfontosabb célja az volt, hogy az eljárás kezdeményezője, tehát Bajtay álláspontját alátámasztó bizonyítékokat tárjon fel. A vizsgálat ebből a szempontból sikeres, a tanúk egyhangúlag azt állították, hogy Bajtay Istvánnak semmi köze sem volt a január 25-i eseményekhez. Ártatlanságát azt tette teljessé, hogy a következő év januárjában az első tanúkihallgatás során őt megvádoló emberek mind visszavonták vallomásaik Bajtayt terhelő részét.³⁰ A rendi közvélemény előtt Bajtay valóban tisztázódott, hiszen 1720-ban választják meg a megye helyettes alispánjának.

(Bajtay és Szentmártonkáta.) De hogyan került egy protestáns egyházközség vitájába egy, a megyében élő nemes? A vallomások

²⁸ Bajtay Antal 1717-ben született Zsidón, tehát valószínűleg István fia volt. Ld. Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 1857–61. I. köt. 92–93.

²⁹ E történetünk szempontjából igen fontos momentumot csak közvetett jelek alapján állíthatom. Egyrészt emellett szól fia életútja, a faluról író két helytörténész is katolikusként aposztrofálja. (Benkó Imre: *A szentmártonkátai református egyház történetének vázlatja*. Nagykovács, 1929.; Kovács István: *A szentmártonkátai református egyház története*. Szentmártonkáta, 1943.)

³⁰ PLt. Vmi jkvk. XII. köt. 447–454.

alapján legalább kétszer találkoztak a szentmártonkátaiak Bajtayval. Először a templom lepecsételésekor, amikor is figyelmezteti a falusiakat, hogy vigyázzanak a pecsétre³¹. Másodszor a Pál-napján Zsidóra küldött követség beszélhetett vele.

1719 során Bajtay egy másik faluban is felbukkant. Jelen volt Bottyánban, amikor Berkes András megszüntette a protestánsok vallásgyakorlatát, és elűzte a tanítót.³² A váci egyházmegye vizitációit vezető Althann püspök vagy Berkes vikárius nem egyedül járta Pest megye protestáns falvait. Ha olyan faluban járt, amely egyben a püspöki uradalom része is volt, akkor általában egyik tisztartójával és néhány katonájával jelent meg. Más falvakban azonban a megye segítségét is igénybe vette. Úgy tűnik Bajtay István azon nemesek egyike volt, akik a vármegye részéről asszisztáltak az egyházmegye tevékenységéhez, legitimálták azt, vagy éppen megadták a kellő tekintélyt (esetleg katonákat is?). A szentmártonkátai reformátusok talán ezt a lehetőséget próbálták meg arra használni, hogy pártfogót találjanak a megyében. De miért mutatkozott hajlandónak Bajtay erre a szerepre?

A válaszhoz Bajtay életének egy fontos, de a hivatalos forrásokban fel nem lelhető oldalát kell feltárni. Bajtay István nemesítése után, 1703-ban Kecskemét városában Koháry István megbízottjaként, szeretné birtokba venni Koháry új adományát.³³ A Rákóczi-szabadságharc idején Bajtay számos levelet küldött Koháry Istvánnak, amikből egyértelműen kiderül, hogy ő Koháry tisztartójaként tevékenykedett Pest, illetve Nógrád megyében. Így természetesen már érthető, hogy ügyével kapcsolatban maga az országbíró rendelte el a példás gyorsasággal lefolytatott vizsgálatot, hiszen ekkor Koháry István viseli ezt a címet.

Bajtay azonban nem csak az országbíró birtokainak ügyeivel foglalkozott. Koháry Borbála (Koháry István unokahúga) mellett is feltűnik, mégpedig pont azon a megyegyűlésen, mikor saját ügyében is eljár. A vármegyei jegyzőkönyvek egy bejegyzése szerint 1720. január 18-i gyűlésen Bajtay István gróf özvegy Keglevics Zsigmondné, Koháry Borbála teljhatalmú megbízottjaként nyújt be egy tiltakozást.³⁴ Az özvegy többek között Szentmártonkátá egyik birtokosa is,

³¹ Mindez kiderül az április 11-ei kihallgatás 3. kérdéséből.

³² Földváry, i. m., 148.

³³ Kosáry, i. m. 40.

³⁴ PLt. Vmi jkvk. XII. köt. 456–457.

és így végre eljutottunk annak a bonyolult kapcsolat-láncnak a végére, aminek az elején Bajtay István áll. Bajtay és Koháry kapcsolata nem írható le egynemű módon. Bajtay a földbirtokos Koháry alkalmazottja és személyes híve; Koháry, mint országbíró Bajtay mentora. Mindemellett Bajtay nem csak Koháry vagyonára, hanem családjá gondjaira is figyelemmel van.

A főnemesi nagybirtokhoz a 16–17. században kapcsolódott közhatalmi funkciókat a török elleni harcok lezárulta és a Szatmári béke után a Habsburgok kezdték visszavenni. Ezzel együtt csökkent a nagybirtok társadalmi vonzása is. Megszűnt a meghatározott feladatokkal megbízott emberekből álló udvar. Az arisztokrácia és a birtokos nemesség között átalakultak a kötelékek, személyesebbé és informálisabbá váltak. A meghatározott katonai, politikai feladatok helyett az egyre inkább uradalomként működő nagybirtok gazdasági ügyeit kezdték intézni. Hagyományos értelemben vett nemesi udvarról már egyre kevésbé beszélhetünk.³⁵ Már nem kimutatható, hogy adott kastély körül meghatározott megbízásokkal, tisztségekkel gyűltek volna össze a megyei nemesek. A 18. század folyamán egyéni életutakat kell megfigyelni és végigkövetni ahhoz, hogy tetten lehessen érni egy ilyen kapcsolatot. A személyes viszony esetleges személyes találkozás útján születhetett meg, ami alkalmi kapcsolatokban, szolgálatokban élt tovább.

Koháry István azon aulikus nemesek egyike, akinek sok nemes köszönheti karrierjét.³⁶ Bajtay István valószínűleg ennek a kliensi hálózatnak az egyik tagja volt. A szentmártonkátai protestánsok valamiképpen ezt a bonyolult kapcsolatrendszert próbálták meg a saját javukra felhasználni.

De mit várhattak egyáltalán a protestánsok Bajtaytól? Erre a kérdésre nagyon jó választ kaphatunk a vele kapcsolatban tartott vizsgálatból. Eltekinthetünk attól a problémától, hogy a forrásunk minden bizonnyal Bajtay irányában részrehajló és nem az objektív valóságot ábrázolja. Tegyük zárójelbe ideiglenesen azt a problémát, hogy „valóban” úgy történtek-e az események, ahogy a vallomásokban áll.

³⁵ Vörös Károly: A társadalmi fejlődés fő vonásai. In *Magyarország története. 1686–1790.* Főszerkesztő: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. I. köt. 675–733. 681.

³⁶ Ld. Sötér István példáját, aki gyöngyösi polgár fiából lett a felszabadított Pest megye első alispánja. Idézi: R. Várkonyi Agnes: A társadalom a 17–18. század fordulóján. In *Magyarország története, 1686–1790.* Főszerkesztő: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. I. köt. 131.

Vizsgáljuk most inkább annak a nemesnek a viselkedését, aki a feltett kérdésekben és az azokra adott válaszokban jelenik meg.³⁷ Ez a kép biztosan részrehajló Bajtay javára, de egy olyan nemest mutat be, akit mindegyik résztvevő el tud képzelni, lehetségesnek tart.³⁸ Az események „igaz” rekonstruálásán túl azt is megfigyelhetjük, hogyan viselkedhetett egy nemes egy faluval, egy falu közösségével szemben.³⁹

A vallomások szövegében egyrészt természetesen újra és újra kijelentik, hogy Bajtaynak semmi köze sincs a *tumultushoz*. Épp ellenkezőleg, ő épp békességre intette a protestánsokat. Hasonlóan kihangsúlyozott elem, hogy megpróbálta rábírní a falusiakat a prédikátoruk elküldésére. Mintha igyekezne minél nagyobb távolságot mutatni a lázadás (általa sugallt?) szervezőjével szemben.

A vizsgálat visszatérő, tehát fontos eleme a püspök pecsétje volt, amivel lezárta a templomot.⁴⁰ Erre Bajtay többször is külön felhívja a kálvinisták figyelmét. Ez a pecsét nem csak a lezárás fizikai módját szolgálta, hanem ez jelentette a templom lezárását. A pecsét, illetve annak letörése szimbolikus jelleggel bírt a bíróság, a központi hatalom számára, a lázadás kinyilvánítását jelentette számukra. Ezért hangsúlyozta Bajtay István is, hogy a pecsétre különösen vigyázzanak, „*hogy vagy gyerek vagy valaki más*” le ne szakítsa. Talán nem túlzás azt állítani, hogy megpróbálta elmagyarázni a falusiaknak, hogy a megye, a püspökség számára mit jelent a pecsét letörése. Nem csak a pecsét jelentését próbálta elmagyarázni, hanem igyekezett megértetni a falusiakkal, milyen komoly következményekkel járhat, ha erőszakhoz folyamodnak. Bajtay Istvánnak nagyobb rálátása volt a megyei közéletre. A megyei gyűlésekről jól ismerhette Berkes András⁴¹, és Althann Mihályt. Bajtay István jól tudhatta, hogy velük nem tanácsos ujjat húzni.

Ha ez így van, akkor külön érdekes, hogy miért döntöttek a falusiak az erőszakos fellépés mellett. Számukra esetleg magától értetődőnek tűnt, hogy bemennek a saját templomukba, egy pecsét ebben

³⁷ Ha tetszik, tekintsük a jegyzőkönyvet egy egységes szövegnek, ami kérdezők és válaszolók közös alkotása.

³⁸ Nehéz lenne tisztázni, hogy milyen mértékben jutnak érvényre a nemesi(a kérdező) és a paraszti(válaszoló) elképzelések. A vizsgálati gyakorlatból következően az előre feltett egységes kérdések irányíthatták a vizsgálat menetét.

³⁹ Ne felejtjük el, hogy Bajtay nem volt birtokos Szentmártonkátán és nem is volt protestáns.

⁴⁰ A fontosságát az is jelzi, hogy külön kérdésben tárgyalták.

⁴¹ A közgyűlések rendszeres résztvevője volt.

nem okozhat akadályt. De Bajtaynak köszönhetően már azt is megtudhatták, hogy mások a pecsét leszakítását sokkal súlyosabb eseményként fogják értelmezni.

Addig nem fogunk tudni kielégítő választ adni az esemény által felvetett kérdésekre, amíg meg nem vizsgáljuk hogyan láthatta a harmadik résztvevő, a falu közössége, illetve lakói az eseményt, mit vártak a többi szereplőtől és hogyan értelmezték mások viselkedését.

3. Szentmártonkáta

Szentmártonkáta az Alföld északi részén található, „Buda és Pest királyi városoktól félnapi járóföldre”⁴², Nagykáta és Jászberény között. A határában folyik a Tápió, a pusztákon túl két erdő is határolja.

A falu történetéről 1720-ig a következőket lehet tudni.⁴³: A Káta nemzetség ősi birtoka eredetileg hét faluból állt.⁴⁴ Szentmártonkáta 1663-ban került a Keglevics családhoz. A falu a felszabadító harcok során a vidék többi településéhez hasonlóan elpusztult, de már rövid idő múlva újra lakott településként tűnik fel. Minden bizonnyal vagy a falu korábbi lakói, vagy a szomszédos településekről származók költöztek oda. A helytörténészek szerint a korábbi Nagykáta protestáns lakossága települt meg az elhagyott Szentmártonkátán.⁴⁵ A katolikusok viszont a szomszédos Csekekátára tértek vissza, ami idővel felvette az elpusztult Nagykáta nevét, és a vidék fontos mezővárosává vált. A falu lakossága még egyszer, 1704/05-ben, a Rákóczi-szabadságharc idején is elmenekült egy rövid időre, de innentől kezdve lakossága folyamatosan gyarapodott. Az 1715-i országos összeírásban 71 jobbágyot és 7 zsellért tüntetnek fel, 1720-ban pedig 107 jobbágy szerepel az iratokban. Feltehetően a 18. század elejétől kezdve élnek katolikusok is a protestánsok mellett a faluban.⁴⁶

1691 és 1719 között egy rövid megszakítás kivételével a falu prédikátora Kecskeméti Pál volt. A valószínűleg külföldön tanult, képzett Kecskeméti élete végén a dunamelléki egyházmegye szuperinte-

⁴² Wellmann Imre: *A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásaik tükrében*. Bp. 1967. 237.

⁴³ Ld. Borovszky, I. köt. 131–132.

⁴⁴ Nagykáta, Szentlőrincskáta, Egreskáta, Csekekáta, Tamáskáta, Boldogkáta, Szentmártonkáta.

⁴⁵ Galgóczy Károly: *Pest–Pilis–Solt törvényesen egyesített megye monographiája, I–III*. Bp. 1876–77. III. köt. 350.

⁴⁶ Dvornikovics Mihály 1700-ban készült feljegyzése alapján, ld. Földváry, i. m. 274.

dánsa volt (1729-1730). Kecskeméti Pál és Szentmártonkátá hosszú kapcsolata igen kivételes, hiszen az emberek a prédikátor jövőjéről évről évre dönthettek.⁴⁷ A prédikátorok általában csak néhány évet töltöttek egy faluban, vándor életmódot folytattak.

Konfliktusok a faluban

A falu és a külvilág konfliktusáról már (remélhetőleg) sokat megtudtunk az előző oldalakról. A protestánsok azonban nem csak a püspökkel, hanem a falun belüli katolikusokkal is összeütközésbe kerültek, amit eddig még nem volt alkalmunk és lehetőségünk tanulmányozni. Ehhez ugyanis a közösségre kell koncentrálnunk, a lehető legközelebről kell megismernünk a falu összes lakóját.

(A szentmártonkátaiak.) A falu lakóinak megismeréséhez a per anyaga mellett két, egymással összefüggő forrást használok fel.

A Rákóczi-szabadságharc vége után a Habsburg kormányzat új adózás bevezetésének tervével igyekezett felmérni az ország gazdasági erejét.⁴⁸ Ennek céljából egy tizennyolc pontos kérdőívet állítottak össze. A kérdőíveket elvileg minden településen külön kellett volna kitölteni, felvételük a vármegyék feladata volt, mégpedig oly módon, hogy mindegyik megyének egy másik megye kérdőívét kellett elkészítenie. A munka viszonylag gyors elvégzéséből arra lehet következtetni, hogy a kérdezőbiztosok több bírót is berendeltek egy településre, akiknek eskü alatt kellett vallomást tenniük falujuk állapotáról. A kérdőívben az emberek jogállásáról, az adózó nép fogalmáról alkotott sematikus kép nem tudott megfelelni a valóság változatosságának. Mindezekből kifolyólag készült el 1720-ban az új felmérés, amiben igyekeztek a lakosság még szélesebb körét megragadni.⁴⁹

Az adatlapokon a családfő neve, illetve jogállása mellé táblázatba foglalva vették fel az általa megművelt szántóföld, az irtásföld, a rét és a szőlő területét. Ezután folyamatos szövegben foglalták össze a település gazdasági viszonyait.

⁴⁷ Ez volt a „papmarasztalás” szokása. Ld. pl. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1996. 84. Földváry László munkájában közli a Duna-melléki reformátusok zsinati gyűlései „jelenléti íveit”, amikből jól nyomon követhető a prédikátorok mozgása.

⁴⁸ Ld. Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi országos összeírás, In Kovacsics József: *A történelmi statisztika forrásai*. Bp. 1957.

⁴⁹ Országos összeírások (Conscriptiones Regni) 1715. évi, MOL, Mikrofilmtár, 3125. 1720. évi, MOL, Mikrofilmtár, 3138.

Szentmártonkátá és általában az Alföld esetében különösen nehéz a forrás használata. Ebben az időben ugyanis az Alföld legnagyobb részén a rideg marhatenyésztés jelentette a fő megélhetési formát, így csak a megművelt szántóföld vagy szőlő területéből igen nehéz következtetni a falusiak tényleges anyagi helyzetére.

Nem csak a forrás adottságai miatt nehéz felmérni egy 18. századi pest megyei falu lakóinak anyagi helyzetét. A Buda visszafoglalása utáni harcok során lényegében az egész lakosság elmenekült a lakóhelyéről. 1686-ban csak a három mezőváros, Vác, Nagykőrös és Dömsöd fennmaradásáról lehet biztosat tudni. Egyes települések lakói csak a tényleges harcok idejére menekültek el és hamarosan visszatértek, 1689-ben a harcok előtt fennálló településeknek mintegy harmadába tért vissza az élet.⁵⁰ Ennek következtében hatalmas földterületek váltak pusztává. Szervezett és spontán népmozgalom indult meg a megműveletlen földek elfoglalására. A nagy földterületeket legegyszerűbben az extenzív rideg marhatenyésztéssel lehetett kihasználni. A török kornak és az utána következő bizonytalan időknek köszönhetően a vidék jó ideig csak távolról ismerte a földesúri fennhatóságot. Wellmann Imre szerint a kezdeti időkben annyira kötetlen volt a határhasználat, hogy az emberek szabadon foglalhattak el és használhattak teherbírásuknak megfelelő mennyiségű földet, ha pedig egy földterület kimerült, újat foglaltak el vagy továbbálltak, és új pusztát kerestek. A fokozatosan megszilárduló falvakban a spontán szerveződésű faluközösség kezdte meghatározni a határ felosztását. Ez az önszerveződő intézmény rugalmasan működött, és mindig az igényeknek megfelelően osztotta fel a határt a lakók között.⁵¹

Mindennek köszönhetően az itt élők vagyoni helyzete lényegében megfoghatatlan a mi, és a korabeli központi kormányzat fogalmaival. Az egy család által megművelt földterület mennyisége igényei, szerencséje függvényében akár évente drasztikusan megváltozhatott. Az emberek a könnyen mobilizálható és változó méretű marhaállomány alapján határozták meg egymás vagyonát.

Mennyire lehet ez a vázlatos kép érvényes magára Szentmártonkátára? Ahhoz, hogy ezt a kérdést részben megválaszolhassuk, egy olyan érdekes forrást szeretnék felhasználni, amiben a falusiak maguk emlékeznek vissza a falu történetére. Az 1767-ben meginduló úr-

⁵⁰ Wellmann, i. m. 25.

⁵¹ i. m. 42–44.

bérendezés részeként a központi kormányzat egy újabb országos felmérést rendelt el. Ennek során a falvak lakóinak egy kilenc pontos kérdőív szerint kellett beszámolniuk a gazdálkodásról, a földesúri terhekről. Ezen vallomások közül használok fel az 1768. március 13-án Szentmártonkátán elkészültet.⁵²

Az első két kérdésben kérdeztek rá arra, hogy korábban milyen megállapodás szerint fizettek illetve dolgoztak eddig a földesúr számára. A faluban – az 1760-i évi adóösszeírás szerint – 7 taksafizető, 127 jobbágy és 15 zsellér lakója van. A falu földbirtokosai gróf Keglevics Gábor, Prónay Gáborné⁵³ és Batta István. A falunak nincs urbáriuma. A Keglevics család részén lakók úgy emlékeznek vissza, hogy a „*hajdani időkben*” az összes szolgálatot egész évre egy összegben, 500 forinttal váltották meg. Ez a viszony „*az időnek jártával*” annyiban módosult, hogy 400 forintot kellett fizetniük és a földesúr egy távoli pusztáján kellett kaszáltniuk, valamint a szénát elszállítaniuk. Ez a rendszer egészen 1742-ig működött, amikor a földesúr írásbeli szerződést adott ki. A másik két földesúr jobbágysai „*bé vett régi usus mellett*” jobbágytelkenként fizették a censust.

A Keglevics birtokrész történetéből szépen kirajzolódik, hogy a XVIII. század elején a földesúr tényleg messze élt a falujától. Semmiféle majorsági gazdálkodásnak nincs nyoma. Az állandó mértékű, egy összegben fizetett adó valóban lehetővé tette a közösség spontán megszerveződését, a terhek igazságos, szükség szerint változó elosztását. A változások előszelét, a földesúr közeledését jelzi, hogy idővel a Keglevics családnak volt olyan majorja, ahová már érdemes volt a szentmártonkátaiakat hivatni dolgozni. De a parasztok mértéke szerint ez még egy távoli puszta volt. Csak 1742-re datálhatjuk a birtokos közvetlen megjelenését Szentmártonkátán. Ekkortól van saját gazdasága a földesúrnak, és innentől kezdve a szilárd jobbágytelek szerint egyénenként kell adózniuk a parasztoknak.

A *tumultus* idején tehát a Keglevics család csak távolról irányítja a falut, és megelégszik az évenként egy összegben fizetett adóval. Ilyen kedvező helyzetet általában a mezővárosoknak szokás tulajdonítani, és viszonylag önálló életre szokás belőle következtetni. Ez az önállóság talán annak is köszönhető, hogy a Káta nemzetség hét ősi faluját 1663-ban, még a török uralom idején szerezte meg a Keglevics család.

⁵² Kiadását ld. Wellmannn, i. m. 236–239.

⁵³ Aki született Róth Éva.

Az évi egy összegben fizetett adónál többet ekkoriban nem is remélhetett.

Az 1719-ben még Róth Ádám birtokában lévő részen ennél bonyolultabb a helyzet.⁵⁴ 1768-ban Prónay Gáborné birtokán élő jobbágyok csak egyéenként és jobbágytelkek szerint való adózásra emlékeznek vissza. Nem lehet tudni, hogy a régi, bevett szokás milyen régi. Lehet, hogy csak onnan datálható, amikortól a falurész a Prónay családé lett. De lehet, hogy már Róth Ádám idejében is így adóztak. Ha ez igaz, akkor ez azt is jelentheti, hogy Róth Ádám később, a török elleni harcok lezárulta után szerezte birtokát. Az is lehet, hogy az ő részén lakó jobbágyok a Keglevics család parasztjainál később érkeztek a faluba.

Annyi megállapítható, hogy legalábbis a falu egy részére 1719 körül még igaz lehet az a (legalábbis a nyugati országrészhez képest) önálló, önszerveződő faluközösség, amit Wellmann Imre felvázolt.

A tanúvallomásokból az derül ki, hogy a falun belüli események azzal kezdődtek, hogy a kálvinisták a bíró vezetésével megverték a harangozót és több helybeli fegyvertelen katolikust. Ezekre az eseményekre hivatkoztak a *larma*/lárma kifejezéssel. A *larmával* kapcsolatban különálló vizsgálatokat is folytatott a megye Szeleczy Márton alispán parancsára.⁵⁵ Ennek a két vizsgálatnak az anyaga nagyon tanulságos módon nem került be a vármegyei jegyzőkönyvbe.

Az április 14-én lefolytatott vizsgálatból az derül ki, hogy néhány katolikus egyáltalán nem volt olyan passzív elszenvedője az eseményeknek, mint azt az első vizsgálat mutatta. Ezen első *larma* idején többen láttak pisztolyt és puskát Pap Istvánnál és Rab Györgynél, sőt Rab György pisztolyát a bíró mellének szegezte. Pap István is azzal fenyegette a bírót, hogy megöli. Varga Balázstól és feleségétől pedig azt hallották, hogy a bírónak és társainak azt mondták: "*törökök vagytok, nincsen se Istenetek, se uratok, Belzebub a ti istenetek.*" A katolikusok valódi viselkedéséről árulkodik Bajtay István levele is, amit a katolikusoknak írt, és amit a vármegyei jegyzőkönyv is tartalmaz.⁵⁶

Szentmártonkátai katolikus részen levő lakosainak ezen levelem adassék. Szentmártonkátá: Ajánlom szolgálatomat Kegyelmeteknek. Esset értésimre,

⁵⁴ A Róth család tagjai Zólyom megyei birtokosok voltak, Róth Ádám 1720-ban Zólyom vármegye alispánja. Sajnos arról a nagyon fontos mozzanatról nem tudok semmit, hogy hogyan és mikor került Szentmártonkátá egy része a Róth család birtokába.

⁵⁵ PLt.. Acta pol. 1719., No 3.

⁵⁶ PLt. Vmi jkvk. XII. köt. 421–422.

hogy nagy bűnben a közel elmúlt napokban is groffné Asszonyom Jobbagyin fegyverrel és puskákkal nem felemlettek raiuk mennyi, Adom én szépen értisére, még parancsoltam nékiek, ha ezután hasonlot követ el Kegyelmetek, irgalmasság nélkül bánnyanak Kegyelmetekkel, az hatalmasságut hatalmaságat kolletik meg gyöznyi, Ki Ki tartsa magát az maga határához, és más ember résziben az sarlóját más ember részibe ne bocsássa, mert az mi rajta esik magának, ne másnak tulajdonicsa; Ha Méltóságos Groffné Asszonyom Jobbágyi valakinek vitenek, le tivén előttem a panaszt, (kapnak?) satisfactiót. Ezzel maradok. Sidó die 24 januarii 1719. A Kegyelmetek jó akarója.

Baitay István, mp.

Ebből a levélből világosan kiderül, hogy Bajtay István valóban özvegy Keglevicsné grófnő nevében védte az ő protestáns jobbágyait. Valóban, a tanúkihallgatások során elének került kálvinista jobbágyok szinte kivétel nélkül mind a grófnő jobbágyai.⁵⁷ Kakuk János jobbágy mellett⁵⁸ csak Molnár Mihály, a bíró volt egyszerre kálvinista és Róth Ádám jobbágya. A támadólag fellépő katolikus parasztok pedig mind Róth Ádám jobbágyai.⁵⁹ Bajtay leveléből is az kiderül, hogy a falu „pápista” része támadott rá a grófnő jobbágyaira. Úgy tűnik tehát, hogy a vallási, és a földesurak közötti megosztás nagyjából lefedi egymást, azzal a kis csavarral, hogy az evangélikus nemesnek vannak katolikus, a katolikus grófnőnek pedig református jobbágyai.

Mindez talán megerősíti azt a feltételezést, hogy a falut előbb a Keglevics család kálvinista jobbágyai lakták, és később jelenhettek meg a katolikusok. Ez a feltételezés azért fontos, mert magyarázatot adhat a falu két része közötti konfliktusra.

A vidékre az ebben az időszakban jellemző rideg marhatartás legnagyobb hátránya nagy földigénye volt. A folyamatos betelepülés során végül elfogytak a jövedelmező marhatenyésztésre alkalmas területek. Így a korábban ott élők kedvezőbb helyzetbe kerülhettek a később érkezőknél, több és jobb minőségű földet foglalhattak el.⁶⁰

⁵⁷ A jobbágyok vallását a kihallgatásokból állapítottam meg. Az első kihallgatás során megemlítik néhány emberről, hogy református, az Acta pol.-ban fennmaradt iratokban pedig minden vallomást tevő mellett ott van a vallása is.

⁵⁸ Aki csak az 1720-as országos összeírásban jelenik meg, tehát lehet, hogy új jövevény.

⁵⁹ Itt konkrétan Pap Istvánra, Rab Györgyre, Lesti Mártonra és Varga Balázsra gondolok. Vallomásaikból és a velük megtörtént eseményekből arra lehet következtetni, hogy mind katolikusok voltak.

⁶⁰ Erről a folyamatról ld. Wellmann, i. m. 42–43.

Nem lehetetlen, hogy a szentmártonkátai katolikusok is földínségben szenvedtek a kálvinistákhoz képest, hiszen Bajtay szerint igyekeztek megszerezni a földjeiket.

Nem lehetetlen, hogy a szentmártonkátai kálvinista közösség és a váci püspök vallási konfliktusába a falu szintjén egy társadalmi konfliktus is beleilleszkedett. A katolikusok saját maguknak is tőkét próbáltak kovácsolni a kálvinisták szorult helyzetéből.

A szokás világa

Ebben a fejezetben eddig jobbra a falun belüli konfliktusokat vizsgáltam, így került inkább a *larma* az előtérbe. Pál-napján azonban a vallomások szerint nem annyira a helybeli katolikusokkal kerültek szembe, hanem a nagykátai plébános személyén és a templomon lévő pecséten keresztül a váci püspökkel is.

Miért döntöttek a protestánsok végül a nyílt ellenállás mellett? Bajtaytól jól tudhatták, hogy milyen veszélyeket hordozhat magában az erőszakos fellépés. Ők sem csak ezt látták azonban az egyetlen megoldásnak. A vallomásokból kiderül, hogy nem csak Bajtayhoz, hanem Bécsbe is indítottak követeket, és éppen őket várva nem akarták beengedni a plébánost a templomba. Azt állították, hogy meggyeztek abban, hogy addig nem használja senki a templomot, míg követeik vissza nem érnek. A parasztok nem az engedetlenség szándékával fordultak az erőszakhoz. Véleményem szerint saját igazukban meggyőződve, tettüket jogosnak véelve léptek fel.

Althann püspök vizitációjának célja a katolikus templomok jogos visszaszerzése volt. Ezt III. Károly 1714. április 28-i királyi rendelete lehetővé tette. De mi számít katolikus templomnak? Véleményét minden bizonnyal a Dvornikovics váci püspök 1700-ban végzett felmérésére alapozta, amelyből kiderült, hol használnak az „eretnekek” katolikus templomot.⁶¹ Számára minden templom katolikusnak számított, amit nem a protestánsok építettek, és azok is amelyek már a reformáció megjelenése előtt álltak. Ilyen értelemben említette a szentmártonkátai templomot is.

A falusiak azonban nem így vélekedtek saját templomukról. A szentmártonkátai protestáns közösség feltételezhetően a török uralom alatt megtörtént vallásváltoztatás előtt és után is ugyanazt a templomot használta, senki templomát nem vették el.

⁶¹ Közli Földváry, i. m. 270–275.

Ez utóbbi gondolkodásmód meglétét igazolja egy, a faluban később lezajlott vizsgálat is. 1724. július 25-én új kihallgatásokat tartottak az 1719/20. évi eseményekkel kapcsolatban. A vizsgálat apropóját az adta, hogy a protestáns rendek néhány Pest megyei település ügyében új vizsgálatot kértek. Erre az adott módot, hogy az 1721-ben összeült vallásügyi bizottság működésének végéig III. Károly minden vallási ügyben történt változtatást megtiltott, és az addigiakat is semmisnek tekintette.⁶²

A vármegye elutasította a kérelmet, hogy a szentmártonkátaiak visszakaphassák templomukat, arra hivatkozva, hogy a templomot a bizottság összeülte előtt vették el. Nem is emiatt érdekes ez a vizsgálat, hanem azért, mert a vizsgálat során tizenhét, jobbára idős katolikus helybelit hallgattak meg a templom története felől. Ezek az emberek egybehangzóan azt állították, hogy a kálvinisták a templomot emberemlékezet óta szabadon használhatták, tehát a helybeli katolikusok is elismerték, hogy a hosszú használat jogán a templom a protestánsokat illetné.

Althann Mihály máskor is szembe találta magát ezzel a szokáson és gyakorlaton alapuló gondolkodásmóddal. Ez történt akkor is, amikor több falu protestáns lakói sem voltak hajlandók tizedet fizetni. Arra hivatkoztak, hogy már százötven éve nem fizetnek tizedet, és ennyi idő alatt már el is évült a püspök joga a tizedre. A protestánsok olyan jól érveltek, hogy a váci püspök csak hosszú és fáradságos peres úton tudott érvényt szerezni a maga igazának.

Althann nem csak más vallású, számára eretnek emberekkel került szembe, de egy egészen másfajta gondolkodásmóddal is meg kellett küzdenie. A kátaiak szerint ugyanis egyáltalán nem az írott törvények határozzák meg a világot, sokkal inkább hagyományok, szokások.

Ezen egyetlen esemény alaposabb vizsgálata elég volt ahhoz, hogy belássuk, az ósdiak és egyszerűnek ható „mi is történt valójában?” kérdés milyen fontos problémákat vet fel. Nemcsak a történész, az utókor számára kap más-más értelmet egy esemény attól függően, hogy milyen elbeszélésben, milyen értelmezési keretben szemléljük. Maguk az események résztvevői is szükségszerűen formába öntik, értelmezik az általuk átélt eseményeket. Egy esemény és annak értelme, jelentése egymástól elválaszthatatlan fogalmak, a bírósági eljá-

⁶² Benkó, i. m. 9–10.

rás pedig azt mutatja meg, hogy az események valójában a különféle értelmezések *által* jönnek létre.

A múltbeli események többértelműsége nem a történész által el-tűrendő hiba vagy hiányosság, hanem sokkal inkább az esemény alapvető sajátossága. A történész feladata nem az, hogy válasszon vagy igazságot osszon a különböző értelmezések között, hanem mi-nél több lehetséges értelmezést kell felszínre hoznia, hogy ezek össze-függéseit, az esemény sorsában játszott szerepüket felfedhesse.

Nem kell és nem is lehet eldönteni, hogy a szentmártonkátai *tu-multus* vallási, politikai vagy inkább társadalmi konfliktus volt-e. Az érdekes inkább az, hogyan lehet mindez *egyszerre*, mik ezen különbö-ző jelentések összefüggései.

Az alföldi „idegen” munkavállalók 1869. évi felmérésének eredményei

A dolgozat egy 1869-ben készült felmérés elemzésének első eredményeit tartalmazza. Ebben az esetben tehát nem egy lezárt kutatás ismertetéséről, hanem egy eddig feltáratlan iratanyagban rejlő lehetőségek bemutatásáról lehet csak szó. Ennek érdekében – némi történeti felvezetés után – elsősorban a lehetséges vizsgálati szempontokkal és ezek nehézségeivel, az iratok sajátosságaival kívánom megismertetni az olvasót.

1867-ben Ferenc József feloszlatta Magyarországon a cs. kir. csendőrséget és a közbiztonsági szolgálatot a csendbiztosipandúr rendszer vette át. Ennek szervezete, az állomány összetétele, felkészültsége és felszerelése azonban nem felelt meg egy modernizálódó ország követelményeinek, így sok esetben rendkívüli intézkedésekkel kellett a megbomló közbiztonságot helyreállítani. Ennek egyik megoldási lehetősége volt a királyi biztosok kiküldése, amely szervezetnek Magyarországon a középkorig visszanyúló előzményei voltak. A 18–19. században feladataikat tekintve tevékenységük rendkívül szerteágazó, de közös jellemzőjüknek tekinthető, hogy szinte minden esetben jelentősen szűkítették a hagyományos hatalmi ágak működési lehetőségeit, és ezért komoly ellenállást kellett leküzdeniük. Ennek érdekében mindenkor rendkívül széles hatáskörrel, sok esetben teljhatalommal ruházták fel őket. 1867 után is a király nevezte ki őket és felügyeletüket közvetlenül a belügyminiszter látta el.

Gróf Ráday Gedeon 1869 januárjában kezdte meg működését az Alföldön. Működési területétül – kezdetben – Arad, Bács, Békés, Csanád, Csongrád, Pest és Torontál megyéket, a Jászkun kerületet, Kecskemét, Szabadka és Szeged szabad királyi városokat jelölték ki.¹ Feladata a „megingatott közbiztonság” helyreállítása, a rablóbandák felszámolása és a bűnözők felkutatása volt. Tevékenysége szokatlan intenzitással és eréllyel párosult. Általános gyakorlattá vált a ½-1 éves előzetes letartóztatásba helyezés, a pandúrok rendszeres ellenőrzése, bevezette a csendőrségtől átvett őrzési rendszert, és az ismert bűnő-

¹ Magyar Országos Levéltár, Szegedi Királyi Biztosság (Ráday Gedeon) (= MOL K 151), 1. cs. 1869. 23. sz.

zókra hatalmas vérdíjat tűztek ki. Ennek az lett a következménye, hogy a szegedi várbörtön cellái hamarosan megteltek gyanúsítottakkal, a többiek pedig különböző módszerekkel próbáltak „láthatatlanná” válni. Ráday már 1869 augusztusában arról értesítette a megyék alispánjait és a városok polgármestereit, hogy „...számos gonosztevő feladva pillanatilag legalább bűnös életmódját, rejtekhelyeket keresve igyekszik a kézrekerítés elől menekülni és mint több esetből tapasztalni volt alkalmam, egyes községek és majorságokban mint cseléd és munkás húzódott meg.”² Ezért a községi elöljáróságok és az uradalmak vezetőinek kötelességévé tette, hogy egy részletes listát készítsenek, amelyben azok a „vidéki cselédek vagy állandó munkások” szerepeljenek, akik 1869. január 1-től a területükön tartózkodnak. Ezt a megyék és a városok gyűjtsék össze, majd a királyi biztossághoz küldjék el. Ismereteink szerint ezt a felszólítást Ráday 1870 júniusában megismételte.

Az 1869. évi felmérés tehát közbiztonsági célzattal történt, és elsősorban olyan adatok közlését várták el, amelyek alapján az illetők könnyen ellenőrizhetők. Ennek ellenére a források páratlan lehetőséget teremtenek az idegen munkavállalók összehasonlító elemzésére.

Sajnálatos módon a mintegy másfél iratcsomónyi anyag semmilyen tekintetben nem teljes és itt első helyen a földrajzi behatároltságot kell megemlítenünk. Ráday utasítása a Duna-Tisza közére és a Tiszántúl déli részére korlátozódott, de több olyan területet is érintett, amelyre a belügyminiszteri utasítás szerint – elméletileg – nem terjedt ki a fennhatósága.³ Ennek ellenére egyedül Temes megye bizottmányi kisgyűlése tiltakozott az ilyen adatgyűjtés ellen, és – Ráday illetékeltenségére hivatkozva – ezt megtagadta.⁴

A legtöbb gondot azonban a királyi biztos által kiadott utasítás hiányosságai okozták. Ebben ugyanis nem szerepelt egyértelműen, hogy milyen szempontok szerint kell az adatokat összegyűjteniük, nem létezett egységes séma, ami a későbbiekben a feldolgozást megkönnyíthette volna. Nem volt pontos a célszemélyek megfogalmazása sem, ezért ezt szintén különbözőképpen értelmezhatték. A Bács megyei Filipova község jelentése szerint „a községben levő idegenek

² MOL K 151 6. cs. 1869. 1132. sz.

³ Torontál, Temes, Csanád, Csongrád, Bács, Arad, Krassó, Békés megyék, Jász Kiskun és Kikindai kerület, valamint Szabadka, Temesvár, Újvidék, Szeged és Arad városok

⁴ MOL K 151 6. cs. 1869. 1643. sz.

mind fiatal szomszédos községbeli szolgálégynek – s nem gyanúsak”. A telecskai járásban „szolgáltatban levők mind e környékbeli ismerős egyének”. Ezek az iratok azt mutatják, hogy sok esetben csak a teljesen ismeretleneket írták be és nem az idegeneket. Több esetben a hatóság úgy próbálta összegyűjteni az adatokat, hogy falragaszokon szólították fel az idegen munkásokat és cselédeket a jelentkezésre, de ennek természetesen semmiféle hatása nem volt. Az akták arról is tanúskodnak, hogy a szegedi központban a jelentéseket átnézték, kijegyzetelték, és több esetben egy-egy város vagy járás teljes anyagát kiemelték, amelyek ezért szintén nem kutathatóak.

A megmaradt iratok feldolgozása ezért azzal a veszéllyel járhat, hogy a töredékek alapján torz képünk alakulhat ki az arányokat illetően. Nehezen hihető ugyanis, hogy Pest megyében a ceglédi járásban összesen 6, míg a solti járásban 270 idegen munkavállaló található egy időben. Ezzel szemben viszont semmiféle utalás nem található arra, hogy a hiányzó iratok bármilyen meghatározható szempont vagy tudatosság alapján kerültek volna kiválogatásra, tehát az esetlegesség ebben az esetben a kutatást segítheti. Összességében 1869-ben 3028 főről találhatóak adatok, akik közül 1062 fő különböző szempontok szerinti elemzésére nyílik lehetőség. A két szám közötti különbségnek egyrészt a fentiekben már részletezett eltérő adatfelvételi rendszer, másrészt pedig sok esetben az adatok teljes hiánya a magyarázata.

A feldolgozásra kerülő adatok közigazgatási beosztás szerinti csoportosítása a következő: Pest megye 422 fő, Bács-Bodrog megye 261 fő, Csanád megye 78 fő, városok (10.000 főnél nagyobb lakossággal)⁵ 301 fő. Lehetőség szerint törekedtem arra, hogy a vizsgált területek összefüggő életteret alkossanak (pl. teljes járások), és ezt kiegészíthessem egy-egy községgel és nagyobb várossal. Így lehetőség nyílik arra, hogy a kisebb tanyáktól a csaknem 50.000 lakosú Hódmezővásárhelyig eltérő életmódú és kultúrájú területeket hasonlíthassunk össze, amelyben a mezőgazdasági és az ipari munka is a területnek többé-kevésbé megfelelő módon részesedik.

Az elméleti bevezető után most vizsgáljuk meg részletesebben, hogy milyen területek vizsgálatára nyílik lehetőség. Az iratok minden csoportja a korábban említetteknek megfelelően a legkülönbözőbb

⁵ A városok kiválasztásánál a lakosság számát tekintettem irányadónak, mert a közigazgatásban elfoglalt helyzet kevésbé tekinthető vonzónak az idegen munkavállalók bevándorlásában, mint a nagyobb lakosságszámmal járó több munkalehetőség.

adatokat gyűjtötte össze, így szinte egyik szempontból sem vizsgálható egyszerre valamennyi munkavállaló. De jelentős száma miatt elemezhető a származási hely, az életkor, a vallás, a foglalkozás, a családi állapot, a szolgálati idő, a nyelvtudás kérdésköre. Következtetéseket lehet levonni a munkáltatók és munkások arányából, a munkavállaláshoz szükséges igazolványok meglétéből vagy azok hiányából, a külsődleges ismertető jelekből (pl. a himlő gyakorisága, szakáll vagy bajusz viseletének gyakorisága) és hosszabb időtávban elemezhető például a keresztnévek „divatjának” alakulása is (figyelembe véve, hogy az általunk vizsgált személyek életkora általában 15–60 között alakul).

A vizsgálat módszere természetesen csak a komplexitás lehet, abban az értelemben, hogy a megjelölt területek csak egymással párhuzamba állítva, szoros összefüggésben elemezhetőek. Pl. a munkavállalók családi állapotát alapvetően meghatározza az életkor, ami hatással lehet a foglalkozásra is, mert az első elemzések szerint a különféle „szakmák” jelentősen eltérő – sok esetben inkább csak elvárt – átlagéletkort takarnak.

Itt azonban ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy ez a dolgozat nem az elemzésre, hanem az iratanyag bemutatására törekszik, ezért itt talán megengedhető egy-egy terület kiemelése és annak nagy vonalakban történő bemutatása.

Származási hely

Az iratok szerint az 1062 fő kb. 250 helységről „származott”. Azért kell ezt idézőjelbe tennünk, mert ebben az esetben több fogalom keveredéséről van szó. Előfordul a „származási hely”, „illetőségi hely”, „születési hely” és a „honosság”. Egy esetben külön-külön megjelölték a „származási” és „illetőségi” községet, de ezek között jelentős eltérés nem fedezhető fel. Pilis községben a 29 fő közül csak egynél tapasztalható eltérés.⁶ Ugyanezt a következtetést vonhatjuk le a „születési” és „illetőségi” helyek összehasonlításából. Talán jelzésértékű lehet, hogy Pest megye solti járásában a kettőt meg sem különböztették egymástól.⁷ Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy az illetők a lakóhelyükről érkeztek volna a munkát biztosító területre. Különösen igaz ez abban az esetben, ahol idényjellegű munkások csa-

⁶ MOL K 151 11. cs. 1870. 20. sz.

⁷ uo.

patáról volt szó. A kecskeméti felső járásban az összesen 81 főből 27, ezek közül a „dohányos” megjelöléssel illetett 42 főből csak 15 érkezett a születési helyéről.⁸

Mindezekből levonható lenne egy olyan következtetés, amely szerint a társadalmi mobilitás szinte csak a munkához kötődik. A születési hely automatikusan illetőségi ill. származási hellyé válik, ahonnan a lakosok csak a munka hónapjaiban távoznak el, majd a rossz idő beköszöntével vagy szerződésük lejártával visszatérnek községükbe. Ezt a tételünket azonban megcáfolhatja egy másik adatsor, amely szerint az idegen munkavállalók 30–50%-a legalább 3 éve ugyanabban a községben vagy városban dolgozik, de hivatalos lakhelyváltoztatás nem történt. Nem tudható azonban, hogy ez a munka teljes éveket, vagy visszatérő rendszerességgel csak bizonyos hónapokat jelenthet-e.

Az adatokból jól kimutatható a munkaerő-vándorlás észak-déli iránya, de ebben az esetben is jelentős különbségek fedezhetőek fel az országrészek között. Míg pl. a felvidéki megyékből a déli országhatárig is eljutottak, Bács-Bodrogon szinte csak a megyén belüli mozgás mutatható ki. Elemezhető a városok, vagy egy konkrét foglalkozáshoz köthető terület vonzaskörzete és a kibocsátó illetve fogadó települések lakosságszáma közötti összefüggés.

Életkor

A vidék-város összehasonlítása az idegen munkavállalók átlagéletkorát tekintve nem mutat jelentős eltéréseket (30,9 illetve 31,6 év), de belső összetevőiket tekintve számottevőek a különbségek. A községekben elsősorban az eltérő foglalkozásukat tekintve nagy a differencia (pl. a „kocsis”-ok átlagban 15–18 évvel fiatalabbak a „napszámos”-oknál), míg a városokban a szakmákon belül is nagy az eltérés a mesterek és a segédek között. A városokban rendkívül széles a szakmát tanuló iparos legényék rétege, lényegesen kisebb a 20–35 év közötti korosztály, az idősebbek pedig itt is a városokat körülvevő földeken mezőgazdasági munkával (állattenyésztéssel, földműveléssel) foglalkoznak.

A községekben a „szolga” minősítésűek a legfiatalabbak, míg a napszámosok és az állatokkal foglalkozók (pl. juhász, gulyás) átlagéletkora általában meghaladja a 40 évet. A családi állapotot tekintve

⁸ uo.

szintén jelentős az életkorbeli különbség, a nőtlenek 23-24, míg a házások átlag 40 év körüliek.

A városokban munkát vállaló nőkről is rendelkezünk némi adattal. A Szentesen szolgálói és szobalányi feladatokat ellátó 52 nő átlagéletkora 20 év, és általában Csongrád megyeiek. Életkorukból is kikövetkeztethető, hogy a családalapítás előtti időszakot töltötték távol lakóhelyüktől.

Ezen két terület önkényes kiemelése is azt mutatja, hogy a korabeli népszámlálások adatainál jóval részletesebb elemzésre nyílik lehetőség. Ezt természetesen jelentősen befolyásolhatja a vándorlási célterület lakóinak életmódja, hiszen az „idegen” munkaerő megjelenése a fogadó vidéket alapvetően nem változtatta meg. Ennek a viszonylag alacsony létszám mellett az az alapvető oka, hogy a munkavállalás egyénenként történt, a későbbi „banda rendszer” jellemzői ekkor még nem fedezhetőek fel.

Az iratanyag által nyújtott lehetőségek tehát jelentősen meghaladják a szakirodalom nyújtotta eddigi összefoglalásokat, és bővíthetik a 19. század utolsó harmadának belső migrációjáról alkotott ismereteinket.

Mindennapi élet és a gyári munkások. Miskolc város és környékének példája 1870–1910

Mikrotörténettel itt csak részben foglalkozom. A mindennapok történelme körülbelül 15 év óta fokozódó figyelemben részesül Németországban. Ez a történetírás egy új mintája, amely a kultúrtörténet alkotórészének tekinthető. A kultúrtörténethez a mikrotörténet, a családtörténet és más irányzatok is tartoznak. Ezen új szemléletmódok képviselői tudatosan felléptek Németországban a társadalomtörténet és a modernizációs teóriák és azon igény ellen, hogy a társadalmat teljességében kell felfogni és leírni.

Tekintettel arra, hogy a témám a regionális társadalomtörténet és a munkások mindennapi életének történeti jellegű vizsgálatához tartozik, ezért előadásom első részében igyekszem megmagyarázni azt a szempontomat, miszerint a mindennapok története – kultúrtörténeti értelemben – a társadalomtörténettel összeköthető. Ezt követően a magyarországi kutatások helyzetét próbálom áttekinteni, egyrészt a társadalom és a mindennapok történetére, másrészt Miskolc városra és környékére koncentrálva. Előadásom utolsó részében a munkásokra vonatkozó kutatásaim eredményeiről szeretnék beszámolni.

Mindennapok története a társadalomtörténet és a kultúrtörténet között

A mindennapok története figyelmet kelt manapság egy új történetírási módszer alkotórészeként, ami Németországban kultúrtörténet név alatt jelenik meg és szaporodó vitákat kelt. A kultúrtörténet, mint alulról, belülről kiinduló történelem, részben szemben áll az ún. történeti társadalomtudománnyal. A társadalomtörténet, ahogy a történeti társadalomtudományt röviden nevezik, Jürgen Kocka szerint egyrészt mint szociális struktúrákkal és folyamatokkal foglalkozó rész tudomány, másrészt – túlnyomóan – egész társadalmak történelmét jelenti. Az utóbbi szemléletmód, a társadalmi viszonyok hangsúlyozása mellett, a gazdaságot, a politikát és a kultúrát is magában foglalja.¹

¹ Jürgen Kocka: *Sozialgeschichte im internationalen Überblick*. Darmstadt, 1989. 2–3.

Németországban a társadalomtörténet-írás a személy- és az eseménytörténet-írással és ennek idealizáló ábrázolásmódjával szemben jelentkezett, és kifejezetten a középpontba helyezte a társadalmi struktúrák és folyamatok működésének elemzését.² Ezzel lehetséges volt következtetéseket levonni a viszonyok „hatalmának” elkerülhetetlen tapasztalatából. A túlsúlyban levő hermeneutikus értelmezés kiegészítendő volt általánosító-tipologizáló, analitikai vizsgálatokkal. A szorosabb együttműködést a szisztematikus rész tudományokkal – szociológiával, gazdaság- és politikatudománnyal – kifejezetten kezdeményezték.³ Ugyanakkor a névtelen erők hangsúlyozása és az elmélet funkcionális felfogása miatt egyre több kritika érte a társadalomtörténetet. Hans Medick már 15 évvel korábban írta, hogy a társadalomtörténet túl keveset foglalkozott a struktúrákkal, mint változékony alkotórészekkel, és a konkrét személyek cselekvési és tapasztalati összefüggéseivel. Egyrészt a kölcsönös kapcsolatok a struktúrák és az emberi cselekvések között, a termelési és uralmi viszonyok, másrészt az érintett személyek tapasztalata és magatartása nagyrészt feltáratlan maradt. Ennek okát ő a társadalmi és gazdasági állapotra való túlzott összpontosításban és a cselekvő emberek figyelmen kívül hagyásában látta.⁴

Már az 1960-as évek óta néhány angol történész és szociológus egy másik utat keresett a gazdasági determinizmus és a politikai kronologizálás között. Erre különösen Edward P. Thompson könyve (*The Making of the English Working Class*. London, 1963.) egy klaszszikus példa. A kultúra, széleskörű értelemben, mint egész élet értelmezve, vezércsillag volt egy más út keresésében, egyrészt az ortodox marxista alap- és felépítmény-minták, másrészt a polgári fejlődésre és modernizálásra épült teóriák között.⁵

Azóta, különösen az etnológiával és az antropológiával folytatott kommunikáció révén, egy változott szemléletben jelenik meg a törté-

² Thomas Sokoll: *Kultur- und Sozialanthropologie und Historische Sozialwissenschaft*. 233–234. In Thomas Mergel, Thomas Welskopp (szerk.) *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft*. München, 1997. 233–272.

³ Jürgen Kocka: *Sozialgeschichte zwischen Strukturgeschichte und Erfahrungsgeschichte*, 70–72. In W. Schieder, V. Sellin: *Sozialgeschichte in Deutschland*, Bd. I. Göttingen, 1986. 67–88.

⁴ Hans Medick: *Missionare im Ruderboot? 295–297*. *Geschichte und Gesellschaft* 10 (1984) 295–319. Sokoll, 234.

⁵ Wolfgang Kaschuba: *Kulturalismus: Kultur statt Gesellschaft?* 81, *Geschichte und Gesellschaft* 21 (1995) 80–95.

nelem. Az új cél, például az idegent, az ismeretlent a saját társadalom múltjában láthatóvá tenni, a szegények és a jogaitól megfosztott, a fejlődés fővonalába nem férő személyek szubjektív tapasztalatát kimutatni. Mellékes csoportok, témák keltenek figyelmet. Szerintem két pont különös fontosságú az etnológiából és antropológiából átvett új elemekből. Elsősorban Hans Medick programadó írásának címében megnevezett „Misszionáriusok a csónakban” perspektíva elhagyásáról van szó: ez a szemléletmód az idegen kultúrát egy nulla időpontnál, a történelmiség kezdetén kutatta, anélkül hogy a megelőző fejlődéseket tekintetbe vette volna. Egyrészt, az egy megvizsgált időpontra vonatkozó fejlődés általános határozatlansága, másrészt a hosszabb lejáratú tendenciák működése, és bizonyos helyzetekre hatása között létező feszültség alkotja a történelemtudomány egyik központi kérdését.

Másodszor, és ez a történészek számára fontosabb, az etnológusok elkezdtek idegen kultúrákat változó eszközökkel kutatni. Nem állt többé a középpontban az a kísérlet, hogy az ismeretlent az idegen csoportokat, falvakat stb., életüket részvétel és beleélés által meg lehet érteni. Az új módszer, ami az etnológus Geertz Clifford és az ő „sűrű leírás” fogalmával kapcsolatban van, egy új, analitikus fogalmazványt tüntet ki. Geertz szavai: „Nem azáltal próbáltam a legintimebb összefüggéseket és elképzeléseket kutatni, hogy én magam elképzelttem, hogy másvalaki vagyok, egy rizsültető vagy egy törzs vezetője, hogy azután megfigyeljem, mit érzekeltem, hanem azáltal, hogy szimbolikus formákat kerestem és analizáltam – szavakat, képeket, intézményeket, magatartásokat – kik által minden helység emberei megmutatkoznak maguknak és másoknak.”⁶ A történészek biztosan hasznosan felhasználhatják ezt a módszert a saját társadalmi múltjuk kutatásában. A marxista vagy a modernizálási teóriák a fejlődést elég gyakran csak a fővonalában – haladás, iparosítás, stb. – általánosították, és ezáltal ritkán vették figyelembe az ellentmondásos vonatkozásokat, és mindenekelőtt az emberek konkrét tapasztalatait. Ezen elméletek felülvizsgálata nyilvánvalóvá tette, hogy a modernizálás és az iparosítás költségekkel járt, nem csupán a harmadik és negyedik világ országaiban, hanem az európai társadalmakban is.⁷

⁶ Clifford Geertz: *Dichte Beschreibung*. Frankfurt/NL. 1983. 293.

⁷ Medick, 302–303.

A történészek kutatási tárgya lett az alsó rétegek fegyelmezése a vallás, az oktatás és az orvostudomány fejlődése által, valamint „az élet világának kolonizálása”, az ipari gazdálkodási mód, a minél jobb tőke-értékesítés, végül is annak érdekében, amit haladásnak szoktunk nevezni.

Egy újabb kiadvány még egy módszerként szemléli a modernizálási teóriákat, „ami által sikeres társadalmak, amik a példaadó szerephez ragaszkodnak, önmagukat témává teszik”. Azonban lehetséges, hogy nemsokára ezeknek a teóriáknak az általános érvényessége nem csak bírálatot és visszautasítást vált ki, hanem újak lépnek a helyébe, a modern társadalmak ábrázolására szolgáló új koncepciók által.⁸

A témák, módszerek és források választását tekintve, úgy tűnik, hogy ma kevesebb korlátozás van, mint bármikor. Nagyon elterjedt az általánosítások és az egész ábrázolásának a visszautasítása. Természetesen léteznek kivételek is, mint például Hobsbawm könyve „A végletek korszaka”. A „hogyan tovább a történettudományban?” kérdésre vonatkozó viták, az általános közömbösségtől a teóriával szemben, az éles polémián át az optimista reménységig egy termékeny együttműködést eredményezhetnek.

E fejezet végén, szeretném röviden megmagyarázni, miért látom az új, kultúrtörténeti jellegű kezdeményezéseket a történeti társadalomtudomány kiegészítésének. A két megközelítést tehát nem állítanám szembe.

Gerhard A. Ritter elsősorban a németországi társadalomtörténetről szóló áttekintő írásában bizonyítja, hogy a tématerület bővítése a mindennapok történetével és a családtörténettel, az életviszonyok, a mentalitások és a népszokások erősebb figyelembevételével, magából a társadalomtörténetből fejlődött ki.⁹

Másodszor úgy hiszem, legalábbis Németországban, félreértések születnek az etnológiából és antropológiából való kezdeményezések átvételekor. Angliában és Amerikában a történettudomány kapcsolása az új, „cultural anthropology” jellegű felismerésekhez és módszerekhez, nem kérdőjelezi meg a társadalmat mint lényeges vizsgálati kategóriát, és nem jelent elfordulást tőle, hanem ellenkezőleg, hozzáfordulást. Azonban a német kultúrtörténeti hagyományhoz való csat-

⁸ Thomas Mergel: *Geht es weiter voran? Die Modernisierungstheorie auf dem Weg zu einer Theorie der Moderne*. 226. In Mergel–Welskopp, i. m. 203–232.

lakozás, inkább szellemtörténeti tévútra vezet, ahogy az már ezelőtt többször megtörtént.¹⁰

Szerintem, a részben nagyon polemikusan folytatott németországi vitáknak különböző okai vannak, amiket én itt nem tudok részletesen tárgyalni. Csak a következőket szeretném röviden megemlíteni: a kutatás intézményesített formáival és a velük kapcsolatban levő segélyforrásokkal összeköttetésben úgy látszik, hogy politikailag befolyásolt kísérletek is léteznek, amik a történettudomány tartalmi orientációját változtatni akarják. Továbbá, a történelmi ismeretek és a nyilvánosság közötti közvetítés jellege nagy változásokon ment keresztül. Egyrészt a kapós termékekre orientált gyártás, másrészt a szaktudományok erősebb differenciálódása talán megnehezíti a meggyezést.

Magyar szakirodalom

Áttekintésem a magyar kutatások helyzetéről elkerülhetetlenül befejezetlen. Amennyire mostanáig a magyar szakirodalmat meg tudtam ismerni, úgy tűnik nekem, hogy bizonyos csoportok, különösen a munkások mindennapi életéről szóló társadalomtörténeti ábrázolások, nem annyira jellegzetesek a magyar történeti művekben. Léteznek persze társadalomtörténeti irányzatú kutatások a munkásokkal kapcsolatban, de a legtöbb Budapestre vonatkozik. A Miskolc környékéről szóló dolgozatok – és itt mindenekelőtt a Herman Ottó Múzeum és a Megyei Levéltár közleményeire gondolok – gyakran néprajzi vagy kultúrtörténeti jellegűek. A nemességről, a polgárságról, a kézműiparról és a parasztok életéről szóló dolgozatok aránya jóval több, mint a munkásoké. Tudomásom szerint nem léteznek munkásokkal foglalkozó tanulmányok, mint például a miskolci vagy más vidéki zsidókról, az újkori magyar történeti tanszéken sem.

Az iparfejlődésről szóló vizsgálatokban a munkások és a mindennapi élet ábrázolása a gyárban vagy a gyáron kívül csak röviden vagy statisztikai összefoglaló módon szerepel. Itt például Kiszely Gyula, Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgyárra vonatkozó kutatására gondolok, vagy más, vasútról vagy élelmiszeriparról szóló írásokra.

A munkásmozgalmat kezelő irodalom terjedelmes. Tapasztaltam szerint ezt az irodalmat két szempontból kritikusan kell kezelni. Leginkább azért, mert a szocializmus idején a magyar munkásmoz-

¹⁰ Sokoll: *Kulturanthropologie*. 235–238.

galom bemutatása túlságosan a történelmi materializmus tanításának megfelelően jelent meg. A szervezett munkásmozgalom nehézségeit, egy leginkább mezőgazdasági országban, természetesen nem titkolták el, de mégis a végleges szocializmus érvényesüléséhez vezető folyamatba illesztették. Bármilyen más tendenciát eltérésnek, tévedésnek vagy az állam általi elnyomás következményének tekintettek. Következésképpen a magyar munkásmozgalom fontos, jellegzetes vonásait szinte mellékesen említik, de teljes jelentőségükben egyáltalán nem értékelték. Például a rendőrségi iratok átvizsgálásakor, amelyek az egész országra vonatkozóan a Belügyminisztérium irataival együtt az Országos Levéltárban találhatóak, felfigyeltem arra, hogy milyen nagy szerepet játszott az anarchista mozgalom a munkásság soraiban. Az irodalom megemlíti ezeket a tendenciákat, de úgy értékeli, hogy általuk téves, a fejlődéstől eltávolító célokat próbáltak elérni.

A munkások politikai szervezetei változékony fejlődésének bemutatása, az Általános Munkássegylet alapításától (1868) a századforduló után körülbelül 1905–1906-ig, sokszor az eredményhez igazított. Az eredmény, az ábrázolás időpontjában egy szocialista társadalom, amiben a korábbi konfliktusok megszűntek. Olyan témák, mint a földkérdés nagy jelentősége, a gazdasági vagy pedig a politikai célok közötti választás nehézsége, a létező feszültségek a nemzetközi munkásmozgalom és a saját társadalom helyzete között, jobbra mellőztek például Nemes Dezső és Erényi Tibor dolgozataiban.

Másrészt, a munkásmozgalom ábrázolása leginkább az egész országra vonatkozik. Budapest szerepe kiemelt, miközben a munkásmozgalom fejlődését egyes vidékeken egyáltalán nem tárgyalják. A bekövetkezett sztrájkok vagy demonstrációk száma gyakran eltarja a munkásmozgalom inkább változatos és ellentmondásos – Budapesten kívüli – struktúráit és a nehézségeket.

Bácskai Vera a várostörténet-írás fejlődéséről szóló rövid dolgozatában néhány évvel ezelőtt megállapította, hogy új impulzusok csak egy regionális sajátosságú kutatástól várhatóak. A munkásság története nem választható el a munkásmozgalomtól. Itt is úgy tűnik nekem, hogy a differenciálódásra és újraértékelésre épülő tanulmányoknak, az ipari- és mezővárosok, a falvak és a bányavidékek helyi kutatásából kell kiindulniuk. Így lehetséges lesz olyan egyszerűsítéseket elkerülni, amik a munkások „uralkodásának” hitéből, vagy pedig a magyar társadalmon belüli kritikátlan, egy modernizációs minta alapján születő besorolásából is keletkeznek.

A nagyszámú, inkább néprajzi vagy kultúrtörténeti jellegű tanulmányoknak az előnyük az, hogy gyakran nagy mennyiségű és teljességű tudományos anyagot tartalmaznak. Itt a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyvére gondolok, például Szabó Béla és Mialkovszky Mária dolgozataira, amikben a lakásberendezés vagy a hagyatékek által a munkások életvilágát tanulmányozzák.

Miskolci munkások

Munkásokra vonatkozó adatokat nem könnyű találni a 19. század utolsó évtizedeinek irataiban. Inkább dominánsak a napszámos, segédmunkás, földmunkás fogalmak vagy a kézművesipari megnevezések, amelyek szerintem sokszor a gyári munkásokat illették. Különféle alkalommal kiállított akták alapján lehetséges a munkások mindennapi életéről valamit megtudni. Én főleg három iratcsoportot használtam. Egyrészt a Diósgyőri Magyar Állami Királyi Vas- és Acélgár, és mindenekelőtt a gyárkolónia iratairól van szó. Másrészt a Belügyminisztérium aktái közül különösen a rendőrségieket használtam, de az egyesületekről szóló és az idegenrendészeti iratokat is. Harmadrészt az árvaszéki dokumentumokat is elemeztem.

Vizsgálatom során elsősorban az érdekelt, hogy milyen változások következnek be a munkások életében, amikor egy gyár – a hozzátartozó részekkel együtt – megnyílik. Lazul-e a kapcsolat a falusi és a kézműipari élettel, létrejönnek-e saját szervezeti formák (közművelődési egyesületek, szakszervezetek)? A viták során lehet-e egy „munkásosztály” születéséről beszélni, s mindez a kortársakban tudatosul-e? Ezek a kérdések az orientáció miatt fontosak, természetesen egy regionális kutatás keretében ezekre csak részleges válaszok adhatók.

A diósgyőri vasgyár az ország egyik legnagyobb gyára volt, amely a gyári kolóniával együtt egy mintát alkotott. Ez mind a magyarországi iparosítási folyamatra érvényes, amelyben a budapesti gépgyárral együtt kulcsszerepet töltött be, mind pedig a munkásokra is, akik ebben a gyárban olyan élet- és munkakörülményeket találtak, amik Magyarországon másutt szokatlanok voltak. A gyár iratai ezt jól bizonyítják. Csak néhány példát említek: létezett egy betegségleyező pénztár, ami mindenki rendelkezésére állt, egy jól berendezett étterem, óvodák, elemi iskolák fiúk és lányok számára (az első nyolcosztályos magyarországi elemi iskola Diósgyőrön alakult) és egy szakiskola. A házakhoz, amikben sok munkáscsalád lakott, kert és

melléképület tartozott. Egy saját faiskola szállította a gyümölcsfákat. A fürdők, sport-berendezések, olvasótermek és egy dalegylet számára is helyet biztosítottak

A kolerajárvány közben rumos teát, és utána, a nyári hónapokban, ecetes teát osztottak ki a munkásoknak. Amikor rájöttek arra, hogy az ecet gyakori gyomorbetegségeket okozott, egy szódavízgyártó készüléket szereztek be, hogy az ingyen italokat továbbra is kioszthassák. Hangsúlyoznunk kell emellett, hogy a gyár fejlődése tervezett és folytonos volt, amelynek során a kolónia kiépítését, az életviszonyok javítását is számításba vették. Azonban valami mást is meg kell említenünk: a vezetőség magatartása a munkásokkal szemben erősen paternalisztikus jellegű volt. Az életkörülmények pozitív változásai főként tiszta gazdasági megfontolások és gyakran nevelői igények miatt következtek be. Így az italok kiosztásának a célja az alkoholfogyasztás korlátozása is volt. A munkáslakásokban tisztaságot és rendet követeltek. A dalegylet vezetői egy katolikus plébános és egy református lelkész voltak. Az egészségügyi nevelés a szakiskola tantervének részeként szerepelt. Mindezeknek az intézkedéseknek az volt a céljuk, hogy a gyári alkalmazottakban testületi tudatosságot teremtsenek, és ne engedjenek a munkások ellenállásának, a gyár vezetőségével és tisztviselőivel szemben. Ez a gyár magasabbra emelte az igényeit, mint ahogy ezt egy magánvállalkozó tette volna. Így például a szakiskolát azzal a határozott céllal indították, hogy a magyar képesített munkások arányát a nem-magyar munkásokkal szemben megnöveljék. Még ha későn is következett be a katolikus templom felépítése, akkor is mutatja, hogy mennyire fontos volt a katolikus vallásnak a befolyása.

Elmondható, hogy a városi munkások helyzete a mezőgazdasági munkásokkal és a napszámosokkal szemben valamivel jobb volt. Az is megállapítható, hogy határozott tagozódás létezett a munkások között. Ennek alapja nem csak a képzett munkások és a napszámosok, hanem az állandó állású munkások és a rövid időre alkalmazottak között is létező különbségek voltak.

Miből álltak ezek a különbségek? A „társláda”, ami egy nyugdíjpénztár szerepét játszotta, csak tíz év tagság után fizetett. A kölcsön, amit a munkások és más gyári alkalmazottak kedvező kamat mellett felvehettek, ahhoz a feltételhez volt kötve, hogy a kérelmezőnek egy állandó állása legyen, mert máskülönben a visszafizetést nem látták biztosítottnak. A kolónia házai átadásának egyik fontos feltétele volt

az állandó alkalmazás a gyárban. Valószínűleg más különbségek is léteztek, de ezeket elegendőnek tekintem azon cél illusztrálásához, miszerint a munkásokat a beilleszkedésre és a munkafegyelemre, ugyanakkor az előnyök élvezésére is ösztönözték.

Persze egy ilyen minta csak az általános gazdasági fejlődés idején lehetett jellemző, mint ahogy az 1880–1905 közötti időszak valóban az volt, amikor a kolóniát folytonosan bővítették. Az anyagi előnyök, amikben az állandó állású munkások részesültek, segíthetnek talán megérteni, miért tudott a munkásmozgalom a diósgyőri gyárban nehezen meggyökerezni. A Belügyminisztérium irataiból és a szakszervezeti újságok (mint például a „Fém munkások Szaklapja”) cikkeiből megállapítható, hogy a diósgyőri munkásmozgalom egyáltalán nem volt forradalmi beállítottságú. Az iratok tanulmányozásakor feltűnik, hogy több éven keresztül Borsod megyét csak egyszer-kétszer említik. Az esetek többsége a falvakra és a mezőgazdasági munkások forrongásaira vonatkozik. Egy második nagy aktacsoport, ahogy már említettük, az anarchista mozgalom alapján keletkezett. A Borsod megyei és a Miskolc városi iratok inkább a szervezett munkásmozgalom hiányairól, illetve könnyű ellenőrizhetőségéről számolnak be. A megtalálható dokumentumok szerint ugyanez mondható el a sztrájkokról és a szakszövetségek működéséről is.

A megyei árvaszék aktái azért értékesek, mert egyrészt néha négy generációig visszamenő családstruktúrákat tükröznek, másrészt a legtöbb esetben elfogadható tevékenységi megnevezéseket tartalmaznak. Ide sorolhatók még a leltárok, amik gyakran a munkásokra vonatkozóan nem nagy terjedelműek, és adatokat tartalmaznak a munkások származásáról, vallásáról és részben művelődéséről is. Tóth Zoltán – szekszárdi társadalomról szóló – dolgozata alapján¹¹, ami lényegesen ezekre az iratokra támaszkodik, könnyebb lesz más kutatók számára ezen források hasznát és korlátait megismerni. Szerintem itt a következő érdekes vonásokat érdemes kiemelni: az alsó rétegen belül is a munkások még hosszú ideig egy kisebbséget alkottak. Nagyobb családokban ritkán található több, mint egy munkás, gyakran egyet sem említenek. Úgy tűnik, hogy a lakosság szociális szempontú csoportosítása a vallással szemben kisebb mértékű. Néhány esetben azonban egy család tagjai különböző társadalmi réteg-

¹¹ Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Bp. 1989.

hez tartoznak. Nagyon meglepő volt számomra az a tény, hogy az alsó rétegek hozzátartozói is – napszámosok, munkások, kiskereskedők, kézművesek, segédek – legalább házrészek és szőlőhegyek tulajdonosai voltak. Haláleset után a hátramaradottak sokszor eladták a tulajdont, hogy a keletkezett költségeket állni tudják. Az 1880-as években a filoxéra miatt a szőlő erősen veszített az értékéből.

Feltűnő volt továbbá az alsó rétegeken belüli nagyfokú mobilitás. Ez ugyanúgy vonatkozik a családi helyzetre, mint a különböző tevékenységek gyakori változására is. A családi helyzet változása alatt értem a gyakori új házasságkötéseket, a gyerekek – nem mindig árvák – felnevelését rokonoknál, keresztszülőknél, az özvegyasszony gyakori költözését gyerekéhez, menyéhez vagy vejéhez stb. A szükség kényszerítette az embereket gyakori foglalkozásváltásra is: a napszámosi, a segédmunkási, a kiskereskedői, a kiskézműipari munkáktól és a kisterületi mezőgazdaságtól a koldulásig vagy az igazi munkanélküliségig terjedt ez a kör. Nem lehetne ennél nagyobb az ellentét egy olyan munkássággal szemben, amely az iparvidékekre letelepedik, több generáción keresztül egy gyárhoz van kötve, és így, lassan, sajátos szervezeti, életmódbeli és öntudatossági formákat fejleszt ki. Ami Miskolcot és Diósgyőrt illeti, a mi kutatásunk időszakában, egy ilyen réteg, az egész munkássághoz mérve, még kivételnek számít.

123 eset tanulmányozása a lakosság vallási és társadalmi szempontú tagolásáról érdekes megállapításokat tesz lehetővé. Egyrészt azért, mert Miskolc város felekezetiileg gazdag társadalmában minden felekezet tagja megtalálható az egyes társadalmi rétegekben. Másrészt egyes vallások gyakorisága bizonyos lakossági csoportokban megfigyelhető. Zsidók és legtöbbször német származású, evangélikus keresztények között gyakrabban találhatóak olyan foglalkozások, mint kereskedő, önálló és a szabad szakmák - művész, orvos, jogász.

A lakosság nagy csoportjai – a katolikusok és a reformátusok – az alsó rétegek nagyobb részét is alkotják, bár összefoglalásom még jelenleg ideiglenes. A munkások számának növekedése Diósgyőrben, Miskolcon és a környékben jelentékeny a kutató időszakban. De az alsó- és a középréteg alsó részéhez tartozó, többi hagyományos csoportok megmaradnak. Nem könnyen állapítható meg sajátos formák kialakulása a mindennapi életre, a szervezésre, az ünnepelésre, a szabadidőre vagy a konfliktusok megoldására vonatkozóan. Annál jobban feltűnik néhány vonás, amire hivatkozva befejezetlenségről vagy félbeszakítottaságról lehetne beszélni, ha a munkásság kialakulásának

folyamatát nézzük, ahogyan Berend és Ránki Magyarország modernizálásáról és iparosításáról írva ezt megállapították.

A következő pontokra gondolok: az erős függőség az államtól, éppen a munkások szervezésében is, de egyúttal az erős függőség a konjunkturális fejlődéstől is. Tehát egy olyan munkásságról lenne itt szó, amely részben „eltűnik”, amikor a gazdasági helyzet nem kedvező. Mindez összefüggésben van az olyan helységek relatív kis létszámával és elszigetelt jellegével, ahonnan a munkásság nagy mennyiségben verbuválódik.

Egy másik pont a kézműipar és a mezőgazdaság fontos szerepe. A társadalom valóban erélyes átalakítása, ami az emberek életére is hatással van, csak részben történt meg ebben az időszakban. Természetesen ezzel az értékeléssel még a nyugat-európai fejlődésű orientációhoz viszonyulunk. Azzal a tézissel szeretném befejezni az előadásomat, hogy a társadalom intenzív átalakulása, teljesen más körülmények között, talán csak a második világháború után történt meg. Ez egy további ok lenne arra, hogy Magyarország fejlődését kevésbé mérjük a nyugat-európai demokráciákhoz, hanem inkább önálló fejlődési formákat keressünk.

Gondoskodjunk a szegényekről: a szegényházi ápoltak Budapesten 1914-ben

Előadásomban a budapesti dualizmuskori szegénygondozás helyzetét vizsgálom az 1914-es évben. A szakirodalom (főként Susanne Zimmermann és Gerhard Melinz munkái)¹ sokoldalúan feldolgozta már a különböző jogi szabályozásokat és az intézményrendszert, amelyekkel a fővárosi szegénykérdést próbálta megoldani. Azonban azt, hogy kik voltak azok, akik bekerültek a főváros által fenntartott nyílt vagy zárt szegénygondozás rendszerébe, eddig még nem vizsgálták. Vizsgálódásomban esettanulmányok elemzésével arra keresem a választ, hogy mely társadalmi réteg, csoport tagjai és milyen élethelyzetben szorulnak a köz gondoskodására.

1914 telén három idős asszony is felvételt nyert a budapesti Duna-jobbparti szegényházbba: özvegy Egerváry Potemkinné, Definszky Hermína és Stekovics Teréz.² Az, ami közös mind a három asszony sorsában, az életpálya, amit rajtuk kívül sok száz szegény (illetve hivatalosan is annak nyilvánított) ember bejárt, míg a fővárosi szegénygondozás ki nem terjesztette rájuk pártfogását. Az előadás célja az, hogy ennek a három szegényházi ápoltsorsának bemutatásával megvilágítsa azokat a tipikus élethelyzeteket, illetve életpályákat, amik a szegénység önmaguk által történő vállalásához (ún. szegényházbba való felvételi kérelem) illetve a hivatalosan is szegénynek nyilvánításhoz (ami a szegényházbba való felvételüket jelenti) elvezettek.

Forrásként Budapest Főváros Tanácsa IX. ügyosztályának iratait használom, mely ügyosztály 1873-tól, a városegysítés óta foglalkozik a szegényügyi iratokkal, jótékony egyletek alapítói okirataival, árva, félárva, lelenc és elhagyatott gyermekek ügyeivel, illetve a szegényházbba utalandók ügyével. Az ügyosztály feladata volt ez annál is inkább, mivel az 1879: XI. törvény a szegényekről való gondoskodást a

¹ S. Zimmermann–G. Melinz: Szegényügy vagy radikális reform? Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben. *Aetas*, 1994. 9. sz. 37–59. uő: Gyermek és ifjúságvédelem Bécsben és Budapesten a dualizmus korában. In *Gyermeksorsok Budapesten a Monarchia idején*. BFSZK 1996., S. Zimmermann: *Die Prachtige Armut*. 1996.

² BFL IV. 1407/b Definszky Hermína IX/121/1914. özv. Egerváry Potemkinné IX/130/1914. Stekovics Teréz IX/150/1914.

községek hatáskörébe utalja és a törvény nem változik az első világháború befejezéséig.

1914-ben a gondozásba vettek legnagyobb csoportja a Duna bal és jobb parti, és a Kamaraerdei szegényház ápoltsjai. A szegényházbeli felvételhez szükséges volt a kerületi szegénygyám igazolása, illetve a folyamodó kérvénye. Mivel a szegényházi felvételhez minden ápoltnak egy kérdőívet kellett bemutatni, melyet a kerületi szegénygyám vett fel, illetve az összes elérhető iratot csatolni kellett a felvételi kérelemhez, a forrásanyag igen sokféle és gazdag. Természetesen itt is megtalálhatjuk azokat a szerencsétleneket, akiket a toloncházból kísérnek át, mivel csavargásért fogták el őket vagy a rendőr szedi össze őket az utcán. Tendencia, hogy azok kerülnek a szegényházba életük alkonyán, akik az előző években már kaptak rendszeres segílyt, vagy éppen segílyért folyamodnak, de intézeti gondozásuk látszik megfelelőbbnek a tanács szemében.

Mindenesetre általában választ kapunk a felvettek nemére, korára, vallására, családi állapotukra, születési helyükre, foglalkozásukra. Haláluk után pedig vagyoni állapotukról is kimutatást készítenek. A nemek megoszlása nem meglepő. Az általam vizsgált csoport tagjainak 33%-a volt férfi és 77%-a nő. Ez nem csak azzal magyarázható, hogy mivel ők tovább élnek nagyobb valószínűséggel kerülnek be agykori gyengeségük miatt a szegényházba, de mintha a férfiak sokkal kevésbé bírnák a szegényház kötöttségeit. Általában az ide bekerültek itt is halnak meg, de a férfiak esetében igen gyakori a "saját felelősségére kilépett" bejegyzés. Vannak olyan ápoltsak is, kik bár kilépnek a szegényházból, mégis itt fejezik be az életüket, többszöri kilépés után. A kilépés oka és indoka mindig az, hogy sikerül valahol még munkát találniuk, ekkor az igazgató nem kívánja őket tovább tartani (hiszen munkaképesekké válnak).

Talán ezért nem meglepő, hogy a tipikus életsorsok reprezentánsának három nőt választottam, hisz mint a számokból is látható, számuk nagyban meghaladja a férfiakét.

A három nő közül a legidősebb özvegy Egerváry Potemkinné, született Odeszky Hermin. Ő maga Visegrádon született, mivel azonban 1862 óta lakik Pesten férjével (aki szintén nem pesti, hanem Tokodon született), ezért elismerik pesti illetőségét. Ez természetesen a törvény szempontjából fontos, hisz annak, aki nem pesti illetőségű elviekben nem jár gondozás, a valóságban azonban nem igazán törődtek ezzel, megpróbálták az igazán rászorultakat elhelyezni. (Az már

más kérdés, hogy az iratokat bőven hizlalta a levelezés, amelyben megpróbálta a tanács a valódi illetőségi helyről a gondozás díját behajtani). Az idős hölgy 1914-ben 80 éves, és ezideig a nővérével lakott, de ennek halála után segélyért folyamodik a fővároshoz. Gyermeke nincs. Férje állami tisztviselő volt (előbb akadémiai korrektor, majd az Egyetemi könyvtárban irodatiszt). Özvegye jó eséllyel pályázik a havi segélyre, hiszen férje jogán a városi társadalomban tisztességes pozíciót szerzett. Természetesen előbb azonban a kerületi orvos igazolja, hogy munkára már alkalmatlan, és ekkor kapja a főváros segélyét. Az összeg fokozatosan emelkedik, 1897-ben havi 3 forint, majd 1898-ban 8, 1904–1910-ig pedig havi 10 korona. 1914-ben a szegényházba utalják.

A következő ápolott Definszky Teréz. Ő Pesten született 1854-ben a IV. kerületben. Pesti illetőségét el is ismeri a tanács. Római katolikus, hajadon, cseléd, törvénytelen származású, Definszky Zsófia leánya. Szegényházba kerülése előtt Ungár Károly adóbérlő tartotta lakásában, kegyelemből. Az orvosi vizsgálat szerint „kissé buta” takarítónő. A város 1909 óta részesíti 6 korona havi segélyben, amit 1910-ben havi 10 koronára emelnek.

A harmadik ápolott Stekovics Teréz az orvosi vizsgálat szerint gyengeelméjű, idült alkoholista „aki még” alsó végtagrövidülésben is szenved. Őt a rendőrség állítja elő többszörösen is csavargásért (már érvényben van az 1913. évi XXI. törvény, mely a csavargást büntetendő cselekményként értelmezi, és a csavargók rendőri előállítását, illetve elzárással vagy kényszermunkával történő büntetését írja elő.) Egyébként 23 éves és cselédként takarításból él. A szülők elhaltak, előbb az anya, majd 1910-ben az apa is, aki bádogossegédként dolgozott, és besztercebányai születésű volt.

A továbbiakban szeretném bemutatni azokat az alapvető azonosságokat, amelyek fellelhetők a három asszony sorsában, melyek meghatározták azt, hogy életüket a köz gondoskodására bízva kellett befejezniük, illetve azokat a fordulópontokat, melyekben életük marginalizálódása megindult.

Mindhárom nő magányos, és egyedül áll a világban. Ez az alapvető és elsődleges fontosságú a szegénység felé vezető úton, hiszen ez jelzi a segítő hálózat elvesztését, amikor család, a barátok már nem képesek megvédeni az egyént, és amikor ebből a hálóból kihullva teljesen a perifériára szorul. Ez egyébként igaz az 1914-ben felvettek egészére. A felvettek családi állapotát vizsgálva a legmagasabb a

nőknél az özvegyek aránya 65%, míg a férfiaknál 37%, és a hajadonok illetve nőtleneké 15–16%. A férfiaknál a házasok vannak a legtöbben 45%, míg a nőknél ez 18%. Vannak hivatalosan elváltak is a nőknél 2%-ban, míg a férfiaknál 1%-ban. Összességében az állapítható meg, hogy a magányosok (özvegyek, hajadonok, nőtlenek és elváltak) jóval többen vannak, mint a házasok. Általában a házaspárok együtt kérik felvételüket a szegényházba, akkor tesznek kivételt, ha az asszony még munkaképes és van is munkája, illetve kiskorú, még gondozásra szoruló gyermekei vannak a párnak.

Egerváryné férje és nővére halála után veszíti el azt a rokoni segítő hálót, mely a felszínen tudná tartani és megóvná a teljes marginalizálódástól, míg Terézt, aki eleve nagy hátránnyal indul az életben, a szülők halála után nem vállalja el a rokonság (egyébként erre több példa is van, amikor a fogyatékos családtag tartását nem vállalja a rokonság, és az a szegényházban végzi). Hermína valószínűleg élete nagy részében egyedül van, mint törvénytelen gyerek eleve nem tudhatja maga mögött a teljes család segítségét, nem alapít családot, így számára az egyetlen lehetséges megoldás öregségére és munkaképtelen korára a szegényház.

Meghatározó az életkor is, hiszen a két asszony 80 illetve 60 évesek, Teréz pedig testi és szellemi fogyatékosága miatt kerülhet be fiatalon a szegényházba. Az ápoltak egészségét tekintve kormegoszlás szerint természetesen legtöbben az idősek vannak, a legnagyobb a 60–70 év közöttiek csoportja (39%), őket a 70–80 év közöttieké követi (24%), majd a 40–50 (8%) illetve a 80 éven felüliek következnek (6%). A hagyományosan kereső korban lévők, 20-tól 40 éves korig, viszonylag magasabb arányát (11%) az adja, hogy általában elnyomorodás, gyengeelméjűség miatt kerülnek a szegényházba. Sajnálatos módon a szegényház még mindig betölt egyfajta kórház szerepet is, hiszen az egyébként egészséges nyomorékokat, illetve a nem közveszélyes elmebetegeket is ide próbálja a család elhelyezni. Egyébként ez a helyzet már a köz figyelmét is felhívja, és épp ezen év áprilisában jelenik meg Az Estben egy felháborodott riport arról, hogy mi módon kínoznak egy félkegyelműnek kikiáltott asszonyt a szegényházban³.

Nem meglepő, hogy a három asszony közül kettő Pesten született, míg a harmadik is már jó ideje a városban lakik. Ebben az évben a legmagasabb a Budapesten születettek aránya. Őket követi a felvi-

³ Sikoltások a szegényházból, *Az Est* 1914. április 8. sz. 7.

dékiek, majd a dunántúliak, ezek után következnek a Budapest környékiek, az Alföld és a Délvidék egyenlő arányban képviselteti magát. Legkevesebben a Duna-Tisza közéről származnak ebben az évben. Ezek az adatok önmagukban félrevezetőek lehetnek, de kiegészítve, a mobilitási vizsgálatok számára talán hasznos információkat tartalmazhatnak. Vannak külföldi születésű, de időközben illetőséget szerzett szegények is, a legtöbben Csehországból (6 fő), Ausztriából (5 fő) és néhányan Morva-, Lengyel- és Oroszországból. Mint láthatjuk azonban az ő számuk elenyészően csekély. Árulkodó jel azonban, hogy Teréz édesapja Besztercebányáról került ide, tehát bevándorló volt, míg Egerváry asszony esetében se a férje, se ő maga nem Budapesten született. Vagyis azok, akik nem gyökereztek meg a városban könnyebben maradhattak magukra, mint a több generáció óta helyben lakók. Lakásviszonyaikról csak annyit tudunk, hogy Egerváryné nem képes tovább bérelni a lakását (nővére halála miatt), míg Herminát kegyelemből tartják. Teréznek valószínűleg egyáltalán nincs hol laknia, ezért is gyűjtik be csavargásért (hasonlóan ahhoz a szintén félkegyelmű társnőjéhez, akit kétszer is az Óbudai temetőből kísérek be, mert a síroknál tartózkodik, és ott tüzet rak). A szegényházba felvettek többsége általában Budapest VII. és VIII. kerületében lakik, de feltűnnek Óbudáról és Újpestről is. Úgy tűnik, az, hogy többé nem képesek valamiféle lakást fenntartani vagy bérelni, a fordulópont az életsorsban. Ekkor kerülnek végleg perifériára, tartják önmagukat is szegénynek, és merül fel bennük a szegényházba való bekerülés gondolata. Egerváryné kérvényében arra hivatkozik, hogy nem tudja a lakhatást megoldani, Herminát "kegyelemből tartják", míg Teréz a rendes lakóhely hiánya miatt kerül a rendőrségre, illetve utalják be a szegényházba. Mintha a társadalom szemében a lakóhely hiánya lenne a legmeggyőzőbb érv az illető szegénysége mellett. A korszakban szinte az összes filantróp, aki a fővárosi vagy az országos szegénygondozás javításának szükségességéről ír, szegényeken elsősorban azokat a koldusokat és csavargókat érti, akiknek nincs lakásuk.⁴ És mikor az új Bárczy-féle városvezetés elindítja reformjait a város legszegényebb rétegei helyzetének javítására, a legnagyobb és legkövetkezetesebben végigvitt program a lakásépítő. (Természetesen ezt in-

⁴ Néhány példa: Barth László: *Budapest főváros szegényügye*. Bp. Szeretetházi Egyesület, 1887. Ferenczy Imre: *A munkáslakáskérdés különös tekintettel Budapestre*. Bp., Kilián F., 1910. Forbáth Tivadar: *Adatok a magyar szegényügy rendezéséhez*. Bp. Márkus S., 1908. Szalay Mihály: *A szegényügy*. Bp. Singer és Wolfner, 1901.

dokolják a főváros közmondásosan szörnyűséges lakásviszonyai is, de több reformer szerint a szegénység kérdése lakáskérdés.)

Tipikusnak nevezhető az, hogy mindhárman már havi segélyt kaptak a szegényházba felvételük előtt. Tehát már a felvétel előtt sikerült őket a jó szegény kategóriájába gyömöszölni a hatóságoknak, aki munkaképtelen, önmagát ellátni nem képes, de tisztességes, elnyomorodása előtt dolgozott, és csakis testi gyengesége vagy magas kora miatt szorul a köz gondoskodására.

Ami némi különbség a három életsors között az az, hogy ki honnan indult. Teréz és Hermina szinte egyforma hátrányokkal kezdték életüket. Míg a törvénytelen származás volt a teher az egyikén, addig a másikat a testi és szellemi fogyatékoság terhe nyomta. Hozzájuk képest Egerváry asszony igencsak magas polcon állt, hisz férje tisztviselő volt, rendszeres fizetéssel. Számára sokkal nagyobb társadalmi zuhanást jelenthetett a szegényház, mint a másik kettőnek. Herminát kegyelemből tartotta utolsó gazdája, Terézt pedig nem tudta befogadni a nagyobb család. Egerváryné tragédiája az volt, hogy nem volt gyermeke, vagy olyan rokona, aki vállalta volna eltartását, és úgy tűnik az akadémiai korrektorság mégsem volt annyira biztos egzisztencia, hogy abból valamiféle tartalékot lehessen felhalmozni. A kispolgári egzisztenciák még mindig törékenynek bizonyulnak a korban. Teréz és Hermina útja szinte törvénytelenül vezetett a szegényházba, Gyáni Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy a cselédlét befejezésének szinte törvénytelenül végkifejlete volt ez.⁵

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy általában idős vagy fogyatékos, magányos (gyermektelen) személyek és főként nők kerültek a szegényházba. A foglalkozási megoszlás azt mutatja, hogy míg a férfiaknál a gyári munkások (24%) és a napszámosok (16%) vannak a legtöbben, míg a nőknél a cselédek (35%), addig a napszámosok (12%) és a háztartásbeliek (13%). A férfiaknál gyakran előforduló foglalkozás még: a cipész, szabó, zenész, míg a nőknél a mosónő, varrónő, takarítónő, gyári munkás. A három nő további sorsáról keveset tudunk. Terézt 1916-ban elmeógyógyintézetbe szállítják, és ott is hal meg 1918-ban. A másik két idős asszony sorsát nem ismerjük, de nagy valószínűséggel a szegényházban haltak meg, némi ruhaneműt hagyva maguk után, melyet a további ápolottnak osztanak szét.

⁵ Gyáni Gábor: *Család, háztartás és városi cselédség*. Bp. Magvető, 1983.

Határváltozások hatása egy mikroközösség életére

A 20. század viharos eseményeinek következményeként szinte természetessé válik már az európai ember számára az, hogy kontinensünk térképe folyamatos változásban van. Ma is szemünk előtt játszódnak le ezek az események, melyek mögött ott húzódik népek, nemzetek tragikus sorsa, egyik napról a másikra hontalanná válása, addigi életük teljes felborulása. Ám a történelem azt bizonyítja, hogy a konkrét konfliktushelyzet utáni béke közel sem oldja meg problémáikat, a következmények évtizedekig éreztetik hatásukat, és egészen más irányba vihetik népcsoportok sorsát.

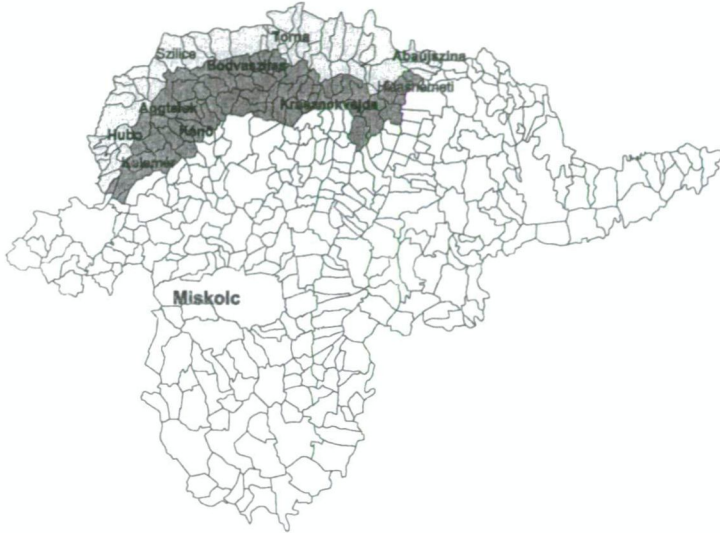
A dolgozat egy ilyen lokalitás néhány társadalmi jellemzőjét ragadja ki, a 20. század viszonylatában hosszabb idő óta békés, határszakasz mentén élő közösségek társadalmi, gazdasági életének alakulásán keresztül.

A vizsgált terület a Sajó és a Hernád közötti magyar–szlovák határszakasz, 105 (58 magyarországi és 47 szlovákiai) települést érintve (1. ábra). A kutatás empirikus módszert részesít előnybe, kétfajta kérdőíves felvételezés felhasználásával, az egyik 765 háztartást mért fel, a másik a 105 település polgármestereitől kért információkkal bír. Ez a munka az előbbi típusra támaszkodva ad betekintést a megjelölt határvidék társadalmának jellemzéséhez.

Jelen tanulmány célja, hogy az általános összefoglalón túl a közösségek rokoni és baráti kapcsolataira helyezze a hangsúlyt, megpróbálja bemutatni azt, hogy ezekre hogyan hatott az a helyzet, hogy egy korábban szoros összefonódásban élő közösséget kettévágott a határ.

Ez a dolgozat csupán egy kisebb része egy nagyobb értekezésnek, amely megkísérli majd átfogóbban vizsgálni e határmenti terület társadalmi, gazdasági életének alakulását, kapcsolatrendszerét és jövőbeni lehetőségeit.

A vizsgált térség

Határvidék

Tér és társadalom szoros összefüggésben áll egymással. A határvidékek társadalmának sajátos jellemzői vannak, amelyek meghatározó szerepet játszanak az ott élők helyzetének alakulásában. Oscar J. Martinez, az Amerikában élő határvidék-kutató úgy fogalmaz, hogy egyedi társadalmi környezet az, amelyet a központtól való fizikai távolság és az állandó nemzetek közötti folyamatok alakítanak.¹

A történelmi háttér több tanulmányban is ismertetett. Ami esetünkben lényeges az az, hogy olyan határterületről van szó, ahol az elválasztó vonal mindkét oldalán magyar közösségek élnek, ám nem egyformán periférikus helyzetűek. A magyarországi szakasz egy elmaradott rurális térség, városhiányos helyzetben. Lackó László szerint a térségben található települések között megtalálhatjuk a kedvezőtlen feltételek fajtáinak mindhárom változatát, egyes településeken ezeket halmozva is. Ő a következő három jellemzőt nevezi meg mint okot: aprófalvak, kedvezőtlen természeti adottságú mezőgazdasági terület és az ún. elmaradott terület.² A fejletlen településhálózat, a rossz közlekedési viszonyok szintén szerepet játszanak a periférikus

¹ Martinez, O. J., 1994/a.

² Lackó L., 1975.

helyzet kialakulásában.³ Mindemellett fontos tényező az is e térség helyzetének alakulásában, hogy az ötvenes és a hatvanas években olyan koncepció létezett, amely szerint több itt található településen „semmilyen fejlesztést nem kívántak engedélyezni, ... mint távlatilag fizikailag is felszámolandó kategóriával számoltak.”⁴ Ugyanakkor a szlovákiai terület az ország egyik legdinamikusabban fejlődő térsége, („Legnagyobb fokú az urbanizálódás a kassai és a pozsonyi járásban.”)⁵ illetve annak árnyékában található, és az itt lévő falvak nem veszítették el vonzásoközpontjaikat sem. A határ átjárhatatlansága, a rossz kapcsolat természetesen egyik félnek sem kedvezett, melyekre az eddigi részleges kutatási eredmények is következtetni engednek, de nem egyformán hatottak a két ország határvidékének társadalmára. Martinez a határvidékek kapcsolatrendszerének 4 modellje közül (1. az elidegenített, 2. az egymás mellett létező, 3. az együttműködő, 4. az egyenjogúságot biztosító, vagy integrált) ez a terület talán az egymás mellett létező csoportba tartozik.⁶ Az államhatárnak inkább az elválasztó funkciója érvényesült a múltban is, és sajnos napjainkban is. Pedig „az államhatár egyben az állami impérium gyakorlásának a határa is, de emellett nemcsak elválasztó vonal két állam között, hanem érintkezési felületet is képez.”⁷

A társadalom

A 105 település közül a háztartásokat érintő kérdőíves felvételezést a vizsgálati területen lévő két városban: Szepsiben és Tornalján nem lett elvégezve, mivel ebből a szempontból kifejezetten a falusi térségre irányult a figyelem. Természetesen a komplex vizsgálatban jelen vannak ezek a városok is, szerepük meghatározó az itt fekvő községek életében. 765 háztartás lett felmérve, 409 Magyarországon, 356 Szlovákiában. Nem valószínűségi mintavételezés alkalmazásával, Szlovákiában a valószínűségi mintavételezésre mód sem lett volna az adatok hozzáférhetetlensége miatt.

A megkérdezettek 41%-a nő, 59%-a férfi. 15%-uk hajadon vagy nőtlen, 67%-uk házas, 14%-uk özvegy, 3%-uk elvált. A kérdőívek rá-

³ Tiner T., 1983.

⁴ Hajdu Z., 1992.

⁵ Verešik, J., 1975.

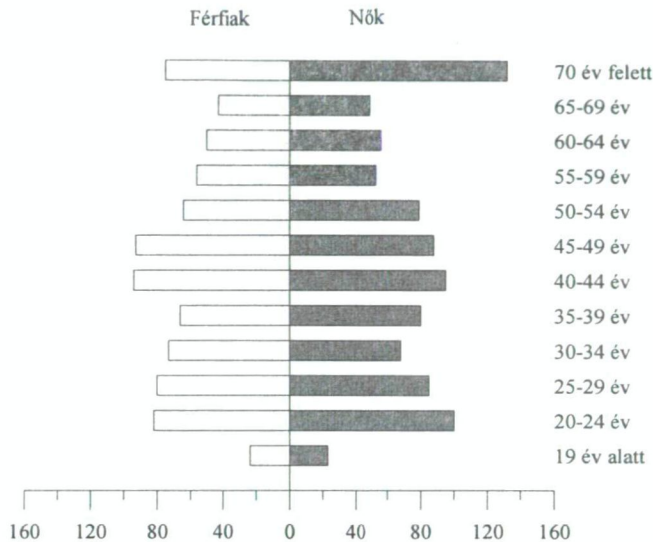
⁶ Martinez, O. J., 1994/b.

⁷ Kovács Z., 1990.

kérdeztek azokra a személyekre is, akik a megkérdezettekkel egy háztartásban élnek, így el lehetett készíteni egy ún. csonka korfát az érintett megkérdezettek köréből. (Azért csonka, mert a kiskorú gyermekeket ez a kérdéskör nem érintette.) (2. ábra.)

2. ábra

A megkérdezett háztartásokban élők korfája

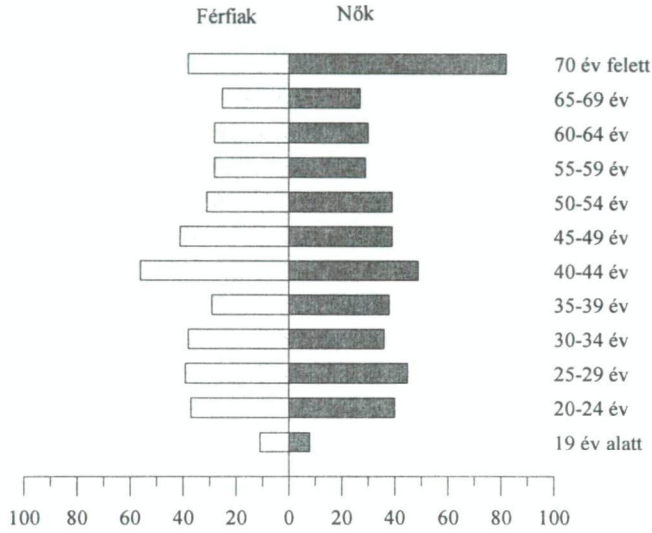
20 éves kortól nézve a korfa tükrözi a népesség korösszetételét és a nemek arányát is. Látható a különbség: míg a magyarországi falvakban érzékelhető a fiatal korosztály alacsony aránya, a hetven év feletti nők magas száma, addig a szlovákiai településeken élők korfáját tanulmányozva látható a reprodukcióra képes korosztály magas száma, és az öregedés sem olyan nagy mértékű, mint a magyarországi térségben. (3–4. ábra)

Az iskolai és a szakképzettséget tekintve összességében a szlovákiai területen kedvezőbb a helyzet, kisebb az aránya a szakképesítéssel nem rendelkezőknek, magasabb az aránya az érettségizetteknek ill. a szellemi dolgozóknak. A főiskolát, egyetemet végzettek viszont valamivel többen vannak a magyarországi területen, melynek háttérben az állhat, hogy a szlovák területen megkérdezettek többsége magyar anyanyelvű és gyermekeiket is magyar iskolába járatják, ám magyar nyelvű felsőoktatási intézmény egész Szlovákiában nagyon kevés, s mivel az itt élők gyermekei magyarul tanultak, a szlovák

nyelven való továbbtanulást kevesebben vállalják, a nyelv megfelelő ismeretének hiányában. (5–6. ábra)

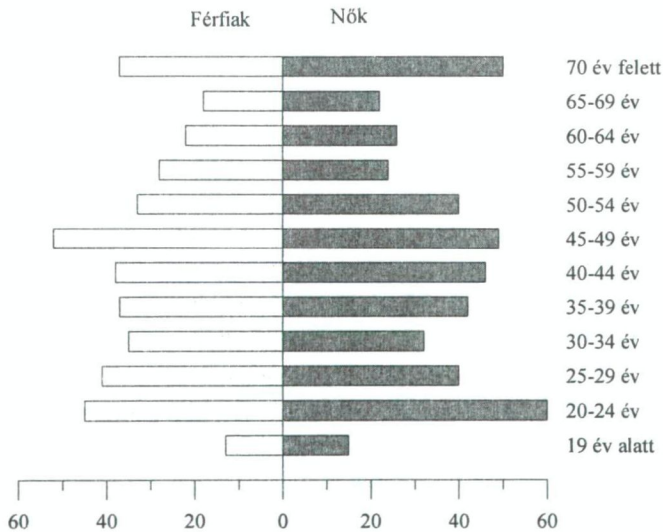
3. ábra

A magyarországi megkérdezett háztartásokban élők korfája

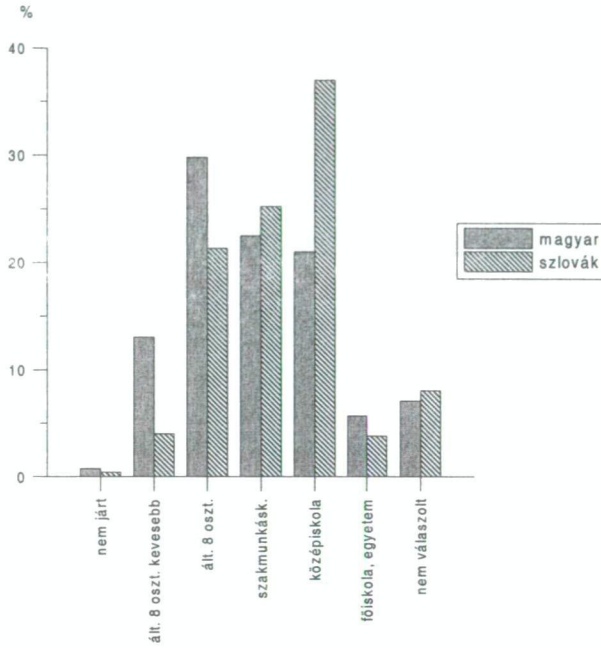
4. ábra

A szlovákiai megkérdezett háztartásokban élők korfája

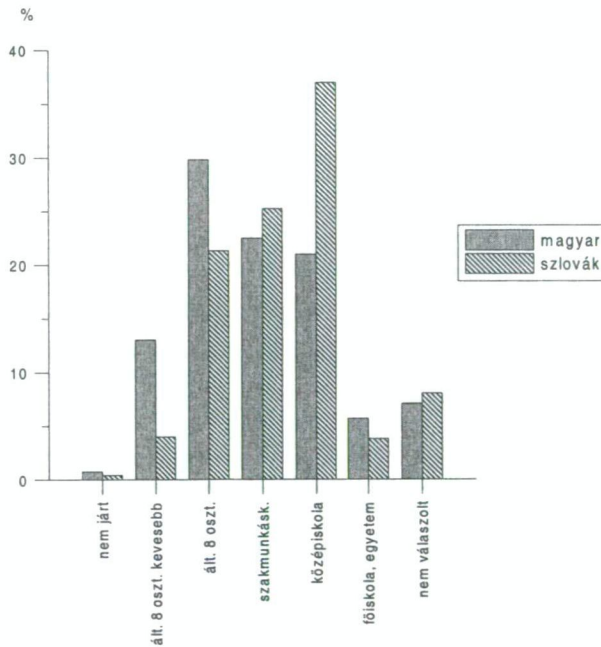
5. ábra

A megkérdezett háztartásokban élők iskolai végzettsége

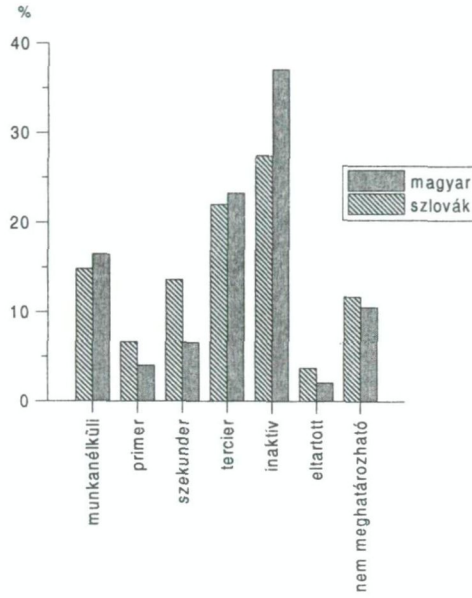
6. ábra

A megkérdezett háztartásokban élők szakképzettsége

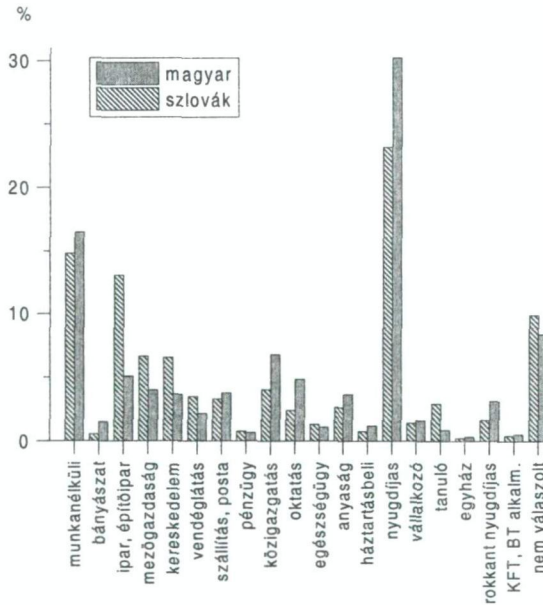
7. ábra

A megkérdezett háztartásokban élők foglalkozási szerkezete

8. ábra

A megkérdezett háztartásokban élők foglalkozási ágak szerinti megoszlása

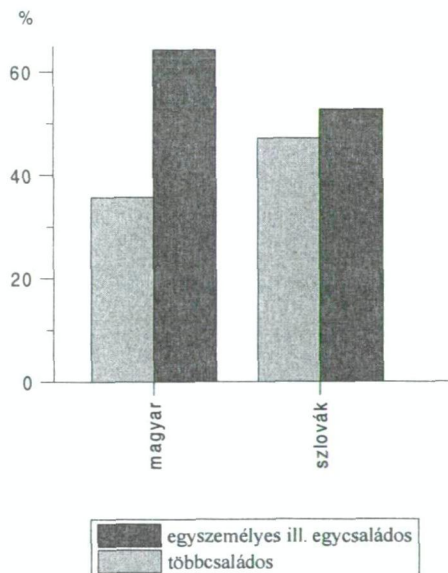

E határmenti vidéken élők foglalkozási szerkezetéről elmondható, hogy magas az inaktív keresők aránya, mely érték mögött a nyugdíjasok magas száma rejlik. Az aktív keresők közül legtöbben a terciér szektorban találnak munkát, az iparban és a mezőgazdaságban a Szlovákiában élők szerepelnek túlsúlyban a magyarországi foglalkoztatottakhoz képest. A munkanélküliek aránya a magyar területen 18%, szlovák területen 16%, tehát nagymértékű mindkét oldalon. Az eltartottak alacsony számánál figyelembe kell venni, hogy csak a felnőtt korosztályt tartalmazza az adatbázis. (7–8. ábra)

A családok vizsgálata azt mutatta, hogy a szlovák területen valamivel nagyobb az aránya a többcsaládos háztartásoknak. Ennek hátterében nem feltétlenül az áll, hogy ott jobban érvényesül a több generációk együttélésének hagyománya, hanem inkább az lehet, hogy a fiatalabb generációk magasabb aránya miatt gyakrabban előfordul, hogy az ifjú házaspárok szüleikkel maradnak az első időszakban. A magyarországi területen ha tehették elköltöztek a nagyobb városokba, szinte menekülve ebből a halmozottan hátrányos helyzetű térségből. (9. ábra)

9. ábra

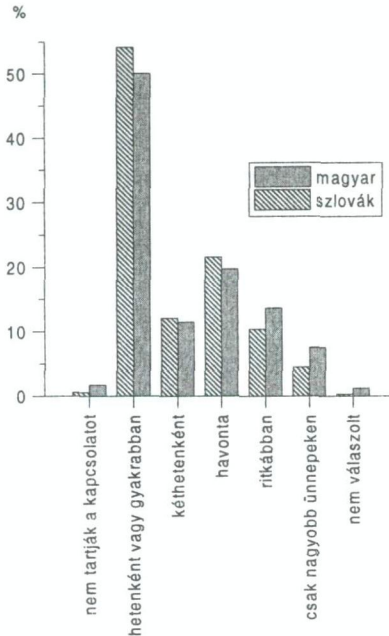
Az egyszemélyes ill. egycsaládos és a többcsaládos háztartások aránya a vizsgált térségben

A rokonsági kapcsolatok területén a két térség között nincs jelentős különbség. Fontos szerepet játszanak a rokonok a családok életében, a közeli rokonsági viszonyban állókkal mindennapos a kapcsolatuk. A határ túloldalán a megkérdezettek 56%-nak vannak rokonai, velük azonban egy hónapnál ritkábban vagy csak nagyon ritkán, a nagyobb családi ünnepeken találkoznak. (10–11. ábra)

10. ábra

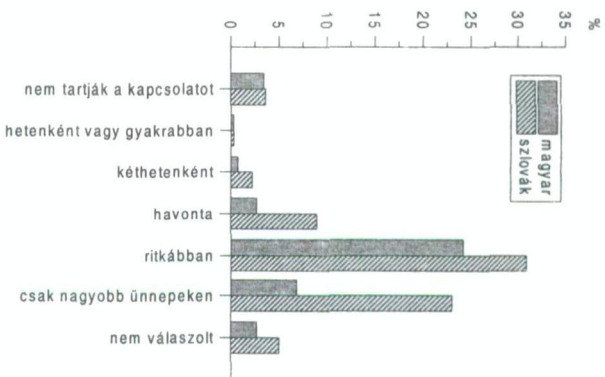
Kapcsolattartási szint általában a rokonsággal

A baráti kapcsolatokról elmondható a térségben, hogy szintén nincs különbség a szlovákiai és a magyar területeken élő családok között. A barátok zöme a szomszédok és a rokonok közül kerül ki, így mindennapos kapcsolatban állnak egymással. Leginkább lakásukon találkoznak velük, esetenként nyilvános szórakozóhelyre is mennek, és ez utóbbit a Szlovákiában élők gyakrabban teszik. A baráti összejöveteleken többnyire beszélgetnek, iszogatnak, ritkábban vendégül is látják egymást, és csak nagyon ritkán kirándulnak, sportolnak illetve még kevésbé járnak kulturális és sportrendezvényekre a barátaikkal. (12–15. ábra)

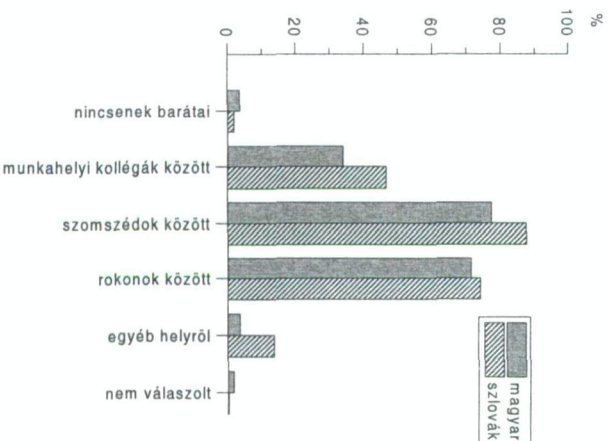
Kapcsolattartási szint a határon túl élő rokonsággal

11. ábra

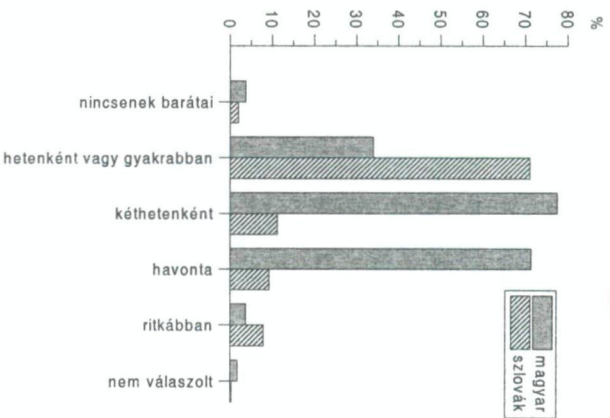

A baráti kapcsolatok összetétele

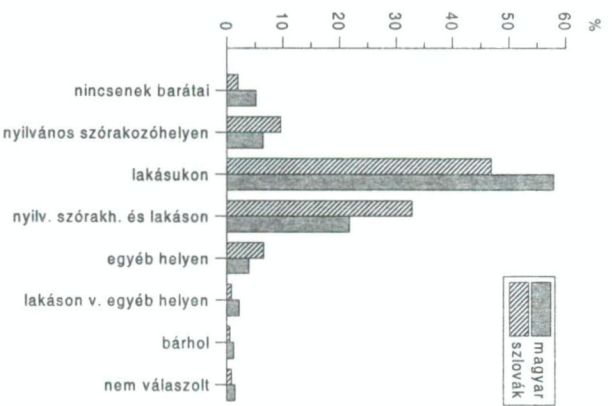
12. ábra

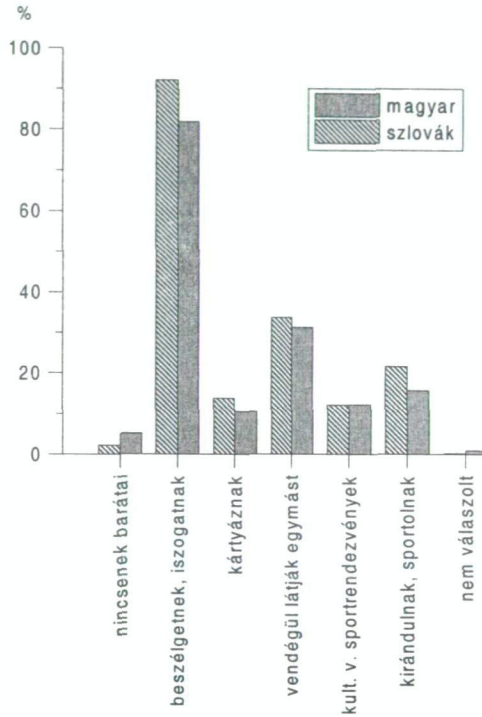
A baráti találkozások gyakorisága

A baráti találkozások színhelyei

A baráti összejövetelek időtöltési módjai

Összegzés

Manapság a hagyományos politikai határok egyre inkább depolitizálódnak, és egyre fontosabbá válik a regionális integráció szempontjából a nemzetek feletti határ.⁸ Ahhoz, hogy ezek a regionális egységek működésképesek legyenek, figyelembe kell venni a határvidékek jellemzőit, hiszen ez a térség jelenti az összeköttetést a szomszédos államok között. Ez a tanulmány egy konkrét határszakasz társadalmának néhány paraméterét igyekszik megvilágítani és hasonlítja össze a határ két oldalán élő csoportokat.

Látható a különbség a népesség korösszetételét tekintve. A magyarországi falvak az ország egyik legösszefüggőbb rurális térségét alkotják, elmaradottságuk szembeötlő. A kedvezőtlen korstruktúra itt az előregedésre utal, okozatból immár okká lépett elő a térség társa-

⁸ Amaral, do. 1994.

dalmának jellemzésében. Szlovákiában kedvezőbb a helyzet, jelen van a fiatal korosztály is. Ezek a tények is hozzájárulnak az iskolázottsági és szakképzettségi mutatók alakulásához, és a különbséghez, ami a két térség között fennáll, ezen a vidéken természetesen Szlovákia javára. Mindkét területen magas a munkanélküliek aránya, a borsodi régióban valamivel magasabb, és magas az inaktív keresők aránya is, ami szintén utal az elöregedésre. Szlovákiai területen még mindig jelentős az iparban dolgozók aránya, noha nem haladja meg a szolgáltató szektorban foglalkoztatottakét, s mivel tudvalevő, hogy ennek háttérében a Šacán működő vasgyár áll, ahol elbocsátások várhatóak, a munkanélküliség ott is növekedni fog.

Falusi környezet révén a rokoni és a baráti kapcsolatok szorosan élnek, a határon túli rokonsággal a kapcsolat viszont inkább formális.

A kutatás az F 029 180-as témaszámú OTKA támogatásával történt és folytatódik tovább.

Irodalom

- Amaral, do I.: *New reflections on the theme of international boundaries*. Global Boundaries, World Boundaries Volume 1. London and New York, 1994.
- Hajdú Z.: Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. *Földrajzi Közlemények* XL. kötet, 1992. 1–2. 29–37.
- Kovács Z.: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. *Földrajzi Közlemények* 1990. 1–2. 3–16.
- Lackó L.: Magyarország elmaradott területei (Egy kutatás eredményei és tapasztalatai). *Földrajzi Értesítő* XXIV. évf. 1975. 3. 243–269.
- Martinez, O. J.: *Border People*. The University of Arizona Press Tucson & London. 1994/a. XVIII.
- Martinez, O. J.: *The dynamics of border interaction. New approaches to border analysis*. Global Boundaries, World Boundaries Volume 1. London and New York, 1994/b.
- Molnár J.–Loboda Z.–Marozsák P.: Does it connect or separate? Cross-border links between SE Slovakia and NE Hungary. In *2nd International Conference of PhD Students*. University of Miskolc, 8–14. August 1999.

- Molnár J.: A népesség alakulása DK-Szlovákia és ÉK-Magyarország határmenti térségeiben. In *Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciája*. Debrecen, 1998. Szept. 3–4..
- Tiner T.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye falvainak személyközlekedési helyzete és fejlesztésének lehetőségei. *Földrajzi Értesítő* XXXII. évf. 1983. 2. 217–239.
- Veresik, J.: Urbanizálódás Szlovákiában az utóbbi 100 évben; a városiasodás további útja. *Földrajzi Közlemények* XXIII. kötet, 1975. 1. 43–60.

KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

A „közösség” megalkotása, széthullása és felszámolása

A „közösség mítosza”¹

A 19. század iparosodó és magasan mobilizált társadalmában jött létre a „közösségnek” az a mítosza, amit a hagyomány, a stabilitás, az egymásra utaltság és a kollektív emlékezet fogalmakkal próbáltak leírni. Az iparosodó nyugati társadalmak tagjai úgy érezték, hogy elvesztettek valamit, amit úgy neveztek, hogy emlékezet-társadalom. Ez élte a paraszti társadalom iránti felfokozott érdeklődést, ez hozta felszínre a népi kultúra értékeit, ez vonzott művészeket, tudósokat, kutatókat, felfedezőket.² A történelem misztikus idejében felfedezett „hagyomány-társadalmakat” a valóságban is próbálták megtalálni. Hittérítők, felfedezők, tudósok vágtak neki a nem nyugati társadalmak emlékezetét felfedezni.³ A „közösségnek” ez a típusú felfogása ellentétben állt a modern típusú „társadalom” felfogással. A „közösség” a régit, a „társadalom” viszont az újat, a modernet jelentette.⁴

¹ Macfarlane, Alan–Harrison, Sarah–Jardine, Charles: *Reconstructing Historical Communities*. Cambridge University Press: Cambridge–London–New York–Melbourne, 1977. 1.

² A téma historiográfiájára vö.: Laslett, Peter: *The World We Have Lost*. Second Edition. Methuen: London, 1971.; Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Osiris: Bp. 1995. 125–160. A népi kultúra és a paraszti társadalmak felfedezéséről lásd: Burke, Peter: A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia* XCV (1984) 3. 362–373. valamint Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Századvég–Hajnal István Kör, Bp. 1993. 31–64. Imhof, Arthur Emil: *Die verlorenen Welten. Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren – und weshalb wir uns heute so schwer damit tun*. Beck V.: München, 1984¹., 1985² *Elveszített világok. Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Hermész Könyvek, Akadémiai: Bp. 1992. Az első és az utolsó fejezet. Az „emlékezet-társadalmak” felfedezéséről lásd: Nora, Pierre: „Between Memory and History. The Problem of lieux de mémoire.” *Representations*. 26 (1989) 7–25. vö. a témáról még: Hofer Tamás–Niedermüller Péter: (szerk.) *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport: Bp. 1987; Hofer Tamás–Niedermüller Péter: (szerk.) *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. MTA Néprajzi Kutató Csoport: Bp. 1988.

³ A „felfedezőről”, mint saját kultúrája foglyáról lásd: Medick, Hans: *Misszionáriusok csónakban*. In *Misszionáriusok csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai: Bp. 1988. 62–109.

⁴ Macfarlane–Harrison–Jardine: i. m. 1.

A közösségnek az ilyen típusú értékelését a legmarkánsabban Tönnies fogalmazta meg 1887-ben a *Közösség és Társadalom* című munkájában. Tönnies a közösség fogalmát a „vér” (=rokonság), a „hely” (= stabilitás) és a „tudat” (=hagyomány, emlékezet) fogalmakkal határozta meg, és ez jellemezte a későbbi tudósok szemléletét is.⁵

A klasszikus közösségtanulmányok

A „közösség” meghatározása körül számos definíciós probléma keletkezett. A 19. század végi 20. század eleji meghatározások alapvetően három probléma köré csoportosíthatók. Az első, hogy miként határozhatóak el az emberi közösségek az állatok alkotta „közösségektől”. A 19. század klasszikus brit antropológusai (Morgan, Tylor), de a „résztvevő megfigyelésen” alapuló brit szociálanropológusok első nemzedékei is még együtt tanulmányozták az ember- és az állatvilág közösségalkotó jelenségeit.⁶ Ezzel kapcsolatban számos minimumdefiníció született, melyeknek lényege mindvégig az volt, hogy az ember által létrehozott „közösség” másként működik, mint az állatok alkotta közösségek, illetve, hogy az tekinthető „közösségnek”, ahol a tagok valamiben hasonlítanak egymásra, közösek a tulajdonságaik, vagy a tagok valamiben egyetértenek, közös véleményen vannak. A második probléma az volt, hogy földrajzilag meghatározható, helyhez köthető-e a közösség. A közösséget geográfiai alapról kiindulva kell-e meghatározni, illetve, hogy lehet-e egyáltalán helyhez kötni a közösséget, mint jelenséget. A harmadik probléma pedig úgy körvonalazódott, hogy az egyéni életvilágok mellett külső valóságként meghatározható viszonyrendszerrel van-e szó vagy csak a terepmunka feltételrendszere határolja körül a közösséget. Végül adódott egy negyedik probléma is, hogy a 19–20. században kialakuló új tu-

⁵ Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Gondolat: Bp. 1983. A „vér közösségéről” 15–23. pp. A „hely közösségéről” 23–30. A közösségi „egyetértésről” 30–56. old. Tönnies társadalom-elméletéről lásd 57–116. pp.

⁶ Morgan, Lewis Henry: (1877) *Az ősi társadalom*. Gondolat: Budapest, 1961. Tylor, Edward B. (1871) *A kultúra tudománya. A primitív kultúra*. In *Forrásmunkák a kultúra elméletéből*. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Maróti Andor. Tankönyvkiadó: Bp. 1975. 167–178. A brit szociálanropológia közösségdefinícióiról lásd: Bodrogi Tibor: *A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: vérségi kapcsolatok*. *Ethnographia* 68. (1957) 1–55. Az emberi és állati lét közötti viszonyról lásd: Leach, Edmund: *Szociálanropológia*. Osiris: Bp. 1996. 74–104. vö. még a humánétológia meghatározásait: Eibl-Eibesfeldt, Irenaus: *Ethology, The Biology of Behavior*. Holt, Rinehart and Winston: New York, 1970.

dományágak más-más feltételrendszer mentén határozták meg, hozták létre a maguk közösségdefinícióját. A első három fent vázolt problémakör mentén más-más definíciót alkotott az állatok viselkedésével is foglalkozó ökológia, etológia, a külső és belső tulajdonságokkal foglalkozó genetika, demográfia, másként alkotta meg a maga „közösség-definícióját” a szociológia, a szociálanropológia, és az elmúlt, nem létező korok problémájával megfejlve a régészet és a történettudomány.⁷

Történészek, antropológusok, etnológusok, etnográfusok kezdtek kisebb-nagyobb közösségek történetével foglalkozni. Ennek megfelelően a „történelem” is több szintre tagolódott, az időbeli kategóriák mellett (őskor, ókor, középkor, kora újkor, újkor története) mellett térbelileg lehatárolták kutatásai mezejét (világtörténetről, nemzetek, országok, tartományok történetéről, város-, hely-, családtörténetről, egy-egy híresebb vagy kevésbé híres ember élettörténetéről, a mindennapok és az ünnepek történetéről kezdtek műfajilag is körülhatároltan írni. A kimondottan „közösségtanulmányok” 20. századi kialakulásával egyidőben egyre jobban körülhatárolódott a közösség létszáma, nagysága illetve történetük időszaka is. Néhány példa a 20. század eleji történészek és antropológusok által tanulmányozott közösségekről. Lynds 11 és 35 ezer főről írta várostörténeti könyvét az angliai Middletownról. Banbury 19 ezer fővel számolt, amikor Yankee City városról írt. Banbury 3-18 fős teammel dolgozott a terepen, így 1 kutatóra több, mint 1000 fő jutott. Edmond Leach a 300 ezres fős kacsin népességből végeredményben csak 500 főről írt. Raymond Firth tikópai terepmunkáján 1200 főt tanulmányozott. Pitt Rivers andalúziai terepmunkáján 2000 főről, Evans Pritchard pedig a 200 ezres nuer közösségről írt monográfiát.⁸

⁷ A definíciókat említi Bell, C.–Newby, H.: *Community study*. 1971. 27. p. Az ökológia, etológia, genetika, demográfia és statisztika „pöplációkkal” számol. A szociológia, szociálanropológia „társiasságról”, „társulásról” vagy a nehezen körülírható „tömegről” ír. A régészet „régészeti kultúrákat”, a történet- valamint a néprajztudomány „tradicionális társadalmakat” említi akkor, amikor közösségekről ír.

⁸ Firth, Raymond: *We, the Tikopia. A Sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia*. Allen and Unwin: London, 1936.; Pitt-Rivers, Julian A.: *The People of the Sierra*. 1954¹, Chicago, 1971². Evans-Pritchard, E.E.: *The Nuer. A description of the Modes of Livelyhood and Political Institutions of a Nilotic Peoples*. Clarendon: Oxford, 1940¹. 1947² 110. Leach, E. R.: *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Bell and Sons: London, 1954. 3. Lynds és Banbury adatait lásd: Bell–Newby, i. m. 85., 101., 106. valamint Macfarlane–Harrison–Jardine, i. m. 6.

A közösségtanulmányok természetesen nemcsak térbeli nagyságuk alapján különböznek egymástól. Történeteik idővállumát is igen változatosan kezelték az antropológusok és a történészek. Wrigley, a híres demográfus és gazdaságtörténész Colyton város 4 évszázadát tanulmányozta.⁹ Firth tikópai terepmunkáján 50 év történetét dolgozta fel.¹⁰ Leach az 1850–1950-es időszakot vizsgálta ceyloni terepmunkája közben.¹¹

Az antropológiai terepmunkák során tanulmányozott „kisközösségekkel” ellentétben a szociológusok inkább a „nagyközösségekkel” vagy magával a nehezen definiálható „tömeggel” foglalkoztak/foglalkoznak. Bár épp szociológusok/szociálpszichológusok voltak azok, akik megpróbálták modellezni, hogy egy-egy kistársulásnak, csoportnak milyen variációi, típusai lehetnek. Szerintük a társiasságnak tisztán mennyiségileg meghatározható alakzatai egy folytonos vonalon helyezhetők el, melyen kitüntetett kritikus pontokat találhatunk. Kezdőpontját a páros kapcsolat (diád) alkotja. Ebben kiegyensúlyozott vagy függőségi viszony érvényesül, esetleg közöny. Ezen túllépve a háromtagú alakzathoz jutunk, melyben alapvető különbségként új szabályozó elem is megjelenik, a többség, vagyis a „kettő a harmadik ellen” erőter. A folytonos vonalon tovább haladva kritikus pontnak tekinthető a szociálpszichológusok által „Miller-szám”-nak nevezett és jellemzett kapcsolatrendszer, a 7+/-2 főből álló közösség.¹² Ez az az észlelési tartomány, amelyen belül tárgyakat, személyeket önálló elkülönülő egységként észlelünk. Ez a spontán létesülő kiscsoportok, baráti körök jellegzetes mennyiségi övezete. További kitüntetett tartomány a 20–25 főből álló társas mező. Itt lelhetők meg a hagyományos nagycsaládok, szűkebb rokoni kapcsolatkörök. A 2–3-tól 20–25 főig terjedő tartomány öleli fel a kiscsoportok mennyiségileg is jól meghatározható jelenségvilágát. E felett kezdődik a sokaság, a tömeg övezete, melynek mennyiségileg meghatározható határai mindig a körülményeknek megfelelően jelölőd-

⁹ Wrigley, E.A.: Family limitation in pre-industrial England. *Economic History Review* 19. (1966) 82–109.; Wrigley, E.A. ed.: *An Introduction to English Historical Demography*. Weidenfeld and Nicolson: London, 1966.

¹⁰ Firth, Raymond, i. m.

¹¹ Leach, E. R.: *Pul Eliya: A Village in Ceylon*. Cambridge University Press: Cambridge, 1961.

¹² Miller, N. E.–Dollard, J.: *Social Learning and Imitation*. Yale University: New Haven, 1941.

nek ki.¹³ Az 1960-as években azonban megpróbálták a közösség fogalmát jobban meghatározni: vizsgálták a házassági szokásokat, a rítusokat, a nyelvet, a dialektust stb. Számos olyan tényezőre bukkantak, melyekről feltételezték, hogy ezekkel egy-egy közösség alapvetően meghatározható (vagyis ami egy közösséget megkülönböztet egy másik közösségtől). A közösségtanulmányok műfaja az Egyesült Államokban alakult ki Lynds kezdeményezésére, és abból a megfontolásból, „hogy a törzsi társadalmak körében a teljes kultúra átfogására alkalmas módszerrel közelítsék meg” a közösségként felfogható társadalmi egységeket. Ezzel kapcsolatos Alfred L. Kroeber megjegyzése is, miszerint az osztálytársadalmak közösségei nem a nemzeti kultúra reprezentánsai, tehát nem a „teljes kultúrát”, hanem annak csak egyik szerveződési szintjét képviselik.¹⁴

Szociálanropológia értelemben tehát a „területileg körülhatárolt csoportok” csoportját tekinthetjük „közösségnek”. A közösség tagjai „egymással közvetlenül érintkeznek”, „köztük tevékenységek sorozata” biztosítja a „társadalmi együttműködést”, amely a „kölcsonös függés”, az „együttműködés és egységesülés gyakorlatát és magatartását teremti meg körükben.” Ez a meghatározás a strukturális elem mellett minősítő jelleget is hordozott. Vagyis „nem tekinthetők közösségnek sem a valamely céllal létrehozott társulások, sem az olyan együttélési formák, amelyekben nem teremődik meg a kölcsonös függés, együttműködés és egységesülés folyamata.”¹⁵

Bár kimondottan közösségtanulmány volt a műfaja az 1957-ben Robert Redfield által publikált – és mára klasszikussá vált – munkának, Redfield mégsem vállalkozott arra, hogy a közösség teljességét vizsgálja. Redfield elsősorban interperszonális kapcsolatokra (interpersonal contacts), a kisközösség belső házassági kapcsolatrendszerére és a politikai-közigazgatási csoporttudat jellemzőire (közösség belső és külső megnevezései stb.) helyezte a hangsúlyt. A fő kritériumok meghatározása mellett Redfield felhívta a figyelmet arra, hogy egyet-

¹³ A Miller-számról és a társiasságnak számszerűsített típusairól lásd: Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Osiris: Bp. 1998. 11.

¹⁴ Lásd: Sárkány Mihály: *Közösség*. In *Néprajzi Lexikon*. Akadémiai: Bp. 1980. 331.

¹⁵ Lásd: Sárkány, i. m. 330. vö. még: Murdock, G. P.: *Social Structure*. Macmillan: New York, 1949¹, 1965²; Arensberg, Conrad W.: *The Community Study Method*. *American Journal of Sociology*, 1954.; Frankenberg, Ronald: *Communities in Britain*. Hammondswoth: London, 1965¹, 1966².

len közösséget sem tudunk úgy vizsgálni, mint egy teljesen különálló, külső kapcsolatok nélküli szigetet.¹⁶ Egy kisebb kitérő erejéig érdemes megemlíteni, hogy Redfield munkáját tartotta mintának a történész Le Roy Ladurie is, amikor antropológiai módszereket próbált meghonosítani a történettudományban. Le Roy Ladurie ezért is tartja híres monográfiáját a „Montaillou”-t „közösségtanulmánynak”, „falumonográfiának”.¹⁷ De az egyetlen, igazán külföldön is világhírűvé vált magyarországi terepmunka-monográfia is – Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásairól van szó – a Redfield által kezdeményezett közösségtanulmányok eszköztárával dolgozott.¹⁸

A „parasztág”, mint kutatási téma és a „falumonográfiák”, mint műfaj mellett azonban a városantropológiai munkák is a közösségtanulmányok eszközkészletével dolgoztak. Pitt-Rivers kutatásának középpontjában egy andalúziai városközösség állt. Az általa leírt „pueblo”, mint közösség a születési, házassági és gazdasági kapcsolatokon kívül számos egyéb kritériummal is jellemezhető, amire eddig az antropológusok kevesebb figyelmet fordítottak. Pitt-Rivers a funkcionális elhatárolódások mellett a természetfeletti, vallási kapcsolatok közösségalkotó szerepét hangsúlyozta. Szerinte az ún. misztikus szankciókat a leghangsúlyosabb közösségalkotó tényezőként kell figyelembe venni. Pitt-Rivers szerint a közösség nem feltétlenül azonos a földrajzi vagy politikai egységgel, de azonos a társadalmi egységgel, annak minden kontextusával együtt.¹⁹ Edmund Leach írta: „A szociálant-

¹⁶ Redfield, Robert R.: *The Little Community*. Chicago, 1957., reprint 1962. and 1965.; Redfield, Robert R.: *Peasant Society and Culture*. Chicago, 1960.

¹⁷ Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy oksztán falu életrajza (1294–1324)*. Osiris: Bp. 1997. 18–19. vö. a könyv magyar kiadásáról Klaniczay Gábor: BUKSZ. 1998.

¹⁸ Fél Edit–Hofer Tamás: *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian village*. (New York, 1969) Magyarul 1998. Erről méltatás a BUKSZ 1998. évi számában több szerzőtől. A parasztág-kutatáson belül a „falumonográfiáknak”, mint műfaji és módszertani kategóriának önálló fejezete van: Davis, J.: *Land and Family in Pisticci*. 1973.; Friedl, Ernestine: *Vasilika: A Village in Modern Greece*. New York, 1962.; Halpern, Joel M.: *A Serbian Village*. Columbia, 1956.; Loizos, Peter: *The Greek Gift: Politics in a Cypriot Village*. Oxford, 1975.; Pitt-Rivers, Julian A. ed.: *Mediterranean Countymen*. Paris, 1963.; Stirling, Paul: *Turkish Village*. 1965. Vö. még a magyarországi irodalmat: Hofer Tamás–Kisbán Eszter–Kaposvári Gyula: *Paraszti társadalom és műveltség a XVIII–XIX. században*. 1. Faluk. Budapest–Szolnok, 1974.

¹⁹ Pitt-Rivers, Julian A.: *The People of the Sierra*. 1954. és edn., Chicago, 1971. 30–31. A „ház”, „háztartás”, mint gazdasági, családi és szakrális funkciókat is ellátó egységről számos elemzés született: Tönnies: i. m. 35–56. vö. még a „ház-család”-ról (do-

ropológusokat arra tanítja tapasztalatuk, hogy a helyi közösség tagjai általában úgy tekintik a közösséget, mint egy kiterjedt háztartást; noha éppilyen joggal mondhatnánk, hogy úgy tekintik a háztartást, mint a helyi közösség lekicsinyített változatát. Az antropológus mindkét esetben azt tapasztalja, hogy a közös háztartásban élő csoportnak s más csoportokkal tartott kapcsolatainak vizsgálata során egyszersmind mintegy modellszerűen tanulmányozza a helyi közösség struktúráját és kapcsolatait más helyi közösségekkel.²⁰

Egy másik antropológus, Cambell a gazdasági kapcsolatok, a földművelési struktúrák, a házassági, háztartási kapcsolatok területileg is körülírható rendszerei mellett a szokások, rítusok, kultúrák és nyelvek, akár dialektusként is megragadható jelenségéről beszélt. Campbell tehát elsősorban a hasonlóságokra figyelt.²¹

Ezzel ellentétben Skinner kínai terepmunkája során arra jött rá, hogy a hasonlóságok mellett a különbségeknek is közösségalkotó szerepe lehet. Skinner a hagyományos társadalmak jellegzetességeit próbálta kínai terepmunkája során tanulmányozni. Szerinte a kultúrák és népcsoportok egymástól elválasztó különbségeinek és hasonlóságainak feltárása után lehet a közösségeket jellegzetességeikkel megragadni. A közösségek a különböző szokások, személyes kapcsolatok, nyelvi és kulturális dialektusok mentén válnak szét egymástól. Minél több kritériumot veszünk számba, annál finomabban határolhatók el egymástól a különböző közösségek. Az eltérő közösségek a különbségek mátrixba rendezett rendszere mentén válnak el egymástól a kutatói munka eredményeként.²²

Hasonló mátrixot alkalmazott Berliner, aki szerint az antropológiai terepmunka adatait táblázatba foglalhatjuk úgy, hogy az oszlopokba az egyes társadalmakat, a sorokba az egyes társadalmak kulturális összetevőit tetszés szerinti bontásban ábrázolhatjuk. Szerinte az így megkapott táblázat segítséget nyújthat az összefüggések, a hasonlóságok és a különbségek megtalálásához. Ha az oszlopokat vizs-

mus és ostal megnevezések) írt elemzést Le Roy Ladurie munkájában: i. m. 50–104. Érdemes továbbá kiemelni általában a történeti demográfusok háztartásszerkezeti vizsgálatait: Faragó Tamás: Háztartás, család, rokonság Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatói eredmények kapcsán. *Ethnographia*, XCIV 1983. 2. sz. 216–254.

²⁰ Leach: *Szociálanropológia*. 117–118.

²¹ Campbell, J.: *Honour, Family and Patronage*. Oxford, 1964.

²² Skinner, G. W.: Marketing and Social Structure in China. *Journal of Asian Studies*, 24. Nov. 1964. - Feb-May., 1965.

gáljuk, felfedezhetünk kulturális mintákat, ha a sorokat olvassuk, felfedezhetjük, hogy egy-egy jelenségnek milyen variációi létezhetnek a különböző társadalmakban. Megállapíthatjuk a kulturális minták összevetéséből, hogy mely társadalmak hasonlítanak egymáshoz, illetve, hogy az egyes kulturális jelenségek milyen más kulturális jelenséggel (jelenségekkel) vannak összefüggésben. Berliner Sárkány Mihály észrevételezése szerint nem vizsgálja a jelenségek idődimenzióját, illetve az egyes jelenségek keletkezésének és megszűnésének mechanizmusát és a kulturális jelenségek osztályozási problémáit.²³

Geertz Bali-szigeten végzett terepmunkája viszont bizonyította, hogy ezek a tényezők nem egy-egy közösséget határolnak el egymástól, hanem ezek a tényezők különböző szinteken, de mindig más- és más populációt fednek le. Más határolnak körül a házassági szokások, máshol húzódnak a gazdasági, a politikai a közigazgatási határok és a földrajzi határok. A közösség meghatározása épp ezért igen bizonytalanra vált. Egy-egy közösség ilyen értelemben nemritkán csak a kutató elképzelésében létezett, talán a valóságban sohasem.²⁴

A hatvanas-hetvenes években tehát kibontakozott az antropológizáló történetírásban és a történeti eseményeket is feldolgozó antropológiában egy olyan irányzat, melynek középpontjában egy jól körülírt, történeti korszakhatárokkal lehatárolt közösség állt. A korszak kutatói megpróbálták körülhatárolni a közösség fogalmát. Ez a kísérlet együtt járt azzal, hogy a „közösség” fogalma egyre konkrétabb lett, vagyis egyre „szűkebb” keretek közé szorult. A nagy nemzeti történelmek helyett a „kis” és egyre „kisebb” közösségek kerültek a fókuszba. Alan Macfarlane a közösségtanulmányok kritikájaként a következő megállapításokat tette. A közösségtanulmányok egymással összehasonlíthatatlanok, összevethetetlenek, a közösségtanulmányok módszereinek tanulságai, a mikroszintű elemzések nem járulnak hozzá a „nagy társadalmak”, a „komplex társadalmak” működésének megértéséhez.

A klasszikus közösségtanulmányok általában a földrajzilag, helyileg is körülírható közösségekkel, mint egységes és zárt rendszerekkel

²³ Berliner, J.: The Feet of the Natives are Large: An Essay on Anthropology by an Economist. *Current Anthropology*, 1962. 47–77. Ismerteti: Sárkány Mihály: Vágyak és választások. Újabb észrevételek Niedermüller Péter „A néprajztudomány választásai, avagy a kultúrákutató elméleti dilemmái” c. írásához.” *BUKSZ* 1990. 3. szám (ősz) 293.

²⁴ Geertz, Clifford: Form and Variation in Balinese Village Structure. *American Anthropologist*. 61. 1959.

foglalkoztak. A közösségek közti határokat azonban nehéz meghúzni, az ún. „kemény” határvonalról pedig értelmetlen beszélni. A részvevő megfigyelés technikája mellett alkalmazott terepmunka-technikák – census, kérdőív, személyes interjúk – hatására gyakran a nem nyugati társadalmat a nyugati típusú atomisztikus, individualista és magasan mobilizált társadalmaknak megfelelő minták szerint írták le az antropológusok. A „városban” élő szociálintropológus kérdőívet és cenzust használt a Tikópiában élők között, vagy a nuereknél, az ott jellemző közvetlen személyes kapcsolattartás viszont lehet, hogy létre sem jött az antropológus és az „adatközlő” között. A korai közösségtanulmányok strukturalista-funkcionalista elemzései nem voltak mentesek az „etnocentrizmustól”, illetve amit Bierstadt „temporocentrizmusnak” nevezett, vagyis, hogy minden kutató az éppen aktuális tudományos hiedelemrendszerek foglya is egyben.²⁵

A közösség, mint hálózat

Ezek a problémák és kérdőjelek mellett azonban feltűnt egy fogalom, ami igen hamar nagy népszerűsége tett szert. Eric Wolf az ötvenes években használta először a közösséggel kapcsolatban a hálózat, szövet vagyis a „web” kifejezést. Ezt az akkor újszerű fogalmat később a „network” kifejezés váltotta fel, és amely a szociálintropológia egyik kulcsszavává vált. Wolf szerint a közösségekre, mint önmagukat alakító és integráló rendszerekre kell tekinteni, melyek saját törvényeik szerint működnek. A közösség tulajdonképpen nem más, mint a csoportkapcsolatok hálózata (web of group relations).²⁶ Újra fellendült a rokonsági rendszerek, a gazdasági, társadalmi kapcsolatok kutatása is. Az ehhez kapcsolódó „network analysis” módszer pedig mind a mai napig az antropológiai tankönyvek egyik legfontosabb fejezetében kerül bemutatásra. A rokonsági rendszerek feltárásával összefüggésben a kapcsolatháló-elemzéseknek két fontosabb változatát dolgozták ki. Az egyik az általános, a másik a személyes vagy EGO-centrikus kapcsolatháló elemzés. Ekkor alakult ki a biometria, az egyéni és a kollektív biográfia vagy másnéven prozopográfia módszere is.²⁷

²⁵ Macfarlane–Harrison–Jardine: i. m. 14–16.

²⁶ Wolf, Eric: Aspect of Group Relations in a Complex Society. *American Anthropologist*. 58. (Dec., 1956.) 1065.

²⁷ Az antropológiában alkalmazott biometriai, biográfiai kutatásokról lásd: Pelto, Pertii: *Anthropological Research. The Structure of Inquiry*. Harper and Row: New York, 1970. 59–61. Barnard, Alan–Good, Anthony: *the Research Practicies in Study of*

De a rokonsági rendszerek feltárása mellett a társadalmi kapcsolatok újabb dimenzióit is felfedezték. Turner 1957-ben számolt be afrikai terepmunkájáról, melyben az általa tanulmányozott társadalom szereplőiről és társadalmi mozgalmairól úgy írt, mint amelyek leginkább egy drámához hasonlatosak. Turner társadalmi drámákról, konfliktusokról, krízishelyzetekről, illetve újrajátszható rítusokról írt. Ezzel kapcsolatban állapította meg Klaniczay Gábor, hogy „a társadalmi életet szabályozó rituális rend: a „láadás-rítusok” a „státus-szerepcsererítusok” a társadalomszerveződés ugyanolyan nélkülözhetetlen elemei, mint azok a szertartások, amelyek a társadalom struktúrájának, hierarchiájának a normatív képét hirdetik szimbólumaikkal.”²⁸

Egy másik kutató, Edmund Leach a rítusok kapcsán fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a rítusok mindegyik fázisa a viselkedésminták egy adott készletével jellemezhető. Ezek a minták pedig ismétlődnek: „Egy rituálé sorozat egészében bemutatva rendkívül repetitívnek tűnik; bármi legyen is az üzenet, amit közvetíteni kíván, a redundancia ténye-

Kinship. Academic: London, 1984.; Bernard, H. Russel: *Research Methods in Cultural Anthropology*. Sage: Beverly Hills, Calif., 1988. A társadalomtörténeti kutatásokban alkalmazott biográfiai módszerekről lásd: Laslett, Peter: The study of social structure from listings of inhabitants. In Wrigley, E. A. ed: *An introduction to English historical demography*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1966. 160–208. Wachter, Kenneth–Hammel, Eugene A.–Laslett, Peter (eds.): *Statistical Studies of Historical Social Structure Population and Social Structure*. London, New York, San Francisco, 1978.; Mawdsley, Ewan–Munck, Thomas: *Számítógép a történettudományban*. Kalauz kezdőknek. Osiris: Bp. 1996., Valamint Lackó Mihály: Individuális és kollektív biográfia. *Századvég. Új Folyam* 12. szám. 1999. tavasz, valamint a szociológiai kapcsolatháló-elemzésekről lásd: Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris: Bp. 1996.; Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa (vál.): *A szociológiai felvétel módszerei*. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.; Angelusz Róbert és Tardos Róbert, szerk.: *Válogatás a kapcsolathálózati elemzés irodalmából*. Szociológiai figyelő (speciális szám) 1988. 4(3):5–122. Cseh-Szombathy László és Léderer Pál (vál.): *Az empirikus szociológiai kutatás statisztikai alapjai*. Bp. Tankönyvkiadó, 1973.; Szelényi Iván: *A szociológiai felvétel módszerei*. Bp. Magyar Szocialista Munkáspárt KB Politikai Főiskola - Szociológiai Tanszék, 1969.; A biometria statisztikai alapjairól lásd: Hajtman Béla: é.n.: *A biometria alapjai* (átdolgozott és bővített kiadás). Bp. Semmelweis Orvostudományi Egyetem.; Keresztesi Miklós dr.: *Számítástechnika és biometria II*. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem Természettudományi Kar., 1992.; Párniczky Gábor: *A statisztikai informatika alapjai*. Bp. Statisztikai Kiadó Vállalat, 1976.

²⁸ Turner, Victor: *Schism and Continuity in an African Society*. Manchester, 1957.; Turner, Victor: *Dramas, Fields, and Metamorphs*. Ithaca: London. vö. még ezzel kapcsolatban Klaniczay Gábor: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei. In *Történeti antropológia*. (szerk.: Hofer Tamás) MTA Néprajzi Kutatócsoport: Bp. 1984. 39.

ző nagyon magas. Itt érdemes rámutatni a kommunikáció teória egy általános mozzanatára: ha a feladó üzenetét távoli címzethez kívánja eljuttatni a zajos háttér ellenére, a kétértelműség lecsökken, ha ugyanaz az üzenet újra és újra ismétlődik különböző csatornákon és különböző formákban.”²⁹

A szimbolikus antropológia képviselői újrafelfedezték van Gennepnek az átmenet rítusairól szóló elméletét (1908)³⁰, melynek hatására megkezdődött a közösségi rítustanulmányok folyama. Arnold van Gennep egyébként a társadalomelemzés mindenkori alapegységének az egyént tartotta: „Minden egyén sokrétű társadalmi kapcsolatokkal rendelkezik” – írta az 1900-as évek elején – „és a hagyomány szabta korlátok között joggal ellenszegülhet a kialakult viszonyoknak: a családban a hitves megválasztásával és a születések korlátozásával; mint katona valamely hősi tettel; mint választó a szavazatával és így tovább. Más szóval – hogy megértsük a teljes társadalmi élet mechanizmusát –, az egyénből kell kiindulni és nem a közösségből, amely csak elvonatkoztatás, legjobb esetben távlati kép, mint a légifelvétel.”³¹ Turner, majd később Leach terepmunkájuk során újraértelmezték van Gennep rítusleírasi sémáját, és tanulmányaik középpontjába nem a kutatók által meghatározott szegmensek szerint „felépülő” vagy „felépített” közösséget, hanem az adott eseménysor, rítus, akció „itt és most” alakuló „kvázi-közösségét” állították, melyek az egyéni életútak szemszögéből érthetőek meg leginkább.

Ennek az irányzatnak folytatásaként, de egyben kritikájaként is bontakozott ki Geertz elmélete. Geertz szerint az „a nyugati elképzelés, hogy a személy szilárd körvonalakkal rendelkező, egyedi, többékevésbé egységes motivációs és kognitív univerzum, hogy a tudat, az érzés, az ítéletalkotás és a cselekvés dinamikus középpontja, amely külön egészként szerveződik meg és elkülönül úgy a többi ilyen egésztől, mint társadalmi és természeti háttértől, bármily helyesnek látszik is számunkra, más világkultúrák kontextusában rendkívül

²⁹ Leach, Edmun: *Culture and communication*. Cambridge Univ. Press, London Cambridge, 1976. 404.

³⁰ Van Gennep: *Les Rites de Passage*. Paris, 1908. Lásd erről: Fejős Zoltán: Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlatja. *Ethnographia* 90. (1979) 406-414.

³¹ Van Gennep gondolatait idézi: Cocchiara, Giuseppe: *Az európai folklór története*. Gondolat: Bp. 1962. 467. Manuel de Folklore Français contemporain. Arnold van Gennep. Auguste Picard: Paris, 1943.

különös gondolatnak bizonyul. Ahelyett, hogy mások tapasztalatait próbálnánk a mi képzeink közé szorítani – és az olyannyira hangsúlyozott „empátia” mögött a legtöbb esetben ez rejtőzik – ha el akarunk jutni a megértésig, el kell vetnünk ezeket az elképzeléseket és más emberek tapasztalatait a személyre és az évre vonatkozó saját eszméi kontextusában kell szemügyre venni...”³²

A jelentéshálóban függő állapot „evolúciója”

Geertz elméletének középpontjában tehát szintén az egyén állt, de egy kicsit másként, mint Turner és Leach tanulmányaiban. „Max Weberrel együtt úgy vélem – írja Geertz –, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állapot. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak.”³³ A jelentéshálóban függő állapot, mint metafora és a szimbolikus antropológia társadalmi drámaelemzései mintául szolgáltak az 1960-as 70-es évek történetíróinak is. A hagyományos történetírói elképzelésekkel szemben, a klasszikus történetírói módszerek ellenhatásaként jelentkezett egy új történetírói irányzat, a mikrohistoria. A mikrohistoria olyan témákat érintett vagy állított kutatásának fókuszpontjába, melyekről korábban a történettudomány elfeledkezett. Foglalkozott a nők és a gyerekek, a mentalitás, a halál, a szülés és születés, a népi kultúra, a betegségek és a szexualitás vagy például az elmebaj történetével. Megjelenésének tehát jelzésértéke volt. A mikrotörténeti esettanulmányok zöme egy-egy konfliktus, krízis, kultúrák közti találkozások „sűrű leírására” vállalkozott. A konfliktus vagy krízis által teremtett, akciókban, cselekvésekben megragadható kvázi-közösségek voltak az esettanulmányok középpontjában, melyben a szereplők által megélt események szövegben rögzült értelmezési kísérleteit próbálták a történeti antropológia képviselői valamilyen értelmezési keretben elhelyezni.³⁴ „A kultúrában az emberek megalkotják önmagukat és má-

³² Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben.* Akadémiai: Bp. 1988. 109.

³³ Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő: *Az értelmezés hatalma.* Osiris: Bp. 1994. 172.

³⁴ A pestis és az éhínség, mint krízishelyzet volt témája Barbara Tuchman könyvének: Tuchman, Barbara: *A Distant Mirror.* Macmillan: London, 1978¹, 1979². Magyarul: *Távoli tükör. A szerencsétlen 14. század. Európa.* Bp. 1987. A boszorkányság gazdagság és társadalomtörténeti összefüggéseit tárta fel Paul Boyer és Stephen Nissenbaum könyve: Boyer, Paul-Nissenbaum, Stephen: *Salem Possessed. The Social Origins of Witch-*

sokat, valamint cselekedeteiket, hogy ebben mint értelmes keretben el tudják helyezni magukat és tevékenységeiket, és jelentőséget adjanak nekik.” – írja ezzel kapcsolatban David Kemnitzer.³⁵

Natalie Zemon Davis (1990) szerint a mikrotörténetek azt tárják fel, hogy a történelmi folyamatokban miként valósul meg a lehetséges, amelyet adott időben és térben kezdünk, mint történetileg lehetségest elfogadni. A mikrotörténeti esettanulmány tárgya azonban nem egyetlen „homokszemre lefordított világ”, hanem egy olyan helyi „hatalmi nyaláb”, mely hozzákapcsolódik a többi hozzá hasonló nyalábbal együtt a hatalmi centrumokhoz, mely centrum hatásokat és jelzéseket fogad be és bocsát ki. Zemon Davis Foucault hatalom koncepcióját vette mintának, melyben a hatalom diffúziójának és a hatalom felosztási rendszerének van kiemelt szerepe. Ebben a rendszerben az egyén valóban egy hálóban vergődő állathoz hasonlatos.³⁶ Az Annales iskola megújulásaként jelentkezik az „új történetírás”, majd a „történeti antropológia” mozgalma. Képviselői az egységes szociológiai módszer létrehozásán fáradoztak, melyről úgy gondolták, hogy a történetíróknak is alkalmazniuk kellene. Francois Simiand hatására az új történetírás alkalmazói a lehető legátfogóbb egységeket tartották kutatásuk tárgyának. Makrovizsgálatokkal, kvantitatív elemzésekkel dolgoztak, a forrásokból merített adatokat absztrahálták és idősorokká merevítették, árlistákat, időjárási és demográfiai mutatókat készítettek. Az idősorok összehasonlításának eredményeit pedig bonyolult modellekbe rendezték (Durkheim, Simiand, Bloch, Febvre, Labrousse, Braudel). A mozgalom kritikusai szerint azonban a kísérletezésből rutin, az empirikus módszerekből pedig általánosító elméletgyártás lett.³⁷

craft. Harvard University Press: Cambridge–Massachusetts–London, 1974. Egy macskamészárlás szimbolikus jelentéseit tárja fel Darnton: Dranton, Robert: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York, 1982. Magyarul: Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből. Akadémiai: Bp. 1984. A nők és az írásbeliség helyzetével foglalkozik: Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth century France*. Cambridge, 1987.

³⁵ Kemnitzer, David: *Sexuality as a Social Form*. In Dolgin, J. Et al. eds.: *Symbolic Anthropology*. New York, 1977. 308. (magyarul Hoppál Mihály–Niedermüller Péter: *Jelképek–kommunikáció–társadalmi gyakorlat*. Budapest, 1983. 125–136.

³⁶ Davis, Natalie Zemon: *The Shapes of Social History. Storia della Storiografia – Hist. – Historiographie*, 17. (1990); Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat. Bp. 1990.

³⁷ Revel, Jacques: *Micro-analyse et construction du social*. In *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Textes rassemblés et présentés par Jaques Revel. École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) Gallimard–Le Seuil: Paris, 1996. magyarul A mik-

Térjünk azonban vissza a mikrohistoria képviselőihez. A mikrotörténetírást „feltaláló” olasz, valamint a mikrotörténetírás francia recepcióját megvalósító történészek elsődleges célja az volt, hogy a mikrotörténet eszközeivel egy átlagos, hétköznapi embert mutassanak be. Egy személy mikrokozmoszának bemutatásával pedig számos más mikrokozmoszra világítsanak rá, illetve, hogy az elit kultúra által elfedett népi kultúra szerepelőit a történetírás számára is ismertté tegyék. Az első kísérletezésekben az esetek egyedisége az általánost próbálta reprezentálni, vagyis az elkészített esettanulmány illusztráció volt az általános kép megrajzolásához. Carlo Ginzburg, Maurizio Gribaudi, Giovanni Lévi viszont egyáltalán nem egy átlagos ember példáját kívánta bemutatni. A rendkívüli, tehát inkább kivételes személyiségeket, egyéniségeket állították tanulmányaik középpontjába. A „jelentéshálóban függő állat” helyett a „szabad akarat megtestesítőjéről”, a „racionális és cselekvő egyénről” írtak.³⁸

A mikrotörténetírás német recepciója mindemellett egy új fogalommal bővítette a mikrotörténetírás eszköztárát: a mindennapi élet fogalmával. Kiindulási pontjuk a Braudel-i mindennapi élet fogalom volt, melyen az élet apró tényeit értették: a ruházkodást, étkezést, betegségeket, lakást stb. A braudel-i elméletben erre a statikus alaprétegre épülnek a közepesen tartós hatások, mint a szokások, majd harmadik szinten az igazán hajlékony és mozgékony struktúra, a gazdasági élet. A tudattalan ismétlődés, a rutin ebben a közegben a változatlanság, mozdulatlanság látszatát eredményezi. Ezt a statikus felfogást próbálta dinamikussá tenni Michel Certeau Goffmannak a társas érintkezésre vonatkozó munkáinak hatására. A kulturális fogyasztást vizsgálva Certeau mutatott rá arra, hogy a fogyasztás (étkezés, ruházkodás, lakás) korántsem olyan passzív jelenség, mint ahogy azt Braudel feltételezte. Végeredményben a fogyasztás ugyanolyan aktív cselekmény lesz a fogyasztás reprezentációi révén. A statikus kép megváltoztatásához Foucault hatalom-elmélete járult még hozzá, melynek hatására a történészek által elképzelt passzív statikus mikrovilág megmozdult. Feltéte-

roszintú vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas* (Szeged, 1996) 4. szám 217–237.

³⁸ Ginzburg, Carlo: *The Inquisitors as Anthropologist*. In *Clues, Myths, and the Historical Method*. The Johns Hopkins University Press. Baltimore. 156–164. pp. (1992); Gribaudi, Maurizio: *Échelles, pertinence, configuration*. In *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Textes rassemblés et présentés par Jaques Revel. École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) Gallimard–Le Seuil: Paris, 1996.

lezték, hogy a makrohatalmi rendszerek mellett működnek olyan mikrohatalmi rendszerek is, amelyek a hatalom diffúziója révén a társadalom minden tagjára kiterjednek, és a társadalom mellett az egyén életét alapvetően meghatározzák. Ezt a két kritikát vitték tovább a német társadalomtörténészek. A centrista szemlélet helyett a partikuláris szemlélet plularizmusára világítottak rá. Hangsúlyozták az egyéni életvilágok jelentőségét. Így lett a mindennapi élet a statikus mozdulatlanság helyett a dinamikus életvilágok színtere.³⁹

Jelentésalkotó közösségek, közösségalkotó jelentések

Az egyéni életutak vizsgálati tartományán kívül azonban a közösség tanulmányok eszközkészlete is bővült. A nyelvészeti, dialektológiai, nyelvpolitikai eredmények mellett a hagyományos antropológia is hozzájárult a közösségek újralfedezéséhez. A legnagyobb hatása azonban a nyelvészeti kutatásoknak volt.

Néhányan rámutattak arra, hogy a kulturális ismeretek eloszlása nem tekinthető homogénnek, illetve, hogy ez bizonyítékkal szolgál arra,

³⁹ Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? *Aetas*. Szeged, 1996. 4. szám 157–185.; Dülmen, Richard van: A történeti antropológia a német társadalomtörténetírásban. In *A német társadalomtörténet-írás új útjai*. Szerk.: Vári András, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1990. 80–101.; Gyáni Gábor: A mindennapi élet, mint kutatási probléma. *Aetas*. Szeged, 1997. 1. sz. 151–161. A történeti kutatásoknak két eltérő szemlélete különböztethető meg: a struktúrák, illetve a tapasztalatok történetének a kutatása. A következő táblázat e két szemléletmód közötti különbségeket mutatja: Ehalt, Hubert: Geschichte von unten. In Ehalt, Hubert (hg.): *Geschichte von unten. Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte des Alltags*. Wien, 1984. 11–40. 22. idézi Niedermüller Péter: Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In Kunt Ernő–Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon*. Miskolci Egyetem: Miskolc A Kulturális és Vizuális Tanácsok füzetek 1. 27–86.

struktúrák története

társadalom / tömeg
 elit
 „nagy” történelmi események
 makrostruktúrák
 „objektív” összefüggések, társadalmi
 törvényszerűségek
 írott források,
 történelmi dokumentumok
 a kutató kívülállása, leírás
 történelem

tapasztalatok története

egyén / „kis közösségek”
 „kisemberek”
 társadalmi gyakorlat
 mikrostruktúrák
 szubjektív tapasztalatok
 résztvevő megfigyelés,
 személyes dokumentumok,
 a történelem „elbeszélése”
 a kutató „belehelyezkedése”,
 megértés mindennap

hogy a kultúrát közös tudásnak tekinteni értelmetlen.⁴⁰ Azt, hogy a kulturális minták a társadalmon belül egyenlőtlen mértékben kerülnek elosztásra leginkább Pierre Bourdieu hangsúlyozta.⁴¹ Ennek ellenére számos antropológus védelmébe vette azt a gondolatot, hogy a kultúra közös⁴², vagy legfeljebb olyan eszköz, melynek esetében megvan a variálódás lehetősége.⁴³

Azt a gondolatot, hogy létezik a kulturális tudásnak egy egységes modellje egy adott tudás-tartományon belül, és hogy az ettől való egyé-

⁴⁰ Gardner, P.: Symmetric respect and memorate knowledge: the structure and ecology of individualistic culture. *Southwestern Journal of Anthropology*. 1976. 22. szám. 389–415.

⁴¹ Bourdieu, Pierre: Identitás és reprezentáció. A régió fogalmának kritikai értelmezéséhez. *Szociológiai Figyelő*. 1985. 7–22.; Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Tanulmánykötet. Gondolat. Bp. 1978.

⁴² Bernard, H. Russel: *Research Methods in Cultural Anthropology*. Sage: Beverly Hills, California, 1988. 5. fejezet.

⁴³ Ezzel kapcsolatban lásd Niedermüller Péter gondolatmenetét: „A kérdésre adható egyik válasz azt hangsúlyozza, hogy a közös tudást úgy kell elképzelni, mint valamiféle medencét (community's pool of knowledge), ahonnan a csoport minden tagja „merít”, amelyet a csoport minden tagja igénybe vesz annak érdekében, hogy a csoport többi tagjával együtt tudjon működni. (Itt persze nehéz nem észrevenni az érvelés logikai nehézségeit. Az érvelés ui. feltételezi, hogy minden egyes individuum tudja, létezik egy ilyen „medence”, s tudja azt is, hogy mire kell használni ezt a medencét. A probléma itt kettős: egyrészt nem mondja meg, honnan származik ez a tudás; másrészt homályban maradt a „medence feltöltésének” a módja.) Az egyes individuumok azonban eltérő módon és mértékben használják ezt a „medencét”, s ennek megfelelően eltérő tudáskészlettel bírnak. A közös tudást tartalmazó „medence” eltérő mértékű használata azonban nem csupán az egyéni akarat, hanem sokkal inkább a társadalmi helyzet függvénye. A tudás szétosztása, a közös tudásból való részesedés egyenlőtlen mértéke az adott csoport, társadalom belső szerkezete kialakításának egyik legfontosabb eszköze. [...] Az előbbi kérdésre azonban adható egy – bizonyos szempontból – másféle válasz is. Eszerint a közös tudás kategóriája nem e kategória tartalmára, hanem sokkal inkább a „bennszülöttek”, a kultúra hordozói által birtokolt kulturális modellek szerveződési módjára vonatkozik. A kulturális modell átfogó kategóriáján belül meg kell különböztetni egy tematikus modellt, amelynek segítségével az emberek többé-kevésbé képesek saját világuk artikulálására; illetve egy operatív modellt, amely az emberek viselkedését adott szituációkban irányítja. Magát a kulturális modellt nem lehet a közös tudás koherens rendszerének tekinteni; a kulturális modell kategóriája arra szolgál, hogy a tematikus és operatív modell közötti feszültségeket, ellentmondásokat feloldja, hogy a különböző kulturális sémákat elrendezze. Azaz a közös tudás és a különböző kiterjedésű individuális ismeretek közötti viszony nem a szembenállás, hanem az egymás kölcsönös kiegészítésének kategóriájával jellemezhető.” Niedermüller Péter: *Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában*. vö. még: D'Andrade, Roy: Cultural Meaning Systems. In: Shweder, R./R. LeVine (eds.): *Culture Theory. Essays on Mind, Self, and Emotion*. Cambridge, 1986. 88–119.

ni eltérést antropológiai eszközökkel meg lehet határozni, Romney és társai formalizálták „kulturális konszenzus-modelljükben”.⁴⁴ Ez a modell az egyetértést a közös tudás tükröződésének látja, és eszerint az a tény, hogy néhány egyén jobban ismeri a kulturális rendszert, mint mások, azt implikálja, hogy az egyéni tudásszinteket meg lehet becsülni az adatközlők közötti egyezés mértékéből. Így elérhetővé válik egy szisztematikus segédeszköz az adatközlők tudásszintjének vagy „kompetenciájának” felmérésére. A közösségi konszenzus, az interakciók gyakoriságának vizsgálata azonban egy újabb közösség-fogalom megjelenését is eredményezte: a „beszélő közösséget”.

A beszélő közösségek

A „beszélő közösségek” fogalma azt az ismeretelméleti problémát vetette fel, hogy a nyelv által avagy a közösség tagjai által teremtődik a kultúra, illetve, hogy a nyelv hatására változik, formálódik a kultúra avagy a kulturális minták változása a nyelv változását is eredményezik. A beszélőközösség tehát egy olyan elsődleges fogalom, mely feltételezi, hogy a leírás egysége nem annyira nyelvi, mint inkább társadalmi entitás. A kutató kiindulásként a társadalmi csoport keretei között működő nyelvi eszközök teljes szerveződését veszi számba. Ezzel áll szemben az az eljárás, amikor a kutató csak a nyelvi eszközök egyik részleges, „nyelvnek” nevezett szerveződését veszi figyelembe.⁴⁵

Az első zavar a beszélőközösségek és a nyelv fogalmának összekeveréséből adódott. Bloomfield (1933), Chomsky (1965) és mások a két fogalom közé egyenlőségelet téve, a beszélőközösség fogalmát lényegében a nyelv fogalmára szűkítették le.⁴⁶

„A beszélőközösség [...] külső választóvonalai [...] a különböző közösségek közötti nyelvi és kommunikációs határok semmiképpen sem határozhatók meg egyes-egyedül a nyelvi sajátosságok alapján.”⁴⁷ Azonos mértékű nyelvi különbségeket mutató beszédformákat

⁴⁴ Romney és társai kulturális konszenzus-modelljét ismerteti: Bernard, H. Russel: *Research Methods in Cultural Anthropology*. Sage: Beverly Hills, California, 1988.

⁴⁵ A beszélő közösségről részletesen lásd: Hymes, Del: A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.). *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II*. Tankönyvkiadó. Bp. 1988. 86–133.

⁴⁶ Bloomfield, L.: *Language*. Henry Holt: New York, 1933. cit. Hymes, 1988.: i. m.

⁴⁷ Vö. Hymes, Del: „Linguistics - the field.” *International encyclopedia of the Social sciences*, 9. Macmillan: New York, 1968. cit. Hymes, 1988.: i. m.

az egyes körzetek politikai és nem nyelvi történetétől függően az egyik körzetben ugyanazon nyelv dialektusainak tekinthetik, míg egy más körzetben külön nyelvként tarthatják azokat számon.

A közösség belső válaszvonalait illetően két egymástól különböző felfogás alakult ki. Kizárólag a nyelvtudás illetve a közös nyelvhasználat alapján sokan feltételezték egy közösség tagjainak „természetadta” egységét, jóllehet az azonosság pusztán mechanikus „újratermelése” miatt még nem feltételezhetünk valóságos közösséget.⁴⁸ Bloomfield és néhány követője feltételezése szerint az interakció gyakorisága egy közösség mennyiségi szempontú meghatározására alkalmas mérőszám. Barth, Gumperz, Labov, La Page és mások munkáiból világosan kitűnik, hogy döntő fontosságú azoknak a szituációknak a meghatározása, amelyek által az azonosságtudat manifesztálódhat illetve amelyekben az interakciók lefolyhatnak.

A beszélőközösség és nyelv alapvető összekeverése három sajátosság tekintetében jut kifejezésre, mely sajátosságokat többnyire a „nyelv” sajátosságaiként könyvelték el. Ezek a sajátosságok a következők: a tartalom, az érthetőség és a használat.

„Néha különböző beszédformákat azonos nyelvnek neveznek (egyetlen beszélőközösség létét feltételezve), mivel a beszédformák történelmi leszármazása minden jel szerint lényegében azonos. [...] Néha egy beszédformáról azért állítják azt, hogy az a közösség „nyelve”, mivel az adott beszédforma az interakciók elsődleges módja (pl. népnyelv). [...] Ha a beszédformák különböző dimenzióinak tekintjük őket, akkor külön-külön kell számon tartanunk mindegyiket. Az egy-egy társadalmi szerep ellátása érdekében alkalmazott beszédformákat általában nem tekintjük egyetlen nyelvi hagyományból eredeztethető képződménynek.

A továbbiakban vizsgáljuk meg az érthetőség dimenzióját. [...] Tökéletesen értetlen lehetek azzal szemben, hogy mi egy szervesen összefüggő szekvencia, mi egy válaszra váró kérdés illetve állítás, vagy egy üdvözlést kívánó helyzet illetve az üdvözlést botránnyossá tevő helyzet, vagy valamely témát megkövetelő illetve tilalmazó helyzet, nyomatékot vagy iróniát követelő alkalom, normális időtartamú csendet vagy normális szintű hanghordozást igénylő szituáció stb. Megfelelő metakommunikatív eszközök vagy lehetőségek híján ezek-

⁴⁸ vö. Wallace, A. F. C.: *Culture and Personality*. Random House: New York, 1961. cit. Hymes, 1988.: i. m.

re a dolgokra aligha jöhetnek rá magamtól. Saját közösségünkön, saját megszokott csoportunkon belül a beszédformák és a beszédmódok ismeretének eltérése nem feltétlenül tűnik szembe, mivel a kettőt együtt tanultuk meg, és együtt is alkalmaztuk mindig.”

A nyelvészek által nevezett grammatikalitásnak (beszédforma), és az etnográfusok által kulturálisan helyénvaló viselkedésnek (beszédmód) nevezett, „két eltérő típusú ismeretnek a jelentés tekintetében megnyilvánuló különbözősége még inkább szembetűnő, amikor a közös beszédforma a partnerek egyike vagy mindkét partner számára másodlagos. Tévesen járunk el, ha grammatikailag azonos jelentésű mondatokat kulturálisan is azonos jelentésűnek ismerünk el, feltételezve, hogy beszédaktusként is azonos jelentéssel bírnak, akár csak az azonos szemantikai funkciót betöltő, ugyanazt jelentő különböző nyelvű szavak. A grammatikai jelentés és a kulturális jelentés interferálhat egymással, vagy az egyik részlegesen befolyásolhatja a másikat.

A grammatikai jelentésen túli kulturális jelentések érdekelték Fish-t, aki a „beszélő közösségek” statikus modellje helyett az „interpretív közösségek” dinamikus kapcsolatáról beszélt.

Az interpretív közösségek

Fish elképzeléseit Kristóf Ildikó ismertette igen szemléletesen.⁴⁹ „Fish lényegében két – megközelítésében szorosan összetartozó és egymást kiegészítő – hipotézist fogalmaz meg. Egyrészt azt, hogy interpretatív közösségnek az a bármekkora és bármilyen összetételű, formális vagy informális szerveződésű csoport tekinthető, amelynek tagjai valamilyen dolgot/ szöveget adott időben és kontextusban azonos módon értelmeznek; s az ily módon definiált közösség olvasata nem feltétlenül esik egybe az „üzenet” küldőjének/szerzőjének a saját értelmezésével vagy szándékával. Másrészt pedig azt, hogy valamely dolog/ szöveg annyiban és attól válik azzá, ami, amennyiben és ahogyan azt egy interpretív csoport értelmezi. Interpretációink létrejöttük kontextusából (az illető közösségből) „kilépve”, más kontextusokban éppenséggel érvénytelenné/ hamissá is válhatnak.”⁵⁰ Fish felfogásában az interpretív közösség megnevezés nem előfeltételezett jogi, vagyoni vagy társadalmi kategóriákra vonatkozik, hanem értelmező tevé-

⁴⁹ Sz. Kristóf Ildikó: Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula*, 1998. 60–85.

⁵⁰ Sz. Kristóf: i. m. 67.

kenysége során működésében megragadható bármely közösségre, amelyre egy kutató csak rábukkan. Ennek a megközelítésnek Kristóf Ildikó abban látja előnyét és újszerűségét, „hogy segítségével kiszűrhetők és (remélhetőleg) értelmesen le is írhatók az emberi/közösségi interakciónak azok a parányi, olykor csak tiszavirág-életű formái, amelyeket az osztályokban, rangokban vagy vagyoni rétegekben gondolkodó teóriák (nagy elbeszélések) mintegy a „testükkel” fednek.”

Fish két tézise mellé Kristóf Ildikó egy harmadik – az interpretív közösségek, valamint a bourdieu-i társadalmi pozíciókhoz kötődő szimbolikus tőke koncepcióira épülő – munkafogalmat állított fel: az interpretív tőke fogalmát. Ezen azt, „a szituációhoz kötött, az adott interakcióban megfelelőnek tartott verbális és nonverbális viselkedésre vonatkozó tudásanyagot” érti, „amit egy interpretív közösség közösséggé formálódásának a folyamata alatt halmoz fel, s amit bármilyen (intertextuális értelemben vett)” szöveg értelmezéséhez felhasznál. „Végző soron ez az, ami azáltal, hogy egyfajta közösen birtokolt és használt interpretív szűrőt alakít ki tagjaiban, a csoportot interpretív közösséggé teszi.”⁵¹

A közösség nélküli jelentések

Mindezek után térjünk át arra a „területre”, és ezt itt szó szoros értelmében értem, ahol a közösséget meghatározó jelentések, hagyományok, kulturális minták ugyan „territorialitást” találtak, de a „terület” meghódítói már végleg elszakadtak ezektől a kulturális jelentésektől.⁵²

Pierre Nora és munkatársai kezdeményezték a történeti emlékezetkutatás egy új, eddig talán kevésbé vizsgált témaköreit, a kollektív emlékezet bevett, illetve annak történeti hagyományá alakult formáit. Az elméletet K. Horváth Zsolt ismertette legjobban az Aetas hasábjain. Nora szerint a hagyományos történeti esemény elemzésekor nem elsősorban magát az eseményt, annak okait és okozatait, hanem az esemény emlékezetét teszik vizsgálódásuk tárgyává. A lieu de mémoire terminust Pierre Nora azért vezette be esszéjében, mert Nora szerint a spontán emlékezet eltűnt. Definíciója szerint „egy általunk

⁵¹ Sz. Kristóf Ildikó: Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula* 1. 1998. 1–2. 67.

⁵² Itt elsősorban a nemzeti kultúrákról alkotott elképzelésekről van szó. A „nemzeti kultúrákról”, mint „elképzelt közösségekről” lásd: Hall, Stuart: A kulturális identitásról. In *Multikulturalizmus*. Osiris-Láthatatlan Kollégium: Bp. 1997. 68–69.

többé meg nem élt emlékezet megmenekített – félhivatalos és intézményesített, félig érzeki és érzelmi – helyei”, s alapvető létoka „az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál életrekeltése, a spirituális anyagba foglalása”.⁵³ Az emlékezet-társadalmak végét éljük, mindannak végét, ami biztosította az értékek megőrzését vagy átvitelét. Az emlékezet-ideológiák végét éljük, mindannak végét, ami megmutatta, hogy a múltból mit kellene megtartani a jövő számára. Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs. „Emlékezhelyek” vannak csupán, konkrét helyek, mint a levéltárak vagy a múzeumok, és szimbolikusak, mint nemzeti ünnepnapjaink, ahol raktározhatjuk az emlékeinket. „Emlékezhelyeket” hozunk létre, történelmet írunk, hogy ne *kelljen emlékeznünk*.

Nora „regisztráló emlékezetéről” beszél, mely „megbízta a levéltárat, hogy sokszorosítsa a jeleket; „kötelesség emlékezetéről” ír, mely szerinte élő, és arra ösztönöz minket, hogy kollektívan, illetve távolsági emlékezetet említ, mely az eredet feltárására vállalkozik.

Kocsis Gyulának a Jászságban végzett kutatásai – bár ő nem vette figyelembe ezeket a szempontokat – hasonló eredménnyel végződtek. Kocsis 18. századi összeírásokat vizsgált, melyben feltűnt neki, hogy az itt élő lakosság közel 70%-a peregrinusnak tekinthető, annak ellenére, hogy az összeírások helybeliként tüntetik fel a lakosság nagyobbik részét. Az anyakönyvekkel történt egyeztetés után a következő megállapításokat tette: 1. számos olyan személy van, akinél az összeíróbiztos a peregrinus megjelölést használja, annak ellenére, hogy több évtizede ki sem mozdult már lakóhelyéről, vagyis státusza több évtized alatt sem változott meg, a lakos mindvégig marginális társadalmi szerepkört töltött be. 2. számos olyan személy van, akiről az összeíróbiztos azt állítja, hogy helybeli, holott az anyakönyvekből egyértelműen kiderül, hogy nem jászberényi születésű, vagyis peregrinus. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy létezik egy olyan közösség is, mely inkább a helyhez, intézményhez köthető mintsem személyekhez. A demográfiailag tettenérhető állandó fluktuálás, el-, be- és visszaköltözés ellenére létezik egy olyan közösség,

⁵³ Pierre Nora: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In *Les lieux de mémoire*. I. La République. Pierre Nora dir. Gallimard: Paris, xxv. és xxxv. Idézi (fordította) K. Horváth Zsolt: A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig. Az 1848-49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In *Emlékezet, kultusz, történelem*. Laczkó Dezső Múzeum: Veszprém, 1999. 6–7.

melyet az intézmények, jelen esetben a jászok területileg és közigazgatásilag is körülhatárolható intézményén alapul. Olyan emlékezetközösség ez, melyhez azt is mondhatnánk, hogy nem tartozik közösség, melyet az adott szituáció, és nem a benne résztvevő szereplők tartanak fenn.⁵⁴

A közösség felfedezése, mítoszainak megteremtése, mikroszintjeinek elemzése, határainak körberajzolása majd eltörlése, helyhez kötése majd territoriumától való megfosztása, a vizsgálati látómező leszűkítése sokféle eszköz a közösség megragadásához. Ezek az eszközök azonban a társadalomtudományi közösségfogalom felszámolását eredményezték. A makrodimenziók helyett a mikroszintű elemzések egyedül üdvös volta vagy a különböző léptékű vizsgálati tartományok átjárhatatlansága, az elemzések individualista szemszögből történő elbeszélésmódja mind mind a „közösség” fogalmának köddé foszlatását, elérhetetlenségét eredményezték.

A „jelentésalkotó közösségek”, „közösségalkotó jelentések”, valamint a „közösség nélküli jelentések” után érdemes még megvizsgálni azokat az etnológiai terepeket, melyeket maga az etnológia is elhanyagolt – mondván, nem érdemes a „társadalmilag szétesett”, „kulturálisan lezüllött” népeiséget vizsgálni – vagyis a „jelentés nélküli közösségeket”.

A jelentés nélküli közösségek

Tanulmányom utolsó fejezetének gondolati magvát Gabriel Gárcia Marquez Száz év magány című regényéből vettem. Az egyik fejezetben, a regény fő helyszínén, Macandóban elkezd esni az eső, és olyan sokáig esik, hogy az emberek minden emlékét elmossa. „Csütörtök reggelre megszűntek a szagok, s elveszett a távolságérzetünk is. Az előző napon összekuszálódott időfogalom is eltűnt. Nem csütörtök volt ez már, inkább csak egy szétfolyó, kocsonyás közeg, amely egyetlen kézmozdulat hatására átfolyik a pöntekbe. Már nem voltak sem férfiak, sem asszonyok. Mostohaanyám, apám, napszámosok – mind csak a tél ingoványában kóválygó valószínűtlen, elhízott testek voltak.”⁵⁵

⁵⁴ Kocsis Gyula: Jászberény népeisége a 17. század végén a római katolikus anyakönyvek alapján. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. Pápa, 1999. jún. 21–24. előadás.

⁵⁵ Gárcia Márquez, Gabriel: *Macandóban hull az eső*. Magvető: Bp, 1992. 13.

A regény egyik szereplője ennek hatására teljesen összezavodik. Ursulának „az esőzés harmadik évében csakugyan történhetett valami a fejével, mert lassacskán minden valóságérzékét elvesztette, s a jelent összemosta élete rég múlt korszakaival, [...] Miután annyit beszélt a családról, a gyerekek már könnyen el tudták játszani előtte, hogy milyen az, ha beállítanak a látogatók, akik nem csak rég halottak voltak, de soha nem is éltek egyszerre.”⁵⁶

Az itt leírt történet akár a kultúrák eltűnésének nagyon szép metaforája is lehetne. Minden eltűnik, a határok elmosódnak, az emlékek köddé válnak. Losonczy Anna, Franciaországban élő etnológus azonban épp ezt a kultúra nélküli „kocsonyás”, társadalmi struktúráiban lebomlott közeget választotta terepmunkája központjául. Dél-amerikai kultúrákat vizsgált, olyan kultúrákat, melyeket az antropológia és etnológia szakma is értéktelennek, hagyomány és emlékezet nélkülinek tartott. Akárhogy is nézzük, vannak terepek, térben és időben egyaránt, melyeket figyelmen kívül hagyunk azért, mert átmenetinek, szétesettnek értékelünk.

„Valószínűleg” – írja Losonczy – „a kultúrának egy kicsit teológiai definíciója akadályozta ennek a területnek, mint etnológiai tárgynak a felfogását. Ha ugyanis az a tétel, hogy a kultúrának egyfajta vallásos adhéziót kell keltenie az emberekben, és hogy az alapvető egzisztenciális erény a kultúrával szemben a megőrzés abszolút vágya és a hűség a szó keresztény értelmében, akkor ennek a hűségnek és reprodukciónak egy alternatívája van: a kulturális üresség, a mindennek elfelejtése, a kulturális lumpenproletarizáció. Ilyen felfogás szerint ezek a terepek teljesen érdektelennek tűnnek. A családi és rokonsági rendszereket például sohasem írták le azzal a genealógiai szigorral, amelyekkel ezeket le kell írni, egyszerűen azért, mert úgy gondolták, hogy a rabszolgatartó társadalom mindent szétroncsolt: matrifokális, destrukturált, széthullott családok vannak, apahiány és lumpenproletarizáció. Nem lehet egy zárt, földhöz, territóriumhoz kötött, világos reprodukzív struktúrát találni.”⁵⁷

A történet- és néprajztudomány berkein belül is találunk olyan kutatási mezőket, ahol a struktúrák eltűnését, az akkulturáció jelenségét, a lumpenproletarizációt, a hagyományok eltűnését, végered-

⁵⁶ GARCÍA MÁRQUEZ, Gabriel: *Száz év magány*. Ford. Székács Vera. Magvető: Bp. 1971. 6 354–358.

⁵⁷ Losonczy Anna: Szinkretizmus az elméletben, a terepen és a múzeumban. (Földessy Edina interjúja Losonczy Annával) *Tabula* 2 1999. 1. 105–115. pp.

ményben a „közösség” felbomlását, szétesését véljük felfedezni. Pedig lehet, hogy épp itt zajlik vagy zajlott le olyan teremtési munka, ami valamiféle „territorialitást” keres magának. Megpróbál valamiféle „helyet” – „helyeket” kijelölni, ahol a „közösség” csírái megjelenhetnek. Ez a közeg „egyszerre próbál valamilyen emlékezési lehetőséget újratereíteni, és folytonosságot találni az állandó diszkontinuitásban.”⁵⁸

„Macando romokban hevert. A mocsaras utcákon széttört bútorok, tarka vizililiomokkal benőtt állati csontvázak heverték. [...] A házak, amelyek gomba módra nőttek ki a banánláz idején, elhagyottan álltak. [...] A faházikókat, a hűvös verandákat, ahol a kellemes délutáni kártyapartik folytak, mintha önmagát megelőzve söpörte volna el az a prófétai szélvihar, amely évekkal később eltörölte Macandót a föld színéről. [...] A katasztrófa túlélői, akik már itt éltek, még mielőtt a banántársaság orkánja megrázta volna Macandót, az utca közepén üldögélve sütkéreztek az első napfényben. Bőrük még őrizte az algák zöldjét és a dohszagot, amivel az eső átitatta, de látszott rajtuk, hogy szívük mélyén boldogok, amiért visszakapták a falut, amelyben születtek.”⁵⁹

⁵⁸ uo.

⁵⁹ Gárcia Márquez: *Száz év magány*. 354–358.

Kollektív amnézia: honvédtiszti hivatalvállalás a Bach-korszakban

Dolgozatomban egy olyan vizsgálatról szólnék, amely két prozopográfiai adatbázis összevetéséből indult ki. Közülük az egyik, Bona Gábor munkája, széles körben használatos: a honvéd tábornokok és törzstisztek, majd századosok életrajzai után nemrégiben a hadnagyok és főhadnagyok körét felölelő hármaskönyv utolsó kötete is napvilágot látott.¹ A másikat, a hivatalnoki csoportot saját adattáram képviseli, amely az Erdély nélküli Magyarország és a Vajdaság 1860. évi járási hivatalainak közel teljes személyzetét tartalmazza.² Az utóbbiról már a Hajnal István Kör debreceni konferenciáján beszámoltam, részletes ismertetésétől ezért most eltekintek. Akkori előadásomból csupán egyetlen mozzanatot idéznék fel: a járási alkalmazottak igen nagy része, közel háromnegyede hazai születésű volt. Ez a felismerés ráirányította a figyelmet a neoabszolutizmuskori közigazgatás kevésbé ismert, hazai előzményeire. Egy további részvizsgálat erős kontinuitást mutatott ki a Bach-korszak és az 1848 előtti idők között, ám az is világossá vált, hogy a rendiség továbbélése elsősorban a legfelső szinten, a szolgabírákra jellemző.³ Ez más szavakkal azt jelenti, hogy az alacsonyabb posztokat zömmel olyan személyek töltötték be, akiknek hivatali pályája a szabadságharc után indult. Mivel

* A kutatást a T 018053 számú OTKA pályázat keretében végeztem.

¹ Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49*. Bp. 1987. 428.; uő: *Kossuth Lajos kapitányai*. Bp. 1988. 782.; uő: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban I–III*. Bp. 1998–99. 531., 745., 564. (A három munkát a jegyzetekben és a függelékben rövidítve jelölöm: TT, KLK, HFH).

² Az adatbázishoz felhasznált személyzeti kimutatások lelőhelye: Finanzarchiv, Wien. 21313–II/1861; MOL–D 189–1861–7191; 10300, 10660; D 191–1861–10060/el. Az anyag digitális formában elérhető a Hajnal István Kör és a TÁRKI (Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés) által létrehozott Magyar Számítógépes Történeti Adatarchívumban (<http://www.tarki.hu/tortadat.html>).

³ Az előadás kibővített változatát ld. Benedek Gábor: *Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmuskori Magyarországon*. *Aetas* 1995. 4. sz. 60–70. A másik vizsgálat eredményeit kandidátusi értekezésem egyik fejezetében publikáltam: *Kontinuitás és diszkontinuitás a szolgabírók körében*. In *Dzsentri és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és a dualizmuskori tisztviselőkről*. Bp. 1997. 39–51. (Kézirat, várhatóan 2000-ben jelenik meg nyomtatásban).

túlnyomó részük az iskolákat már a negyvenes évek elején-közepén elvégezte, joggal merült fel az igény a szabadságharc *alatti* tevékenységük alaposabb feltárására. Kézenfekvőnek látszott tehát a kutatást kiterjeszteni Bona életrajzi gyűjteményére, bár az igazat megvallva, eredetileg csupán néhány személy megtalálására számítottam. A szkepszis nemcsak korábbi szakirodalmi ismereteimből fakadt, maga a két adatbázis *külön-külön* szintén nem kecsegtetett gazdag aratással. Az elvégzett összevetés azonban alaposan rácaffolt az előzetes várakozásokra: nem kevesebb mint 98 járási tisztviselőről derült ki egyértelműen a honvédtiszti előélet.⁴ Róluk lesz szó a továbbiakban.

Nyilvánvaló, hogy a honvédsereg 12 ezer fős tisztikarához vagy az 1600 járási tisztviselőhöz viszonyítva a 98 személyből álló minta nem különösebben magas érték. Ugyanakkor az is látható, hogy a honvédtiszti hivatalvállalás korántsem tekinthető szórványos, kivételes jelenségnek, ami arra utal, hogy a tisztek utóéletéről s a tisztviselők kiválasztásáról alkotott korábbi ismereteinket érdemes szembe-
síteni az empirikus adatokkal.

A tisztek 1848/49-es tevékenységét ehelyütt nem részletezem, csak a rangok szerinti összetételt említeném meg: mintánkban 2 őrnagy és 15 százados található, a többiek hadnagyi és főhadnagyi rangot viseltek. A szabadságharc előtt 35 fő volt katona, de tiszti rendfokozatot csak egy ért el közülük.⁵

Miért szorul egyáltalán magyarázatra a későbbi hivatalvállalás? Mindenekelőtt azért, mert a szabadságharc bukása után a honvédtisztekre közismerten súlyos megtorlás várt. Az alapelveket az osztrák minisztertanács határozta meg, amikor az 1849. augusztus 20-i ülésén két kategóriát állított fel.⁶ Az egyikbe tartoztak a felkelés ve-

⁴ A 98 személy fontosabb adatait lásd a függelékben. Az azonosított eseteken kívül természetesen számos névazonosság is előfordult, ám az egyértelmű tisztázáshoz szükséges személyi adatok nem álltak rendelkezésre. Az azonosíthatatlan esetek száma a hivatali hierarchián belül az alacsonyabb posztok felé haladva egyre nőtt, s ezt felismerve a szolgaszemélyzetet kihagytam a vizsgálódásból. Egy személyt ebben a körben is sikerült azonosítani: Kolumbán Miklós hadnagyot (HFH II/250), aki 1820-ban született Vásárhelyen, 1850-től Csongrádon, majd Szegeden bírósági napidíjasként, 1854-től pedig szülővárosa szolgabíróságán hivatalszolgaként ténykedett.

⁵ Alexi, Bernolák-Szlanitzki, Bognár, Bogyay József, Breyer, Csepi, Dolinay, Drakulits, Gyurmann, Kiss, Lángh, Lányi, Liebesberg, Lintner, Mazaly, Meixner, Mohr, Molnár, Nagy, Németh, Nyilassy, Oberting, Orosz, Pillmayer, Pithonyák, Poka, Radakovics, Szabó, Szily, Tichtl alszázados, Verebély, Walter, Werner, Wittelsbach, Záborszky

⁶ Katona Tamás (szerk.): *Aradi vértanúk II.* Bp. 1983². 68–70.

zetői és törzstisztjei, valamint mindazok akik a cs. kir. hadseregben előzőleg tisztként szolgáltak. A határozat értelmében őket őrizetbe vétel után hadbíróági eljárás alá kellett vonni. Ebben a körben a bosszú rendkívüli kegyetlenséggel folyt, elegendő emlékeztetni az aradi vértanúkra, a többi halálos s zömmel azután hosszú börtönbüntetésre változtatott ítéletre, valamint a vizsgálati fogságban tartott, de utóbb felmentett vagy amnesztiában részesült áldozatokra.⁷ Ez a kategória mintánkkal csak kevéssé érintkezik, Dolinay Mihály és tutingeni Tichtl Frigyes honvéd őrnagyok tartoznak bele. Az előbbi 1848 előtt nemesi testőrként szolgált Bécsben, az utóbbi alszázadosként egy huszárszázad parancsnoka volt Pozsonyban. Az első a zsidói fegyverletétel után egy évig bujkált, majd néhány havi fogság után kegyelmet kapott, az utóbbi viszont speciális esetnek számít, mivel már 1849 januárjában jelentkezett a fővárosba bevonuló császári csapatoknál, s az ellene indított hadbíróági eljárás felmentéssel zárult. Ami további sorsukat illeti: Dolinay 1853-tól vállalt hivatalt, eleinte napidíjasként működött az ungi megyefőnökségen, két év múlva írnofi állást kapott a szobránci járásban, s még ugyanebben az évben előlépett a homonnai szolgabírószág tollnokává. Tichtl rangját megtartva 1853-ig folytatta katonai pályáját, a definitívum bevezetésekor pedig mint Szatmár politikai szolgabírája tért vissza a polgári életbe. Megemlítendő, hogy Tichtlen kívül mintánkban még három további tiszt lépett ki idő előtt a honvédseregből (Bognár, Lintner, Zimmermann), a többiek azonban végigharcolták a szabadságharcot.

Inkább érinti a vizsgálatban szereplő személyeket a megtorlás másik formája, a kényszersorozás. Az említett minisztertanácsi határozat ugyan büntetlenséget ígért a honvédsereg minden további tagjának, köztük az alacsonyabb rangú tiszteknek is századostól lefelé, hacsak korábban nem voltak császári tisztek, a végrehajtást azonban Haynaura bízta, aki elrendelte a megkegyelmezettek közlegényként való besorozását. A retorzió nagyságát a szakirodalom gyakran eltúlozza, így olvasni olyan nézetet, hogy a kényszersorozás „általános büntetésnek” számított, vagy „minden szolgálatra alkalmas honvédre” kiterjedt volna stb.⁸ Pontos adatokkal ugyan nem rendelkezünk, de a túlzás mértéke jól látható, ha egybevetjük a besorozottak 40-50

⁷ A hadbíróági ítéletekről részletesen szól például Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Bp. 1983. 344–352. Bona: TT/85; Hermann Róbert: *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*. [Bp. 1999]. 65–88. (Változó világ 27.)

⁸ Bona: KKK/62; Deák i.m. 344.

ezer és a honvédsereg 150–170 ezer fős becsült létszámát. Az arányok a tisztikar esetében sem tértek el: Bona legfrissebb kutatásai szerint mintegy 4 ezer, tehát megközelítőleg minden harmadik honvédtisztet soroztak be a császári seregbe.⁹

Saját mintánkból hasonló arány olvasható ki: a 98 volt honvédtisztból 30-at soroztak be. Többségük mindjárt a bukás után 1849 augusztus utolsó napjaiban, szeptember első felében bevonult, mások menekülni próbáltak s csak a következő év elején jutottak ugyanerre a sorsra. A büntetés nagyobb mértékben sújtotta azokat, akik a szabadságharc előtt is katonák voltak, mint akik csak 1848-ban fogtak fegyvert: az előbbiek körében minden második (35-ből 16), míg az utóbbiak között minden negyedik (63-ből 14) személyt érintett a kényszerintézkedés. Rangjukat viszont egyaránt elveszítették, s nemcsak a szabadságharcban szerzett tiszti, hanem a korábbi, altiszti fokozatot is.¹⁰

A régebbi szakirodalom a besorozott volt honvédek életét jellemezve a kíméletlen bánásmódot, a megaláztatást és a szekatúrát hangsúlyozta. Nem tagadva a visszaemlékezések, például Vajda János naplójának valóságtartalmát, a besorozottak további katonai pályafutásának ismeretében lényegesen árnyaltabbá válik a kép. A hadnagyok és főhadnagyok kötetből egy 5 %-os mintát vettem fel viszonyítási alapnak. Ebből kiderült, hogy a besorozottak mintegy ötöde a kiszabott 8 év után is a császári sereg kötelékében maradt, és sokan közülük komoly karriert futottak be, törzstisztek, sőt tábornokok lettek. A vizsgálatban szereplő hivatalvállalók katonai pályája persze jóval rövidebb, de néhány előléptetés azért körükben is előfordult. Így Szabó Imrét már 1850-ben kinevezték hadnaggyá, mások megvagy visszaszerezték altiszti rendfokozatukat (pl. Lángh, Szabényi). Tovább vizsgálva a seregben lehúzott évek számát, hasonló eltérések láthatók a két mintában. A viszonyítási csoportban 15 %, a vizsgált 30 főből három személy töltötte ki a kényszerű 8 esztendő (Báthy, Borsy, Mándy). Gyakoribb volt a gyors leszerelés: az egyik esetben minden negyedik, a másikonál minden harmadik egykori tiszt már 1850-51-ben elhagyta a katonaságot.

⁹ Bona: HFH I/12.

¹⁰ Alexi, Báthy, Bernolák-Szlanitzki, Bolváry, Borsy, Buzinkay, Csepi, Drakulits, Fadgyas, Grossinger, Krizmanics, Krob, Lángh főhdgy, Lintner, Mándy, Meixner, Molnár, Mütter, Nagy, Nyilassy, Orosz, Poka, Szabó, Szabényi, Tipula, Unger, Verébély, Walter, Werner, Zimmermann.

Tanulságos egybevetni a 30 kényszersorozottnál a leszerelés és a hivatalvállalás időpontját. Első közelítésben azt tapasztaltam, hogy a két folyamat párhuzamosan haladt, vagyis egy-egy évben nagyjából ugyanannyian hagyták el a sereget s vállaltak polgári foglalkozást. Ebből az azonnali munkába állás következne, a dolog azonban korántsem ilyen egyszerű. 1850-ben például öten szereltek le és négyen kezdték meg hivatali pályájukat. Az első évről lévén szó, azonos személyeket várnánk mindkét helyen, valójában a két időpont egyedül Drakulits Dániel esetében egyezik. A többi leszerelő csak néhány esztendő múltán helyezkedett el, a másik oldalon viszont hárman úgy vállaltak hivatalt, hogy közben még katonák voltak. Nem mondom végig az összes évet, a lényeg annyi, hogy a 30 kényszersorozottból 9-nél a hivatalba lépés megelőzi a leszerelést (Alexi, Bernolák-Szlanitzki, Bolváry, Meixner, Molnár, Mütter, Orosz, Szebényi, Verebély). A jelenség magyarázata a tartós szabadságolás, vagyis az adott személyt még nem bocsátják ugyan el a hadsereg kötelékéből, de szolgálataira, jelenlétére már nem tartanak igényt. Ez estenként néhány hónappal, de gyakran több évvel lerövidítette a katonáskodást, s a leghosszabb ideig, öt kerek esztendőn át Orosz Ferenc töltötte be szabadságos katonaként Miskolcon előbb a kerületi pénzügyigazgatóság, majd az itteni szolgabíróság napidíjas írnoki állását. A polgári életbe való visszatérés kapcsán arról sem szabad megfeledkezni, hogy 1853 decemberében egy rendelet megerősítette azt a korábbi gyakorlatot, amely szerint a kiszolgált katonákat előnyben kell részesíteni az alacsonyabb állások betöltésénél.¹¹ Nem tudni, hogy a vizsgált személyek elhelyezkedését, végleges alkalmazását a rendelet s a szokás csakugyan megkönnyítette-e, annyi mindenestre kétségtelen, hogy tisztjeink a cs. kir. katonai hatóságtól kapott elbocsátó levelet állásfolyamodványaik mellékleteként benyújtották, s a személyzeti anyagok így rögzítették – esetenként a honvédségnél eltöltött idővel együtt – a hadseregben eltöltött éveket.

Hosszasabban foglalkoztam a kényszersorozásokkal, ezért nem árt emlékeztetni valódi súlyukra. 98 fős mintánkban a közlegényként besorozottak nem egészen egyharmadnyi részt képviselnek, vagyis a jókora többség esetében a honvédtiszti szereplést és a hivatali ténykedést nem választja el a kényszerű katonáskodás. Elkerülésére esetenként magyarázatot találunk az életrajzokban. 13 személynél pél-

¹¹ Magyarországot illető országos kormánylap 1853. 1114.

dául tudjuk, hogy az illető Komáromban vagy Péterváradon szolgált, s a kapitulációs egyezmény szabad elvonulást biztosított számukra.¹² Mások a sorozáson alkalmatlannak bizonyultak, megint mások fog-ságba estek, de megszöktek. Számos esetben viszont az efféle tám-pont hiányzik, a szabadságharc alatti utolsó említés és a hivatalba lé-pés közti idő kitöltetlen.

De valójában milyen hosszú is ez a kitöltetlen időtartam? Mikor álltak munkába az egykori honvédtisztek? Hiszen a Bach-korszak ugyancsak eltérő alperiódusokra oszlott, így joggal gondolhatnánk, hogy rebellis előéletükkel lényegesen nehezebben tudtak elhelyez-kedni az 1849-50. évi katonai kormányzat legsötétebb időszakában, mint az ostromállapot 1854-es megszüntetése után. Nos, a valóság korántsem igazodik jogosnak látszó elvárásainkhoz. A 98 vizsgált személy közül 40 fő már a katonai kormányzat idején hivatalba lé-pett, s további 32 még 1854 előtt munkába állt. S jóllehet a szabadság-harc alatti szereplésük a hatóságok előtt nem maradt titokban, hiszen többen közülük például rendőri megfigyelés alatt álltak (Bibó, Buzinkay, Unger), másokat igazolási eljárásra köteleztek (Záborszky), mindez nem akadályozta meg állami alkalmazásukat. Úgy látszik a kezdeti idők repressziói a hivatali apparátust kevésbé érintették.¹³

Egy másik lehetséges magyarázat a beosztásból indul ki, s azzal érvel, hogy a volt honvédtisztek az alacsonyabb, jelentéktelen állá-sokra kerültek. A mintában szereplő személyek 1849 utáni első poszt-ját nézve az érvelés helytálló, hiszen tisztjeink túlnyomó része kez-detben csakugyan díjnoki, írnoki és gyakornoki beosztásban tényke-dett. Kivétel azért akadt, hiszen Lázár Imre például szolgabíró volt Bihar megyében, Bogyay József pedig kerületi biztосként szintén egy

¹² Bogyay József, Ferenczy, Gözsy, Kiss, Lányi, Mazaly, Mocsáry, Oswald, Ra-dakovics, Timár, Virágh, Vujevich, illetve Pithonyák.

¹³ Az elmúlt 10–15 év megyei kutatásaiból jól látható, hogy a szabadságharc le-verése után kilátásba helyezett nagyarányú tisztogatás nem következett be, a hivatal-nokok jelentős része a helyén maradt. vö. például Halász Imre: Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854. *Levéltári Közlemények* 1986. 1. Do-bai András, Somogy vármegye politikai igazgatása az önkényuralom korában. Ka-posvár 1989 (Somogyi Almanach 50–51. sz.); Pap József: A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás”. *Aetas* 1998. 2–3. Az alkalmazás szempontjairól Zsolt K. Lengyel: *Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn 1849–1860. Südstudien*, Bd. 56. (1997). Az igazolási eljárások viszonylagos eny-heségéről Deák Ágnes: *A kormányzat nemzetiségpolitikája Magyarországon 1849–1859*. Szeged–Budapest, 1999. 144. (Kézirat) Ezúton is köszönöm a két utóbbi szerzőnek, hogy dolgozatukat a rendelkezésemre bocsátották.

járás élén állt Zalában. Mindketten egyébként 1848 előtti pályájukat folytatták a honvédseregben eltöltött esztendő után, az egyik tb. jegyző, a másik meg főszolgabíró volt megyéjében. Kérdés viszont, hogy a kezdeti állapot mennyire bizonyult tartósnak, a vizsgált személyek megrekedtek-e az alacsony posztokon. Minthogy adattárunk az 1860-as állapotokat is tartalmazza, a korszakvégi összetétel könnyen ellenőrizhető. A Bach-rendszer bukása idején a 98 volt honvédtiszt közül már 9 szolgabírót találni, vagyis az iménti példák nem szabályt erősítő kivételek, embereink előtt a vezető posztok is nyitva álltak.

Önmagában ez az adat még nem cáfolja a megrekedés tételét, lásuk tehát a többiek beosztását. Eszerint 1860-ban 38 fő segédi és tollnoki posztot töltött be, 51-en viszont írnoki munkát végeztek. Az utóbbi érték ismét csak gyanút ébreszt, ezért alaposabb vizsgálatra szorul. Ha egybevetjük mintánk és a teljes járási személyzet összetételét, megállapítható, hogy a volt honvédtisztek körében némileg felülreprezentált az írnoki poszt (52 % áll szemben 38 %-kal). Tisztjeinknek ez a része tehát valóban nem emelkedett magasabb beosztásba. Vajon miért? Az okokat keresve számos körülményt mérlegeltem, s végül a megrekedést a végzettségi adatokkal sikerült összefüggésbe hozni. A 47 szolgabíró, segéd és tollnok közül 41-en, az 51 írnokból viszont mindössze hatan végezték el a jogot. Kézenfekvő a következtetés: az írnokok nem előéletükért, rebellis múltjukért szenvedtek el hátrányos megkülönböztetést, hanem alacsonyabb iskolai végzettségük miatt nem léptek elő. Általánosabban fogalmazva: a korszak tisztviselőinek előmenetelét nem politikai, hanem szakmai szempontok szabályozták.

A szolgálati helyek eloszlásának vizsgálatával láthatóvá válnak a területi aránytalanságok. A legkevesebb egykori honvédtisztet a Vajdaságban alkalmazták: a 184 járási tisztviselő között mindössze 5 főt találni, ráadásul egy segéd kivételével a többiek írnokok voltak. Hasonlóan szórványos előfordulás jellemzi a pozsonyi kerületet, melynek 294 tisztviselőjéből alig kilencen viseltek korábban tiszti rangot. A térségben három olyan megyét is találni, melynek neve egyáltalán nem fordul elő a mintában szereplő szolgálati helyek között (Komárom, Liptó, Zólyom). A kassai kerületben a 313 tisztviselő között azért nem keltett nagyobb feltűnést a 15 egykori honvédtiszt, mert valamennyiüket egyedileg, más-más szolgabíróságon alkalmazták. Több szempontból is eltérnek a magyarlakta kerületek. Egy kivételtől eltekintve itt található mintánk valamennyi szolgabírája (Nagykátá és

Gyöngyös, Sümeg és Pécs, valamint Nagybánya, Szatmár, Margita és Battonya). Az összlétszámhoz viszonyított arányok rendre magasabbak, s 8–9%-ot képviselnek (Pest-Buda: 219-ből 20, Sopron: 309-ből 27, Nagyvárad: 250-ből 21 fő). Egyes megyékben megközelítőleg minden hatodik járási tisztviselő az egykori honvédtisztek közül került ki (Jászkun kerület, Zala, Szatmár). A legmagasabb érték a gyöngyösi szolgabírószámon látható: a 10 fős személyzetből hárman, Okolicsányi István szolgabíró, Kámánházy Béla tollnok és Hanzély István írnok tartoztak korábban a szabadságharc tisztikarába. Megemlítendő viszont, hogy senki sem vagy csak mutatóban fordul elő egy-egy ember mintánkból Borsod, Esztergom, Szolnok, valamint Vas és Szabolcs megye járaisaiban.

A Szolnokra vonatkozó megállapítást érdemes szembesíteni egy kortárs visszaemlékezésével. Maga a szerző, Hóke Lajos kétszeresen is kívül esik mintánkon. Egyrészt mert a szabadságharcban nem vett részt, másrészt hivatalt ugyan vállalt, de nem járási keretek között: 1850-től a pest-pilisi megyefőnökségen kiadó, majd fogalmazó volt, 1854-től 60-ig pedig Szolnok megye titkári posztját töltötte be. Az utóbbi időszakra egyebek között így emlékezik: "csak Szolnokon a különféle hivatalosztályokban tizenöt egykori honvédtiszt volt".¹⁴ Kérdés, hogy szavai mennyire mondanak ellent elemzésünk eredményének? A válaszhoz pontosan ki kell jelölni a két állítás érvényességi körét. Az ismertetett vizsgálat a járási személyzetre, azon belül is az Októberi Diploma után rendelkezési állományba került járási tisztviselőkre szorítkozott, ami Szolnok esetében három szolgabírószágot összesen 14 hivatalnokát jelenti. Hóke viszont egy közelebről meg nem nevezett időpontban a megye (megyeszékhely ?) különféle (valamennyi ?) hivataláról szól. Ebbe nyilván beletartozott a megyefőnökség (8 fő), az úrbéri bíróság (6 fő), a megyei bíróság (23 fő), a pénzügyigazgatóság (20 fő), a további pénzügyi apparátus (26 fő), esetleg a posta, a távírda és a két építészeti hatóság (14 fő). Csak az említett hivatalokban tehát közel 100 tisztviselőt alkalmaztak, nem szólva ugyanezen szervek legalább másfélszer ekkora segédszemélyzetéről s ki tudja hány napidíjasáról. A visszaemlékezés ilyenformán más körre vonatkozik, mint a vizsgálat, amely a közigazgatásnak csupán egyetlen szeletét érinti.

¹⁴ Hóke Lajos: Egy hivatalnok emlékeiből III. *Fővárosi Lapok* 1875. 182., 817.

Röviden utalnék tisztviselőink pályafutására a Bach-korszak után. A vármegyrendszer helyreállításakor valamennyien rendelkezési állományba kerültek (az erről szóló részletes összeírást hasznosítottam a vizsgálat kiinduló pontjául szolgáló adatbázishoz). Az autonóm korszakban néhányukat császári-királyi előéletük ellenére beválasztották a megyék tisztikarába: Vaszil csanádi alpenztárnok, Lányi honti tb. esküdt, míg a szülőföldjére visszatérő Tomcsányi turóci telekkönyvi főnök és törvényszéki tanácsos lett. Másokat szolgálattételre berendeltek a Helytartótanácshoz, így Kámánházy, Kármán és Mészáros tisztviselőként, Gyurman, Schafranovics és Werner irodatisztként szolgáltak tovább.¹⁵ (Később rövid időre Borsy és Bognár is csatlakozott hozzájuk.) 1861 nyarán Kozsehuba kapitányi segéd lett Pozsony városában, Verebélyt viszont Bihar megye levéltárába osztották be írnoknak. Kisebb-nagyobb feladatokkal gyaníthatóan másokat is megbíztak, Ferenczy például mindvégig zirci írnoknak nevezte magát, helyenként meg a hivatali teendők átadása húzódozott el, mert csak 1861 márciusában-áprilisában került rendelkezési állományba Büky, Danitz és Fülöp Zalában, Kiss pedig Szabolcsban.¹⁶

Az alkotmányos tisztikarok 1861. november 5-i felszámolása után a rendelkezési állományú hivatalnokok jelentős részét ismét aktiválták. Az 1863-as tiszti címtárban a 98 személyből 56 főnek találkoztunk a nevével, bár néhány esetet nem sikerült egyértelműen azonosítani. A korszak nyugdíjazásairól, végkielégítéseiről egyelőre nem tudtam képet alkotni, miként tisztviselőink 1865 utáni pályája is további kutatást igényel.

Szólni kell témám további vetületéről, a címben jelzett kollektív amnéziáról. Különböző korokból származó életrajzokat vetettem egybe, melyekben a hangsúlyok, de még inkább a hiányok markán-

¹⁵ A magyar szentkorona birtokának kormányzati, törvénykezési- és közigazgatási alkotmányos tiszti címtára. Pest, 1861. A volt cs. kir. tisztviselők, a „krétások” alkalmazásának hasonló eseteiről számol be például Szabad György: *Forradalom és kiegészítés választóján (1860–61)*. Budapest, 1967. 181. Kajtár István: A városi önkormányzat közigazgatásának társadalmi, politikai és személyi környezete az Októberi Diploma időszakában. In *Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára*. Pécs, 1980. 175. ld. még uő: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest, 1992. 153–154. amely szerint 34 vármegye 286 fontosabb posztján 4,5%-ot ért el a cs. kir. előéletűek „kompromittáltsági viszonyszáma”.

¹⁶ Ld. az említett személyek minősítési tábláit a Schmerling-féle provizórium idejéből: MOL D188-11-12. csomó. Mintánkból itt összesen 39 személy anyaga található meg, akiket újraalkalmaztak a megyék és a szabad királyi városok hivatalaiban.

san eltértek egymástól. A kiegyezés előtt készült pályaképekben 1848/49 időszak „felejtődött el”, a későbbiekben viszont az 1850-es évek helyén tátongott űr.

A tisztviselők egykorú személyzeti anyagaiban nyíltan mindősze kétszer esik szó a szabadságharcról: Záborszky fontosnak tartotta közölni, hogy az ellene indított, fentebb már említett igazolási eljárás felmentéssel zárult, Ottlik pedig így írt: 1849 januárjának végén „mint hadköteles besoroztattam a honvédekhez”. A minősítési táblák születésekor, 1865-ben egyébként egyikük továbbra is a Szepességben ténykedett, a másik viszont már Heves megye törvényszéki ülnöke és főjegyzője volt. Burkolt formában persze másoknál is tetten érhető a szabadságharc, csak éppen a mesebeli okos lány módjára úgy beszélnek róla, hogy mondják is, meg nem is. A nyílt beszéd veszélyeit jócskán megtapasztalhatták, ám abban sem lehettek biztosak, hogy az esetleges nyugdíjazásnál mik lesznek a beszámítás szempontjai. 1863-ban írott minősítési lapján a nyírbátori alszolgabíróvá előlépő Kiss Ignác például elsorolta a hadseregnél betöltött posztjait: „1842. évi október 1-től önkéntes mint közember, al- és főtiszt, ezredi segéd a 6. sz. huszárezrednél 1849. október 1-ig”. A Würtemberg-huszárok átállítását, századosi kinevezésének időpontját, netán a komáromi kapitulációt inkább nem bolygatta.¹⁷

A kiegyezéssel nemcsak a rendszer változott meg, az emlékek is átértékelődtek, s 1848/49 tabuból egyszeriben érdemmé vált. Ország-szerte megalakultak a Honvédegyletek, melynek soraiba embereink is szép számmal beléptek. A vizsgált 98 személyből 63-an mindjárt az alakuláskor regisztráltatták magukat, heten később csatlakoztak. A szervezet egyik célja a segélyezés volt, s erre egy részük csakugyan rászorult, hiszen állásukat immár tényleg elveszítették. Többen is folyamodtak közülük a Belügyminisztériumban működő Honvéd Segélyalaphoz (pl. Lángh főhdgy, Stettner P., Tímár), de kérésüket elutasították. Az iratokban nincs nyoma, hogy a döntéshozó bizottság ismerte vagy mérlegelte volna a kérvényezőök 1849 utáni pályáját, az indoklás pedig sablonos formulákat ismételtetett (a kellő dokumentumok hiányát, a beadási határidő lejártát, stb.). Stettner főispáni támogatással fellebbezett s csatolta a megyei főorvos véleményét is, miszerint „tüdőbeszüremkedés folytán nehezebb munkára és ülő foglalkozásra képtelen”, a bírálók mégis úgy látták, hogy „munkaképte-

¹⁷ uo.

lensége teljesen beigazolva nem lévén, segélyre minősítettnek ezúttal sem véleményezhetni”.¹⁸ Az érintettel ugyan nem közölték, de az iratokból nyilvánvaló az elutasítás leggyakoribb valódi indoka: a Ferenc József által adományozott százezer forintos keret gyorsan kimerült. Tartósabb eredményt hozott a másik célkitűzés, hogy a szabadságharc emlékét ápolják. Az egyleti névsorokat kinyomtatták, az 1848/49-es rang és az egyleti tagság pedig a vizsgálatban szereplő személyeknél is az identitás részévé, az életrajz elmaradhatatlan elemévé vált.

A Bach-korszak alatti tevékenységre viszont a feledés homálya borult. Az amnézia méretét jól mutatja, hogy Bona gyűjteményében a vizsgált esetek felénél semmilyen adat sincs az 1850-es évekről, holott a szerző a források igen széles körét hasznosította. Ezek egy részét magam is forgattam (Szinyei, Történelmi Lapok, Vasárnapi Újság), s közben néhány életrajzot sikerült összegyűjteni. Számuk a módszeres elemzéshez kevés, de egy-egy példa erejéig érdemes bemutatni őket. Egyesek pályája a későbbiek során magasba emelkedett: Mészáros a kultusz tárcánál miniszteri tanácsosi rangot ért el, Kámánházy és Tomcsányi vezető bíró lett az Itélőtáblán, illetve a Kúrián, Kármánt és Nehrebeczkyt országgyűlési képviselővé választották, Korb pedig százezer forintnyi vagyont szerzett. Életrajzíróik a szabadságharcot valamennyiüknél megemlítik, az ezt követő hivatalvállalás viszont egyedül Mészárosnál kerül szóba. Az eltérésnek számtalan magyarázata lehetséges, ám látnivaló, hogy maguk az életutak is különböznek: a miniszteri tanácsos tisztviselő maradt, a többiek viszont foglalkozást váltottak. Mások nem futottak be ilyen meredek karriert, például Mütter vagy Tipula, amit életrajzuk azzal magyaráz meg, hogy pályájuk a szabadságharc után derékba tört. Ennek illusztrálására részletes képet kapunk az előbbi félbemaradt tanulmányainak küzdelmes befejezéséről, az utóbbi kimeneküléséről külföldre, hivatali karrierjükéről azonban nem esik szó, mely korszakunkban inkább emelkedik s csak a kiegyezés idején torpan meg.¹⁹ Néha téves adatok fedik el a hivatalvállalás tényét (mint az erdészi, tanári vagy gazdasági állás Borsy, Mütter és Radakovics esetében), többször pedig a birtokra való visszahúzódás közhelyes fordulata leplezi el a valóságot (pl. Bogyay József, Büky, Szabó). Még egy forráscsoportra utalnék: a

¹⁸ MOL K57–1868–4176. A másik két folyamodvány: 4455, 4900.

¹⁹ 1848–49. Történelmi Lapok 1897/15–16; Vasárnapi Újság 1907/41.

Vasárnapi Újság a 98 vizsgált személy közül 28-nak közölte a halálhírét. A gyászjelentések szinte mindig megemlítik az 1848/49-es szereplést, a Bach-korszak alatti szolgálatot viszont sohasem. Az egymás mellé tett életrajzok ellentmondásai láttán olykor az az érzés támad az olvasóban, hogy talán nem is a mintában szereplő tisztviselőről, hanem teljesen más emberről van szó. Az alapvető személyi adatok egyezése azonban nem hagy kétséget az azonosság felől, s ugyanezért szorítottam a fentiekben ismertetett vizsgálatot az azonosított esetek körére.

Végezetül legyen szabad egy kicsit reklámozni az adatbázisok összekapcsolásának módszerét. A bevezetőben említettem, hogy a kiindulásul használt két adattár külön-külön kevéssé tájékoztat a honvédtisztek hivatalvállalásáról: az itt bemutatott példák közül saját adatbázisomból mindössze 2 tisztviselőről derült ki a szabadságharc alatti szereplés, Bona gyűjteménye pedig 26 tisztnél említ hivatali állást az 1850-es évekből. A személyi átfedéseket kiszűrve dolgozatomban mégis 98 főről számolhattam be, a különbség, azt hiszem, önmagáért beszél.

FÜGGELÉK

Egykori honvédtisztek a Bach-korszak járási tisztviselői között

Alexi Josef hadnagy (HFH I/30. p.)	1815.12.05. Ungvár (Ung m.) szolgabíróági írnok, Beregzász, Bereg-Ugocsa m.
BARANOVICS Gregor v. százados (KLK 94. p.) Békés-Csanád m.	1829.02.11. Gyulavári (Békés m.) szolgabíróági tollnok, Gyula,
BÁTHY Emerich v. hadnagy (HFH I/110. p.)	1828. Felsőbánya (Szatmár m.) szolgabíróági tollnok, Szentes, Csongrád m.
Bernolak Johann főhadnagy (HFH I/151. p.)	1827.02.19. Oravka (Árva m.) szolgabíróági írnok, Ipolyság, Hont m.
BERNOLÁK[-SZLANITZKI] Ferdinand v. hadnagy (HFH I/151. p.)	1824.11.24. Buda szolgabíróági tollnok, Técső, Máramaros m.

Bibó Georg főhadnagy (HFH I/157. p.)	1830.08.08.	Halas (Kiskun-kerület) szolgabírószági írnok, Kiskunhalas, Jászkun-kerület
Bognár Gustav v. főhadnagy (HFH I/192. p.)	1814.04.08.	Tata (Esztergom m.) szolgabírószági írnok, Veszprém, Veszprém m.
BOGYAY Josef v. [Várbogya] hadnagy (HFH I/194. p.)	1800.03.10.	Szentgáloskér (Somogy m.) politikai szolgabíró, Pécs, Baranya m.
BOGYAY Julius v. [Nagy-Mád&Várbogya] főhadnagy (HFH I/194. p.)	1832.01.20.	Szentgáloskér (Somogy m.) szolgabírószági tollnok, Kaposvár, Som. m.
Bolváry Josef hadnagy (HFH I/198. p.)	1828.12.02.	Kalocsa (Pest m.) szolgabírószági írnok, Kalocsa, Pest-Solt m.
BORSY Paul v. Galantha százados (KLK 131. p.)	1822.02.12.	Sárospatak (Zemplén m.) szolgabírószági tollnok, Szatmár, Szatmár m.
Both Anton v. főhadnagy (HFH I/210. p.)	1825	Bozos (Ung m.) járásírnok, Buziás, (Temes m.)
BOZZAY Alexius v. hadnagy (HFH I/213. p.)	1828	Győr szolgabírószági tollnok, Magyaróvár, Moson m.
Breyer Gustav főhadnagy (HFH I/222. p.)	1823.06.10.	Nachod (Csehország) szolgabírószági írnok, Szokolca, Felső-Nyitra m.
BÜKY Julius v. főhadnagy (HFH I/240. p.)	1828.08.21.	(Vár)Palota (Veszprém m.) szolgabírószági segéd, Letenye, Zala m.
Buzinkay Ladislaus hadnagy (HFH I/239. p.)	1832.10.16.	Polena (Bereg m.) szolgabírószági írnok, Rahó, Máramaros m.
CHIOVINI Anton főhadnagy (HFH I/245. p.)	1824.06.11.	Eger (Heves m.) szolgabírószági tollnok, Cegléd, Pest-Solt m.
Csepi Theodor főhadnagy (HFH I/270. p.)	1821.07.11.	Körmöcbánya szolgabírószági írnok, Tornalja, Gömör m.

DANITZ Adalbert hadnagy (HFH I/292. p.)	1829.04.11. Szentlőrinc (Baranya m.) szolgabíróági tollnok, Alsólendva, Zala m.
DOLINAY Michael [v.] őrnagy (TT 137. p.)	1822.10.20. Turiaremete (Ung m.) szolgabíróági tollnok, Homonna, Zemplén m.
Drakulits Daniel százados (KLK 182. p.)	1821.04.20. Hrastovac (Határőrvidék) szolgabíróági írnok, Kapuvár, Sopron m.
FADGYAS Julius v. hadnagy (HFH I/371. p.)	1831 Pozsony szolgabíróági tollnok, Hódmezővásárhely, Csongrád m.
FERDINANDY Johann főhadnagy (HFH I/393. p.)	1821.08.28. Nagyrőcze (Gömör m.) szolgabíróági segéd, Ólubló, Szepes m.
Ferenczy David v. hadnagy (HFH I/395. p.)	1828.09.19. Dábrony (Veszprém m.) szolgabíróági írnok, Zircz, Veszprém m.
Fischer Koloman Frh. v. hadnagy (HFH I/404. p.)	1827 Polyi (Abaúj m.) szolgabíróági írnok, Kassa, Abaúj-Torna m.
Fogel Adolf hadnagy (HFH I/411. p.)	1830.11.25. Nagy-Károly (Szatmár m.) szolgabíróági írnok, Nagykároly, Szatmár m.
Fülöp Johann főhadnagy (HFH I/434. p.)	1826.06.23. Ják (Vas m.) szolgabíróági írnok, Letenye, Zala m.
GABÁNYI Johann hadnagy (HFH I/441. p.)	1826 (1822?) Dobra (Zemplén m.) szolgabíróági segéd, Nagyszalonta, Dél-Bihar m.
Gacsályi Ludwig v. [Póts] hadnagy (HFH I/443. p.)	1826.04.21. F[ehér]gyarmat (Szatmár m.) szolgabíróági írnok, Fehérgyarmat, Szatmár m.
Gozonyi Sigismund v. főhadnagy (HFH I/478. p.)	cca. 1830 Újszivác (Bács m.) szolgabíróági írnok, Kiskunfélegyháza, Jászkun-kerület
GÖZSY Franz v. főhadnagy (HFH I/485. p.)	1827.10.08. Tólna (Tolna m.) szolgabíróági segéd, Karád, Somogy m.

GROSSINGER Stefan hadnagy (HFH I/495. p.)	1828.04.23. Székesfehérvár szolgabíróági segéd, Kiskőrös, Pest-Solt m.
GYURMANN Willibald főhadnagy (HFH I/521. p.)	1825.05.15. Broos (Szászváros, Hunyad m.) szolgabíróági tollnok, Szarvas, Békés- Csanád m.
Hanzelly Stefan főhadnagy (HFH II/22. p.)	1820.08.19. Gyöngyös (Heves m.) szolgabíróági írnok, Gyöngyös, Heves m.
Heinrich Johann hadnagy (HFH II/38. p.)	1825.04.23. Oravicza (Krassó m.) járási írnok, Oravicza, (Krassó m.)
IZSOÓ Alois v. hadnagy (HFH II/108. p.)	1827.06.18. Zalaegerszeg (Zala m.) szolgabíró, Sümeg, Zala m.
KÁMÁNHAZY Albert v. HM segédfog. (HFH II/165. p.)	1823 Vác (Pest m.) szolgabíróági tollnok, Gyöngyös, Heves m.
KÁRMÁNN Ludwig v. főhadnagy (HFH II/176. p.)	1829 Újverbász (Bács m.) szolgabíróági segéd, Buda, Pest-Pilis m.
Kek Stefan hadnagy (HFH II/192. p.)	1829.09.29. Rozsnyó (Gömör m.) szolgabíróági írnok, Szepsi, Abaúj-Torna m.
Kiss Ignaz [v.] százados (KLK 314. p.)	1822.04.18. Kemece (Szabolcs m.) szolgabíróági írnok, Nyíregyháza, Szabolcs m.
Kleeberg Karl Edl. v. százados (KLK 319. p.)	? ? szolgabíróági írnok, Mezőkeresztes, Dél- Bihar m.
KOSSUTH Peter v. [Udvard] hadnagy (HFH II/273. p.)	1832 [Turóc]udvard (Turóc m.) szolgabíróági tollnok, Jászberény, Jászkun- kerület
KOSZITS Constantin hadnagy (HFH II/274. p.)	1827.05.05. Puszta-Lak (Baranya m.) szolgabíróági segéd, Dunaföldvár, Tolna m.
KOZSEHUBA Johann hadnagy (HFH II/296. p.)	1821.03.04. Podrecsány (Patakajla, Nógrád m.) szolgabíróági segéd, Pozsony, Pozsony m.

- KRIZMANICS Ludwig 1819.10.21. Ördöghenye (Zala m.)
főhadnagy (HFH II/324. p.) szolgabíróági tollnok, Igal, Somogy m.
- KROB Karl 1829 Újverbász (Bács m.)
hadnagy (HFH II/324. p.) járási segéd, Óbecse, (Szerém m.)
- LÁNGH Stefan 1827.12.09. Munkács (Bereg m.)
hadnagy (HFH II/353. p.) szolgabíróági tollnok, Aknasugatag,
Mármaros m.
- Láugh Stefan [v.] 1823.10.19. Nagysáros (Sáros m.)
főhadnagy (HFH II/353. p.) szolgabíróági írnok, Szikszó, Abaúj-Torna
m.
- Lányi Franz 1819.11.24. Jobbágyi (Nógrád m.?)
hadnagy (HFH II/356. p.) szolgabíróági írnok, Ipolyság, Hont m.
- LÁZÁR Emerich v. Csik-Tapolcza 1820.11.28. Wien
főhadnagy (HFH II/368. p.) szolgabíró, Battonya, Békés-Csanád m.
- LIEBESBERG Josef 1824.07.02. Pozsony
főhadnagy (HFH II/391. p.) szolgabíró, Szirák, Nógrád m.
- LINTNER Gabriel 1812.04.26. Pappmező (Bihar m.)
főhadnagy (HFH II/394. p.) szolgabíróági segéd, Arad, Arad m.
- Mándy Julius [v. Felső-Eőr] 1832.03.27. Pozsony
hadnagy (HFH II/439. p.) szolgabíróági írnok, Magyaróvár, Moson
m.
- Mazaly Georg 1824.11.30. Tarodfa (Vas m.)
hadnagy (HFH II/462. p.) szolgabíróági írnok, Dárda, Baranya m.
- Meixner Franz 1825.12.05. Buda
hadnagy (HFH II/467. p.) szolgabíróági írnok, Privigye, Alsó-Nyitra
m.
- MÉSZÁROS Franz v. 1825 Zimony (Szerém m.)
százados (KLK 408. p.) szolgabíró, Nagykáta, Pest-Pilis m.
- MOCSÁRY Johann v. 1820.06.24. Kozma (Somogy m.?)
főhadnagy (HFH II/500. p.) szolgabíróági segéd, Alsólendva, Zala m.

- Mohr Gustav 1820.11.30. Csorok (Galícia)
százados (KLK 419. p.) szolgabíróági írnok, Bonyhád, Tolna m.
- MOLNÁR Ludwig 1824.05.01. Miskolc (Borsod m.)
[Edl. v. Levelek] szolgabíróági tollnok, Tata, Esztergom m.
főhadnagy (HFH II/511. p.)
- Mütter Franz 1831.12.09. Nagyvárad
százados (KLK 426. p.) szolgabíróági írnok, Élesd, Dél-Bihar m.
- Nagy Karl 1819.11.07. Gyulaháza (Szabolcs m.)
hadnagy (HFH II/552. p.) szolgabíróági írnok, Püspökladány, Észak-Bihar m.
- NEHREBECZKY Georg 1830 Nagytolcsva (Zemplén m.)
főhadnagy (HFH II/567. p.) szolgabíróági segéd, Torna, Abaúj-Torna m.
- Németh Benedict 1817.03.20. Szántó (Tolna m.)
százados (KLK 440. p.) szolgabíróági írnok, Siklós, Baranya m.
- NOVÁK Emerich [v.] 1819.11.06. Fugyivásárhely (Bihar m.)
főhadnagy (HFH II/584. p.) szolgabíró, Nagybánya, Szatmár m.
- Nyilassy Alexander v. 1826 Gombitz (Stájerország)
főhadnagy (HFH II/590. p.) szolgabíróági írnok, Nagymihály, Zemplén m.
- Oberting Jakob 1809 Szt Hubert (Torontál m.)
százados (KLK 697. p.) járási írnok, Billet, (Torontál m.)
- OKOLICSÁNYI Stefan v. 1824.09.12. Losonc (Nógrád m.)
[Okolicsna] szolgabíró, Gyöngyös, Heves m.
főhadnagy (HFH II/597. p.)
- Orosz Franz 1828.07.13. Sóvár (Sáros m.)
hadnagy (HFH II/609. p.) szolgabíróági írnok, Gyórszentmárton, Győr m.
- Oswald Paul 1826.09.28. Csatálja (Bács m.)
hadnagy (HFH II/613. p.) szolgabíróági írnok, Butyin, Arad m.
- OTTLIK Julius v. 1828.05.16. Ozór (Trencsén m.)
Ozor&Kohanótz szolgabíróági segéd, Borosjenő, Arad m.
főhadnagy (HFH II/614. p.)

Pillmayer Anton hadnagy (HFH II/683. p.)	cca. 1824	Buda szolgabíróvási írnok, Buda, Pest-Pilis m.
Pithonyák Adolf főhadnagy (HFH II/687. p.)	1823.04.11.	Zsdjar (Szepes m.) szolgabíróvási írnok, Göllnitz, Szepes m.
Poka Johann főhadnagy (HFH II/694. p.)	1823.05.10.	Bicske (Fejér m.) szolgabíróvási írnok, Mohács, Baranya m.
Radakovics Nikolaus százados (KLK 489. p.)	1820.02.12.	Mutillicz (Határórvidek) szolgabíróvási írnok, Privigye, Alsó-Nyitra m.
ROM Franz hadnagy (HFH III/50. p.)	1827 (1829?)	Luhi (Havasmező, Mármaros m.) szolgabíróvási segéd, Halmi, Bereg-Ugocsa m.
Schafranovics Heinrich főhadnagy (HFH III/97. p.)	1830	Gödöllő (Pest m.) szolgabíróvási írnok, Gödöllő, Pest-Pilis m.
SÓVÁGÓ Gabriel hadnagy (HFH III/169. p.)	1828.06.23.	[Hajdú]böszörmény (Hajdú-kerület) szolgabíróvási tollnok, Derecske, Észak-Bihar m.
STETTNER Ludwig hadnagy (HFH III/185. p.)	1829	Nagyvárad szolgabíró, Margita, Dél-Bihar m.
Stettner Paul [v.] hadnagy (HFH III/185. p.)	1827.02.07.	Pápa (Veszprém m.) szolgabíróvási írnok, Sárvár, Vas m.
SZABÓ Emerich v. [Besenyő] százados (KLK 561. p.)	1821.11.04.	Besenyő[telek] (Heves m.) szolgabíróvási segéd, Nagykőrös, Pest-Solt m.
Szebényi Ludwig hadnagy (HFH III/241. p.)	1825.08.06.	Kaposvár (Somogy m.) szolgabíróvási írnok, Zalaegerszeg, Zala m.
Szily Ludwig v. [Nagyszigeth] főhadnagy (HFH III/279. p.)	1812.09.05.	Puszta Czegled (Somogy m.) szolgabíróvási írnok, Hőgyész, Tolna m.

TICHTL Ludwig [Friedrich] v.Tuczingen őrnagy (TT 372. p.)	1809.07.26. Temesvár politikai szolgabíró, Szatmárnémeti, Szatmár m.
Timár Karl hadnagy (HFH III/345. p.)	1817.04.08. Győr szolgabírószági írnok, Téth, Győr m.
TIPULA Julius v. százados (KLK 607. p.)	1829.08.20. Pozsony szolgabírószági tollnok, Eszterháza, Sopron m.
TOMCSÁNYI Moritz v. [Tomcsin] hadnagy (HFH III/350. p.)	1830.07.20. Tomcsin (Tomcsány, Turóc m.) szolgabírószági segéd, Peredmér, Trencsén m.
UGRÓCZY Koloman v. hadnagy (HFH III/387. p.)	1833 szolgabírószági tollnok, Jászapáti, Jászkun- kerület
UNGER Georg hadnagy (HFH III/394. p.)	1824.06.06. Temesvár szolgabírószági tollnok, Léva, Bars m.
Vaszil Franz főhadnagy (HFH III/433. p.)	1822 Makó (Csanád m.) szolgabírószági írnok, Makó, Békés-Csanád m.
Verebély Sebastian főhadnagy (HFH III/449. p.)	1823.12.24. Stockerau (Alsó-Ausztria) szolgabírószági írnok, Tenke, Dél-Bihar m.
Virágh Julius [v.] hadnagy (HFH III/472. p.)	1825.09.12. Gyulakeszi (Zala m.) szolgabírószági írnok, Nagykanizsa, Zala m.
Vörös Stefan v. hadnagy (HFH III/451. p.)	1825.12.25. Gencs (Szatmár m.) szolgabírószági írnok, Nagykároly, Szatmár m.
VUJEVICH Zacharias v. hadnagy (HFH III/494. p.)	1830 Nemesmilitics (Bács m.) szolgabírószági segéd, Kiskunfélegyháza, Jászkun-kerület
Walter Eduard v. Waldheim főhadnagy (HFH III/414. p.)	1828.03.18. Irregh (Szerém m.) járásírnok, Szabadka, (Bács m.)

- Werner Adolf 1817.08.09. Gyöngyös (Heves m.)
főhadnagy (HFH III/455. p.) szolgabíróági írnok,
- Wittelsbach Otto 1825.02.28. Prag (Csehország)
százados (KLK 663. p.) szolgabíróági írnok, Jászberény, Jászkun-
kerület
- Záborszky Johann v. [Zaborfalva] 1815 Donnerstmark (Csütörtök
százados (KLK 667. p.) hely, Szepes m.)
szolgabíróági írnok, Poprád, Szepes m.
- ZIMMERMANN Karl v. 1828.01.15. Carlbürg (Oroszvár,
hadnagy (HFH III/514. p.) Moson m.)
szolgabíróági tollnok, Felsőpulya, Sopron
m.

Az adattárhoz a 2. jegyzetben említett forrásokon kívül felhasználtam még a következő műveket. A névalakokat, valamint a kimutatás szerinti utolsó posztokat egybevetettem a Hof- und Staatshandbuch 1859-es kötetével (Wien, 1859. IV–V. Bd.), s az eltéréseket szögletes zárójelben adom meg. Néhány hiányzó születési adatot a MOL – D 188–11–12. csomóban található minősítési lapokkal egészítettem ki, a helységek azonosítását és megyei besorolását Fényes Elek (Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851) és Gyalay Mihály (Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Budapest, 1989) művei segítségével végeztem el. A szabadságharc alatti legmagasabb katonai rangot Bona Gábor idézett munkái alapján közlöm.

„Emlékező” én-történelmek: az önéletrajz mint társas fikció a totalitarizmus éveiben

Az önéletrajzot mint forrást sokan és sokféleképpen próbálták már akár történeti, akár szociológiai, akár lélektani, akár irodalomelméleti kontextusban, sőt igen gyakran ezek határterületei mentén faggatni. Ezek a vizsgálatok azonban zömmel hosszabb lélegzetű önéletrajzszerű(!) narrációkat (napló, memoár, vallomás) vettek górcső alá. Amit jelen előadásomban elemezni szeretnék azok a fentiek-től némileg eltérő szövegtípusba tartoznak, hisz a vizsgálandó textusok a hétköznapi emberek önéletrajzi emlékezésének leggyakoribb formái, azaz a *munkahelyi önéletrajzok* közül kerülnek ki. Ezek a rövid (egy-másfél oldalas), levéltári fondokban esetlegesen megmaradó és nehezen fellelhető szövegek azonban, úgy gondolom, sok érdekes tanulsággal járhatnak a társadalomtörténet és az emlékezet-diskurzus metszéspontján.

Mint fentebb már utaltam rá, az önéletrajz kedvelt kutatási téma, ám a rá vetett kutatói pillantások sokáig nem sokban különböztek egymástól: centrális kérdésnek tűnt az 'igazság' fogalma, s a forrásként olvasott szubjektumba vetett *bona fides*,¹ hisz az erre alapozott, nota bene(!) kiválogatott adatok szolgálták a társadalomtörténeti vagy szociológiai következtetések alapjául.² Ezek a vizsgálatok azonban a dokumentumokra úgy tekintettek, mint a múlt *véletlenül* fennmaradt nyomaira (a forráskritika aranyszabálya szerint mint 'másodlagos forrásokra'), melyekből – a kor elvárás-horizontjának megfelelően – következtetéseket vonhatunk le az adott társadalomról, kiegészítve ezzel a primer forrásanyagot. Jelen esetben az általam bemutatott szövegeket azonban *tanúságtételeknek* tekintem,³ azaz nem indirekt forrásoknak, melyek szándéktalanul íródtak, hanem olyan

¹ vö. Martin Kohli, *Biography: Account, Text, Method*. In *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*. Daniel Bertaux (ed.), Sage Publications, 1981, 61–75., különösen 69. skk.

² Részletesebben tárgyalom e kérdéskört: K. Horváth Zsolt. A történeti tanúságtételről. *BUKSZ*, 1998. tél, 379–381.

³ Ennek fontosságát emelte ki Hayden White is a *Historical Representation* című budapesti előadásán, a «The State of Art in Historical Studies: Putting Theories into Practice-s» című nyári egyetemen. 1999. augusztus 4., Közép-Európai Egyetem.

textusoknak, melyekben kifejeztem központi, mondhatni perdöntő szerepe van az *intenciónak*.⁴ Az önéletrajz, még annak legbanálisabb formájaként számontartott hétköznapi önéletrajz is, legfontosabb jellemzője, hogy szubjektumhoz fűződik s a textus a múlt személyesen átélt *tapasztalatán* alapul⁵, illetve annak – austen-i értelemben vett – performatívuma. Ennek fényében különösen súlytalannak tűnik föl számomra a bennük lévő ‘tények’ igazolása vagy cáfolása, hisz a tapasztalat az nem igaz vagy hamis, hanem azáltal válik mások számára létezővé, hogy kimondják. Az előadásomban bemutatandó 1947 és 1950 között íródott önéletrajzok történeti szempontú problematizálása két érdekes historiográfiai probléma kereszteződésében áll. Először is az emlékezet-diskurzus szempontjából azt érdemes felvetni, hogy mire „emlékezik” az az önéletrajzíró, akinek elbeszélésében nyilvánvaló valótlanságokat fedezhetünk fel; másodsor, de az előbbivel szoros összefüggésben áll annak vizsgálata, hogy a totalitarizmus időszakában, mikor a múlt *folytonos változásban* volt, egyesek hogyan tudták, míg mások miért nem⁶ a politikai nyelv érzékeny változásait, illetve az újírók történelem rezdüléseit követni.

„Damnatio memoriae”: a politikai emlékezet átalakítása

A történeti emlékezettel vagy kutatómunkájuk során személyes emlékezésekkel foglalatostkodók előtt nem ismeretlenek már a memória különböző felhasználásával kapcsolatos pszichológiai, szociológiai vagy éppen irodalomelméleti megállapítások.⁶ Ez a dolgozat nem elméleti jellegű, ám mindvégig szem előtt kívánom tartani azt, amit a társtudományok orális történetek, naplók, tanúságtételek és visszaemlékezések kapcsán már feltárt, azaz, hogy nem elsősorban a szövegekben megjelenített szemantikumra érdemes a múlt kutatójának fordítania figyelmét, hanem sokkal inkább arra a narratív stratégiára, mellyel az elbeszélő hang önnön történetét (re)konstruálja. Az itt terítékre kerülő önéletrajzok a fentebb előszámlált szövegekhez képest

⁴ A nyom [trace] és a tanúságtétel [témoignage] paradigmaváltásáról: François Hartog: *Le témoin et l'historien*. Előadás a Collège de France-ban 1999. június 10-én.

⁵ „(M)inden társadalom, minden történeti periódus önnön tiszteletéhez képest méretik meg. Az ember mint individuum [l'homme-individu] a társadalom és retrospektív módon a történelem középpontjába került.” Anette Wieviorka: *L'Ere du témoin*. Paris, Plon, 1998., 128.

⁶ Véleményemet részletesen kifejtem: K. Horváth Zsolt: *Naplók és memoárok mint „lehetséges történelmek”*. (Kézirat).

azonban némi pikantériát tudnak felmutatni: 1. Napló, memoár, vagyis hosszabb önéletrajzszerű(!) írásra elsősorban az írásban némi gyakorlattal rendelkezők szoktak vállalkozni, míg munkahelyi önéletrajzot a munkavállalás előtt *mindenkinek* le kellett adnia; ebből következik, hogy a textusok nyelvi szintje jóval egyenetlenebb, s az elvett hibák nyomán könnyebben „tetten érhetőek” az elbeszélő szándékai.

2. Az 1945-öt, de leginkább a fordulat éveit, tehát 1947–48-at követő évek politikai nyelve gyökeresen megváltozott, s ráadásul a kommunista ideológia, *post mortem*, a múltat is államosítani kívánta, s ebbe bizony beletartozott a személyes múlt elbeszélése, az élettörténet is, melynek legprimerebb, szinte adatszerű megjelenítése az önéletrajz. Az átvizsgált dokumentumok nyomán, nekem úgy tűnik, hogy a jelentkezők túlnyomó többsége 1948 és 1950 között már kitűnően elsajátította azt a grammatikát, mely a kommunista rezon szempontjából helyesnek, jónak volt tekinthető. Ez első látásra nem tűnik túl nehéz feladatnak, hiszen ekkor már tudható volt, hogy vannak, „*sui generis* pozitív és negatív szerepek, eredendően jó és rossz családi konstellációk”⁷, ám a gyakorlatban az állástalanság és az állás elnyerése közötti vékony szálon függő jelentkezőnek fel kellett tudnia mérni, hogy mi az az élettörténet, ami egy zárt ideológiai rendszer kívánalmainak megfelel. Lévén, hogy szinte mindenki múltjában akadt vagy akadhátott olyan elem, momentum, mely nyilvánvalóan meghaladta e kereteket, így önként adódik az, hogy a jelentkezőnek ki kellett „dekázni” a múlt jó, tehát kiemelendő, és rossz, tehát elhallgatandó darabkái.

Ismeretes, hogy a narratív szöveg állításainak igazságértékét általában nem tudjuk vizsgálni, s az esetek többségében benne kell maradnunk egy eldöntetlen helyzetben.⁸ Ezen önéletrajzok esetében azonban, épp a szövegek alacsony nyelvi szintje miatt, olyan állításokkal is találkozhatunk, melyeknek annyira kirívóan nincs igazságtartalma, hogy megéri velük foglalkozni, s melyeket Philippe Lejeune kevéssé szubtilis megállapítása egyszerűen ‘hazugságnak’ titulált.⁹ Ilyen például az a jelentkező, aki nagy igyekezetében megalakulása előtt(!) már 3 évvel belépett a Magyar Dolgozók Pártjába s a még meg

⁷ Rév István: *In mendacio veritas*. 2000, 1994. szeptember, 53.

⁸ Gérard Genette: Fictional Narrative, Factual Narrative. *Poetics Today* 11 (1990) 4. 755–774.

⁹ Philippe Lejeune: *Le pacte autobiographique*. Éd. du Seuil, 2. kiad., 1996.

sem alakult pártban agitált,¹⁰ vagy az a 'permanens forradalmár' önéletrajzíró, aki az első világháború alatt olasz hadifogságban már megismerkedett a kommunista eszmékkal, sőt belátta a „világjelentőségü[sic!] 1917-es dicső orosz vörös októberi forradalom”¹¹ mondani-valóját, ám forradalmi hevületét valójában még 29 évig visszatartotta, s biztos, ami biztos, csak 1945 után lépett be, ráadásul(!) a Szociáldemokrata Pártba, ahonnan is gyorsan átlépett a Kommunista Pártba, majd az egyesülés utáni tagrevízió során, hogy-hogy nem, de kimaradt onnan. Valóban hazugságokkal van itt dolgunk? Emlékeznek-e itt valamire az elbeszélők?

Úgy gondolom, talán helyesebb lenne azt mondanunk, hogy ezen állítások mögött inkább, *in mendacio veritas*, a politikai nyelv 'meta-igazságai' rejtőznek: semmi mást nem vetettek papírra ezek az emberek, csak azt, amit a hatalmi oldalon ülő káderesek hallani szerettek volna, vagyis, hogy már a múltban is szimpatizáltak, sőt egyetértettek a kommunista eszmékkal. Ha egyszerűen hazugságnak nevezzük s figyelmen kívül hagyjuk ezeket, akkor éppenhogy az elbeszélő gondolkodását nem fogjuk tudni megérteni. Az ideológiai diskurzus 'igazságához' igazodó narrációt szerettek volna létrehozni, ám olyan suta nyelvi stratégiába öltöztették mondanivalójukat, hogy az *érvényes beszédként* csak abban az esetben jelenhetett meg, amennyiben a dialógus másik résztvevője, vélhetően gyakorlati szempontok miatt, eltekintett annak ismeretelméleti státusától: így lett a 'hazugságból' *diszkurzív igazság*.

„Bizonyos – mondja Jacques Le Goff –, hogy az emlékezet mindig is a múlt manipulációja volt, de úgy hiszem, ma identitásunk keresése teszi egyre elviselhetetlenebbé múltunk bizonyos pillanatait.”¹² A francia medievista gondolatait a fentebb tárgyalt szövegek tükrében akképp kell módosítanunk, hogy az önéletrajzírok számára nem az identitáskeresés, hanem inkább az álláskeresés (és persze a politikai kontextus) tette lehetetlenné múltjuk bizonyos pillanatait. A szemé-

¹⁰ Magyar Országos Levéltár, MASPED Magyar Általános Szállítmányozási Nemzeti Vállalat, (továbbiakban: MOL-XXIX-G-10-a) 3. d. [F. J. -né önéletrajza.] Jelen dolgozat alapját mind e fondban található önéletrajzok szolgáltatják. Mivel nem mindenáron kívánok a 'források szóvivőjeként' feltűnni, így nem minden esetben fogok hivatkozni a dokumentumokra, csak akkor, ha konkrét idézetről van szó.

¹¹ MOL-XXIX-G-10-a-3.d. [B. K. önéletrajza]

¹² Jacques Le Goff: *Passé et présent de la mémoire. In Lieux de mémoire et identités nationales*. Pim den BOER & Willem FRIJHOFF (éds.), Amsterdam, Amsterdam University Press, 1993, 43.

lyes múlt *átírása*, azonban vélelmezi az emlékezés jelenségének társ-kellékét, vagyis a felejtést.

„A szocializmusban a múlt is politizálódik, ideologikus értelmet nyer. A magántörténetek társadalmi, azaz politikai üggyé válnak, az egyének saját történetükkel együtt a kollektív történelem részei. (...) Megszűnnek az izolált események, önmagában semminek nincs már értelme: minden az egyetlen összefüggő történet részévé válik. Egy jó módú apa mögött a kizsákmányolás, egy proletár anya mögött az osztályharc története áll” – írja Rév István a hatalmi ideológia reprezentatív színpadairól, vagyis a bíróságokról¹³: ez tehát a koncepciók perke logikája, ez történik „fenn”, ám mi van lejjebb? Hogyan jellemezhető a múlthoz való viszony a hatalom szemszögéből *nem feltétlenül* kriminalizált személyek esetében, egy nem annyira éles döntéshelyzetben?

Úgy vélem, hétköznapi emberek esetében az emlékezet-diskurzus másik szempontja inkább érvényesnek tűnik: ez pedig nem más mint a *felejtés politikája*. Az önéletrajzból nyilvánvalóan „kifelejtett” elemek vagy példának okáért a sután eltorzított származás¹⁴ jelensége, az ún. „káder-episztemológia”, nem is szimplán felejtést jelent, hanem inkább a memóriából való kiűzetésként fogható fel, egy olyan rítusként, melynek során az – mondjuk most már így – „emlékező” személy megtagadja saját, ismeretelméleti értelemben vett, faktuális élettörténetét azért, hogy benne maradhasson egy zárt ideológiai rendszer által konstruált kollektív társadalomképben. Mivel a személyes életút, életpálya az egyén jelenlegi helyzetének megítélésében döntő fontosságúvá lényegült, így annak, aki a Nagy Társadalmi Játszmában benne akart maradni, olyan múltat kellett létrehoznia, mely beépíthetőnek tűnt a társadalom kollektív történelmébe, következképpen és a szó szoros értelemben *ki kellett közöstenie múltja „reakciós” elemeit*. Ha az vagy aki a múltad, akkor vagy a politizált társadalom vet ki magából, vagy te veted ki magadból a múltadat: a felejtés-kiközösítésnek ezt a rítusát nevezték, Jacques Le Goff szerint, a 13. századig *damnatio memoriae*-nek¹⁵. Ahogyan a mnemotechnika az

¹³ Rév, i. m. 53.

¹⁴ Pl. „Munkás családból származom az apám borbély.” MOL-XXIX-G-10-a-3. d. [Ifj. F.J.-né önéletrajza]. A származás megjelölésének viszonylagosságát emeli ki: Dessewffy Tibor: *Iskola a hegyoldalban*. Bp. Új Mandátum, 1999, 90–91.

¹⁵ Le Goff, i. m. 39. és e témáról még lásd uő. *Histoire et mémoire*. Paris, Gallimard, 1988. különösen 130. skk. Véleményem szerint a politikai emlékezet átalakítása, az emlékezetten alapuló múlt megtagadása minden politikai rendszer- s követke-

identitás megerősítését szolgál(hat)ja, úgy a felejtés rítusa az ideológiai rendszer kirekesztő mechanizmusait erősíti, legyen szó emberről vagy akár személyes múltról. A *damnatio memoriae*-t, jelen kontextusban egy olyan rítusként gondolhatjuk el, melynek során hétköznapi emberek reflektálatlanul, tehát nem (feltétlenül) tudatosan, a pusztán emlékezeten nyugvó személyes múlt politikai áthangolásával átalakítják a szubjektív, elbeszélte élettörténetüket, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy az új diskurzusból (vö. 'newspeak') nem illeszkedő elemek *megtagadtnak és elfelejtetnek*: valódi kiűzetés ez a memóriából.

A dokumentum mint fikció és a nyelv mint „ellenállás”

A fentebb tárgyalt önéletrajzok, véleményem szerint a már érintett emlékezési-felejtési stratégia mellett azonban másról is számot adnak. Részint egy-két példával fűszerezve már említettem a politikai nyelv 'metaigazságainak' jelenségét, ám ezek – legalábbis a teljes szövegkorpuszt tekintetbe véve – voltaképpen nem számottevő súlyúak. Általánosabb értelemben ennél jóval jelentékenyebbnek tűnik számomra az önéletrajzok olvasási szempontjának kijelölése: olyan narratív történeti forrásokkal van dolgunk, melyeknek szemantikus tartalma már elvileg sem nagyon igazolható (kivéve a fentebb bemutatott néhány példát), s nem kell nagyon gyanakvó természetűnek lennie az archívumok bűvárlójának, ha egyes szövegbeli elemek sokadik, már-már toposzszerű felbukkanása nyomán kissé összevonja a szemöldökét. Ilyen pl. a „fasizmus alatti folytonos üldöztetés”, az MKP/MSzDP, majd később MDP-tagság, fiatalabbaknál a SzIT, nőknél az MNDSz tagkönyv felemlítése¹⁶, „a szemináriumi/párt-/szakszervezeti szemináriumok látogatása”, a „munkásszármasztás” stb., ám legmesszebbre talán mégis az az elbeszélő merészkedett, aki már 1936-ban(!) azért hagyta el a *Schenker céget*, mert azt a *Deutsche Reichsbahn* vásárolta meg, s „nem akartam többé német vállalatot kiszolgálni”¹⁷. A szöveg mélyebb elemzése nélkül is nyilvánvaló, hogy 1948-ban a 'német' szó nem más mint a 'fasiszta' hallgatólagos válto-

zéseképpen diskurzusváltásnak elsődrendű jellemzője, többek között ez történt az 1989 utáni Magyarországon is. Bár a váltás iránya épp ellenkező volt, különös, hogy a rítus forgatókönyve szinte megegyezett az 1945, s főleg 1947–48 után történetekkel.

¹⁶ Talán a két utóbbi, kevésbé ismert szervezet rövidítésének feloldása: SzIT = Szakszervezeti Ifjúsómunkás- és Tanoncmozgalom, míg MNDSz = Magyar Nők Demokratikus Szövetsége.

¹⁷ MOL-XXIX-G-10-a-3.d. [B. L. önéletrajza]

zata¹⁸, s így már egyértelmű az utalás célja, hisz „a faszizmus minde-
nekelőtt és kiváltképp antikommunista. A fasiszták igazi ellenségei,
még akkor is, ha az áldozatok látszólag netán mások is lennének, a
kommunisták. A faszizmus egyetlen valóságos célja a kommunizmus
megsemmisítése. [Mivel] a kommunizmus pedig a faszizmussal szem-
benálló egyetlen megalkuvás nélküli, aktív erő”¹⁹, úgy világos, hogy
aki már 1936-ban megtagadta a fasisztákkal való kollaborációt, az –
magyar kontextusban(!)²⁰ – nem lehetett más, csakis egy ‘igazi kom-
munista’. Az önéletrajzíró ezen „prefiguratív értelmezése” a világhá-
ború folyamán elkövetett náci bűnök tudatában, tehát retrospektív
módon fasisztává avat minden németet, azt sugallván, hogy a fasiszta
rémtettek mintegy *beteljesítettek* egy időben korábbi történést, azaz –
ahogyan Auerbach mondja a mimetikus funkcionalitásról – „két
olyan esemény között jön létre kapcsolat, amelyek sem időben, sem
okozatilag nem kötődnek”²¹ egymáshoz, így az összefüggés létreho-
zása pusztán mimetikus aktus.

A fenti kijelentések egy jóval okosabb stratégiát követnek tehát,
mint azok a szövegek, melyekben rögtön tetten érhetők a valótlansá-
gok: itt az elbeszélő a ‘felidézett én’ olyan szféráiba utalja a narrációt,
melynek adatszerű ellenőrzése még a legkeményebb idők állambiz-
tonságát is megoldhatatlan probléma elé állította volna, s akkor mit
tehet a múlt egyszerű kutatója. Valójában itt olyan narratív toposzok-
kal találkozhatunk, melyek jól illeszkedtek a zárt ideológiai rendszer
(szűk) értelmezési tartományába, bár vélhetően már a kortársak is
tudhatták, hogy azok referenciái nem egy esetben több, mint kétsége-
sek lehetnek. E dokumentumok tehát leginkább mégiscsak fikciók,
melyek kapcsán esendőnek tűnik nekem azt firtatnunk, hogy mi azok

¹⁸ Úgy tűnik, ez jellegzetes, mondhatni poligenetikus módszer volt egész Euró-
pában a II. világháború sokkjának feldolgozása során. vö. Tony Judt: *The Past is
Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe*. Daedalus, 1992. ősz, 83–118.
különösen 86–87.

¹⁹ Rév István: *Ellenforradalom. Beszélő*, 1999. április, 47. Érdekes adalék még eh-
hez, egy szigorúan szakmai önéletrajznak tekinthető íráshoz, utólag hozzágépelt zá-
radék(!) szövegezése: „Politikailag megemlíteni bátorodom, hogy a fasiszta aera
alatt sok üldöztetésbe volt részem.” (Kiem. – K.H.Zs.) MOL–XXIX–G–10–a–1.d.–4.t.
[H. J. önéletrajza.]

²⁰ Megengedhetjük, hogy mondjuk Franciaországban ugyanilyen esetben egyből
‘igazi gaulle-ista’ lett volna az illetőből.

²¹ Erich Auerbach: *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*. Bp. Gon-
dolat, 1985. 74.

„valóság tartalma”, hisz, amint N. Z. Davis, Roland Barthes és mások nyomán, megjegyzi „a nyelv, a részletek és a szórend világos megválasztása szükséges ahhoz, hogy egy beszámoló autentikusnak, valóságosnak, jelentéstelinek és/vagy magyarázóerejűnek tűnjék, mind az író, mind az olvasó számára”²². A nyelvi figuralitás tehát – extrém eseteket nem tekintve – már önmagában is elég ahhoz, hogy a dokumentum egy feloldhatatlan ismeretelméleti problémába szorítsa olvasót: vajon *megtörtént és tapasztalaton alapul* az elbeszélés vagy csupán a *megtörténtség képzetét* kelti. Így a ‘fikció’ szó történeti kontextusban való használata nem a dokumentumok valódiságára/hamisságára utal,²³ hanem annak a tudásnak a szociológiájára, mely nélkül ezek az elbeszélések nyelvileg nem így formálódtak volna meg.

1989-ben a Kardos Sándor–Jávör István–Kováts Albert–Kenedi János–Pető Iván–Vági Gábor szextett valami olyasmit tett, mely annak előtte, s csak részint politikai okokból, lehetetlen lett volna: dokumentumkötetet állítottak össze a diktatúra hétköznapi sérelmeiről, megkísérelve feltárni annak mélyszerkezetét.²⁴ A forráskiadvány panaszos leveleket, feljelentést, fegyelmi vizsgálati anyagokat tartalmaz, melyekben a hétköznapi emberek mindvégig a totalitáriánus rendszer *áldozataként* jelennek meg. Úgy vélem, ha a múlt ilyen narratív, uniformizált dokumentumait fikcióként olvassuk és belőlük a hétköznapi emberek tudásának szociológiáját próbáljuk felfejteni, úgy talán közelebbről vizsgálhatjuk azt, hogy a totalitarizmus ‘alattvalói’ valóban oly kiszolgáltatottak és gyámoltalanok voltak-e, mint az a bizonyos „szükségét végző vadállat”. Magyarországon, Illyés Gyulától egészen Nádas Péterig, tehát jórészt irodalmároknak köszönhetően, kialakult a totalitarizmusnak egy olyan tragizáló olvasata, mely szerint a diktatúra mindennapjainak *nincs* egyetlen intakt mozzanatk sem, a hatalom mindig jelen van és figyel, poétikusabb megfogalmazásban „ott van a nászi ágyban/ előtte már a vágyban”. Barrington

²² Natalie Zemon Davis: *Pour sauver sa vie. Les récits de pardon au XVIe siècle*. Paris, Éd. du Seuil, 1988. 19.

²³ A kommunizmus története kutatójának azonban világosan szét kell választania: (1.) a hamis(ított) dokumentumokat és (2.) azokat az autentikusnak tekinthető iratokat (pl. az elemzendő önéletrajzok), melyeket szövegtani, s nem ismeretelméleti(!), szempontból fikcióként érdemes olvasni. Egyébként a hamisított dokumentum is legalább olyan beszédes lehet a történész számára ld. Rév: *In mendacio veritas*. i. m. és uő. *Arkheion. Beszélő*, 1998. április, 34–53. különösen 37.

²⁴ Kardos Sándor – Jávör István – Kováts Albert – Kenedi János – Pető Iván – Vági Gábor: *„Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van”*. Bp. Héttorony, é. n. [1989].

Moore szerint például az ilyen társadalmakban „nincs társadalmi és kulturális tér, nincsenek többé-kevésbé védett zugok, ahol az elégedetlen vagy elnyomott embercsoportok saját szociális berendezkedésüket, kulturális hagyományukat kialakíthatják. (...) A totalitariánus társadalomban, a szó szoros értelmében véve, *nincsen helye a jövővel vagy a múlttal való kísérletezésnek.*”²⁵ (Kiem. – K. H. Zs.) Bizonyosan tudom, hogy nem én vagyok az egyetlen, aki ezt nem így gondolja.²⁶ A vizsgálat látókörében lévő források esetében nekem épp ellenkezőleg tűnik föl e probléma: az önéletrajz mint emlékező elbeszélés, éppen narratív szerkezetéből, s főként *mimetikus jellegéből* kifolyólag²⁷, a múlt, a jelen és a jövő olyan interferens játékát tudja megteremteni, ahol az elbeszélő múlt sohasem önmagáért van, hanem kifejezetten funkcionális: a jövő egyik eredőjeként, forrásaként jelenik meg, a szó szoros értelmében előkészíti, megalapozza az eljövendő időket, melyeknek az ‘aktuális múlt’ épphogy csak prelúdiuma lehet.²⁸ „Az elbeszélés játéka része az elbeszélő valóságnak” – mondta egykor a ‘valóság’-ot átértelmezve Paul Ricoeur.²⁹ Az elbeszélő múlt s a kimondott szó, no meg az emlékezés kötelessége révén a szubjektum maga teremti meg saját én-történelmét, mely ezáltal „fegyverként”, szellemi instrumentumként jelenhet meg az amúgy valóban védtelenek kezében.

Jelenhet, mondtam az imént, kiemelve e jelenség lehetőség-voltát, hisz a múlttól előállítható elbeszélések *érvényes beszéd*ként való elfogadása egy közmegegyezéseszerű folyamatba kell, hogy kényszerítse az értelmező közösségeket. Ennek alapja azonban a dialogicitás.³⁰ Így a benyújtott és jóváhagyott önéletrajz egy olyan közös tudássá, társas fikcióvá alakul, melyet épp az olvasás folyamata, *expres-*

²⁵ Barrington Moore: *Injustice. The Social Basis of Obedience and Revolt.* New York, 1978. 482–483.

²⁶ Lackó Mihály: [Kardos Sándor–Jávör István–Kováts Albert–Kenedi János–Pető Iván–Vági Gábor: „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van”.] (Recenzió.) *BUKSZ* 1990 ősz, 370–371.

²⁷ Auerbach szerint az „emberi történésekkel” foglalkozó elbeszélések megtörténtségének bizonyítása azért is különösen nehéz, mert ez a narratív típus keveri a mondaszerű és a történeti elemeket tartalmazó elbeszélések jegyeit. vö. Auerbach, i. m. 21–22.

²⁸ Steven Knapp: *Collective Memory and the Actual Past. Representations* 26 (1989) 123–149.

²⁹ Paul Ricoeur, *The Narrative Function.* In *Hermeneutics and the Human Sciences.* Cambridge, Cambridge University Press – Paris, Éd. de la Maison des sciences de l’homme, 1981. 294.

³⁰ Kulcsár Szabó Ernő: Virágozzék minden virág...(?) Az átalakulás diszkurzusának néhány kérdése. In *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen.* Bp. Balassi, 1994. 57.

sis verbis a személyzeti osztály káderese legitimizál: így válik a dokumentum a kommunista ideológiai rendszer *igazságává*. (Persze egy alaposabb vizsgálattal a személyzeti osztályok, illetve az önéletrajzok elbírálásában résztvevő párttagok nyilván könnyedén rámutathattak volna egy-két „turpisságra”, ám – vélhetően – a tervfeladatok és -számok teljesítése ekkor fontosabb szempontnak tűnt.³¹)

A nyelviség gondolatának középpontba állításával, véleményem szerint a totalitarizmus hétköznapi emberei nem *feltétlenül és minden esetben* kriminalizált áldozatokként jelennek meg tehát, inkább olyan személyekként, akik – megteremtve ezzel a reflektálatlan „hétköznapi ellenállás” formáit – maguk is részt vesznek a *diskurzus*ért folyó küzdelemben, s a diskurzus, mint Foucault-tól tudjuk, „nem egyszerűen a küzdelem és az uralmi rendszerek közvetítője, hanem érte és általa folyik a harc, vagyis egy olyan hatalom, melyet az emberek igyekeznek megkaparintani.”³² Ha a totalitarizmus hétköznapi embereit e „harc” részeseiként gondoljuk el, akkor az ellenállás mindennapi formáit sem egy romantizált, romlatlan cselekvésként értékelhetjük, mint azt Rév István is kiemelte egy dolgozatához írott *post scriptum*-ban³³, hanem inkább az autonóm emberi létezés minimális feltételeiért folytatott szükségszerű és szinte nélkülözhetetlen, de egyúttal természetes stratégiának.

Post scriptum helyett

A fentebb bemutatott, Paul Veyne szavával, „retrodiktív” értelmezés³⁴ természetesen egy lehetőség csak annak feltárására, hogy a totalitarizmus átpolitizált társadalma mit tett, mit tehetett annak érdekében, hogy a mindennapok *relative* intaktak maradhassanak; ugyanakkor ez nem jelentheti azt, hogy a mindennapok a *méltóság* és a *szabadság* elemiből épültek volna fel, sőt, épp ellenkezőleg gondolom: egy értelem, méltóság és szabadság nélküli társadalom hétköznapijaiból tudósítanak bennünket e dokumentumok, egy olyan világból, ahol még a kimondott szót is államosították, de ahol a hegemoniával szembeszegülő *politikai alany* inkább hallgatott ösztöneire és a józan

³¹ vö. Desefffy, i. m. 91. és uo. 6. jegyzet.

³² Michel Foucault: *L'ordre du discours*. Paris, Gallimard, 1971, 12. (Magyarul: A diskurzus rendje. In A fantasztikus könyvtár. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Bp, Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 1998. 51. A fordítást módosítottam.)

³³ Rév István: Az atomizáció előnyei. *Replika*, 23–24 (1996) 157.

³⁴ Paul Veyne: *Comment on écrit l'histoire*. Paris, Éd. du Seuil, 1978, 194. skk.

eszére, mint a – Petri György szavával – „röltex méretre szabott tömeggyilkos” tudatformáló igénnyel fellépő ideológiájára, pusztán azért, hogy a *pőre túlélés* kedvéért megteremtse magának a „szabadság kis köreit”.

A ‘múlt’ olykor, mint láthattuk és mint látjuk manapság is, igen gyorsan változik, így a szempont kiválasztásának függvényében többféle okoskodás is elképzelhető. Danilo Kiš szerb író így írt erről: „A történelmet a győztesek írják. A szájhagyományt a nép teremti. Az írók fantáziálnak. Bizonyos csak a halál.”³⁵ Én ezt most ekképp mondanám: a történelmet a történészek írják, az én-történelmeket a nép teremti. A történetírók fantáziálnak. S bizonyos csak az – amint Bódy Gábor utolsó filmjének³⁶ tolószékkal *tolató*(!) nyugalmazott párttitkára mondta –, hogy „a történelem kerekét nem lehet visszafelé forgatni”.

³⁵ Danilo Kiš: Dicső halál meghalni a honért. In *A holtak enciklopédiája*. Bp. Európa, 1990. 128.

³⁶ Természetesen a *Kutya éji dala* című filmről van szó.

Marx, Lassalle, Petőfi – naptárakban és képeken
Történelmi személyiségek
az MSZDP propagandaanyagában a századfordulón¹

„A modern munkásmozgalom nem ismer bálványokat. A szociáldemokraták nagyon jól tudják, hogy egyes »nagy emberek« nem csinálhatják a világtörténelmet. Az öntudatos munkások nem hízelegnek vezéreiknek, előttük hátat nem görbítenek, fejet nem hajtanak, mert nagyon jól tudják, hogy az, amit tesznek, kötelességüknél nem egyéb. Meghalt nagyjaikról nem zengenek dicshimnuszokat, őket nem bálványozzák – de emlékeiket szívük mélyéből jövő érzéssel ünneplik meg; az elnyomott munkásnép érdekében kifejtett tevékenységüket méltányolni, tisztelni és becsülni tudják. — Ennyi az egész.” Csebrenyák József a Népszava 1895. szeptember 1-jei számában közöltetett Lassalle-megemlékezésének itt idézett első bekezdése² jól mutatja, hogy a magyarországi szociáldemokraták, ha történelemszemléletük egészéből fakadóan korlátozott mértékben is, de elismerték a kiemelkedő történelmi személyiségek létét.³ A századfordulón pedig – minden bizonnyal a tömegekkel való minél eredményesebb kommunikálásuk érdekében — létrehoztak egy saját panteont is.⁴ E hősgaléria kialakítása, egyfajta kollektív emlékezet megteremtésével nyilvánvalóan a csoporttudat megerősítését is hivatott volt szolgálni. – A továbbiakban részletesen fogok vizsgálni a szociáldemokraták által e panteon kialakításánál felhasznált két olyan propagandaeszközt, amelyek különösen alkalmasak voltak a kollektív emlékezet létrehozására és rögzítésére: az 1896–1918 között az 1896–1919. évekre

¹ Kutatásaimat az OTKA támogatta (nyilvántartási szám: F 029450.).

² Csebrenyák József: Lassalle Ferdinánd. (1825–1864.) Népszava, 1895. szept. 1. 2. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm.

³ Vö. még pl. A máglya előtt. Népszava 1895. júl. 18. 4. A pártvezetőség: Elvtársak, munkások! Népszava 1895. aug. 8. 4. 1.; Mezőfi Vilmos: Apróságok Marx életéből. Népszava-Naptár 1898. évre. Bp. 1897. 53–55.

⁴ Ld. erről részletesebben: Vörös Boldizsár: *Történelmi személyiségek ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság hivatalos jellegű anyagaiban*. Kandidátusi értekezés kézírata, 1997. 9–38., 221–229., 269.

megjelentetett Népszava-naptár-kötetek kalendárium-részeit és azokat a képsorozatokot, amelyeket a kiemelkedőként értékelt történelmi személyiségekről 1897 és 1919 között több ízben kiadtak és forgalmaztak a Népszava-könyvkereskedésben.

A Népszava-naptárak elemzését különösen indokoltá az teszi, hogy e köteteket, s kiváltképpen azok naptár-részét a munkásság tömegeinek, hosszabb időn át történő használatra szánták e kalendáriumok készítői.⁵ Az egyes kötetek elején elhelyezett naptárak – a készítő adta címet alkalmazva – „forradalmi naptár”-részei⁶ a megfelelő dátumoknál emlékeztek meg az összeállítók által legjelentősebbeknek ítélt egyetemes és magyar történelmi eseményekről. E részek funkcióját pedig az 1913. évre kiadott naptárt ismertető 1912-es Népszava-cikk következőképpen határozta meg: „Az 1913-ik esztendőre szóló naptárban a naptári részt nemcsak azért nézi meg a munkás, mert meg akarja tudni, hogy melyik szentnek van a nevenapja, hanem azért is, mert a forradalmi naptárban minden nap emlékezteti őt valamely eseményre, amely szoros összefüggésben van az emberiség küzdelmeivel, kulturális haladásával és így minden nap figyelmezteti őt kötelességei teljesítésére.”⁷

Annak megállapításához pedig, hogy e „forradalmi naptárak”-ban kiket méltattak kiemelkedő történelmi személyiségeként, azt tekintetem kritériumnak, ha az egyes naptárak, a megfelelő napoknál, külön-külön megemlékeztek az illető születési és halálozási dátumáról.⁸ A vizsgálat nyomán megállapítható: az 1896–1918 között az 1896–1919. évekre kiadott 24 Népszava-naptár-kötet 24 naptár-részből 23-ban (az 1897. évre kiadottban nem) emlékeztek meg ilyen módon, kiemelkedőnek tekintett történelmi személyiségekről: szám sze-

⁵ vö. Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Bp. 1989.

⁶ Ld. az 1896–1919. évekre 1896–1918. között kiadott Népszava-naptár-kötetek elején található naptár-részeket. Noha a Forradalmi naptár cím nem szerepel az összes kötetben, e naptár-részek jellege miatt a szövegemben mindegyikre alkalmaztam. Az egyes kötetek megjelenési évéhez ld. *Magyar Munkás Naptár 1878–1893. Népszava Naptár 1896–1948. Repertórium.* Összeáll. Lett Miklós. Kézirat, 1990. 8–9. sztl.

⁷ A Népszava-naptár megjelent. Népszava, 1912. okt. 30. 13.

⁸ Néhány esetben — így Galilei, Heine, Voltaire valamelyik dátumánál — érvényesnek tekintetem a méltatást akkor is, ha több naptárban az egyik adat hibásan szerepelt. Martinovics halálozási dátumának elfogadtam május 20-át, noha e napnál a magyar jakobinusok kivégzéséről általában emlékeztek meg és Martinovicsot itt nem említették név szerint.

rint összesen 67 főről.⁹ E 67 személy kiemelten kezelésének gyakorisági megoszlása a következő: 24 személyről 10-nél (értsd, a továbbiakban is: 10 „forradalmi naptár”-nál) kevesebbszer emlékeztek így meg; 11 személyről 10-szer; 25 személyről 11–19-szer; 7 személyről 20-szor vagy annál többször. Nem foglalkozva a továbbiakban a 10-nél kevesebbszer méltatottakkal, a 43, 10–20-szor vagy annál többször így megörökített történelmi személyiséget a következőképpen csoportosítottam (az egyes kategóriákon belül méltatásuk gyakoriságának sorrendjében; ezen belül alfabetikus sorrendben):

a) A 19–20. századi munkásmozgalom, illetve az utópista szocializmus kiemelkedőnek tekintett alakjai: Lassalle (23 méltatás); Marx (23); Fourier (22); Engels (21); Louis Blanc (18); Blanqui (18); Cabet (18); Frankel Leó (18); Wilhelm Liebknecht (18); Owen (18); Proudhon (18); Saint-Simon (18); Volders (18); Rittinghausen (17); Enfantin (12); Lavrov (12): összesen 16 személy, az egy főre jutó átlagos méltatási gyakoriság (összes méltatás elosztva a személyek számával): 18,2.

b) Politikai forradalmárok, de nem (kifejezetten) munkásmozgalmiak:¹⁰ Garibaldi (18); Martinovics (17); Babeuf (16); Danton (16); Kosciuszko (10); I. Napóleon (10): összesen 6 személy; az egy főre jutó átlagos méltatási gyakoriság: 14,5.

c) Művészek, tudósok, felfedezők, akik forradalminak számító újítást hajtottak végre működési területükön vagy/és kötődtek valamilyen politikai forradalmi mozgalomhoz: Galilei (23); Petőfi (23); Watt (23); Heine (18); Morus (18); Voltaire (18); Herwegh (17); Bellamy (16); Lamennais (16); Rousseau (16); Nietzsche (14); Ibsen (13); Béranger (10); Robert Blum (10); Börne (10); Columbus (10); Darwin (10); Feuerbach (10); Newton (10); Schiller (10); Zola (10): összesen 21 személy; az egy főre jutó átlagos méltatási gyakoriság: 14,8.

A fenti adatsorokat áttekintve kiderül, hogy noha az a) csoport a b)-vel együtt számlál csaknem ugyanannyi személyt, mint a c) csoport önmagában, az egy főre jutó átlagos méltatási gyakoriság szerint a naptárak összeállítói leginkább a 19–20. századi munkásmozgalom alakjait becsülték. Az összes „forradalmi naptár”-ban csak 5 személy: Galilei, Lassalle, Marx, Petőfi és Watt alakját méltatták ezen eljárással; Engelst – noha 1895-ben meghalt – csak az 1899. évi naptárban öröki-

⁹ Az összes így méltatott személyről ld. az 1. táblázatot.

¹⁰ A politikai forradalmárok esetében – a két csoport eltérő jellege miatt – nem tartottam volna szerencsésnek az a) és a b) csoportban szereplő személyeket egy csoportban elhelyezni.

tették így meg első ízben. Az 1. táblázat segítségével az is jól látható, hogy az 1910. évi naptárral kezdődő szakaszban kerültek be e panteonba leginkább a nem munkásmozgalminak tekinthető „forradalmár” alkotók.

Érdemes még megvizsgálni e 43 személyt azon szempontokból, hogy mikor éltek s hogy mely néphez tartoztak. Az első vonatkozásban: ha, tekintettel arra, hogy a méltatottak jelentős részben 19–20. századi forradalmárok, határvonalat húzunk 1700-nál, kiderül: a 43 személyből csak 5 (Columbus, Galilei, Morus, Newton, Voltaire) született 1700 előtt, a többiek mind ez után: tehát a naptárak összeállítói szinte kizárólag a 18–20. század alakjai közül válogattak. Ebben persze szerepet játszhatott az is, hogy a korábban élt „forradalmárok”, pl. a pártirodalomban többször is méltatott Dózsa György születési dátumát nem ismerték,¹¹ s így őket ezen eljárással nem lehetett megörökíteni a naptárakban. Érdekesebb a második kérdésre adott válasz, ha a 43 személyt magyar–nem magyar szembeállításban vizsgáljuk: mindössze 3 magyar szerepel köztük: Frankel Leó, Martinovics és Petőfi.¹² Összegezve e 43 személy méltatásainak elemzését, megállapíthatjuk: e naptárak elsősorban a 18–20. század külföldi forradalmár, munkásmozgalmi alakjait örökítették meg így, ugyanakkor rendszeresen megemlékeztek „forradalmár” művészekről, tudósokról is: minden bizonnyal a megcélzott olvasóközönség forradalmi, szocialista, internacionalista szellemű s egyben a tudomány és a művészet fontosságát hangsúlyozó nevelése jegyében.

Érdemes (ezúttal persze csak néhány esetben) azt is megvizsgálni, hogy az egyes kiemelten kezelt történelmi személyiségeket miért, milyen érdemeikért méltatták a szociáldemokraták. E vizsgálatnál arra törekedtem, hogy valamilyen szociáldemokrata kiadványban (pl. Népszava, brosúrák, stb.) olyan hosszabb-rövidebb méltatást találjak az egyes személyekről, amelyek, megjelenésük időpontját tekintve, közel vannak ahhoz az évhez, amikor az illetőket először örökítették meg születési és halálozási dátumukkal a naptárban. — Marxot már az 1896. évre kiadott Népszava-naptárban méltatták így; a Népszava egyik 1895-ös írása „eszméink egyik legfőbb és legtudományosabb

¹¹ Ld. pl. Zaka Lajos írását Dózsa Györgyről: „Születéséről és ifjúságáról hiányos adatok állanak a történelem rendelkezésére, és csak azt tudjuk, hogy körülbelül 1470 táján született Dálnok erdélyi községben”. (Zaka Lajos: Dózsa György. Népszava Naptár. 1897. Bp. 1896. 11.)

¹² További ilyen jellegű csoportosításoknak nem láttam értelmét.

előharcosa"-ként értékelte őt.¹³ — Az ugyancsak az 1896. évre közzétett naptárban megörökített Petőfi és a szocializmus kapcsolatáról ez áll egy 1895-ös Népszava-cikksorozatban: „Számos ama nagyok neve, kiknek érdemeit az utókor eléggé méltányolja, nem is sejtve azt, mert nem ismerik a szocialista tanokat, hogy az illető egyengette az utat a szocializmushoz. Eme nagyok egyike, kinek neve a világirodalom legelső lírikusai között áll: *Petőfi Sándor*.”¹⁴ — Az 1896. évre kiadott naptárban szintén méltatott Ferdinand Lassalle-t így értékelte a Népszava vezércikke, amely a forradalmár halálának évfordulójára jelent meg 1895-ben: „Lassalle volt az egyedüli ember, ki felszerelve korának minden tudományával, dacolt, szembeszállt az ellenség részéről jövő támadásokkal; öntudattal, tehetségének és képességének egész erejével küzdött a vagyontalan és elnyomott munkásnép érdekében. Nemcsak fényes beszédei, hanem mindenekelőtt röpiratai és művei mély tudományára vallanak. Iratai és művei több mint történelmi jelentőségűek s egy munkásnak a legjobb eszköz arra nézve, hogy magát agitátorrá képezze ki.”¹⁵ — Az 1896–1919. évi Népszava-naptárak „forradalmi naptár”-részében az utópista szocialisták közül a legtöbbször Fourier-t méltatták, akit Csebrenyák József az 1895-ben megjelent *A szocializmus történelméhez* című brosúrájában így értékelte: „Fourier egy lángész volt és mint elsőt, őt illeti meg a halhatatlan dicsőség, ki a *munkára való jogért* harcolt és azt tudományos okokkal támogatta.”¹⁶ — Az 1906-ban elhunyt Ibsent (akit az 1907. évre kiadott naptárban már születési és halálozási dátumának megadásával méltattak a szociáldemokraták) így értékelte, halálhírének vételekor a Népszava cikke: „Akik gondolkodásuk és érzésük minden szálával az emberiség felszabadulásán csüggnék; akik az ember tökéletes erkölcsi, lelki és anyagi függetlenségének harcosai; akik egy zsarnok uralom testet és lelket ölé béklyói alól való felszabadulás hirdetői: azok egyik legnagyobb előharcosukat veszítették el. Ibsen Henrik társadalomkritikai drámáiban az emberi együttélés legmélyebb problémáit fejtette oly realitással, amely az egész modern drámairodalomnak alapját vetette meg. [...] társadalomkritikai drámáiban [...] [a] felszabadulás után való legyőzhetetlen vágy párosul a szociális viszonyok

¹³ Marx Károly. Népszava, 1895. jún. 17. 3. ld. még a címlapképet is.

¹⁴ Glaser Soma Sándor: Petőfi és a szocializmus. [I.] Népszava, 1895. júl. 24. 2. — Kiemelés az eredetiben.

¹⁵ Csebrenyák József i. m. 2.

¹⁶ Csebrenyák József (Dr. Ingwer nyomán): *A szocializmus történelméhez*. Bp. 1895. (Magyar Munkás-könyvtár II.) 25. — Kiemelés az eredetiben.

kegyetlen ostromozásával".¹⁷ Ugyanakkor az Ibsen világszemléletéről a Népszavában közzétett írás megmutatta: a szociáldemokraták akkor is hajlandóak kiemelkedőként értékelni egy művészt, ha vele kapcsolatban be is vallják: munkássága, gondolatvilága *egészét* nem ismerik el a magukénak.¹⁸

Arra vonatkozólag, hogy a magyarországi szociáldemokraták kit, illetve milyen típusú történelmi személyiségeket utasítottak el, e naptárak korántsem szolgálnak olyan jól elemezhető információ- anyaggal, mint a kiemelkedőekként méltatott alakok esetében. Ám figyelemre méltó: a megfelelő dátumoknál rendszeresen megemlékeztek egyes uralkodók, továbbá más vezető politikusok, katonatisztek elleni merényletekről; királyok, császárok elűzéséről. A legfeltűnőbb XVI. Lajos, francia király sorsának bemutatása: az 1896–1919. évi naptárakban 15 esetben emlékeztek meg halálra ítéeléséről, 17 esetben kivégzéséről és 10 esetben arról, hogy XVI. Lajost 1792-ben a Templeba zárták; az 1910–1919. évi naptárakban mindhárom eseményt külön-külön is kiemelték. Ezenkívül Marie Antoinette kivégzéséről 21 esetben emlékeztek meg a naptárak. Lajos Fülöp, francia király 1848. évi elűzetésének dátumát pedig 23 naptár kezelte kiemelten. – Különösen érdekes, hogy míg a 67 „nagy ember” között mindössze 2 orosz forradalmár szerepel (Herzen, Lavrov), addig – feltehetően az orosz forradalmi mozgalmakkal különösen rokonszenvező Szabó Ervinnek¹⁹ köszönhetően – az 1903. évi kötettől a naptárak rendszeresen megemlékeztek az orosz forradalmárok merényleteiről: így pl. külön-külön a II. Sándor cár elleni 3 merényletről (az 1879. éviről: 18 esetben, már az 1902. évi naptárban is; az 1880. éviről: 17; az 1881. éviről: 17). S bár a szociáldemokraták elvileg nem értettek egyet a merénylettekkel, mint forradalmi módszerrel, az 1903. évi naptár cikkírója úgy vélte: az oroszországi helyzet, a cári önkényuralom kényszerítette e pályára az orosz forradalmi mozgalmat. Az orosz forradal-

¹⁷ (g. h.): Ibsen. Népszava, 1906. máj. 24. 1–2. Az írás szerzője feltehetőleg Grosz Henrik. (vö. Sz. Debreczeni Kornélia: *Magyar írói álnév lexikon*. Bp. 1992. 174.)

¹⁸ Ibsen halálához. Népszava, 1906. máj. 25. 3–4. Ld. még: (g. h.): Schiller. Népszava, 1905. máj. 9. 5–6. Az írás szerzője feltehetőleg Grosz Henrik. (vö. Sz. Debreczeni Kornélia i. m. 174.)

¹⁹ vö. ehhez: Litván György: Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Bp. 1993. (Századvég biográfiák) 75–77., 152., 267–268., 273. — Szabó Ervin Népszava-naptár-szerkesztői tevékenységéről ld. Soós Pál: *A pályakezdő Szabó Ervin politikai és kulturális törekvései*. (Fejezetek a magyar századforduló munkásművelődésének történetéből.) Bp. 1977. 149–154., 160. Litván György: i. m. 62–63., 266.

márok pedig „oly hasonlíthatatlan hősiesség jeleit adták, hogy minden szocialista kegyelettel és szeretettel szemléli Oroszország forradalmi mozgalmát”.²⁰ Akárcsak a méltatások, e történelmi személyiség-elutasítások is a munkásság forradalmi-internacionalista szellemű nevelését voltak hivatottak szolgálni.

A magyarországi szociáldemokraták által kiemelkedőként értékelt személyiségeket örökítették meg azok a magánlakások és munkásegyleti helyiségek díszítésére szánt falikép-sorozatok is, amelyeket 1897 és 1910 között a Népszava-könyvkereskedés forgalmazott²¹ és egy 1919 elején megjelentetett levelezőlap-sorozat, amelyet szintén árusított e könyvkereskedés.²² E 8 képsorozat ábrázolásait összesítve kiderül, hogy az összeállítók Marx, Engels és Lassalle személyét tekintették a legfontosabbaknak: Marxot és Engelst 8, Lassalle-t 7 ízben méltatták ilyen módon.²³ Ugyanakkor az egyes alakok értékelésének 1897 és 1919 között bekövetkezett változásait jelzi az, hogy nevük hányadik helyen szerepel a hirdetésszövegek felsorolásaiban.²⁴ Az 1897-es hirdetésben Lassalle neve áll az 1. helyen, Marxé és Engelsé csak utána következik. 1899-től azután végig Marx szerepel az 1. helyen, de 1904 és 1908 között Lassalle még a 2. helyen áll, megelőzve Engelst, aki 1897-ben a 3., 1899-ben a 2., 1904–1906 között a 3. és 1908-ban csak a 4. helyen található. Mindez mutatja Lassalle nézeteinek és alakja kultuszának súlyát a századforduló magyarországi szociáldemokráciájánál.²⁵ Az 1910-es és az 1919-es sorozatokban azonban már Lassalle csak a 3. helyen sze-

²⁰ Jászai S.: Harc a szabadságért. A Népszava Naptára az 1903. évre. Bp.[1902.] 67.

²¹ Ld. A „Népszava” könyvkereskedése. Népszava, 1897. dec. 24. 12. Előfizetőinkhez! Népszava, 1899. dec. 23. 4. Feltűnést keltő újdonság! Népszava, 1904. ápr. 9. 7. Egyleti helyiségekben... Népszava, 1905. febr. 4. 9. Népszava Könyvkereskedés. Népszava, 1906. dec. 13. 14. Minden elvtárs... Népszava, 1908. jún. 25. 12. Művészi képek... Népszava, 1910. febr. 15. 15. E jegyzetben a többször is közölt hirdetéseknek csak egyetlen megjelenési helyét adtam meg. Jelen elemzésnél nem foglalkoztam azokkal az esetekkel, amikor csak 1–1 személyről kiadott kép hirdetése szerepelt a lapban. E vizsgálat során csak azokkal a képsorozatokkal foglalkoztam, amelyeket a Népszava-könyvkereskedés is forgalmazott, a csak más gyártók, illetve árusítók által a lapban reklámozott képsorozatokot, mint nem kifejezetten MSZDP-propagandaanyagokat nem vettem figyelembe. Utóbbiakhoz vö. Szabó Dániel: Munkásság és munkásmozgalom a századfordulós magyarországi reklámokban. *Világosság*, 1991. 5. sz. 384–392. kül. 389., 392.

²² Most jelent meg... Népszava, 1919. febr. 16. 15.

²³ Ld. ehhez a 2. táblázatot.

²⁴ Ld. ehhez a 3. táblázatot.

²⁵ vö. ehhez: Erényi Tibor–Kende János–Varga Lajos: *Fél évszázad. A szociáldemokrácia története Magyarországon 1868–1919*. Bp. 1990. 20–21., 83., 119., 124. Márkus László: *A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. (A kezdetektől 1918-ig)*. Bp. 1963. (Tudománytörténeti tanulmányok IV.) 123–124., 191–192.

repel és Engels megelőzi őt, a 2. helyre kerülve: részben valószínűleg a lassalle-i eszmék és a forradalmár kultusza fokozatos visszaszorulásának következményeképpen, részben pedig talán azért, mert a századfordulón közzétett új Marx- és Engels-publikációk nyomán kiderült, hogy Engels jelentősége a két tudós-forradalmár közös életművében sokkal nagyobb, mint ahogyan azt a kor vezető szociáldemokratá gondolkodói addig feltételezték.²⁶ – A majd csak 1913-ban elhalálozó Bebel képeinek többszöri szerepeltetése az elhunyt személyeké mellett azt mutatja, hogy a korabeli szociáldemokratáktól nem volt idegen a még élő, jelentős vezető ilyen módon történő méltatása, természetesen propagandisztikus célzattal.²⁷ – Csupán egyetlenegyszer, 1904-ben szerepel e sorozatokban Petőfi Sándor, az egyetlen így méltatott magyar történelmi személyiség képe – feltehetőleg azért, mert az ő ábrázolását felesleges volt ilyen módon terjeszteni: a munkások azt beszerezhették (és igen sok esetben beszerezték) máshonnan is.²⁸ Áttekintve e képsorozatokat, megállapítható: az összeállítók lényegében csak 19–20. századi külföldi, munkásmozgalmi személyeket (mindenekelőtt Marxot, Engelst és Lassalle-t) méltattak ilyen módon – hasonlóan a Népszava-naptárak „forradalmi naptár”-ainak készítőihez, nyilvánvalóan azonos elméleti szempontoktól és gyakorlati megfontolásoktól vezérelve.

Jól látható tehát a koncepcionális egységesség²⁹ e két propaganda-eszköz esetében – ugyanakkor azonban felvetődik a kérdés: pusztán e két forráscsoport elemzésével mennyire ismerhető meg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt panteonja? Magától értetődő, hogy ennek alaposabb kutatásakor szükséges lesz további források (így pl. más, a szociáldemokraták által megjelentetett naptárak,³⁰ a különböző broszúrák, a

²⁶ vö. ehhez: Garami Ernő: *Marx és Engels élete*. Bp. 1919. (Munkáskönyvtár 16.) 3–4., 11., 38–39.

²⁷ Gottfried Korff: Politischer „Heiligenkult“ im 19. und 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Volkskunde*. 1975. 2. sz. 217.

²⁸ Szikossy Ferenc szerint a századforduló táján szinte minden munkásotthon falán látható volt a Petőfi életútját négy szakaszban bemutató rézkarc, és csaknem az összes megvizsgált munkáslakásban megvolt Kossuth olajnyomatos arcképe. (Szikossy Ferenc hozzászólása. *Munkásosztály—munkásmozgalom—hazafiság*. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1978. 107–108.) A korabeli szociáldemokrata felfogásban Kossuth megítélése ingadozó volt. (Erényi Tibor: *Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban*. uő.: *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. Bp. 1979. 376–377.

²⁹ Vö. Glatz Ferenc: *A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle*. 1980. 1. sz. 48.

³⁰ Pl. a századfordulón megjelentetett Volksstimme–Kalender-kötetek naptár-részeinek vizsgálata is szükséges.

Szocializmus cikkei, a különféle emléklapok,³¹ a párt által szervezett ünnepségek vagy akár a jelvények ábrázolásai³²) elemzése, jelen vizsgálatok eredményeinek ezek által történő ellenőrzése, egyes következtetések újragondolása. További problémaként merülhet fel, hogy ezen eljárások mennyiben voltak a szociáldemokraták saját találmányai és mennyiben (talán éppen a hatásosság érdekében alkalmazott) átvételek más, esetleg a munkásmozgalommal szembenálló politikai csoportoktól. S miként illeszkedett e panteon a magyarországi szociáldemokraták propagandatevékenységének egészébe? E kérdések megválaszolása mindenképpen a további kutatások feladata.

Ugyanakkor azonban már az eddigi vizsgálatok nyomán is megállapítható, hogy a fentiekben elemzett eljárások egy sajátos, bár az 1870–1914 közötti időszak Európájára jellemző „hagyomány-teremtés”³³ megvalósítását is szolgálták. E „kitalált”, „teremtett” hagyományokról pedig Eric Hobsbawm megállapította: ezeknél a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használta fel, gyakran pedig – a történelmi személyiségek emlékművei által – a harc valódi szimbólumává válik. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket a forradalom hagyományaira („A német népnek is megvan a maga forradalmi hagyománya”- amint Engels állította A német parasztháború első szavaival³⁴) és a saját hőseikre, mártírjaikra történő hivatkozással.³⁵ A korabeli munkásmozgalom egyik legfontosabb dalának, az Internacionálénak „A múltat végképp eltörölni”³⁶ célkitűzésével szemben tehát egy „másik múlt”, egy új, a magyarországi szociáldemokrácia eszméit terjeszteni, a pártot megerősíteni hivatott hagyományrendszer kialakítására került sor a századforduló idején.

³¹ vö. ehhez: Márkus László i. m. 9–91., 181.

³² vö. ehhez pl. Ring Gizella: A magyarországi munkásmozgalom jelvényei. I. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve 1981–1982. Szerk.: Esti Béla és mások. Bp. 1983. 178–180., 192–194., 204.

³³ Eric Hobsbawm: Tömeges hagyomány-teremtés: Európa 1870–1914. *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény.* Szerk.: Hofer Tamás, Niedermüller Péter. Bp. 1987. (Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák I.) 127–197.

³⁴ Friedrich Engels: A német parasztháború. *Karl Marx és Friedrich Engels művei.* 7. 1849–1851. Bp. 1962. 321.

³⁵ Eric Hobsbawm: Introduction: Inventing Traditions. *The Invention of Tradition.* Ed. by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge–etc., 1985. 12–13.

³⁶ Ld. Eugene Pottier–[Pierre] Degeyter: L’Internationale. Átdolgozta B. E. Március 1904. 5. p. (A B. E. Bresztovszky Ernő monogramja.) vö. ehhez és ált.: Révész Mihály: A Marseillaise és szerzői. *Népszava*, 1913. máj. 1. 21–22.

Évre	1 8 9 6	1 8 9 7	1 8 9 8	1 8 9 9	1 9 0 0	1 9 0 1	1 9 0 2	1 9 0 3	1 9 0 4	1 9 0 5	1 9 0 6	1 9 0 7	1 9 0 8	1 9 0 9	1 9 1 0	1 9 1 1	1 9 1 2	1 9 1 3	1 9 1 4	1 9 1 5	1 9 1 6	1 9 1 7	1 9 1 8	1 9 1 9	Összesen	
Személy																										
Herwegh							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		17
Geib							x	x	x	x	x	x	x	x												8
Leroux							x	x	x																	3
Dupont							x	x	x	x	x	x	x	x												8
Potter							x	x	x	x	x	x	x	x												8
Volders							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	18
Owen							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	18
Saint-Simon							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	18
Babeuf							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x			16
Morus							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	18
Garibaldi							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	18
Marinovic								x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	17
Rodbertus							x	x	x																	3
Pecqueur							x	x	x																	3
Louis Blanc							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	18
Rittinghausen							x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		17
Darwin							x								x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		10
Herzen									x																	1
Danton									x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	16
Rousseau									x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	16
Nietzsche									x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x				14
Most													x	x	x	x	x									6
Ibsen													x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	13

Év	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	Összesen		
Személy	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Jeanne d'Arc																								4	
Columbus																									10
Kant																									9
Börne																									10
Voltaire																									18
Arany János																									3
Newton																									10
Goethe																									4
Zola																									10
Macchiavelli																									8
I. Napóleon																									10
Schiller																									10
Dante																									8
Stephenson																									9
Béranger																									10
Feuerbach																									10
Tompa Mihály																									3
Hegel																									8
Kosciuszkó																									10
Schlosser																									3
Milton																									3
Robert Blum																									10
Vörösmarty																									3
Dickens																									5

Jelmagyarázat: x: az adott évben az illetőt születési és halálozási dátumának említésével méltatták a Népszava-naptárban

2. táblázat

Történelmi személyiségek méltatása képsorozatokkal (1897–1919): összesítés

Évi sorozat	1897	1899	1904	1905	1906	1908	1910	1919	Összesen
Személy									
Lassalle	x		x	x	x	x	x	x	7
Marx	x	x	x	x	x	x	x	x	8
Engels	x	x	x	x	x	x	x	x	8
Petőfi			x						1
W. Liebknecht				x	x	x			3
Bebel				x	x		x	x	4
Jaurès								x	1
Adler								x	1

Jelmagyarázat: x: az adott évben az illetőt képeinek közreadásával méltatták

3. táblázat

Történelmi személyiségek méltatása képsorozatokkal (1897–1919): az alakok sorrendje

Az alakok sorrendje						
Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1897	Lassalle	Marx	Engels			
1899	Marx	Engels				
1904	Marx	Lassalle	Engels	Petőfi		
1905	Marx	Lassalle	Engels	Liebknecht	Bebel	
1906	Marx	Lassalle	Engels	Liebknecht	Bebel	
1908	Marx	Lassalle	Liebknecht	Engels		
1910	Marx	Engels	Lassalle	Bebel		
1919	Marx	Engels	Lassalle	Bebel	Jaurès	Adler

**A Historia Domusok szerepe
a 20. századi történelem kutatásában
(Somogy és Csík megyei példák alapján)**

A helytörténettől a mikrotörténelemig

Az 1989–90. évi rendszerváltást, majd az első szabad önkormányzati választásokat követően Magyarországon egyfajta község-történetírási láz vett erőt az amatőr helytörténészek és a hivatásos kutatókon egyaránt. Ez a lelkesedés – úgy tűnik – mind a mai napig tart. A témérdek falukrónika váltakozó színvonala szükségessé teszi, hogy a község-történetírás forrásairól, a források kezeléséről olyan, a helyi sajátosságokra figyelmeztető tájékoztató munkák készüljenek, amelyek a helytörténetírást a mennyiségi szemlélettől (ld.: „az a jó községtörténet, ami vastagabb, mint a szomszéd falué”) a minőségi megközelítés felé terelhetik. A kutatók orientálását segíthetnék elő olyan repertóriumok és forrásgyűjtemények is, amelyek egy-egy, elsősorban helyi jelentőségű tematika szerint gyűjtenék össze a különböző községekre vonatkozó dokumentumokat. Bár ezeknek a kiadványoknak az esetében elsődleges cél a helytörténeti vonatkozások kihangsúlyozása, haszonnal forgathatnák a mikrotörténelem iránt érdeklődők, az egyes társadalomtörténeti esettanulmányok készítői is. Az ilyen kötetek publikálása talán abban is segítene, hogy csökkenjen az „álcázott forrásközlések” száma, vagyis az a gyakorlat, hogy egyes fejezetek szövegébe több oldalas, eredeti dokumentumokból kimásolt szövegrészeket helyeznek el.

A faluközösségek mikrotörténelmi megközelítése sem nem újszerű, sem nem kivitelezhetetlen törekvés. Ha arra gondolunk, hogy a mikrotörténeti kutatásokban milyen jelentős szerepet foglalnak el a középkori és koraújkori falvak esztvizsgálatai, akkor érthető, hogy a modernkori községtörténeteknél miért nem próbáljuk meg kamatoztatni ezeket a tapasztalatokat.

Az alábbiakban egy, a községtörténetek írói által az utóbbi időben egyre gyakrabban forgatott helyi forrásanyagnak, az egyes plébániák *Historia Domus*ainak felhasználhatóságáról szeretnék szólni. A huszadik századi *Historia Domus*ok forrásértékének általános jellegű áttekintése után néhány Somogy és Csík megyei forrás példáján kívánom bemutatni, hogy mivel kapcsolatban és milyen mértékben használhatók a plébánosok feljegyzései a történeti kutatásban. Esetvizsgálataimmal a *Historia Domus*okban rejlő lehetőségekre és felhasználásuk módjára kívánom felhívni a figyelmet. A Somogy megyei plébániák forrásai nem tematikus kutatás eredményeként kerültek látóköroembe, hanem levéltárosi munkám során, érdekességüknek köszönhetően gazdagították jegyzetgyűjteményemet.¹ Nem céloom tehát, hogy bármiféle összefüggéseket keressek (esetleg véljek felfedezni) egyes, egymáshoz mégoly közeli somogyi plébániákon készült feljegyzésekben. Csík megyei példáim sem tudatos választás eredményei, hanem más irányú tematikus kutatásom „hozadékaik” csupán. A somogyi és csíki források együttes szerepeltetését az indokolja, hogy a 20. században két külön államba került magyar vagy magyar plébánosú falvak eltérő történelmi lehetőségeit a vizsgált források plasztikusan szemléltetik.

A Historia Domus mint 20. századi forrás

A *Historia Domus*ok 18–19. századi tudósításait a szaktudomány is értékes forrásanyagnak tekinti. A huszadik századi bejegyzésekre azonban kisebb figyelem irányul. Ez a megkülönböztetés részben indokolt, hiszen a források e századi bősége és az interjúkészítés lehetősége legtöbbször „mélyebb” merítést tesz lehetővé egy község múltjában, mint az igencsak szubjektív *Historia Domus*. Emellett az sem tett jót a plébániái iratok hírnevének, hogy a szocializmus korszakából származó bejegyzések a legtöbbször bérmlásokra, keresztelésekre, a templom állapotára stb. vonatkoznak csupán. Ráadásul néhol „csonkításokkal”, az egyes személyekre vonatkozó „problémás bejegyzések” kivágásával is találkozhatunk. Amennyiben azonban elfogadjuk, hogy a *Historia Domus* mint forrás nem használható fel léptékváltáskor, vagyis nem általánosíthatunk két-három vagy akár

¹ Levéltárosként 1999-ben kezdtem hozzá ahhoz a felméréshez, melynek során azt igyekszem feltérképezni, hogy a történelmi Somogy vármegye plébániáin milyen, a község-történetírás és a megyetörténet szempontjából hasznos források maradtak fenn.

jóval több Historia Domusból, akkor a községi életre vonatkozólag fontos információkat nyerhetünk. Mivel a falutörténetek elsősorban egy-egy kisközösség életéről, szokásairól, ezeknek a szokásoknak a változásairól, illetve a „nagyvilágban” történtek helyi lecsapódásairól szólnak, lényeges lehet az is, hogy egy faluban hányan bértáncoltak a különösen antiklerikális Rákosista diktatúra (1949–1956) időszakában, illetve 1963 – az amnesztiarendelet érvénybe lépése – után. Jelzés értékű lehet az 1949 utáni korszakból az adakozásból befolyt összeg, a templomépítés lehetőségei stb. Ha pedig az 1945 előtti korszakot vizsgáljuk, akkor – a plébános kvalitásaitól függően – tájékozódhatunk a kisközösségi élet számtalan aspektusáról, vagy éppen arról, hogy mely rádióhírek, újságtudósítások jutottak el a község néha egyetlen értelmiségijéhez, rajta keresztül a faluközösséghez.

A második világháború eseményei Zselickislakon

Az elemzések tárgyául választott Somogy megyei Historia Domusokban a „nagyvilág” 20. századi hírei közül a legnagyobb terjedelemben a második világháború helyi eseményei szerepelnek.

A közel 300 oldalas, 1927-től vezetett zselickislaki Historia Domusban a plébános húsz oldalt szentelt az 1944–45 közötti események leírásának.² A német csapatok kivonulása a közeli megyeszékhelyről, Kaposvárról, illetve az ezzel járó rekvirálások, fogatalkobzások ép-púgy szerepelnek a zselickislaki plébános feljegyzéseiben, mint az orosz katonák rablásai, a „málenkij robot” bemutatása.³ Ezek a leírások a községtörténet számára színes képekkel festik le, hogy mi történt akkor, amikor a front elérte a falut. A mikrotörténeti vizsgálathoz szolgál adalékokkal a helyi plébános az orosz katonák által elkövetett nők elleni erőszakkal kapcsolatban megfogalmazott kétértelmű bejegyzésével. E szerint tudomása volt arról, hogy *„néhány nőt megbecstelenítettek. A plébános azonban arról nem hallott, hogy csak egy lányt is megbecstelenítettek volna. A lányok vigyáztak magukra és a szülők is lányaikra.”*⁴ Ezekből a mondatokból nem nehéz kihallani azt a manapság is sokak által vallott felfogást, hogy a nemi erőszakot elszenvető nők felelősek a velük történtek miatt. A leírtak természetesen a plébános szubjektív gondolkodásmódját tükrözik, ám a falu egyházi ve-

² Zselickislaki plébánia Historia Domusa. 132–152. (A második leghosszabb leírás 1935-ből egy helyi tanítóválasztási ügyről tudósít.)

³ uo. 132–152.

⁴ uo. 15.

zetője olyan mértékadó személyiségnek számított, akinek a véleménye meghatározhatta a közgondolkodást. Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy a plébános információi mennyire megbízhatóak. Az erőszak elszenvetőinek hagyományos szégyenérzetén túl nem játszott-e szerepet az erőszak „eltitkolásában” az, hogy a falu papja a felelősség egy részét az áldozatokra terhelte? Kérdés, mely megválaszolhatatlan. Éppen ezért az ilyen információ csupán példa értékkel bír, nem tekinthető abszolút hitelesnek. Szintén nem ad lehetőséget általánosításra az a 1917-ből származó bejegyzés, mely szerint „a község népe mindig is idegenkedett attól, hogy női tanítót alkalmazzanak”⁵. A két megjegyzés egymás mellé állításával azonban jól érzékeltethető, hogy harminc év alatt megváltozhatott a plébános személye, de változatlan maradt a plébánosnak a nők szellemi képességei és erkölcsisége iránti gyanakvó szemlélete. Kérdés, hogy ebben az esetben vajon a plébános(ok) szubjektív véleménye tükröződik-e a Historia Domusban, vagy pedig a közösség véleményét jegyezte fel? Ehhez kapcsolódik egy másik kérdés: Vajon a plébános(ok) hatottak a közösségre vagy épp ellenkezőleg, az egyházi(k) fogadták el a konzervatív kisközösségi felfogást a nők megbízhatatlanságáról? A katolikus egyháznak a nőkhöz való korabeli viszonyulására a Historia Domus természetesen nem adhat választ. Egy községtörténet mikrotörténelmi megközelítésekor azonban a fenti mondatok a helyi, kisközösségi „történelem” olyan adalékai, melyek a mindennapok viszonyaira világítanak rá. A zselickislaki Historia Domusból nyert információ interjúk készítésével, egyes helyi szokások vizsgálatával kiegészítve már elég lehet ahhoz, hogy a készülő községtörténet a mikrotörténelmi esettanulmány felé mozduljon el.

A csíki falvak és a háborúk

A világháborúk fontos helyet foglalnak el a csíki Historia Domusokban is. A somogyi példákkal ellentétben azonban az első világháború eseményeiről is részletesen beszámolnak. A világháború 1914. évi kitöréséről, a fronthírekről mindkét megye plébánosai röviden írtak. Ami a csíki példákban az első világháborúval kapcsolatban jelentős szerephez jutott, az a román csapatok 1916 és 1918. évi támadása, illetve az e támadásokat követő menekülések leírása. Bár csupán néhány csíki forrást ismerünk, talán nem túlzás azt állítani, hogy ezek az élmények

⁵ uo. 20.

mindegyik Historia Domusban előfordulnak. A csíkszentmihályi feljegyzésekben ezek a témák kiemelten jelentős szerepet kapnak. A falu plébánosa az 1916. évi támadást és menekülést hat, az 1918. évit három oldalon keresztül ismerteti.⁶ A csíkkozmási plébános – aki 1918-ban foglalta el plébániáját – nem szolgál ugyan részletes ismertetéssel az első világháború helyi eseményeiről, maga a tény azonban, hogy szándékában állt megírni az akkor történeteket, jelzi az 1914–1918 közötti évek fontosságát gondolkodásában.⁷

A csíkszentmihályi bejegyzések elsősorban az 1916. évi menekülést írják le. A menekülők és az otthon maradtak egy részének garázda viselkedése ekkor ahhoz vezetett, hogy a korábban hazatérteket – a csíkszentmihályi Historia Domus szerint – az elmenekültek „*újrománoknak gúnyolták*”⁸. A menekültek és az otthon maradtak közötti konfliktusokat a historizáló történelemszemlélet és a helyi – egyéni vagy kollektív – emlékezet igyekszik meg nem történetnek nyilvánítani. Pedig az 1916. évi menekülés a csíkszentmihályi kisközösségnek olyan mértékű életformaváltást jelentett, ami önmagában is megérdemelne egy esettanulmányt.

Jóval szerényebb annak a bejegyzésnek a hossza, amit az 1918-at követő eseményekről készített a plébános. Ebben valószínűleg szerepet játszott a román fennhatóság alá kerülés is. A csíkszentmihályi Historia Domus bejegyzései 1918-tól 1933-ig szűkszavúak, gyakorlatilag a magyar etnikumot sújtó központi direktívákat ismertetik. Ezt követően pedig az új plébános egészen 1940-ig nem vezeti a plébániai könyvet. A második bécsi döntést követően azonban ismét feljegyzi – elsősorban a „nagyvilág” – eseményeit.

Ami igazán lényeges az az, hogy a Historia Domusból kitűnik: 1944–45 előtt a legjelentősebb történelmi sokkot a plébános és község számára az 1916. évi első román támadás, illetve a harmincas évek román nacionalizmusa jelentette. Az első alkalommal ezt az események részletes leírása, a második alkalommal pedig a teljes, évekig tartó hallgatás jelenti. A 20. századi magyar történelem tanulmányo-

⁶ Csíkszentmihályi plébánia Historia Domusa, 23–29. és uo. 32–34.

⁷ A kozmási plébános a következő szavakkal nyitotta meg 1918. 07. 17-én plébániája Historia Domusát: „A világháború kitörése, az 1916-i székely menekülés, az invázió, a visszatelepítés .. stb. mind-mind követelik, hogy összefüggő vonatkozásban is megörökítsem az eseményeket. Ezeknek leírását ígérem és ha Isten éltet is engem keresztül is viszem.” In Csíkkozmás plébánia Historia Domusa, 1.

⁸ Csíkszentmihályi község Historia Domusa, 26.

zásakor sokszor nagyon is „beszédesek” a hallgatások. Jelzés értékű, hogy mikor, hol és miről nem mertek beszélni vagy írni az emberek. A Historia Domusok esetében természetesen meghatározó az illető plébános felkészültsége és személyisége is. Esetünkben maga a szerző tájékoztat minket 1940-ben arról, hogy eddig nem mert és nem akart írni. Ez a viselkedés szeizmográfként jelzi a lakosság biztonságtudatát. Az általam vizsgált plébániai könyvek között a csíkszentmihályi Historia Domus az első, amely a 20. században „erős kitérést” jelez a közösségi biztonságérzet szeizmográfján.

A bőszenfai németek és magyar papjuk

A Somogy megyei Bőszenfa plébánia Historia Domusában is jelentős szerep jut a háborús 1944–45-ös esztendőnek. Ebben az esetben azonban a világháborús bejegyzéseken túl van két olyan részlete a Historia Domusnak, amely alkalmasnak mutatkozik arra, hogy mikrotörténeti vizsgálat tárgya legyen.

1935-ben az elsősorban német lakosságú Bőszenfán – felsőbb sugallatra – bevezették az augusztus 20-i ünnepi miséken a magyar nyelvű éneklést. A német lakosság jelentős része ezt – joggal – magyarosítási kísérletként élte meg. A falu plébánosa kultúrharcnak tekintette a kérdést és nem volt hajlandó engedni a helyi „Kulturverein”⁹ követeléseinek. Ennek eredményeként a templom félig kiürült, csak a nők jártak el az istentiszteletekre. A plébános és a hívek közötti vita, elsősorban a Harmadik Birodalom nyomasztó árnyéka következtében a plébános vereségével végződött. 1940-ben az elszántan magyarosító plébános helyére olyan egyházfit helyeztek, aki jobban értette az „idők szavát”. Véleménye szerint elődje szerencsétlen időpontot választott a magyarosításhoz. A helyi kultúrharcnak köszönhetően azonban a hitéletnek csak „romjai maradtak meg”. Bőszenfa túlnyomó része a Volksbundba tömörült.¹⁰ Ismét felmerül egy kérdés: vajon akkor is a Volksbund felé hajlik a helyi németiség, ha kevésbé ügybuzgó plébánosa van? Ellenállásuk és fellépésük „spontán” cselekedet volt vagy pedig összekapcsolódott a hazai németiség nemzetiségi törekvéseivel? Netán az első perctől kezdve szerepet játszottak benne egyes náciszimpatizánsok? Kérdések, melyek pusztán a Historia Domust vizsgálva megválaszolhatatlanok. Más jellegű forrá-

⁹ Német nemzetiségi kulturális egyesület.

¹⁰ Bőszenfa plébánia Historia Domusa, 43.

sok felhasználásával talán közelebb kerülhetünk a válaszhoz, talán nem. Maga a jelenség azonban a korabeli sajtó és a hivatalos iratok segítségével részben bemutatható. Mint ilyen, esettanulmányként alkalmas annak szemléltetésére, hogy egy kisközösség miként viszonyult a korabeli hatalomhoz (legyen az laikus vagy spirituális).

Azok a zord '50-es évek

A bőszenfai plébánia papjait a jelek szerint jó íráskészséggel és nagy lelkiismeretességgel áldotta meg a teremtő. Az ötvenes évekből, amikor a hivatalostól eltérő gondolatokat szerencsésebb volt memorizálni mint leírni, a bőszenfai plébánián gondosan feljegyezték a hatalom egyházellenes lépéseit.

A németek kitelepítése után a Felvidékről és Bihar megye romániai területeiről érkeztek elüldözöttek és menekültek a faluba. A plébános az előbbiekből került ki. Az új betelepülők azonban nem néztek jó szemmel egymásra. A felvidéki plébános szerint a bihariak „fél-románok”, cigányok, piszkosak, káromkodók és feljelentgetők (sic!) voltak.¹¹ Valószínűleg a bihariak véleménye sem lehetett hízelgő felvidéki társaikról. Ezek után nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a plébános szerint az MDP tagjai kizárólag a bihariak közül kerültek ki.

A fenti, kicsinyesnek tűnő feljegyzés nagyon is komoly társadalmi problémát takar. A hazai közgondolkodásban a menekültek, kitelepítettek, elüldözöttek általában szerencsétlen földönfutóként, a „nyomor egyenlőségében” élökként jelennek meg. A 20. századi menekülthullámokról az újságok és az elektronikus médiák által készített tudósítások a menekülttömeget arctalanul, egyforma emberek halmazaként ábrázolja. (A „mélyinterjúk” és a „kis színesek” valójában nagyon is felületes kérdésekkel, értékelésekkel operálnak.) Pedig a felfokozott szorongással és kilátástalansággal együtt élő menekültek közötti összetűzések, konfliktusok – mint láttuk – már az 1916. évi erdélyrészi menekülés során is felszínre kerültek.

A bőszenfai plébánánosnak az ötvenes években nem csupán a „bihariakkal”, de az ÁVH-val is meggyúlt a baja. Egyik bejegyzése szerint 1950. augusztus 14-én huszonkilencedik alkalommal keresték fel az államvédelem nyomozói. Megfenyegették, hogy ha nem kémkedik a környező papok között, elhurcolják. A plébános állítása szerint sikerült leszerelni „látogatóit”.

¹¹ uo. 50.

1953-ban aztán „*az antikrisztus, népének hóhéra, sokat szenvedő orosz nép istentelen vezére, kire csak átkozódva gondol minden nemzet, e napon megszűnt élni.*”¹² Ezekkel a szavakkal búcsúztatta a bőszenfai pap Sztálin „generalisszimusz”-át. Az „antikrisztus” halála pedig mintha valóban új kor hajnalát jelentette volna. A plébános isteni büntetést látott abban, hogy Sztálin halálának évében a helyi hatalomgyakorlók közül egy rákos betegségben hunyt el, egyet pedig – akit saját fia jelentett fel – sikkasztás miatt elítéltek. Ráadásul a bihari, immáron „*félíg székely-félíg cigány*” minősítést kapott menekültek is elköltöztek.

Az ötvenes évekről szóló feljegyzésekből hallatlanul gazdag és egyben nagyon szomorú kép bontakozik ki előttünk. A plébános állításait természetesen ez alkalommal is kritikusan kell kezelni, hiszen ő az általa megélt történelmet, egyben nagyon is személyes véleményét írta le. Elgondolkodtató azonban, hogy egy katolikus pap miként juthat el odáig, hogy egy hivatalos, a püspökség által előbb-utóbb ellenőrzésre kerülő dokumentumban örvendezik személyes ellenfelei, falubelijeinek halála fölött. Ha a bihari menekültekkel szembeni ellenérzéseinek leírását rabiátus megnyilvánulásnak tartjuk is, a helybeli „hatalmasok” halála feletti öröm nyílt, írásos kifejezése mindenképpen ellentmond a keresztény hittételeknek. A bőszenfai plébános személyiségének ilyen torzulása jelzés értékű. Jellemzi a korszakot, melyben élt. Az egyházi élet kereteinek beszűkülése miatt azonban a plébános viselkedése, gondolkodása már nem tekinthető egyértelműen közvéleményformálónak. Vagyis a falu lakosságának mentalitására csak igen óvatosan, más források feltárásával (pl.: visszaemlékezések, korabeli hangulatjelentések) következtethetünk.

A második világháború eseményeiről tudósító plébánosok még községük egyik, néhol egyetlen meghatározó személyiségei voltak. Véleményük, állásfoglalásuk gyakran befolyásolta a község hangulatát. Az '50-es évek alatt lehetőségeik és tekintélyük már megfogyatkozott. Az 1956. évi forradalomról már csak a zselickislaki plébános készített feljegyzést. E szerint „*Falunk és egész vármegyénk inkább csak szemlélője volt a világraszóló eseményeknek. Errefelé nem értették meg.*”¹³ A plébános patetikus, kissé keserű hangvétele nem egy közéleti, hanem egy befelé forduló ember benyomását kelti az olvasóban. Ahogyan a forradalom után a hatalom és a társadalom (közte az egyházak)

¹² Bőszenfa plébánia Historia Domusa. 56.

¹³ Zselickislak plébánia Historia Domusa. 232.

csendben kiegyeztek a megváltoztathatatlannal, úgy tűnt el a Historia Domusokból a személyes hang, az egyéni fogalmazás. Az 1960-as évektől kezdődően a vizsgálat alá vont somogyi Historia Domusok a falu történetével kapcsolatban „elnémulnak”. Ekkor, nem pedig az ötvenes években válik általános gyakorlattá az, hogy csak a templom javítását, a keresztelések és a bérmlások számát vezetik be a „ház történetébe”.

„Különfélék”

A zselickislaki plébánia Historia Domusában a „különfélék” címszó alatt említenek minden olyan eseményt, amely nem a hitélethez, iskolaügyekhez kapcsolódik. Nem sorolják ebbe a csoportba azokat az információkat sem, amelyek valamilyen nagy jelentőségű eseményhez (pl.: háborúk) kapcsolódnak. A „különfélék” leginkább a rövid újsághírekre, tudósításokra hasonlítanak. Bár az ugyancsak Somogy megyei Bószénfán, Mosdóson és az erdélyi Csíkszentmiklóson nem találkozni ilyen „állandó rovattal”, az érdekes híreket általában feljegyezték a plébánosok. A különfélékben helyt kaphatott az időjárásról, földrengésekről szóló tudósítás éppúgy, mint a gyilkosságok feljegyzése. Így megörökítették a Zeppelin 1929. évi áthaladását és az ezt övező csodálatot és lelkesedést. Zselickislakon pedig még egy „falusi Rómeó és Júlia” történet is előfordult!¹⁴

Összegzés

A fenti példák jól szemléltetik, hogy a 20. századi történelem tanulmányozása során az egyes plébániák Historia Domusai nem szolgálhatnak általános érvényű információkkal. Arra azonban alkalmasnak bizonyulnak, hogy forrásbázisai legyenek a mikrotörténelmi elemzéseknek. Az olyan, egyediségén túl egy adott probléma illusztrálására is alkalmas esetek, mint a bószénfai plébános és a helyi németiség konfliktusa, meglehetősen ritkák. A plébániákon található iratok rendszeres és módszeres feltérképezése azonban éppen abban lehet segítségünkre, hogy egy olyan adatbázissal rendelkezünk, amiből szabadon meríthet a mikrotörténelmi vizsgálatokat végző kutató éppúgy, mint a helytörténész, illetve az a szerző, aki példákat keres az általa bemutatott eseményekhez, társadalmi jelenséghez.

¹⁴ A feljegyzés szerint a szerelmes fiatalok házasságát a szülők ellenezték. A szerelmesek sikertelen öngyilkossági kísérlete után azonban a történet „happy end”-del végződött. Ld.: Zselickislak plébánia Historia Domusa 71.

Zweierlei Nationalfeiertage: Der 20. August 1938 und 1948

Das von Rákosi verkündete „fordulat éve“ 1948 bedeutete nicht nur eine Wende des politischen Systems Ungarns, sondern auch eine Wende in der Repräsentation des Nationalstaats und seiner Geschichte. Der Agitation- und Propaganda-Abteilung der Budapester Parteizentrale wurde eine klare Aufgabe gestellt: „A Szent István nap megünneplése tradíció az országban. Fontos, hogy megfelelő, demokratikus módon kihasználható a dolgozóknak ezt a hagyományos ünnepnapját és az ünnepélyek Szent Istvánról, mint országépítőről emlékeznek meg és párhuzamba állítják a mai országépítővel. Ki kell domborodni az ünnepségeken a demokratikus népek barátságának és összefogásának. Az ünnepségekkel ellensúlyoznunk kell a klérus augusztus 20.-i mozgósítását, hogy a Szent István napi ünnepségek, amelyek a reakció ünnepnapjai voltak, a dolgozó nép ünnepévé váljanak.“¹

Am Beispiel der Feierlichkeiten zum 20. August soll gezeigt werden, wie die Geschichtspolitik der herrschenden Eliten des Horthy-systems und des Stalinismus einerseits deutlich voneinander unterschieden, andererseits eng aufeinander bezogen waren. In den rituellen Feiern sollten die politischen Systeme, ihre Ideologien und Gesellschaftsvorstellungen inszeniert werden, einmal im Rahmen des „Szent István“-Gedankens, 1948 hingegen im Zusammenhang mit dem Centenarium von „Revolution und Freiheitskampf“. Doch die Inszenierung von Geschichte ist keine bloße „Manipulation“ der Vergangenheit, sondern sie hängt auch von dem „Stoff“ ab, auf den sie sich bezieht. In meinem Referat möchte ich die Vielschichtigkeit dieses Verhältnisses jenseits einer überholten Ideologiekritik aufzeigen. Anhand einer vergleichenden Analyse der Feiern, der Veranstalter und der Teilnehmer werde ich dieser Spannung zwischen den Intentionen politischer Eliten und den unkontrollierbaren Folgen ihrer Handlungen nachgehen.

¹ MOL 95.f. 3. cs. 239 ő. e.; Nagybudapesti Pártbizottság Propaganda Osztály, 1948. aug. 20.-i ünnepélyek rendezési terve, Bp. 1948. július 15.

Szent István ünnep 1948.

1948 fand keine Szent Jobb Prozession in Budapest statt.² Seit dem Beginn dieser Feiern 1819 war die Prozession bisher nur einmal, im Jahre 1944, wegen starker Bombenangriffe ebenfalls ausgefallen. Doch dafür waren die Feiern 1945, 1946 und besonders 1947 im Rahmen des Boldogasszony éve mit großem Erfolg und mehreren Hunderttausend Besuchern abgehalten worden. In der Basilika fand eine Andacht mit wenigen Tausend Menschen statt. Auf den Straßen, in den Parks und auf dem Heldenplatz, wo 1947 eine Halbe Million Menschen der Szent Jobb gehuldigt hatten, fanden nun „Új kenyér“-Feiern mit mehreren Hunderttausend Teilnehmern statt. Die Propaganda-Abteilung der Budapester Magyar Dolgozók Pártja feierte das Ausbleiben der Prozession 1948 als großen Erfolg:

„A délelőtti erősen decentralizált /150/ rendezvényekkel az volt a célunk, hogy a különböző rétegek /gyermekek, nők, ifjúság/ felé irányított, az általános érdeklődésre számot tartható akciókkal, szétvonjuk a tömeget a klérus megnyilvánulásaitól. A délelőtti gyermek és sportünnepségeken résztvevő nagylétszámú tömeg – amely nagyrészt nőkből s gyermekekből állott – felszabadult, lelkes hangulatban élvezte az ünnepségeket és sehol nem tapasztaltuk, hogy hiányolták volna a körmenet. A Bazilikában megtartott misén kb. 2000 ember vett részt, sok templomban egyáltalán nem volt mise. A klérus akcióinak eltörpülésére jellemző az is, hogy az évek óta vallásos szimbólumnak számító Lipótvárosi búcsú, teljesen jelentéktelen volt; alig lézengett ott néhány ember.“³

Hierzu ist zu erwähnen, daß die Staatssicherheit ÁVH allein mit 165 Mann die wichtigsten katholischen Kirchen Budapests überwachten.⁴

Das im Zitat erwähnte Fest des „Neuen Brotes“ war die Umwandlung eines älteren Erntedank-Ritus, der den Neubeginn des Lebens symbolisierte.⁵ Die Kommunistische Partei hatte dies erstmals

² Vgl. Gyarmati, György: A nemzettudat-hasadás ünnepi koreográfiája. Augusztus 20. fél évszazada. In *Mozgó világ* 8 (1995), S. 87–100; Klimó, Árpád v.: A nemzet Szent Jobbja. In *Replika* 4/1999. (im Druck).

³ MOL 95.f. 3. cs. 239 ő.e., 23, 1948. aug. 20. kiértékelése, Bp., 1948. aug. 22.

⁴ MOL, M-KS-276-67/214 őe. (Farkas Mihály).

⁵ Niedermüller, Péter, Die Volkskultur und die Symbolisierung der Gesellschaft: Der Mythos der Nationalkultur in Mitteleuropa. In *Tübinger Korrespondenzblatt* 40. (1991.) S. 27–43.

im Jahr 1945 in Kecskemét inszeniert.⁶ Hierbei folgten sie einem politisierten Festritual, das schon einmal, im Sommer 1941 in einem ganz anderen Kontext Anwendung gefunden hatte. Damals hatte sich Horthy und Gemahlin von der Bevölkerung von Szabadka feiern lassen, einem ähnlich strukturierten agrarischen Marktzentrum wie Kecskemét. In dieser Feier symbolisierte das „Új magyar kenyér“ jedoch die völkische Zugehörigkeit des Gebietes zur „Magyarság“, das durch die Beteiligung am Überfall der deutschen Wehrmacht auf Jugoslawien wieder an Ungarn gefallen war. Ministerpräsident Bárdossy drückte dies gleich zu Beginn seiner Rede aus: „Dieses Land ist ungarisch. Das Blut und die Arbeit von Generationen haben ihn mit der stählernen Kraft des Schwertes und des Pfluges in Wahrheit, die nie mehr verfälscht werden kann, zur ungarischen Erde gemacht.“ Außerdem betonte er, daß der Honvéd im Norden „für eine gerechte europäische Ordnung“ kämpfe.⁷

In Szabadka hatte der Reichsverweser das Brot von einem ungarischen Bauern empfangen und war als Personifizierung eines politischen Neubeginns aufgetreten, wie es ihm vier Jahre später Rákosi nachahmen sollte.

Auch im von den Sowjets besetzten östlichen Teil Deutschlands zögerte die Sozialistische Einheitspartei nicht, von den Nationalsozialisten eingeführte Rituale, wie nächtliche Fackelzüge oder Goethefeiern, für ihre eigene Propaganda zu nutzen.⁸

Auch der Name des seit 1919 zum Symbol für die christlich-nationale „Wiedergeburt“ des Landes gebrauchten Königs Stephan, wurde, wenn auch nur für kurze Zeit, in die kommunistische Propaganda integriert. In ihrem Leitartikel schrieb die „Szabad Nép“ zum Feiertag: „Szent István felismerte a kor követelményeit, meglátta, hogy a fennmaradás egyetlen módja nem a görcsös ragaszkodás az elmúlt társadalmi szokásokhoz és termelő módszerekhez, hanem a kor legfejlettebb termelő módszerének alkalmazása – nem az állandó harc a dolgozó népekkel, hanem a verseny velük a termelő munkában.“

Das Hauptproblem der neuen Machthaber mit dem Feiertag bestand also nicht in der Figur des Staatsgründerkönigs und zunächst

⁶ Hadtörténeti Levéltára (HTL), HM. Eln. o. 50.616/1941.

⁷ Pester Lloyd, Montag, 28. Juli 1941.

⁸ Vgl. *Wiedergeburten. Zur Geschichte der runden Jahrestage der DDR*. Hrsg. v. Monika Gibas, Rainer Gries u. a., Leipziger Universitätsverlag 1999.

auch nicht in Massenveranstaltungen der Katholischen Kirche, Ende Mai, knapp drei Monate vor dem Szent István-Tag war eine Massenandacht auf dem Hősök tere in Erinnerung an das Zehnte Jubiläum des Eucharistischen Weltkongreß von 1938 genehmigt worden. 250.000 Gläubige hatten um 18 Uhr der Radioansprach von Papst Pius XII., jenem Eugenio Pacelli, der 1938 als päpstl. Legat oberster Repräsentant der Weltkirche gewesen war, gelauscht.

Ihr Hauptproblem lag vielmehr in der Verbindung von national-historischen mit spezifisch katholischen Ritualen und Symbolen – eine solche war die Prozession der Szent Jobb.

Reliquien und Prozessionen: Heiligenkulte und ihre Bedeutung im 20. Jahrhundert

Hier beginnen die Probleme des Zeithistorikers: Seine Theorien und deren Weltbilder fußen meistens noch auf sozialwissenschaftlichen Welterklärungen, die wie bei Max Weber von einer „Entzauberung der Welt“ in der Moderne ausgehen. Doch war es genau der mystische Zauber der Heiligenprozession und der Reliquie, welche einerseits Millionen Gläubige anzogen, andererseits die kommunistische Staatsmacht zu panischen Reaktionen und zur Organisation bombastischer Ablenkungsmanöver sowie zur Übernahme völkischer Rituale einer „zum Untergang verurteilten Gesellschaftsordnung“ veranlaßte. Was ist das politisch „gefährliche“ an Heiligenkulten, nicht nur für Kommunisten, sondern auch Bismarck oder auch für rechte südamerikanische Diktatoren?

Zum Verständnis der Prozession muß man sie aus verschiedenen Perspektiven betrachten: Aus jener der Teilnehmer (schwierig), jener der Organisatoren und der Repräsentanten.⁹

1. entsteht bei der Begegnung zwischen den Gläubigen und dem Heiligen bzw. seiner Reliquie eine unkontrollierbare, transitorische Gemeinschaft, die selbst für die katholische Kirche ein Problem darstellt. Daher versucht sie, den „Eigensinn“ der Gläubigen etwa bei Marienerscheinungen usw. unter strengste Kontrolle zu bringen. Gläubige Individuen suchen in der Wallfahrtsgemeinschaft ihr persönliches Heil. Besonders drent nach Katastrophen wie dem Zweiten Weltkrieg und der von ihm ausgelösten Not wird Religion auch als Kontingenzbewältigung. Doch über die einfachen Teilnehmer der

⁹ Angenendt, Arnold: *Heilige und Reliquien*, 2. überarb. Aufl., München 1997.

Prozession erfahren wir nichts aus den Quellen. Interviews ergeben ebenfalls wenig, da die Erinnerungen verschiedener Prozessionen sich vermischen.

Andererseits haben verschieden ungarische *Eliten* immer wieder versucht, die Gläubigen für ihre Zwecke zu mobilisieren, ganz besonders bei dieser Prozession mit ihrer nationalen Konnotation.

Der Szent Jobb körmenet sollte zunächst die Bindung des ungarischen Adels und der deutschen Bürger von Ofen an die Habsburger Monarchie festigen, Maria Theresia trat als *Patrona Hungariae* auf. 1848 waren aber auch Kossuth, Széchenyi und Bathyány bei der Prozession zugegen. Hiermit wurde die bisher monarchische Tradition zunehmend zu einer nationalen und die Märzregierung legitimierte sich als Fortsetzung der als „tausendjährigen“ vorgestellten staatlichen Kontinuität. Primas Scitovszky ließ ab 1850 wieder für die Habsburger beten, aber König Franz Joseph, dessen Geburtstag zwei Tage zuvor gefeiert wurde, wäre es niemals eingefallen, die Prozession zu besuchen. Ganz anders sein Nachfolger Karl, der 1918 an der Spitze der Prozession voranschritt - ein hoffnungsloser Versuch, das Reich zusammenzuhalten; ähnlich wie 70 Jahre später als die Nachfolger von Kádár mit der Wiederzulassung der Prozession schon längst verlorene politische Legitimität zurückzugewinnen hofften, auch sie mußten ein Jahr später gehen.

Es gab folglich stets mehr oder weniger erfolgreiche Versuche, die Prozession für politische Aussagen zu verwenden, doch ist es nach wie vor eine offene Frage, inwieweit die Teilnehmer sich tatsächlich mit den Zielen der Organisatoren identifizieren konnten, inwieweit die inszenierte Erinnerung zu einem Teil des kollektiven Gedächtnisses der einfachen Teilnehmer werden konnte.

Szent Jobb körmenet 1938 und Szent István Feiern 1948: Vergleich

In beiden Fällen suchten Machthaber sich durch eine bestimmte Deutung der nationalen Vergangenheit und deren rituelle Ausgestaltung zu legitimieren. Zu diesem Zweck wurde der Feiertag eingerahmt und verbunden mit breiter angelegten Jubiläumsfeiern: 1938 die 900 Jahrfeier (István) - 1948 das Centenarium (1848). Hier wurde jeweils Bezug genommen auf „Staatsgründungsereignisse“ – christlich – nationale im 11. Jahrhundert – liberal – nationale im 19. Jahrhundert. In beiden Fällen haben wir es somit mit relativ willkürlichen Kon-

tinuitätskonstruktionen zu tun: dem tausendjährige „Szent István országa“ bzw. dem vierhundertjährigen „szabadságharc“.

Solche nationalen Gründungsmythen folgen häufig, nicht jedoch zwangsläufig einer dualistischen Konstruktion, einer polaren gedanklichen Struktur: Nationale Gemeinschaft versus Nationalstaat. In Italien wurde etwa der Garibaldi-Kult, die Risorgimento-Tradition die liberale und nationale Momente eines italienischen Freiheitskampfes vereinigte häufig gegen die monarchische „Tradition“ des Hauses Savoyen ausgespielt, wobei in jener der „eisernen Krone“ eine ähnliche Funktion zukam wie der Stephanskrone in Ungarn. Beiden Tradition wurden zu mehr oder weniger erfolgreichen Nationalfeiertagen gemacht. In Deutschland stand die 48er Tradition als national-revolutionäre der monarchischen Hohenzollerntradition gegenüber, wobei die föderale Struktur des Reiches mit seinen zahlreichen Einzelstaaten dazu führte, daß zentrale Feiern nicht wie in Ungarn und Italien etabliert werden konnten. Der Dualismus endete 1918 mit der Ausrufung der Republik. Ein heidnisch-mythischer Germanenkult, der wesentlich radikaler und grenzenloser als der jeweils kirchlich begrenzte monarchische war setzte sich auf der politischen Rechten, die der Republik feindlich gegenüberstand durch und sollte ab 1933 die Gründung des neuen, grenzenlosen Reiches begleiten. Eine solche völkische Strömung, die weder national-revolutionär noch national-staatszentriert war, entstand auch in Ungarn im späten 19. Jahrhundert, wie in den anderen europäischen Ländern auch, als moderne anti-modernistische Re-mythologisierung des Nationalen.¹⁰

Eine wichtige Rolle bei den Feiertagen spielte außerdem jeweils der außenpolitische Kontext.

Die Stephansfeiern von 1938 sollten die „Unzerstörbarkeit“ und des „Szent István országa“ beweisen und auch außerhalb von „Csonka-Magyarország“ für Klebelsbergs neo-nationalistisches Programm werben. Die katholische Kirche erhoffte sich neben einem Kreuzzug gegen den gottlosen Bolschewismus auch eine Abwehr des Einflusses des „Großdeutschen Reiches“ und seiner neuheidnischen Ideologie, die zunehmend auch in Ungarn Anhänger gewann.¹¹ Nach innen

¹⁰ Sinkó Katalin: Árpád versus Saint István. Competing Heroes and Competing Interests in the Figurative Representation of Hungarian History, in: Tamás Hofer (ed.), *Hungary between „East“ and „West“*. Three Essays on National Myths and Symbols. Bp. 1994. 9-26.

¹¹ Gergely Jenő: *Az Eucharistikus világtalálkozó 1938*. Bp. 1988.

sollte das Judengesetz, das während des Eucharistischen Weltkongresses verabschiedet und vom Vatikan nicht ohne Kritik akzeptiert wurde, dazu beitragen, diesen Bestrebungen entgegen zu kommen. Doch statt den Einfluß des nationalsozialistischen Deutschlands zurückzudrängen, verstärkten die irredentistischen Untertöne des Stephanskultes die Abhängigkeit von dem aggressiven Nachbarn.

Zehn Jahre später versuchten die neuen Machthaber die früher gültigen Interpretationen der nationalen Vergangenheit zu eliminieren und durch neue Deutungen zu ersetzen. Dadurch wurden sie ungewollt zu Gefangenen dieser Vergangenheit. Die Überschätzung des Einflusses der katholischen Kirche und der „habsburgischen“ Gefahr und die Furcht vor einem Atomschlag durch die US-Imperialisten war zwar geeignet zur Produktion von Feindbildern und zur Diffamierung von Gegner als „nationale Verräter“, doch bedeutete die Konstruktion einer feindlichen „Vergangenheit“ und „nationaler Verräter“ auf Geheiß des großen Führers Stalin, der panisch auf Titos Disziplinlosigkeit reagierte, eine ideologische und politische Sackgasse, aus der die Partei lange Zeit nicht herauskam. Unbewußt bedienten sie sich Elementen aller drei oben genannten Idealtypen nationalhistorischer Metaerzählungen, der revolutionären, der staatsorientierten und der völkischen. Das ergab die sonderbare Mischung aus Betonung des nationalen „Freiheitsstrebens“, Betonung der tausendjährigen Kontinuität des Nationalstaates und Hervorhebung „völkischer“ Einzigartigkeit (Trachten), die wir in beiden Feiern, wenn auch in unterschiedlichen Mischungsverhältnissen, finden können.

Betrachtet man den Ablauf der beiden Feiertage, fallen weitere Ähnlichkeiten auf. So handelte es sich in beiden Fällen um große Staatsaktionen, bei denen sämtliche Amtsinhaber zur Organisation und Teilnahme gezwungen waren und keineswegs um „spontane“, etwa von Vereinen oder anderen unabhängigen zivilgesellschaftlichen Gruppen ins Leben gerufene Veranstaltungen. Sowohl 1938 als auch 1948 fanden die wichtigsten Feiern in Budapest statt. Es gab zahllose kulturelle, sportliche Programme, der Fremdenverkehr wurde angekurbelt. Am frühen Morgen wurden die Menschen mit *térzene* aus dem Haus gelockt, und sie hielten sich freiwillig bis spät am Abend, bis das Feuerwerk auf der Budaer Donauseite erloschen war, auf den Straßen und Plätzen der Hauptstadt auf. Presse und Radio bereiteten die notwendige Feststimmung vor. Wenn es auch jeweils offiziell sehr unterschiedliche Festordnungen, die jeweils ein spezi-

fisches Gesellschaftsideal abbildeten gab, so 1938 das einer hierarchisch gegliederten Pseudo – Ständegesellschaft mit scharfer Geschlechtertrennung, 1948 jedoch die polizeilich überwachte Pseudo - klassenlose Gesellschaft, die in Wahrheit eine enteignete Notgemeinschaft war, die unter der verlängerten Kriegsmangelwirtschaft litt, so war der Unterschied, sieht man einmal vom Verschwinden der alten Eliten ab, weniger groß als behauptet. Die vorhandenen sozialen Unterschiede und Widersprüche sollten in beiden Fällen durch eine folkloristische Show übertüncht werden. Doch weder existierte 1938 eine völkisch-geistige noch 1948 eine proletarische nationale Einheit. Und ebenso wenig konnten die Inszenierungen der „nationalen Führer“ als diejenigen, die Ungarn wieder auferstehen lassen wollten, über den tristen Alltag der Mehrheit der Gesellschaft hinwegtäuschen, wenn es Horthy auch auf außenpolitischem, Rákosi auf sozialpolitischem Gebiet auch gelang, zumindest einige für kurze Zeit zu überzeugen. In beiden Fällen stand hinter den Inszenierungen der Wiedergeburt für die Moderne typische Untergangsvorstellungen. Die seit der französischen Revolution von Politikern verwendeten pseudoreligiösen Riten und die damit beabsichtigte Gemeinschaftsbeschwörung konnten zwar im schrecklichen XX. Jahrhundert durch den Einsatz von Massenmedien, aufgrund der sozialen, technischen und medialen Fortschritte zwar eine vor dem Ersten Weltkrieg nie erahnte Massenwirkungen erzielen, doch dies nur für einen flüchtigen Moment.

Der größte Unterschied zwischen beiden Feiern muß jedoch genannt werden. 1938 triumphierte eine offensive katholische Kirche, die sich der Illusion hingab, den mit Säkularisierung nur ungenau bezeichneten gesellschaftlichen Prozeß der Pluralisierung von Weltbildern rückgängig machen zu können. Vom national – konfessionellen Markt schien sie auch ihren größten Konkurrenten, die Reformierte Kirche, mit den pompösen Sankt - Stephansfeiern verdrängen zu können. Besonders allergisch reagierten die Calvinisten daher auf die im Mai stattfindene Rundfahrt der Szent Jobb durch das ganze Land, die sie als großangelegten Versuch einer zweiten Rekatholisierung und Gefahr für ihre Identität empfanden.¹² Auf die drohende Vereinnahmung der Stephanstradition reagierten sie nicht nur pub-

¹² Klimó, Árpád v.: Die gespaltene Vergangenheit. Die großen christlichen Kirchen im Kampf um die Nationalgeschichte Ungarns 1920–48. In *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. IV/1999 (im Druck).

lizistisch, sondern auch durch die Organisation einer Gegenveranstaltung zum Eucharistischen Weltkongreß, dem Internationalen Treffen der ungarischen Calvinisten. Doch konnte dies nicht verhindern, daß 1938 der öffentliche Raum von der katholischen Kirche beherrscht wurde, die in diesem Jahr sogar zweimal den Szent Jobb körmenet mit jeweils Hunderttausenden Teilnehmer abhalten konnten.

1948 erschien dagegen eine in den Hintergrund gedrängte katholische Kirche, die ihre Offensive bis zum Sommer fast nur noch in der Provinz und unter wachsenden Schwierigkeiten ausführen kann. Wie am Anfang zitiert, ging es der KP-Propaganda zunächst um die Eroberung des öffentlichen Raumes um die Monopolisierung von Versammlungsöffentlichkeit, nachdem sie Radio und Presse schon weitgehend übernommen hatten. In der Presse stießen sie unverhüllte Drohungen gegen jegliche Opposition, gemeint war natürlich die katholische Kirche und ihr Oberhaupt. In den Radionachrichten vom 20. August 1948, 22 Uhr war zu hören: „A múlt rendszert tömjénezte Szent Istvánt, de meghamisította politikáját. Erről a Hírlap ír: Szent István tudta, hogy népe sorsát nem szabad egy megreccsent, menthetetlenül pusztulásra ítélt társadalmi és gazdasági rendhez, egy elmúló világhoz kötni, hanem ehelyett a jövő diadalmas, haladó erőire kell építeni. Szent István ma bizonyára nem ahhoz az eresztékeiben recsegő, elomló kapitalizmushoz keresne közeledést, mint olyan méltatlan tanítványai, akik a Szent erekélyeit csókolva, igéit, szellemét, korhoz nem kötött tanítását felejtik.“¹³

Kultusminister Bálint Hóman, einer der wichtigsten Repräsentanten des Stephanskultes der Horthyzeit, hatte 10 Jahre zuvor geschrieben: „Magyarország népe egy esztendőn által jubileumot ült, hódolt és ünnepelt. Emlékét idéztük Szent István királynak, az apostolnak és egyházszerzőnek, a népművelőnek és nemzetnevelőnek, az egysegteremtőnek és nemzetformálónak, a törvényszerzőnek és államrendezőnek, az országépítőnek és honvédelmezőnek, az igaz bírónak és győzelmes hadvezérnek, vármegyék és városok alapítójának, új magyar életformák bevezetőjének és nagy nemzeti célok kijelőjének, nemzetpolitikánk megalapozójának s a magyar gondolat és a haladászme megtestesítőjének.“¹⁴

¹³ Magyar Rádió Rt. Dokumentációs Igazgatóság. Hírek.

¹⁴ Hóman, Bálint: *Szent István*. Király Magyar Egyetemi Nyomda. Bp.1938, S. 5.

Von einigen Elementen abgesehen, ist die Charakterisierung der historischen Figur erstaunlich konstant geblieben. Das liegt aber weniger an der hinter den politischen Aussagen stehenden „ewigen Wahrheit“ als vielmehr daran, daß die Ziele der politischen Eliten ähnlich waren: Die Nation als ein Kollektiv zu definieren, dessen zeitlich weit zurückliegende Geschichte, mit anderen Worten: interpretierte Vergangenheit, Bedeutung für die Gegenwart hat.

Der Irrtum der Eliten in beiden Fällen war, daß sie zu sehr der Propaganda vertrauten, zu wenig der konkreten Politik. Wenn diese schief läuft, dann wird die beste Propaganda zur Farce. Man denke nur an die Wiedereinführung der Szent Jobb-Prozession 1988 oder die 40-Jahresfeiern in der DDR 1989, in beiden Fällen führte der Versuch der herrschenden Eliten, die verlorengegangene Legitimation wiederzugewinnen, eher zu einer Beschleunigung ihres Imageverlustes.

Ihr zweiter Irrtum besteht darin, daß die Motivation der Teilnehmer von Propagandaveranstaltungen keine Rückschlüsse auf deren kollektive Identität erlauben. Damit hängt der dritte Irrtum der Machthaber zusammen: Sie glauben, sie können die Struktur und die Elemente der Erzählung der nationalen Vergangenheit vollkommen kontrollieren und für ihre eigenen Zwecke einspannen. Doch weil diese Erzählungen stets widerspenstige Elemente enthalten, wie etwa der mystisch-religiösen Subtext des Sankt-Stephan-Kultes oder die säkularisierte Erlösungshoffnung des Freiheitskampf-Mythos, stellen sie auf lange Sicht ein in der kollektiven Erinnerung verankertes Moment der Unsicherheit dar. Daher ist es nicht verwunderlich, daß Szent István vollkommen, die Helden von 1848 weitgehend aus der Propaganda der 1949 gegründeten Volksrepublik verdrängt wurde. Aber schon 1956 erkämpften sich die Aufständischen, wie György Gyarmati gezeigt hat, ihr Recht auf Erinnerung für kurze Zeit zurück und erschütterten damit die Fundamente der stalinistischen Diktatur.¹⁵

¹⁵ Gyarmati György: *Március Hatalma – A Hatalom Márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből.* Bp. 1998.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.

RENDI TÁRSADALOM - POLGÁRI TÁRSADALOM 12.
SOCIETY OF ORDERS-BOURGEOIS SOCIETY 12.